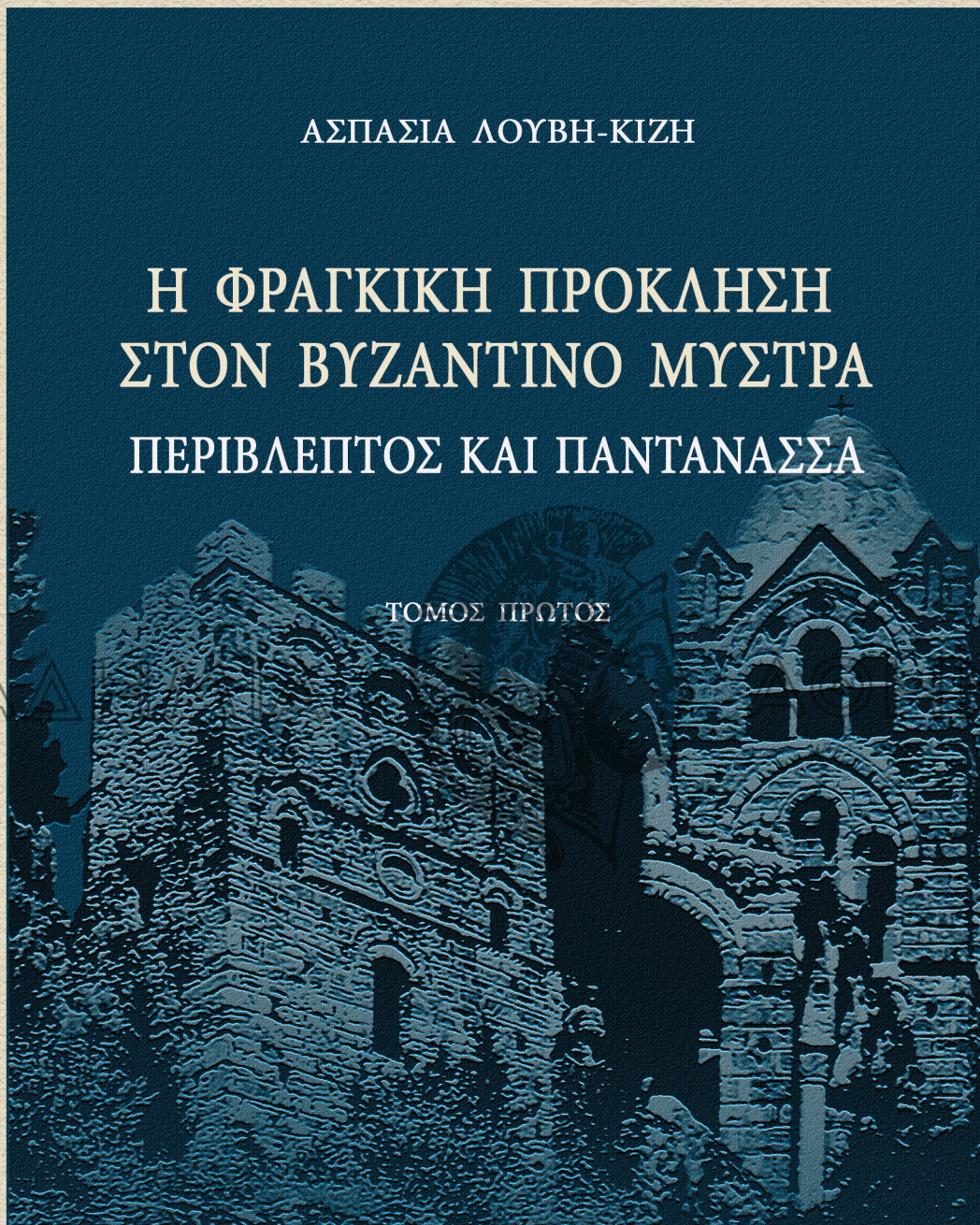

ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Η ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ
ΣΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΥΣΤΡΑ
ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2019

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ
ΣΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΥΣΤΡΑ
ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

© Άκαδημία Ἀθηνῶν καὶ Ἀσπασία Λούβη-Κίζη

Ἐκδοτικὴ Ἐπιμέλεια: Εὐγενία Σαράντη

Παραγωγή – Ἐκτύπωση:

Ἄφοι Ἐμμ. Παπαδάκη – «Στοιχειάγρα» ΕΠΕ

ISBN: 978-960-404-356-9 [SET]

978-960-404-354-5

ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Η ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ
ΣΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΥΣΤΡΑ
ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2019

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

*Στὸν Γιάννη
ποὺ δὲν μὲ ἄφησε ποτὲ νὰ λυγίσω.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

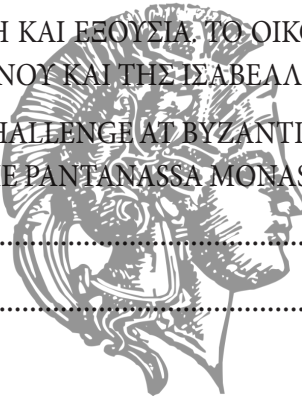

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	17
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΖΩΗ ΤΗΣ ISABELLE DE LUSIGNAN ἢ ZAMΠΕΑΣ ΝΤΕ ΛΕΖΗΝΑΩ ἢ ΜΑΡΙΑΣ-ΜΑΡΓΑΡΙΤΑΣ.....	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΜΟΝΗ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ.....	73
3.1 Τοπογραφία· τὰ ἐρείπια τῶν μοναστικῶν κτισμάτων	73
3.2 Τὸ καθολικὸ.....	76
3.3 Τὰ προσκτίσματα.....	83
3.3.1 Τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης	83
3.3.2 Τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα.....	84
3.3.3 Τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς.....	85
3.3.4 Ὁ νάρθηκας	86
3.3.5 Τὸ καμπαναριὸ.....	88
3.4 Ὁ πύργος	89
3.5 Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις.....	91
3.6 Οἱ περιηγητὲς	101
3.7 Οἱ ἐπιγραφές.....	109
3.8 Τὰ οἰκόσημα	115
3.9 Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Περιβλέπτου	121
3.9.1 Πρώτη οἰκοδομικὴ φάση	121
3.9.2 Δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση	127
3.9.3 Τρίτη οἰκοδομικὴ φάση.....	131
3.10 Οἱ ιδιαιτερότητες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου	136
3.11 Οἱ κτήτορες καὶ ἡ ιδιότυπη συνάντηση τῶν δύο θρησκευτικῶν δογμάτων.....	139

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ.....	151
4.1 Ἡ τοπογραφία.....	152
4.2 Περιγραφή τοῦ καθολικοῦ	153
4.3 Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις.....	166
4.4 Τὸ δάπεδο	173
4.5 Οἱ ἐπιγραφές.....	175
4.6 Ποιὸς ἦταν τελικὰ ὁ πρωτοστράτωρ Ἰωάννης Φραγκόπουλος;	182
4.7 Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παντανάσσης.....	189
4.7.1 Πρῶτη οἰκοδομικὴ φάση	190
4.7.2 Δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση	193
4.7.3 Τρίτη οἰκοδομικὴ φάση.....	207
4.8 Καὶ μονὴ Παντανάσσης καὶ μονὴ Ζωοδότου.....	215
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΑΒΕΛΛΑΣ ΛΟΥΖΙΝΙΑΝ.....	247
SUMMARY: THE FRANKISH CHALLENGE AT BYZANTINE MYSTRAS: THE PERIBLEPTOS AND THE PANTANASSA MONASTERIES.....	265
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	287
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	291

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΥΤΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ γράφηκε χάρη σὲ δύο διαλόγους μου μετὰ τὸν ἀείμνηστο Μανόλη Χατζηδάκη. Ὁ πρῶτος ἔγινε στὸ γραφεῖο τοῦ σπιτιοῦ του τὴν δεκαετία τοῦ 1970, ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκα μετὰ ἀπὸ προτροπὴ τοῦ J. P. Sodini, καθηγητῆ μου στὴν Σορβόνη, γιὰ νὰ συζητήσω τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου, ποὺ θὰ ἐπικεντρωνόταν στὰ ζητήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά. Θυμᾶμαι ἀκόμη τὰ γελαστά, ἀστραφτερά μάτια του νὰ μοῦ δηλώνουν πιὸ ἐμφαντικὰ καὶ ἀπὸ τὴν μιλιὰ του: «Ἐὰν βγάλετε ἄκρη μετὰ τὰ τόξα στὸν νότιο τοῖχο τῆς Περιβλέπτου ...θὰ κάνετε διατριβή».

Ὁ δεῦτερος «διάλογος» ξεκίνησε μετὰ τὸν θάνατό του. Ἦταν μιὰ μονομερὴς ἐπικοινωνία μετὰ τὴν εὐφυΐα καὶ τὴν διαίσθησή του, ποὺ εἶναι ἔκδηλες σὲ ὅλο τὸ ἔργο του καὶ ἐντυπωσιάζουν τοὺς μεταγενέστερους μελετητὲς τοῦ Μυστρά. Γιατὶ ὁ Χατζηδάκης, ἀν καὶ συνέγραψε ἕναν ὁδηγὸ γιὰ μνημεῖα ποὺ ἕως τότε δὲν εἶχαν μελετηθεῖ σχεδὸν ἀπὸ κανέναν, δὲν εἶχε τὸν χρόνο νὰ τὰ μελετήσει ἀναλυτικὰ ἕνα πρὸς ἕνα. Εἶχε ὅμως τὸ χάρισμα νὰ συνομιλεῖ μαζί τους, νὰ συνθέτει, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν εἶχε τὴν χρονικὴ ἄνεση νὰ τεκμηριώνει τίς ἀπόψεις του. Ἔτσι ὁ στόχος τοῦ ὁποιουδήποτε νεότερου μελετητῆ τοῦ Μυστρά ἦταν –καὶ παραμένει– ἢ νὰ ἐπιβεβαιώσει μετὰ τὴν ἔρευνά του τὰ κείμενα τοῦ Χατζηδάκη ἢ νὰ διαφωνήσει παραθέτοντας τεκμηρίωση πειστικὴ, μετὰ παράλληλη προσέγγιση, ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ, καὶ μετὰ τὴν ἐνδελέχεια ποὺ καὶ ὁ ἴδιος ἴσως θὰ ἐπιθυμοῦσε.

Ὅταν ἔνιωσα ὅτι ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τὸν αὐστηρό μου κριτὴ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ, μαζί μετὰ τὴν μακροχρόνια ἔρευνά μου γιὰ τὴν Παντάνασσα –γιατὶ ἐκεῖ διαφωνήσαμε–, ἀποφάσισα νὰ διευρύνω τὴν συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μετὰ τὸ ἀδημοσίευτο ἕως τώρα διδακτορικὸ μου καὶ οὐσιαστικὰ νὰ θίξω τὸ θέμα ὄχι μόνον τῆς προέλευσης καὶ τῆς ταυτότητας τῶν δυτικῶν στοιχείων στὸν Μυστρά, ἀλλὰ καὶ τοῦ ρόλου ποὺ ἔπαιξε ἡ παρουσία τους μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ βυζαντινοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως.

Εὐχαριστίες

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν διορθώσεων τοῦ βιβλίου μου, ἐκφράζω πρωτίστως τὶς εὐχαριστίες μου στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Βασίλειο Χ. Πετράκο, γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς ἐργασίας μου στὰ δημοσιεύματα τῆς Ἀκαδημίας, στὴν σειρὰ «Πραγματεῖαι». Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς κ. Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο, ἀρχαιολόγο βυζαντινολόγο, καὶ κυρία Χρύσα Μαλτέζου, ἱστορικὸ βενετολόγο, ποὺ μαζί με τὸν ἀξέχαστο ἀκαδημαϊκὸ Ἄγγελο Δεληβορριά διάβασαν τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου μου καὶ ὡς μέλη τῆς ἐπιτροπῆς κρίσης εἰσηγήθηκαν τὴν ἐκδόσή του ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ὡστόσο ἡ ἐκτύπωση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἂν δὲν εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ ἰσόποσες τοῦ κόστους τῆς χορηγίας. Ἀκολουθώντας τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τῶν αἰτημάτων μου, ἀπευθύνω τὶς εὐχαριστίες μου στὸ «Ἰδρυμα Ἀ. Γ. Λεβέντη», ποὺ ἔχει πολὺπλευρα καὶ ὑποδειγματικὰ συμβάλει στὴν διάσωση τοῦ κυπριακοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἐτήσιο Συμβούλιο τῶν Ἐπιτρόπων του, ἀφοῦ ἐξέτασε τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, ἐνέκρινε σημαντικὴ χορηγία γιὰ τὴν ἐκτύπωσή του. Ὁλόθερμες εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἐξίσου σημαντικὴ χορηγία ἀπευθύνω στὸ ζεῦγος Μαρίνας καὶ Θανάση Μαρτίνου, ποὺ ἔχουν στηρίξει ἀθόρυβα, ἀποτελεσματικά, ἀλλὰ καὶ με μοναδικὸ ἀνθρώπινο ἦθος τὴν ἔρευνα καὶ τὴν διάσωση πολλῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς χώρας μας. Ἡ εὐγνωμοσύνη καὶ ὁ θαυμασμός μου γιὰ τὸ ἔργο καὶ τῶν δύο χορηγῶν, ποὺ εὐχομαι νὰ εἶναι μακρὺ, θὰ συνοδεύουν πάντα τὴν προσφορά τους.

Κατὰ τὴν πολυετὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς μελέτης, ὅταν πιά ὁ Μανόλης Χατζηδάκης δὲν ἦταν κοντά μας, προσέτρεξα στὴν βοήθεια σχεδὸν ὅλων τῶν δασκάλων μου, ἀλλὰ καὶ πολλῶν συναδέλφων, με τοὺς ὁποίους ἀντάλλαξα ἀπόψεις· διαφώνησα ἢ συμφώνησα, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις κέρδισα ἀπὸ τὴν σοφία τους. Χωρὶς αὐτοὺς οὔτε οἱ γνώσεις μου θὰ εἶχαν ἐμπλουτιστεῖ οὔτε ἡ σκέψη μου θὰ εἶχε ὠριμάσει.

Κρατῶ ὡς πολὺτιμο κειμήλιο τὶς σημειώσεις τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Χαράλαμπου Μπούρα, ποὺ διάβασε τὸ πόνημά μου καὶ μοῦ παρέδωσε τὰ

σχολία του πρὶν τὸ ὑποβάλω στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἡ ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μοῦ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ ἀποτίσω ἕναν προσωπικὸ φόρο τιμῆς στὴν μνήμη του γιὰ τὴν μεγάλη προσφορά του στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ νὰ δημοσιοποιήσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν συνεχή ἀρωγή του στοὺς ἐπιστημονικούς μου προβληματισμούς ἀπὸ τὰ φοιτητικά μου ἤδη χρόνια.

Εὐγνωμονῶ τὸν καθηγητὴ μου στὴν Σορβόνη, σήμερα ἀκαδημαϊκό, κ. Jean-Pierre Sodini, γιὰτὶ μὲ τὴν συνεχή καθοδήγησή του διαμόρφωσα τὴν ἐπιστημονική μου σκέψη καὶ τὴν πορεία μου πρὸς τὴν ἔρευνα. Λίγοι Ἕλληνες εἶχαμε τὴν τύχη νὰ ἐπωφεληθοῦμε ἀπὸ τὴν εὐρηματικὴ διδασκαλία τῆς καθηγήτριας κυρίας Ἑλένης Ahrweiler στὸν πρῶτο κύκλο σπουδῶν. Στὸν τρίτο κύκλο ὅμως, στὰ «σεμινάρια τῆς Ahrweiler», συνειδητοποίησα ὅτι ἡ ἀρχαιολογία χωρὶς τὴν βακτηρία τῆς ἐπίμονης ἱστορικῆς ἔρευνας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσει ὁλοκληρωμένη μορφή στὸ πρὸς ἐξέταση ἀντικείμενο. Ἐκτοτε ἡ προσπάθειά μου κινήθηκε μόνον μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο.

Στὰ σεμινάρια αὐτὰ χρωστῶ καὶ τὴν μακρὰ δοκιμασμένη φιλία μου καὶ συνεχή συνεργασία μου μὲ τὸν διευθυντὴ Ἑρευνῶν στὸ Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν κ. Ἡλία Ἀναγνωστάκη. Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε τὴν σημερινή του μορφή ἂν δὲν εἶχα ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τίς ἀτελείωτες συζητήσεις καὶ τίς συνεχεῖς κατευθύνσεις τοῦ Ἡλία μὲ τὴν εὐρύτατη γνώση τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, τὴν σπάνια κριτικὴ σκέψη καὶ τὴν ἀνιδιοτελεῖ δοτικότητα του.

Στὶς συνεχεῖς πορεῖες μου ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ Μυστρᾶ, εἶχα πάντα τὴν μορφή τοῦ Τίτου μπροστά μου. Τὶς ὥρες τῆς συγγραφῆς τῶν δύσκολων κεφαλαίων ἡ σκέψη μου ἔτρεχε στὸ πρωτοπόρο πνεῦμα τοῦ βυζαντινολόγου Τίτου Παπαμαστοράκη, ὁ ὁποῖος ἄνοιξε δρόμους ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ διαβεῖ. Μοιράστηκα μαζί του τοὺς πρώτους μου προβληματισμούς· ἂν ζοῦσε, ἡ ἔρευνα στὸν Μυστρᾶ θὰ εἶχε σίγουρα διευρυνθεῖ καὶ σὲ ἄλλα πεδία.

Σὲ αὐτὴ τὴν πολὺ μακρὰ πορεία τῶν ἀναζητήσεών μου, ἤδη ἀπὸ τὰ φοιτητικά μου χρόνια, μὲ συντρόφευε μὲ τὴν ἀγάπη, τίς γνώσεις καὶ τὸ κριτικὸ της πνεῦμα ἡ ἀφιερωμένη ἐρευνήτρια τοῦ Μυστρᾶ, οἰκογενειακὴ καὶ ξεχωριστὴ φίλη μου, ἀρχαιολόγος-βυζαντινολόγος Νίκη Ἐτζέογλου.

Κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς πορείας, εἶχα τὴν τύχη νὰ ἀποκτήσω ἀπὸ πολὺ νωρὶς πρόσβαση στὸν χῶρο ὅπου φυλασσόταν, σὲ κακὴ κατάσταση, τὸ πλήρως ἀταξινόμητο τότε Ἀρχεῖο Millet. Ἀποτέλεσε γιὰ μένα πολὺτιμη πηγὴ πληροφοριῶν, στῶν ὁποίων τὴν ταξινόμηση προσπάθησα νὰ βοηθήσω ὅποτε μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία. Σήμερα ἡ Photothèque Gabriel Millet, EPHE,

Collection chrétienne et byzantine, ἀπολύτως προσβάσιμη καὶ ταξινομημένη, λειτουργεῖ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῆς καθηγήτριας τῆς ΕΡΗΕ κυρίας Ἰωάννας Ράπτη, ἡ ὁποία μοῦ παρέσχε κάθε δυνατὴ βοήθεια γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς δημοσίευσης τῶν φωτογραφιῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Φωτοθήκη Millet.

Στὸν γνωστὸ ἐρευνητὴ ἀρχειονόμο-παλαιογράφο, ὑπεύθυνο τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας, κ. Christian Förstel ὀφείλω τὴν ἔγκαιρη πρόσβαση στὸν κώδικα Supplément grec 855, ὁ ὁποῖος μέχρι πρότινος παρέμενε κλειστός, λόγῳ τῆς κακῆς κατάστασης τῶν φύλλων του. Σήμερα ὁ κώδικας εἶναι ψηφιοποιημένος καὶ ἠλεκτρονικὰ προσβάσιμος.

Ἡ βαθιὰ γνώση τοῦ εὐρέος ἐπιστημονικοῦ πεδίου τοῦ φίλου φιλόλογου-παλαιογράφου κ. Μέμου Τσελίκου, προΐσταμένου τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ ΜΙΕΤ, καὶ ἡ ἀφοπλιστικὴ ἐπικέντρωσή του μόνον στὸ κείμενο κατέστησαν τοὺς διαλόγους ποὺ ἀκολούθησαν μᾶλλον σύντομους, ἀλλὰ ἀπολύτως ἀποτελεσματικούς. Ἀντλήσα ἀπὸ αὐτοὺς τὴν σιγουριά τῆς ὀρθῆς ἀνάγνωσης καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων ποὺ ἀντέγραψε ὁ Fourmont στὴν Παντάνασσα καὶ στὴν Ἁγία Σοφία.

Τοὺς ἐνδοιασμούς, τοὺς προβληματισμούς, τὸν πολύτιμο ρόλο τοῦ δικηγόρου τοῦ διαβόλου ὀφείλω στὸν ἐξαιρετικὸ φίλο, ἀρχιτέκτονα καὶ καθηγητὴ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάτρας κ. Σταῦρο Μαμαλοῦκο, σπάνιο γνώστη τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ στοὺς δύο ἐρευνητὲς ποὺ ἔχουν ἐμπλουτίσει τὴν βιβλιογραφία μὲ ἔγκυρες δημοσιεύσεις γιὰ τὰ δυτικὰ καὶ βυζαντινοφράγκικα μνημεῖα τῆς Πελοποννήσου: τὸν κ. Δημήτρη Ἀθανασούλη, διευθυντὴ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων, γνωστὸ –μεταξὺ πολλῶν ἄλλων– γιὰ τὴν διάσωση καὶ ἀνάδειξη αὐτῶν τῶν μνημείων, ἕως πρότινος ἀδικαιολόγητα παραμελημένων, καὶ τὸν κ. Μιχάλη Κάππα, ξεχωριστὸ βυζαντινολόγο τῆς νεότερης γενιᾶς τῶν στελεχῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἀθόρυβο, ἀκάματο καὶ ἀξιοζήλευτα ἀποτελεσματικό.

Ἡ ἐρευνά μου στὴν Κύπρο ἐνισχύθηκε ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τοὺς διαλόγους μου μὲ τὸν καθηγητὴ τῆς Ἱστορίας Μεσαιωνικῆς Τέχνης στὴν Σορβόννη Paris I κ. Philippe Plagnieux, ποὺ ἔθεσε στὴν διάθεσή μου τὸ σύνολο τοῦ φωτογραφικοῦ τοῦ ἀρχείου μὲ τὰ μνημεῖα τῶν Λουζινιαν στὴν Κύπρο, προκειμένου νὰ προχωρήσω στὸν ἐντοπισμὸ ἐνδιαφερόντων τεκμηρίων.

Οἱ συζητήσεις μου μὲ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κύπρου κ. Μιχάλη Ὀλύμπιο γιὰ τὰ μνημεῖα τῶν Λουζινιαν στὴν Κύπρο διεύρυναν καθοριστικὰ τὸ πεδίο τῶν ἐρευνῶν μου στὴν Λευκωσία καὶ μὲ προστάτευ-

σαν από επιφανειακές προσεγγίσεις. Τοῦ χρωστῶ ἐπίσης τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν τραβηγμένων ἀπὸ δυσπρόσιτα σημεία, ποὺ μοῦ παραχώρησε γενναιόδωρα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο.

Ἡ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων μὲ τὸν δρ. βυζαντινολόγο κ. Σταῦρο Ἀρβανιτόπουλο, ποὺ ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερως μὲ τὰ πολεοδομικὰ τοῦ Μυστῤῥα, χρονολογοῦνται πρὶν ἀκόμη καταθέσει τὴν διατριβή του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Οἱ συναντήσεις μας ἦταν συχνές, ἀμοιβαῖα χρήσιμες καὶ πάντα γόνιμες.

Ὁ ἐρευνητὴς κ. Βασίλης Σιακωτὸς, μετὰ ἀπὸ σχετικὲς συζητήσεις μας, ἔθεσε μὲ ἐνθουσιασμό στὴν διάθεσή μου χρήσιμα ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀδημοσίευτες πηγές ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς Περιβλέπτου κατὰ τὴν δευτέρη Βενετοκρατία. Ἡ κυρία Μαρίνα Κουμανοῦδη, ἐρευνήτρια στὸ Ἰνστιτούτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, μὲ βοήθησε ἐπίσης στὸν ἐντοπισμὸ ὀρισμένων πηγῶν.

Ὁ κ. Βασίλης Παππᾶς, δρ. λατινικῆς φιλολογίας καὶ διδάσκων ἐρευνητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, μὲ βοήθησε στὴν πιστὴ ἀνάγνωση τῶν κειμένων τῶν παπικῶν ἐπιστολῶν.

Οἱ ἠλεκτρονικὲς ἀποτυπώσεις τῶν μνημείων καὶ τῆς τοπογραφίας τοὺς ὀφείλονται στὸν τοπογράφο μηχανικὸ κ. Γιάγκο Γιαξόγλου, ποὺ ἀναρριχήθηκε σὲ ἐπικίνδυνα σημεία προκειμένου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀκρίβεια τοῦ ἀποτελέσματος. Ἡ σύνταξη τῶν σχεδίων ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα κυρία Μαρίνα Ραυτόπουλου στὸ «Γραφεῖο Κίζη», ποὺ ὑπέμεινε μὲ χαμόγελο ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις μου γιὰ τὴν συνεχή ἀνασχεδίαση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῶν δύο μνημείων, ἕως τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα.

Στὸν διευθυντὴ Ἑρευνας κ. Βασίλειο Κυλικογλου καὶ τὸν ἐρευνητὴ κ. Ἰωάννη Καρατάσιο τοῦ ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος ὀφείλω τὴν γενναιόδωρη καὶ ἐξαιρετικὴ συνεργασία μας, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀποτελέσματος, ἀφοῦ δὲν κατόρθωσα ποτὲ νὰ τοὺς προσκομίσω δείγματα τῆς τοιχοποιίας ποὺ νὰ μὴν περιέχουν τσιμεντοκονία, ἀποτέλεσμα τῶν ἐπάλληλων ἀναστηλώσεων. Τὶς γεωσκοπήσεις μὲ τὴν μέθοδο τοῦ «γεωραντάρ» ὀφείλω στὸν κ. Παῦλο Σωτηρόπουλο.

Στὴν Κύπρο πάντα μὲ περίμενε ἓνα σπίτι ἀνοιχτὸ καὶ ἡ ζεστὴ ἀγκαλιὰ φίλων μου, τοῦ Νίκου Μαυροκορδάτου, ἀρχιτέκτονα, τῆς Ἄννας Μαραγκοῦ, μὲ τὴν βαθύτατη γνώση τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῆς πατρίδας της, καὶ τῆς Στέλλας Δεμέστιχα, καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου· ὅλοι συμμετεῖχαν στὴν ἀγωνία γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνᾶς μου ἐκεῖ.

Τρεῖς γενιές φωτογράφων στὴν Σπάρτη ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ποιοτική ἀρχαιολογική φωτογραφία ἔχουν δημιουργήσει ἓνα πολύτιμο φωτογραφικὸ ἀρχεῖο γιὰ τὸν Μυστρά, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1928 καὶ μετὰ. Στὸν κ. Νίκο Γεωργιάδη καὶ τὸν γιό του Βασίλη ὀφείλω τὴν ἄμεση πρόσβαση καὶ τὴν γενναιόδωρη ἔγκριση δημοσίευσης φωτογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τους. Στὸν φίλο Δῶρο Σολωμὸ ὀφείλω τὶς ἀπὸ ἀέρος φωτογραφικὲς λήψεις τοῦ Μυστρά ποὺ δημοσιεύονται στὸ βιβλίο.

Μὲ τὴν μοναστική κοινότητα Παντανάσσης μὲ συνδέουν πολὺ παλιοί, ἀλλὰ καὶ νεότεροι ἱεροὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοί. Οἱ συχνὲς ἐπισκέψεις ἐκεῖ γιὰ τὴν ἔρευνά μου κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια μοῦ χάριζαν τὴν αἴσθηση μιᾶς ἐπιστροφῆς στὴν εὐρύτερη οἰκογένειά μου. Ἡ εὐγνωμοσύνη μου γι' αὐτὴ τὴν συνεχιζόμενη ἀμοιβαία πνευματική ἐπαφή καὶ μὲ τὰ παλαιότερα καὶ μὲ τὰ νεότερα μέλη της εἶναι μεγάλη καὶ διαρκής.

Ἡ μακρὰ ἔρευνά μου στὸν Μυστρά συνάντησε τὴν συνεχή ἀρωγὴ τῆς Ε' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, νῦν Ἐφορείας Λακωνίας. Ὅφειλω πολλὰ σὲ ὁλόκληρο τὸ προσωπικὸ της· ἰδιαίτερος ὅμως στὶς ἐκάστοτε διευθύντριες κυρίες Αἰμιλία Μπακούρου, Πόπη Διαμαντῆ καὶ Εὐαγγελία Πάντου, ποὺ μοιράστηκαν μαζί μου πολλές ἀπὸ τὶς σκέψεις μου καὶ ἔσπευδαν πάντα γιὰ τὴν ἐπίλυση πρακτικῶν προβλημάτων.

Ἡ τελικὴ μορφή τοῦ κειμένου ὀφείλεται στὴν ἐξαιρετική μου συνεργασία μὲ τὴν ξεχωριστὴ φίλη, ἐπιμελήτρια ἀρχαιολόγο κυρία Λούλα Κυπραίου· ἡ μορφή τοῦ βιβλίου ὀφείλεται στὴν λυσιτελὴ φιλόλογο, ἐπιμελήτρια ἐκδόσεων καὶ προϊσταμένη τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κυρία Εὐγενία Σαράντη, ποὺ εἶχε τὴν γενικὴ ἐκδοτική ἐπιμέλεια. Ἡ μετάφραση τῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά ὀφείλεται στὴν κυρία Freya Evenson, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιμονὴ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀπόδοση τῶν νοημάτων καὶ τῶν δύσκολων ὁρων τοῦ κειμένου ὑπῆρξε ὑποδειγματική. Χωριστὴ ἀναφορὰ ὀφείλω στὴν συνεργασία μου μὲ τὸ τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Ἑμμ. Παπαδάκη, καὶ κυρίως μὲ τὴν γραφίστρια κυρία Μαρία Μασμανίδου, τῆς ὁποίας τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος ξεπέρασε τὰ ἐπαγγελματικὰ ὅρια.

Ὅλων ἡ βοήθεια γιὰ διαφορετικοὺς λόγους γιὰ μένα εἶναι ἀνεκτίμητη. Τὸ μόνο ποὺ μπορῶ νὰ κάνω εἶναι νὰ ἐκφράσω στὸν καθέναν χωριστὰ τὶς εὐχαριστίες καὶ ἀπὸ καρδιᾶς εὐχαριστίες μου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>ABME</i>	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
<i>ΑΔ</i>	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
<i>ΑΕ</i>	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
<i>ΑΕυΜ</i>	Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν
<i>Βυζ</i>	Βυζαντινὰ
<i>ΒυζΜελ</i>	Βυζαντιναὶ Μελέται
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>ΕΕΒΣ</i>	Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
<i>ΕΕΘΣΠΑ</i>	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
<i>ΕΕΦΣΠΑ</i>	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
<i>ΕΚΕΕ</i>	Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου
<i>Εκκλαλ</i>	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια
<i>Ἔργον</i>	Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>ΘΗΕ</i>	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα
<i>ΚΣ</i>	Κυπριακαὶ Σπουδαὶ
<i>Λακ</i>	Λακωνικά
<i>ΛακΣπ</i>	Λακωνικαὶ Σπουδαὶ
<i>ΝΕ</i>	Νέος Ἑλληνομνήμων
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

<i>AIPHOS</i>	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves
<i>BCH</i>	Bulletin de correspondance hellénique
<i>BF</i>	Byzantinische Forschungen
<i>BNJb</i>	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
<i>BSI</i>	Byzantinoslavica
<i>Byz</i>	Byzantion

<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>CahArch</i>	Cahiers archéologiques
<i>CIEB</i>	Congrès International des Études Byzantines
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>DOS</i>	Dumbarton Oaks Studies
<i>EO</i>	Échos d'Orient
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>JÖBG</i>	Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft
<i>JSav</i>	Journal des Savants
<i>MarJK</i>	Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft
<i>MedEn</i>	Medieval Encounters
<i>MonPiot</i>	Monuments et mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Fondation Eugène Piot
<i>ÖAW</i>	Österreichische Akademie der Wissenschaften
<i>ODB</i>	The Oxford Dictionary of Byzantium
<i>PG</i>	Patrologiae cursus completus. Series graeca
<i>PLP</i>	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
<i>RAC</i>	Revue de l'art chrétien
<i>RAC</i>	Rivista di Archeologia Cristiana
<i>RbK</i>	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
<i>REB</i>	Revue des Études Byzantines
<i>REG</i>	Revue des Études Grecques
<i>RESEE</i>	Revue des Études Sud-Est Européennes
<i>TM</i>	Travaux et Mémoires
<i>ZRVI</i>	Zbornik radova Vizantološkog instituta

ΠΗΓΕΣ

- Acta Clementis VI: Acta Clementis*, P.P. VI (1342-1352): *e regestis Vaticanis aliisque fontibus* (ἐπιμ. Α. Λ. ΤΑΥΤΟΥ), Pontificia Commissio ad redigendum Codicem iuris canonici Orientalis, Fontes, series III, 9, Civitas Vaticana 1960.
- Acta Gregorii XI: Acta Gregorii*, P.P. XI (1370-1378) (ἐπιμ. Α. Λ. ΤΑΥΤΟΥ), Pontificia Commissio ad redigendum Codicem iuris canonici Orientalis, Fontes, series III, 12, Civitas Vaticana 1966.

- Actes de Lavra III: Actes de Lavra. III. De 1329 à 1500, Archives de l'Athos III* (έπιμ. Α. GUILLOU – P. LEMERLE – D. PAPACHRYSSANTHOU – N. SVORONOS), Paris 1979.
- AMADI, STRAMBALDI: *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi, Cronicha del Regnio di Cypro* (έπιμ. R. DE MAS LATRIE), 2 μέρη, Paris 1891-1893.
- Annales Ecclesiastici (1356-1396)*: Baronius, Raynaldus, Laderchius, *Annales Ecclesiastici (1356-1396)*, XXVI, Paris 1880.
- Archivio di Stato di Venezia, Archivio Grimani dai Servi.*
- Archivio di Stato di Venezia, Senato Misti.*
- Ἀρχεῖα Μάλτας: *Libri Bullarium*, 321 (χρονολογία 1381-1382), 235.
- BullCypr: Bullarium Cyprium III. Lettres papales relatives à Chypre, 1316-1378* (έπιμ. CH. PERRAT – J. RICHARD avec la collaboration de CH. SCHABEL), Nicosie 2012.
- BUSTRON, *Chronique de l'île de Chypre*: FLORIO BUSTRON, *Chronique de l'île de Chypre* (έπιμ. R. DE MAS LATRIE), *Collection de documents inédits sur l'histoire de France*, IV, *Mélanges historiques*: 5, Paris 1886 (επανάδοση Λευκωσία 1998).
- Chronique de la Morée: Chronique de la Morée* (έπιμ. J. LONGNON), Paris 1911.
- CLÉMENT VI, *Lettres: Clément VI (1342-1352). Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France, publiées ou analysées d'après les registres du Vatican* (έπιμ. E. DÉPREZ – G. MOLLAT), Paris 1960-1961.
- DARDEL: J. DARDEL, *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens*, τόμος 2, *Chronique d'Arménie*, Paris 1906.
- GRÉGOIRE XI: *Lettres secrètes et curiales du pape Grégoire XI (1370-1378) intéressant les pays autres que la France, publiées ou analysées d'après les registres du Vatican* (έπιμ. G. MOLLAT), τόμ. 1, Paris 1962, 3e fasc.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ἱστοριῶν Βιβλία Δ': Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, Graece et latine* (έπιμ. L. SCHOPEN), τόμ. 3 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonn 1828-1832.
- ΚΥΔΩΝΗΣ, *Ἐπιστολαί: Démétrius Cydonès, Correspondance* (έπιμ. R.-J. LOENERTZ), τόμ. 2, Studi e Testi 196, Vatican City 1956.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐπιστολαί*: ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐπιστολαί, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Α'*, ἐν Ἀθήναις 1912/23, ἀρ. ἐπιστ. 6, σ. 164-165.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον*: ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον δι' οὗ παραχωροῦνται κτήματα ἐν Πελοποννήσῳ εἰς τὸν Δημήτριον Μαμωνᾶν Γρηγοῶν (1444), Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Δ'*, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 17-18.
- LATOUR, *Voyage: A. DE LATOUR, Voyage de S.A.R. Monseigneur le Duc de Montpensier à Tunis, en Égypte, en Turquie et en Grèce. Lettres*, Paris 1847.

- ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ἐπιστολαί: The Letters of Manuel II Palaeologus* (ἐπιμ. G. T. DENNIS), Washington 1977.
- MAS LATRIE, *Histoire de Chypre*: M. L. DE MAS LATRIE, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τόμ. 4, Paris 1852-1861.
- ΜΑΧΑΙΡΑΣ, *Χρονικὸ τῆς Κύπρου* (ἐπιμ. R. M. DAWKINS), Oxford 1932· *Λεοντίου Μαχαιρᾶ, Χρονικὸ τῆς Κύπρου. Παράλληλη διπλωματικὴ ἔκδοση τῶν χειρογράφων* (εἰσαγ.-ἐπιμ. Μ. ΠΙΕΡΗΣ – Α. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ), Λευκωσία 2003, καὶ Α. ΠΑΥΛΙΔΗΣ, *Λεόντιου Μαχαιρᾶ, Χρονικόν*, Λευκωσία 1995.
- ΜΙΚΛΟΣΙΧ – ΜÜLLER, *Acta et diplomata*: F. ΜΙΚΛΟΣΙΧ – J. ΜÜLLER (ἐπιμ.), *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana (Acta patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCCII)*, τόμοι I-VI, Wien 1860-1890 (φωτοτ. ἀνατ.).
- Par. gr. 135: Parisinus graecus 135, BNF grec 135.
- ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Λακωνικά*: ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Ἑλλάδος περιήγησις, Λακωνικά* (ἐπιμ. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ), Ἀθήνα 1976.
- SATHAS, *Documents*: C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce*, τόμοι 3, Paris 1882.
- Σλαβικὸ Χρονικόν*: Une source négligée de la prise de Constantinople (ἐπιμ. Ν. ΙΟΡΓΑ), *Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine*, 13, 1927, σ. 3-70.
- Suppl. gr. 295: Supplément grec 295-297, XVIII siècle, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits.
- Suppl. gr. 715A: Supplément grec 715A, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits.
- Suppl. gr. 855: Supplément grec 855, Bibliothèque Nationale de France. M. Fourmont, *collectio inscriptionum atticarum et graecarum*, τόμ. 2.
- Suppliques de Clément VI: Suppliques de Clément VI (1342-1352)* (ἐπιμ. U. BERLIÈRE), Rome 1906 [*Analecta Vaticano-Belgica*, I].
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν*: GEORGIOS SPHRANTZES, *Memorii 1401-1477* (ἔκδ. V. GRECU), București 1966.
- ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Βραχὺ Χρονικόν*: Γ. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Βραχὺ Χρονικόν* (εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Δ. ΜΟΝΙΟΥ), Ἀθήνα 2006.
- The Cartulary: The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia* (ἐπιμ. Ν. COUREAS – CH. SCHABEL), Nicosia 1997.
- THIRIET, *Régestes*: F. THIRIET, *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie*, II (= Documents et recherches II), Paris – La Haye 1959.
- ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Cronica*: PSEUDO-PHRANTZES: MACARIE MELISSENOS *Cronica, 1258-1481* (ἔκδ. V. GRECU), București 1966.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Α

ΑΒΡΑΜΕΑ, Ό Τζάσις τών Μεληγγών: Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, Ό Τζάσις τών Μεληγγών. Νέα ανάγνωσις ἐπιγραφών ἐξ Οἰτύλου, *Παρνασσός*, 16, 2, 1974, σ. 287-300.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Έργασίαι Μυστρᾶ: Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Έργασίαι Μυστρᾶ καὶ Δαφνίου, *ΠΑΕ*, 1907, σ. 129-146.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Έργασίαι εἰς Μυστρᾶν: Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Έργασίαι εἰς Μυστρᾶν, *ΠΑΕ*, 1908, σ. [118-]-144.

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Παναγία Καθολική: Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Έ ἄναχρονολόγησι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Καθολικῆς στὴ Γαστούνη, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 24, 2003, σ. 63-78.

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Έπισκοπὴ Ὡλένης: Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Έ ναοδομία στὴν Έπισκοπὴ Ὡλένης κατὰ τὴν μέση καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κρεββατάδες: Γ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κρεββατάδες καὶ Λακεδαίμων, *Λακ*, 1, 1932, σ. 173-290.

ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Έ πόλη τοῦ Μυστρᾶ: ΣΤ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Έ πόλη τοῦ Μυστρᾶ. Ὅψεις τῆς ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας ἐνὸς ὕστεροβυζαντινοῦ ἀστικοῦ συνόλου μὲ βάση τίς πηγές καὶ τὰ κοσμικὰ κτίσματα, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 2004.

ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀγία Σοφία Μυστρᾶ: ΣΤ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνάγλυφη εἰκόνα ἀπὸ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς «Ἀγίας Σοφίας» τοῦ Μυστρᾶ, 35ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2015, σ. 22-23.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, Κυνήγι μὲ γεράκια: ΑΙΚ. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, Κυνήγι μὲ γεράκια στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα μέχρι τὴν Τουρκοκρατία, *ΕΚΕΕ*, 20, Λευκωσία 1994, σ. 143-163.

ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Παντάνασσα: Μ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Έ μονὴ τῆς Παντάνασσας στὸν Μυστρά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰώνα, Ἀθήνα 2005.

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἰδανικὰ ταξίδια: Ο. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἰδανικὰ ταξίδια. Έ Ἑλλάδα στὴ γαλλικὴ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία, 1550-1821, Ἀθήνα 2003.

Β

ΒΕΛΕΝΗΣ, *Έρμηνεία*: Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Έρμηνεία του έξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984.

ΒΕΛΕΝΗΣ, *Έμπνευση*: Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Έμπνευση και δημιουργία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ΔΧΑΕ, 39, 2018, σ. 67-82.

Γ

ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστικάι σελίδες*: Μ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστικάι σελίδες Λακωνίας*, Αθήνα 1939.

ΓΕΔΕΩΝ, *Ίερά αντιμήνια*: Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Τύπος ιερών αντιμηνσίων*, Εκκλαλ, 37, 1917, σ. 82-85.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Μυστράς*: Γ. Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Μυστράς*, Σπάρτη 1925.

ΓΙΑΤΡΑΚΟΥ, *Βυζαντιναί αρχαιότητες Μυστρά*: ΕΥΣ. ΓΙΑΤΡΑΚΟΥ, *Βυζαντιναί αρχαιότητες Μυστρά*, Αθήνα ³1934.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιβλιοκρισία*: Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιβλιοκρισία*, «Ν. Κ. Μουτσούλου, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηρίων της Γορτυνίας*, Αθήνα 1956», ΕΕΒΣ, 27, 1957, σ. 404-407.

Δ

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων*: Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτήριο Ε) στὸν Μυστρά, ὁ κτίτωρ τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικὸ τοῦ πρότυπο, 21ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Αθήνα 4, 5 καὶ 6 Μαΐου 2001. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, Αθήνα 2001, σ. 33-34.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Λυκοβουνὸ τῆς Λακωνίας*: Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Μία ἄγνωστη βυζαντινὴ θέση στὸ Λυκοβουνὸ τῆς Λακωνίας. Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα*, ΔΧΑΕ, 32, 2011, σ. 19-32.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ – ΠΑΝΤΟΥ, *Μοναστήρια Λούσιου*: Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ – ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ, *Τὰ μοναστήρια στὸ φαράγγι τοῦ Λούσιου ποταμοῦ στὴν Ἀркаδία*, Αθήνα 2006.

ΔΟΥΚΑΣ, *Σπάρτη*: Π. ΔΟΥΚΑΣ, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Αθήνα 1930.

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Ἅι-Γιαννάκης*: Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Ὁ Ἅι-Γιαννάκης τοῦ Μυστρά*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 14, 1987-1988, σ. 61-82.

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Μάνη*: Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 222, Αθήνα 2002.

Ε

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Άγιος Νικόλαος: Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Οί τοιχογραφίες του Άγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 14, 1987-1988, σ. 107-150.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Αγία Σοφία Μυστρά: Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Η Αγία Σοφία του Μυστρά. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες και στο εικονογραφικό πρόγραμμα, στό: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ – Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (έπιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, Ίωάννινα 2003, σ. 153-198.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εικονογραφικὸ πρόγραμμα Περιβλέπτου: Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Τὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Περιβλέπτου στὸν Μυστρά καὶ τὸ ζήτημα τοῦ κτήτορα, στό: Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ – Α. ΤΟΥΡΤΑ (έπιμ.), *Αφιέρωμα στὸν Ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Ἀθήνα 2015, σ. 407-416.

ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ»: Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ». Βιβλιογραφικὲς δραστηριότητες στὸν Μυστρά κατὰ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 26, 2005, σ. 181-192.

ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ὁδηγήτρια: Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγήτριας τοῦ Βροντοχίου στὸν Μυστρά. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ καὶ ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ χώρου, Ἀθήνα 2013.

Ζ

ΖΗΣΙΟΥ, Μυστρά ἐπιγραφαί: Κ. ΖΗΣΙΟΥ, Ἐπιγραφαί Λακωνικῆς, Μυστρά ἐπιγραφαί, *Σύμμικτα*, Ἀθήνησιν 1892.

ΖΗΣΙΟΥ, Ἐπιγραφαί. Α' Λακεδαίμονος: Κ. ΖΗΣΙΟΥ, Ἐπιγραφαί χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Α' Λακεδαίμονος, *Βυζαντίς*, Α', 1909, σ. 422-460.

Κ

ΚΑΛΑΜΑΡΑ, Βυζαντινὴ γυναικεία ἐνδυμασία: Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ, Βυζαντινὴ γυναικεία ἐνδυμασία, στό: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ (έπιμ.), *Ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο. Λατρεία καὶ τέχνη*, Εἰδικὸ θέμα τοῦ 26ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 12-14 Μαΐου 2006, Ἀθήνα 2012, σ. 171-180.

ΚΑΛΛΙΓΑ, Λατινικοὶ ναοί: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, Λατινικοὶ ναοὶ καὶ καθολικὰ μοναχικὰ τάγματα στὴ Λακωνία κατὰ τὴν Β' Ἑνετοκρατία, *14ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 22, 23 καὶ 24 Ἀπριλίου 1994. *Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1994, σ. 13-14.

- ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Γορτυνία*: Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ιστορία τής Γορτυνίας*, Πάτρα 1899.
- ΚΑΤΣΑΡΑ, Δαχτυλίδι: Ε. ΚΑΤΣΑΡΑ, 17, Δαχτυλίδι, στό: *Ἡ πολιτεία τοῦ Μυστρᾶ. Ὑρὲς Βυζαντίου. Ἔργα καὶ ἡμέρες στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 2001, σ. 162-163.
- ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, Ὁδηγήτρια: Π. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – Μ. ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, Παρατηρήσεις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας στὴ Μονὴ Βροντοχίου Μυστρᾶ (Ἀφεντικό), στό: Μ. ΚΟΡΡΕΣ – ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – Κ. ΖΑΜΠΑΣ – Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΟ (ἐπιμ.), *Ἡρως κτίστης*, τόμ. 2, Ἀθήνα 2018, σ. 633-655.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Τιμαλφῆ: Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Ἡ Isabelle de Lusignan Καντακουζηνὴ καὶ τὰ τιμαλφῆ της ἀπὸ τὸν Μυστρά στὴν Κρήτη, *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου στὴ μνήμη τοῦ Νικόλαου Β. Δρανδάκη γιὰ τὴ βυζαντινὴ Μάνη*, Σπάρτη 2008-2009 [2010], σ. 161-170.

Λ

- ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Βυζαντινὴ μικροτεχνία: Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Βυζαντινὴ μικροτεχνία, στό: *Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ἱστορία – Τέχνη*, τόμοι 2, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 475-477.
- ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Ἅγιο Ποτήριο: Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, 9.14, Ἅγιο Ποτήριο, στό: Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ (ἐπιμ.), *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 334-335.
- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Δυτικὲς ἐπιδράσεις: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Δυτικὲς ἐπιδράσεις στοὺς τρόπους δόμησης βυζαντινῶν ναῶν, *Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 8, 9 καὶ 10 Μαΐου 1998. *Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1998, σ. 37-38.
- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Κτήτορες: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Οἱ κτήτορες τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 24, 2003, σ. 101-118.
- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Τὸ γλυπτὸ «προσκυνητάρι»: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Τὸ γλυπτὸ «προσκυνητάρι» στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Κάστρου στὸ Γεράκι, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 25, 2004, σ. 111-126.
- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Λεοντάρι Ἀρκαδίας, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 28, 2007, σ. 99-114.
- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἀνάγλυφα Περιβλέπτου: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἀνάγλυφα τῆς Περιβλέπτου καὶ τὸ τοπικὸ ἐργαστήριο γλυπτικῆς τοῦ 14ου αἰῶνα στὸν Μυστρά, στό: Μ. ΚΟΡΡΕΣ – ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – Κ. ΖΑΜΠΑΣ – Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΟ (ἐπιμ.), *Ἡρως κτίστης*, τόμ. 2, Ἀθήνα 2018, σ. 19-33.

- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Τὸ μεταλασσόμενο τοπίο τοῦ Μυστρά, στό: Δ. ΚΥΡΤΑΤΑΣ – Η. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ (ἐπιμ.), *Τόπος καὶ τοπίο. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Δημήτρη Φιλιππίδη*, Ἀθήνα 2018, σ. 157-164.
- ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς, μνημεῖα: Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς, μνημεῖα καὶ ἱστορικὲς συγκυρίες, στό: Α. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Πόλεις καὶ ἐξουσία στὸ ὕστερο Βυζάντιο, 13ος-15ος αἰ.*, ὑπὸ ἔκδοση.

Μ

- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Βιζύη: ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία τῆς Βιζύης, *Περὶ Θράκης*, 3, 2003, σ. 131-150.
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – ΠΙΝΑΤΣΗ, Περίβλεπτος Εὐβοίας: ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – Χ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Περιβλέπτου στὰ Πολιτικὰ τῆς Εὐβοίας, *ΑΕυΜ*, 37, 2007, σ. 71-82.
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Οἰκοδομικὸ συγκρότημα: ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, στό: Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Ἡ Παναγία τῆς Κορωνησίας*, Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἀθλητισμοῦ, Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων Ἁρτάς, Ἁρτά 2016, σ. 51-52.
- ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Ἄνδρικά» οἰκονομικὰ προνόμια: ΤΡ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Γυναίκα καὶ «ἄνδρικά» οἰκονομικὰ προνόμια, στό: Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ – ΤΡ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ (ἐπιμ.), *Κλητῶριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, σ. 403-470.
- ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος: Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος. Ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά, Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, 78, Ἀθήνα 2002.
- ΜΑΡΙΝΟΥ, Δυτικὰ στοιχεῖα στὸ Μυστρά: Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Δυτικὰ στοιχεῖα στὸ Μυστρά, στό: Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ (ἐπιμ.), *Γλυπτικὴ καὶ λιθοξοικὴ στὴ Λατινικὴ Ἀνατολή, 13ος-17ος αἰῶνας*, Ἡράκλειο 2007, σ. 48-59.
- ΜΑΡΙΝΟΥ, Βυζαντινὲς μονές: Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Οἱ παρὰ τὰ τείχη τῆς πόλης βυζαντινὲς μονές τοῦ Μυστρά καὶ οἱ ὀχυρώσεις τους, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα *15 χρόνια Ἔργων Ἀποκατάστασης στὴ Μεσαιωνικὴ Πόλη τῆς Ρόδου, Ρόδος 14-18 Νοεμβρίου 2001*, Ἀθήνα 2007, τόμ. 1, σ. 412-421, καὶ τόμ. 2, πίν. 376-381.
- ΜΑΡΙΝΟΥ, Μνημεῖα Μυστρά: Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά. Τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀναστήλωσης Μνημείων Μυστρά ἀπὸ τὸ 1984 ἕως τὸ 2008*, Ἀθήνα 2009.
- ΜΑΡΙΝΟΥ, Γλυπτὸς διάκοσμος: Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ἀρχικὸ μαρμάρينو τέμπλο, στό: ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 328-357.

- ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μυστράς και Βενετία: Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν, 1687-1715*, *ΛακΣπ*, 12, 1994, σ. 165-372.
- ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Ἀναφορὰ τοῦ Daniel Dolfi: Δ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Ἀναφορὰ τοῦ Daniel Dolfi σχετικὰ μὲ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὴ Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο, *ΕΕΘΣΠΑ*, 41, 2006, σ. 597-638.
- ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Ὁ Ναυπλίου καὶ Ἄργους Ἀμβρόσιος: Δ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Ὁ Ναυπλίου καὶ Ἄργους Ἀμβρόσιος καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς περιπέτειες, *Πελοποννησιακά*, 29, 2008, σ. 129-178.
- ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου*: Δ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, Ἀθήνα 2008.
- ΜΟΥΡΙΚΗ, Τέσσαρες σκηναί: ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περιβλεπτοῦ τοῦ Μυστρά, *ΑΕ*, Χρονικά, 1968, σ. 1-6.
- ΜΟΥΡΙΚΗ, Παναγία καὶ Θεοπάτορες: ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 5, 1969, σ. 31-56.
- ΜΟΥΡΙΚΗ, Βιβλικαὶ προεικονίσεις: ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Αἱ βιβλικαὶ προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλεπτοῦ τοῦ Μυστρά, *ΑΔ*, 25, 1970, *Μελέται*, σ. 217-251.
- ΜΟΥΡΙΚΗ, *Εἰκόνες Κύπρου*: ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου*, Ἀθήνα 1976.
- ΜΟΥΡΙΚΗ, Τοιχογραφίαι Παντάνασσας: ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Παντάνασσας τοῦ Μυστρά καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὰ κύρια ρεύματα στὴ ζωγραφικὴ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα, *8ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 13-15 Μαΐου 1988. *Περίληψεις εἰσηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1992, σ. 11-13.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίαι Γορτυνίας*: Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθήναι 1956.
- ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, Δύο ταφικὲς πλάκες: Α. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, 28, Δύο ταφικὲς πλάκες Καντακουζηνοῦ Παλαιολόγου, πιθανότατα ψευδοσαρκοφάγου, στό: *Ἡ πολιτεία τοῦ Μυστρά. Ὁρες Βυζαντίου. Ἔργα καὶ ἡμέρες στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 2001, σ. 180-184.
- ΜΠΑΡΛΑ, *Βυζαντινὰ κωδωνοστάσια*: Χ. ΜΠΑΡΛΑ, *Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων*, ἐν Ἀθήναις 1959.
- ΜΠΙΘΑ, Γυναικεία ἐνδυμασία: Ι. ΜΠΙΘΑ, Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία τῆς περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας, στό: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ (ἐπιμ.), *Ἡ γυναίκα*

στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Είδικο θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 12-14 Μαΐου 2006, Αθήνα 2012, σ. 180-202.

ΜΠΟΥΡΑΣ, Μυστράς: Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ πόλη τοῦ Μυστρά, Ἑλλάς, στό: S. ĆURČIĆ – ΕΥ. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ (ἐπιμ.), *Κοσμική μεσαιωνική ἀρχιτεκτονική στὰ Βαλκάνια καὶ ἡ διατήρησή της, 1300-1500*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 76-79.

ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἀνάκτορα δεσποτῶν: Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Τὰ ἀνάκτορα τῶν δεσποτῶν. Μυστράς, Ἑλλάς, στό: S. ĆURČIĆ – ΕΥ. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ (ἐπιμ.), *Κοσμική μεσαιωνική ἀρχιτεκτονική στὰ Βαλκάνια καὶ ἡ διατήρησή της, 1300-1500*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 242-243.

ΜΠΟΥΡΑΣ, Μεσοβυζαντινὲς καὶ ὑστεροβυζαντινὲς πόλεις: Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Μεσοβυζαντινὲς καὶ ὑστεροβυζαντινὲς πόλεις ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς πολεοδομίας καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, στό: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Οἱ βυζαντινὲς πόλεις (8ος-15ος αἰῶνας). Προοπτικὲς τῆς ἔρευνας καὶ νῆες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, σ. 1-14.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΝΕΙΛΟΣ ΙΕΡΟΔ., Ἀντιμήνσια: ΙΕΡΟΔ. ΝΕΙΛΟΣ, Ἀντιμήνσια, στό: *Σιμωνόπετρα, Ἅγιον Ὅρος*, Αθήνα 1996, σ. 248-250.

ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Συργῆς Ντελενουζίας: Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Συργῆς Ντελενουζίας, Ἀρχων Σεργῶν, 1341-1342, *Βυζαντινά*, 18, 1995, σ. 195-203.

ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Ἱστορία τῆς Κύπρου: Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου μέσα ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995.

ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Ἡ βαλκανικὴ ἐπαρχία: Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Ἡ βαλκανικὴ ἐπαρχία κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες, Θεσσαλονίκη 1998.

ΝΤΕΛΛΑΣ, Ἱπποτικὲς ἐκκλησίες Ρόδου: Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ, Μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἱπποτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου, στό: Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ (ἐπιμ.), *Γλυπτικὴ καὶ λιθοξοικὴ στὴ Λατινικὴ Ἀνατολή, 13ος-17ος αἰῶνας*, Ἡράκλειο 2007, σ. 196-216.

ΝΤΟΚΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ περιουσία Α': Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἑνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας, *BNJb*, 1976, σ. 43-168.

ΝΤΟΚΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ περιουσία Β: Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἑνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας, *BNJb*, 1985, σ. 286-374.

ΝΤΟΚΟΣ – ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ βενετικὸ κτηματολόγιο: Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ βενετικὸ κτηματολόγιο τῆς Βοστίτσας*, Αθήνα 1993.

Ξ

- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Φράγκικα κρινάνθεμα: Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Φράγκικα κρινάνθεμα
 εἰς τὸ Γεράκι καὶ τὸν Μυστράν, *Mélanges Merlier*, Athènes 1956, σ. 205-211.
 ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα: Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευ-
 τικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωση, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολο-
 γικῆς Ἑταιρείας, 40, Ἀθῆναι 1957.

Ο

- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὁρθομαρμάρωσις: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ ἐν
 Μυστρά ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας, *ABME*, 1, 1935, σ. 152-160.
 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δανιήλ: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δανιήλ, ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἀγίων Θεο-
 δώρων τοῦ Μυστρά, *ΕΕΒΣ*, 12, 1936, σ. 443-448.
 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλάτια καὶ σπίτια: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ
 Μυστρά, *ABME*, 3, 1937, σ. 1-52.
 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καστοριά: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς,
ABME, 4, 1938, σ. 10-60.
 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νέον ἀνάγλυφον: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλή-
 ψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, *ΕΕΦΣΠΑ*, περ. Β', 5, 1954-1955, σ. 281-289.
 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Συμπληρωματικαὶ παρατηρήσεις: Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Συμπληρωματικαὶ
 τινες παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐν Μυστρά παλαιολογείων οἰκιῶν, *ΛακΣπ*, 2,
 1975, σ. 77-84.

Π

- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πληθυσμός: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πληθυσμός καὶ οἰκι-
 σμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας, Ἀθήνα 1985.
 ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Κύπρου: Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Κύπρου,
 Λευκωσία 1991.
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ἱστορία τῆς Κύπρου: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Ἱστορία τῆς Κύ-
 πρου. Μεσαιωνικὸν Βασίλειον, Δ', Λευκωσία 1995.
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Ἄρτα: Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Βυζαντινὴ Ἄρτα καὶ
 τὰ μνημεῖα τῆς, Ἀθήνα 2002.
 ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Γεράκια: Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Γεράκια
 καὶ γερακάρηδες σὲ κυπριακὰ μεσαιωνικὰ ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα, στό:
 Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ – Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ Δεύτερου Διεθνοῦς*

Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 20-25 Απριλίου 1982, 2, Λευκωσία 1986, σ. 567-575.

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, *Χάρτινες εικόνες*: Ν. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, *Χάρτινες εικόνες, ὀρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικὰ 1665-1899*, Ἀθήνα 1986.

ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἡ «στέψη» στὸν Μυστρά: Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἡ «στέψη» στὸν Μυστρά τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου. Σκέψεις πάνω σὲ ἓνα ἱστορικὸ παράδοξο, *ΒυζΜελ*, 2, 1990, σ. 116-133.

Σ

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες*: Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. 6, Ἀθήνα 2001.

ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*: ΣΤ. ΣΙΝΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Παντάνασσας τοῦ Μυστρά, Ἀθήνα 2013.

ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά*: Μ. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Τὰ γλυπτὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999.

Τ

Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά: *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά. Τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀναστήλωσης Μνημείων Μυστρά* (ἐπιμ. ΣΤ. ΣΙΝΟΣ), Ἀθήνα 2009.

ΤΑΝΤΣΗΣ, *Ὁδηγήτρια*: Α. ΤΑΝΤΣΗΣ, Ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγήτριας στὸν Μυστρά, *Βυζαντικά*, 31, 2014, σ. 179-204.

ΤΑΝΤΣΗΣ, *Παλαιολόγοι καὶ Καντακουζηνοί*: Α. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Παλαιολόγοι καὶ Καντακουζηνοὶ ὡς χορηγοὶ ἐκκλησιῶν στὸν Μυστρά*, *Βυζαντικά*, 32, 2015, σ. 257-290.

Φ

ΦΟΥΛΙΑΣ, *Παναγία Ἀγγελόκτιστη*: Α. ΦΟΥΛΙΑΣ, *Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Ἀγγελόκτιστης στὸ Κίτι Λάρνακας*, Λευκωσία 2004.

Χ

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α΄, Β΄*: Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς. Ἱστορία – Μνημεῖα – Τέχνη*, Ἀθήνα 1956, καὶ β΄ ἐκδοση, *Μυστράς. Ἡ μεσαιωνικὴ πολιτεία καὶ τὸ κάστρο*, Ἀθήνα 1987.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ἡ μητρόπολη τοῦ Μυστρά: Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τέχνη τῆς μητροπόλεως τοῦ Μυστρά*, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, 9, 1977-1979, σ. 143-179.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

A

- AHRWEILER, Mélingues du Taygète: H. AHRWEILER-GLYKATZI, Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète, *BCH*, 86, 1962, σ. 1-10.
- ALCALAY, Le Parisinus graecus 135: C. ALCALAY, Le Parisinus graecus 135: un hommage à Jean Cantacuzène? Étude historique d'un livre de Job du XIVe siècle, *Byz*, 78, 2008, σ. 404-479.
- ANDREWS, *Castles*: K. ANDREWS, *Castles of the Morea*, Princeton 1953.
- ANDREWS, *Imagery*: J. ANDREWS, *Imagery in the Aftermath of the Crusades: A Fourteenth-Century Illustrated Commentary on Job (Paris, BN, Graecus 135)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, University of California, 2002.
- ANDREWS, Conveyance and convergence: J. ANDREWS, Conveyance and convergence: Visual culture in Medieval Cyprus, *MedEn*, 18, 2012, σ. 413-446.
- ANGOLD, *Constantinople*: M. ANGOLD, *The Fall of Constantinople to the Ottomans – Context and Consequences*, New York 2014.
- Architecture. Vocabulaire: Principes d'analyse scientifique. Architecture: méthode et vocabulaire (έπιμ. J. M. PÉROUSE DE MONTEGLOS – F. SALET – S. STYMPER), Paris 1972.
- Asinou: Asinou Across Time, *Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus* (έπιμ. A. WEYL CARR – A. NICOLAÏDÈS), DOS, 43, Washington 2012.
- ATHANASOULIS, *Triangle of Power*: D. ATHANASOULIS, *Triangle of Power. Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of Morea*, 2013.

B

- BABIĆ, Poganovo: G. BABIĆ, Sur l'icône de Poganovo et la vasilissa Hélène, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du Ve colloque serbo-grec, Belgrade 1985*, Institut des Études Balkaniques, Belgrade 1987, σ. 57-65.
- BACCI, Syrian, Palaiologan and Gothic: M. BACCI, Syrian, Palaiologan and Gothic murals in the «Nestorian» church of Famagusta, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 27, 2006, σ. 207-220.
- BACCI, Gothic forms: M. BACCI, Some remarks on the appropriation, use, and survival of Gothic forms on Cyprus, στό: L. JONES (έπιμ.), *Byzantine Images*

and their Afterlives. Essays in Honor of Annemarie Weyl Carr, London 2014, σ. 146-160.

BACCI, Identity markers: M. BACCI, Identity markers in the art of fourteenth-century Famagusta, στό: M. WALSH – T. KISS – N. COUREAS (έπιμ.), *The Harbour of All This Sea and Realm. Crusader to Venetian Famagusta*, 2014, σ. 145-158.

BAUER – KLEIN, Hagia Sophia in Bizye: F. A. BAUER – H. KLEIN, The church of Hagia Sophia in Bizye (Vize): results of the fieldwork seasons 2003 and 2004, *DOP*, 60, 2006, σ. 249-270.

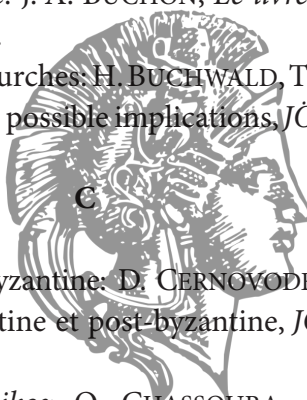
BINON, Guy d'Arménie: ST. BINON, Guy d'Arménie et Guy de Chypre, Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra, *AIPHOS*, 5, 1937, σ. 125-142.

BON, *La Morée franque*: A. BON, *La Morée franque*, Paris 1970.

BUCHON, *Le livre de la conquête*: J. A. BUCHON, *Le livre de la conquête [de la princée de Morée]*, Paris 1845.

BUCHWALD, Middle Byzantine churches: H. BUCHWALD, The geometry of Middle Byzantine churches and some possible implications, *JÖB*, 42, 1992, σ. 293-321.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

CERNOVODEANU, L'héraldique byzantine: D. CERNOVODEANU, Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine, *JÖB*, 32, 2, 1982, σ. 409-422.

CHASSOURA, *Églises de Longanikos*: O. CHASSOURA, *Les peintures murales byzantines des églises de Longanikos, Laconie*, Athènes 2002.

CHRISTOFORAKI, Cyprus: I. CHRISTOFORAKI, Cyprus between Byzantium and the Levant: eclecticism and interchange in the cycle of the life of the Virgin in the church of the Holy Cross at Pelendri, *EKEE*, 22, Λευκωσία 1996, σ. 215-255.

CHRISTOFORAKI, An unusual representation: I. CHRISTOFORAKI, An unusual representation of the Incredulity from Lusignan Cyprus, *CahArch*, 48, 2000, σ. 71-87.

CHRISTOFORAKI, East is East?: I. CHRISTOFORAKI, East is East and West is West? Artistic interchange across frontiers in the eastern Mediterranean, στό: A. LYMBERΟΠΟΥΛΟΥ (έπιμ.), *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West, 1204-1669*, London – New York 2018, σ. 152-172.

COBHAM, *Excerpta cypria*: C. D. COBHAM, *Excerpta cypria. Materials for a History of Cyprus*, Cambridge 1908.

COLLENBERG, Les Lusignan: W. H. RÜDT DE COLLENBERG, Les Lusignan de Chypre, *EKEE*, 10, Λευκωσία 1979-1980, σ. 85-319.

COUCHAUD, *Églises byzantines*: A. COUCHAUD, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842.

COUREAS, Lusignan Cyprus: N. COUREAS, Lusignan Cyprus and Lesser Armenia, 1195-1375, *EKEE*, 11, Λευκωσία 1995, σ. 33-71.

COUREAS, *The Latin Church*: N. COUREAS, *The Latin Church in Cyprus, 1313-1378*, Nicosia 2010.

ĆURČIĆ, Church towers: S. ĆURČIĆ, Church towers, στο: *Σεμινάριο 2. Προσκτίσματα τῶν παλαιοχριστιανικῶν, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 103-111.

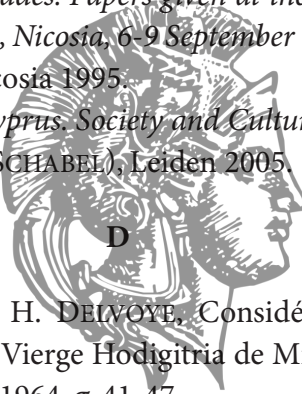
ĆURČIĆ, *Architecture in the Balkans*: S. ĆURČIĆ, *Architecture in the Balkans: from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Princeton 2010.

CURTIUS, *Peloponnesos*: E. CURTIUS, *Peloponnesos*, τόμ. 2, 1851.

Cyprus and the Crusades: Crusades. Papers given at the International Conference «Cyprus and the Crusades», Nicosia, 6-9 September 1994 (έπιμ. N. COUREAS – J. S. CH. RILEY SMITH), Nicosia 1995.

Cyprus. Society and Culture: Cyprus. Society and Culture 1191-1374 (έπιμ. A. NIGOLAOU-KONNARI – CH. SCHABEL), Leiden 2005.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

DELVOYE, *Considérations*: C. H. DELVOYE, *Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra, Actes du XIIe CIEB*, Ochrid 1961, III, Belgrade 1964, σ. 41-47.

DUFRENNE, *Les programmes iconographiques*: S. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV), Paris 1970.

DUFRENNE, *Aspects de l'iconographie*: S. DUFRENNE, *Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps du Despotat de Morée*, στο: O. DURIC (έπιμ.), *Moravska škola i neno doba: naucni skup u Resavi, 1968* [*École de la Morava et son temps: symposium de Resava, 1968*], Beograd 1972, σ. 21-36.

E

EDBURY, *Cyprus and Genoa*: P. EDBURY, *Cyprus and Genoa. The origins of the war of 1373-1374*, στο: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ – Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ (έπιμ.), *Πρακτικά τοῦ Δευτέρου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία, 20-25 Ἀπριλίου 1982*, Λευκωσία 1986, σ. 109-126.

- EDBURY, *Kingdom of Cyprus*: P. EDBURY, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge 1991.
- EMMANUEL, The Holy Mandylion: M. EMMANUEL, The Holy Mandylion in the iconographic programmes of the churches at Mystras, στο: A. LIDOV (έπιμ.), *Eastern Christian Relics*, Moscow 2003, σ. 291-304.
- EMMANUEL, Religious imagery: M. EMMANUEL, Religious imagery in Mystra. Donors and iconographic programmes, στο: M. GRÜNBART – E. KISLINGER – A. MUTHESIUS – D. STATHAKOPOULOS (έπιμ.), *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference, Cambridge, 8-10 September 2001*, ÖAW, Wien 2007, σ. 119-128.
- ENLART, *Gothic Art*: C. ENLART, *Gothic Art and Renaissance in Cyprus* (μτφ.), London 1987 (γαλλική έκδοση: *L'art gothique et la renaissance en île de Chypre*, Paris 1899).
- ENLART, Quelques monuments: C. ENLART, Quelques monuments d'architecture gothique en Grèce, *RAC*, 8, 1897, σ. 309-315.
- ERLANDE-BRANDENBURG, Le roi: A. ERLANDE-BRANDENBURG, Le roi, la sculpture et la mort, *Archives départementales de la Seine, Saint-Denis*, 5, 1976, σ. 27-28.
- ESZER, *Laskaris Kalopheros*: A. K. ESZER, *Das abenteuerliche Leben des Johannes Laskaris Kalopheros*, Wiesbaden 1969.
- ETZEOGLOU, Portraits de Mistra: R. ETZEOGLOU, Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra, *JÖB*, 32, 5, 1982, σ. 513-522.

F

- FAILLER, Les insignes: A. FAILLER, Les insignes et la signature du Despote, *REB*, 40, 1982, σ. 171-186.
- FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, Inscriptions du Péloponnèse: D. FEISSEL – A. PHILIPPIDIS-BRAAT, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse, *TM*, 9, 1985, σ. 267-396.
- FOLDA, Crusader art: J. FOLDA, Crusader art in the Kingdom of Cyprus, c. 1275-1291: Reflections on the state of the question, στο: *Cyprus and the Crusades*, σ. 209-237.
- FRIGERIO-ZENIOU, *Luxe et humilité*: S. FRIGERIO-ZENIOU, *Luxe et humilité: se vêtir à Chypre au XVIe siècle*, Limassol 2012.

G

- GEORGACAS, Slavic groups : D. J. GEORGACAS, The mediaeval names *Melingi* and *Ezeritae* of Slavic groups in the Peloponnesus, *BZ*, 43, 2, 1950, σ. 301-333.

GEORGOPOULOU, Gothic architecture: M. GEORGOPOULOU, Gothic architecture and sculpture in Latin Greece and Cyprus, στο: M. BALARD – É. MALAMUT – J.M. SPIESER (ἐπιμ.), *Byzance et le monde extérieur: contacts, relations, échanges*, Paris 2005, σ. 225-253.

GEORGOPOULOU, Vernacular architecture: M. GEORGOPOULOU, Vernacular architecture in Venetian Crete: urban and rural practices, *MedEn*, 18, 4-5, 2012, σ. 447-480.

GERSTEL, Mapping the boundaries: SH. J. GERSTEL, Mapping the boundaries of church and village. Ecclesiastical and rural landscapes in the Late Byzantine Peloponnese, στο: SH. J. GERSTEL (ἐπιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, DC 2013, σ. 335-368.

GRABAR, *Sculptures byzantines*: A. GRABAR, *Sculptures byzantines du Moyen-Âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976.

GRIVAUD, Introduction historique: G. GRIVAUD, Introduction historique, στο: *Lacrimae Cypriae*, II, σ. xiii-xix.

GRIVAUD, Les Lusignan: G. GRIVAUD, Les Lusignan patrons d'églises grecques, *BF*, 29, 2007, σ. 257-269.

GROSSMAN, *Building Identity*: H. GROSSMAN, *Building Identity: Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece*, διδακτορική διατριβή, Pennsylvania University, 2004.

GROSSMAN, Syncretism: H. GROSSMAN, Syncretism made concrete: the case for a hybrid Moreote architecture in post-fourth crusade Greece, *Archaeology in Architecture, Papers in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz 2005, σ. 65-73.

GROSSMAN, Transmission: H. GROSSMAN, On memory, transmission and the practice of building in the Crusader Mediterranean, *MedEn*, 18, 4-5, 2012, σ. 481-517.

GUILLAND, Le protostrator: R. GUILLAND, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator, *REB*, 7, 1949, σ. 156-179.

GUILLAND, Le stratopédarque: R. GUILLAND, Le stratopédarque et le grand stratopédarque, *BZ*, 46, 1953, σ. 63-90.

H

HALECKI, *Un empereur de Byzance*: O. HALECKI, *Un empereur de Byzance à Rome*, Variorum Reprints, London 1972.

HALLENSLEBEN, «Mistratypus»: H. HALLENSLEBEN, Untersuchungen zur Genesis und Typologie des «Mistratypus», *MarJK*, 18, 1969, σ. 105-118.

HOPF, *Geschichte Griechenlands*: K. HOPF, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, New York 1960.

I

Identity/Identities: Identity/Identities in Late Medieval Cyprus. Papers given at the ICS Byzantine Colloquium, London, 13-14 June 2011 (ἐπιμ. T. PAPACOSTAS – G. SAINT-GUILLAIN), Nicosia 2011.

J

JACOBY, La Chronique de Morée: D. JACOBY, Quelques observations sur les versions de la Chronique de Morée, *JSav*, 1968, σ. 150-159.

JACOBY, Jean Lascaris Calophéros: D. JACOBY, Jean Lascaris Calophéros, Chypre et la Morée, *REB*, 26, 1968, σ. 189-228.

JACOBY, Compte rendu de Eszer: D. JACOBY, Compte rendu de A. K. Eszer. Das abenteuerliche Leben des Johannes Laskaris Kalopheros, Wiesbaden 1969, *BZ*, 64, 1971, σ. 380.

JACOBY, *Société et démographie*: D. JACOBY, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints, London 1975.

K

KALLIGA, Hagia Sophia: H. KALLIGA, The church of Hagia Sophia at Monemvasia: its date and dedication, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 9, 1977-1979, σ. 217-222.

KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*: S. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992.

KALOPISSI-VERTI, Representations: S. KALOPISSI-VERTI, Representations of the Virgin in Lusignan Cyprus, στό: M. VASSILAKI (ἐπιμ.), *Images of the Mother of God, Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ashgate 2005, σ. 305-319.

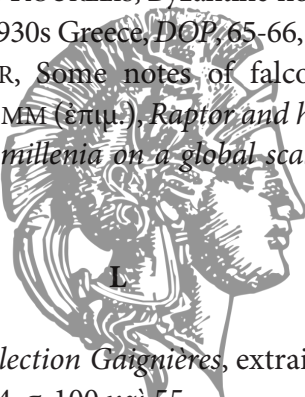
KALOPISSI-VERTI, Patronage: S. KALOPISSI-VERTI, Patronage and artistic production in Byzantium during the Palaiologan period, στό: *Byzantium. Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture* (ἐπιμ. S. BROOKS), New Haven 2006, σ. 76-97.

KALOPISSI-VERTI, Murals: S. KALOPISSI-VERTI, The murals of the narthex: the paintings of the late thirteenth and fourteenth centuries, στό: *Asinou*, σ. 115-206.

KALOPISSI-VERTI, Mistra: S. KALOPISSI-VERTI, Mistra. A fortified Late Byzantine settlement, στό: J. ALBANI – E. CHALKIA (ἐπιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, 2, Athens 2013, σ. 224-239.

- KAPPAS, The view from Kastania: M. KAPPAS, Approaching Monemvasia and Mystras from the outside: the view from Kastania, στο: SH. GERSTEL (έπιμ.), *Viewing Greece. Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, 2016, σ. 147-181.
- KATSARA, Gold signet ring: E. KATSARA, 157, Gold signet ring, στο: A. DRANDAKI – D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI – A. TOURTA (έπιμ.), *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*, Athens 2013, I, σ. 275.
- KIMPEL – SUCKALE, *L'architecture gothique*: D. KIMPEL – R. SUCKALE, *L'architecture gothique en France, 1130-1270* (μτφ.), Paris 1990 (γερμανική έκδοση: *Die gotische Architektur in Frankreich, 1130-1270*, München 1985).
- KOGÉVINAS, *La Grèce byzantine*: L. KOGÉVINAS, *La Grèce byzantine et franque. L'art grec*, Paris 1927.
- KOURELIS, Byzantine houses: K. KOURELIS, Byzantine houses and modern fictions. Domesticating Mystras in 1930s Greece, *DOP*, 65-66, 2011-2012, σ. 297-331.
- KÜLZER, Falconry: A. KÜLZER, Some notes of falconry in Byzantium, στο: K.-H. GERSMANN – O. GRIMM (έπιμ.), *Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millenia on a global scale*, Kiel – Hamburg 2018, σ. 699-708.
- La collection Gaignières: La collection Gaignières*, extrait de la *Gazette des Beaux Arts*, juillet-septembre 1974, σ. 100 καὶ 55.
- Lacrimae Cypriae: Lacrimae Cypriae – Les larmes de Chypre ou Recueil des inscriptions lapidaires pour la plupart funéraires de la période franque et vénitienne de l'île de Chypre* (έπιμ. B. IMHAUS), τόμ. 2, Nicosie 2004.
- LANGE, *Die byzantinische Reliefkone*: R. LANGE, *Die byzantinische Reliefkone*, Recklinghausen 1964.
- LASTEYRIE, *L'architecture religieuse*: R. DE LASTEYRIE, *L'architecture religieuse en France à l'époque gothique*, Paris 1926.
- LEMERLE, Prostagma: P. LEMERLE, Autour d'un prostagma inédit de Manuel II. L'aulé de sire Guy à Thessalonique, *Silloge Bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati* (Studi Bizantini e Neoellenici, 9), 1957, σ. 271-286 (ἀνατύπ. στο: P. LEMERLE, *Le monde de Byzance. Histoire et institutions*, 23, Variorum Reprints, London 1978).
- LOUVI, *L'architecture*: A. LOUVI, *L'architecture et la sculpture de la Périvleptos de Mistra*, ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne 1980.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

LOUVI-KIZI, Modes de construction occidentaux: A. LOUVI-KIZI, Modes de construction occidentaux dans le Péloponnèse après la conquête franque, στο: *Mélanges Catherine Jolivet-Lévy*, TM, 20, 2, 2016, σ. 343-358.

M

MAGNE, Mistra: M. MAGNE, Mistra, *Gazette des Beaux-Arts*, 3, περ. 17, Paris 1897, σ. 135-148.

MASAI, *Pléthon*: F. MASAI, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Les Belles Lettres, Paris 1956.

MILLET, Rapport: G. MILLET, Rapport sur une mission à Mistra, *BCH*, 19, 1, 1895, σ. 268-272.

MILLET, Inscriptions byzantines: G. MILLET, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH*, 23, 1899, σ. 97-156.

MILLET, Inscriptions inédites: G. MILLET, Inscriptions inédites de Mistra, *BCH*, 30, 1906, σ. 453-466.

MILLET, *Mistra*: G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910.

MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*: A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, London 1899.

MINASIDIS, Hunting with falcons: D. MINASIDIS, Hunting with falcons and its symbolism. A depiction in the royal chapel at Pyrga, στο: M. OLYMPIOS – M. PARANI (έπιμ.), *The Art and Archaeology of Lusignan and Venetian Cyprus, 1192-1571. Recent Research and New Discoveries*, υπό έκδοση.

Monumenta Peloponnesiaca: Monumenta Peloponnesiaca, Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries (έπιμ. J. CHRYSOSTOMIDES), Camberley 1995.

MOURIKI, The «Spinario»: D. MOURIKI, The theme of the «Spinario» in Byzantine art, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 6, 1970-1972, σ. 53-66.

MOURIKI, *St. Nicolas à Platsa*: D. MOURIKI, *Les fresques de l'église de St. Nicholas à Platsa du Magne*, Athènes 1975.

MOURIKI, Mask motif: D. MOURIKI, The mask motif in the wall paintings of Mistra. Cultural implications of a classical feature in Late Byzantine painting, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 10, 1980-1981, σ. 307-338.

MOURIKI, Palaeologan Mistra: D. MOURIKI, Palaeologan Mistra and the West, στο: *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση*, Άθήνα 1978, σ. 209-246.

- MOURIKI, Thirteenth-century icon painting: D. MOURIKI, Thirteenth-century icon painting in Cyprus, *The Griffon*, NS, 1-2, 1985-1986, σ. 9-112.
- MOURIKI, Pantanassa: D. MOURIKI, The wall paintings of the Pantanassa at Mistra: models of a painter's workshop in the fifteenth century, στό: S. ĆURČIĆ – D. MOURIKI (ἐπιμ.), *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1991, σ. 217-249.

N

- NECIPOĞLU, *Byzantium*: N. NECIPOĞLU, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, Cambridge 2009.
- NICOL, *The Family of Kantakouzenos*: D. NICOL, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, DC 1968.
- NICOL, *The Last Centuries*: D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993.
- NICOL, *The Reluctant Emperor*: D. NICOL, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Cambridge 1996.
- NICOLAOU-KONNARI, *Alterity*: A. NICOLAOU-KONNARI, *Alterity and identity in Lusignan Cyprus from ca. 1350 to ca. 1450. The testimonies of Philippe de Mérièves and Leontios Makhairas*, στό: *Identity/Identities*, σ. 37-66.

O

- OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture*: M. OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture in Lusignan Cyprus, c. 1209-c. 1373*, διδακτορική διατριβή, Brepols, 2018.
- OUSTERHOUT, *Kariye Camii*: R. OUSTERHOUT, *The architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, DOS, 25, 1987.
- OUSTERHOUT, *Emblems of power*: R. OUSTERHOUT, *Emblems of power in Palaiologan Constantinople*, στό: A. ÖDEKAN – N. NECIPOĞLU – E. AKYÜREK (ἐπιμ.), *The Byzantine Court: Source of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, Istanbul 2013, σ. 89-94.

P

- PAGE, *Being Byzantine*: G. PAGE, *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*, New York 2008.

- PAPACOSTAS, Gothic in the East: T. PAPACOSTAS, Gothic in the East: Western architecture in Byzantine lands, στό: C. RUDOLPH (ἐπιμ.), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, 2006, σ. 510-530.
- PAPACOSTAS, Byzantine rite: T. PAPACOSTAS, Byzantine rite in a Gothic setting: aspects of cultural appropriation in Late Medieval Cyprus, στό: P. GROTHOWSKI – S. SKRZYNIARZ (ἐπιμ.), *Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the Symposium on Byzantine Art and Archaeology, Cracow, 8-10 September 2008*, Warsaw 2010, σ. 117-142.
- PAPAGEORGHIU, *Icons of Cyprus*: A. PAPAGEORGHIU, *Icons of Cyprus*, Nicosia 1992.
- PAPAMASTORAKIS, Myzithras: T. PAPAMASTORAKIS, Myzithras of the Byzantines| Mistra to Byzantinists, στό: Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Οἱ βυζαντινὲς πόλεις, 8ος-15ος αἰώνας. Προοπτικὲς τῆς ἔρευνας καὶ νέες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, σ. 277-296.
- PAPAMASTORAKIS, Hodegetria: T. PAPAMASTORAKIS, Reflections of Constantinople. The iconographic program of the south portico of the Hodegetria church, Mystras, στό: SH. GERSTEL (ἐπιμ.), *Viewing the Morea. Land and people in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, DC 2013, σ. 371-395.
- PASCHALL, Negotiating identities: M. PASCHALL, Negotiating identities in fourteenth-century Famagusta: Saint George of the Greeks, the liturgy and the Latins, στό: *Identity/Identities*, σ. 281-301.
- PAVLIKIANOV, Unknown document: K. PAVLIKIANOV, Unknown document of the Metropolitan of Lakedaimon Matthew, preserved in the Archbishopric of Ochride (1442), *Bvζ*, 33, 2014, σ. 89-111.
- PÉTRIDÈS, L'antimension: P. PÉTRIDÈS, L'antimension, *EO*, 3, 1900, σ. 193-202.
- PHILIPPIDES-BOURAS, Font baptismal: L. PHILIPPIDES-BOURAS, Font baptismal, *ODB*, 2, 1991, σ. 795.
- PILTZ, *Le costume officiel*: E. PILTZ, *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994.
- PLAGNIEUX – SOULARD, Saint-Georges: PH. PLAGNIEUX – TH. SOULARD, Famagouste. La cathédrale Saint-Georges des Grecs, στό: J. B. DE VAIVRE – PH. PLAGNIEUX (ἐπιμ.), *L'art gothique en Chypre*, Paris 2006, σ. 286-296.

R

- ROSS, *Reisen und Reiserouten*: L. ROSS, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland*, Berlin 1841.

- RUNCIMAN, *Constantinople*: ST. RUNCIMAN, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge 1965.
- RUNCIMAN, *Μυστράς*: ST. RUNCIMAN, *Μυστράς, βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου* (μτφ. Π. ΚΟΡΡΕ – ΤΖ. ΚΑΠΑΤΣΩΡΗ), Αθήνα 1986.

S

- SCHWEIGER LERCHENFELD, *Griechenland*: A. F. VON SCHWEIGER LERCHENFELD, *Griechenland in Wort und Bild*, Leipzig 1882.
- SHAWCROSS, *The Cronicle of Morea*: T. SHAWCROSS, *The Cronicle of Morea, Historiography in Crusader Greece*, Oxford 2009.
- SINOS, Palastes von Mystras: ST. SINOS, Organisation und Form des byzantinischen Palastes von Mystras, *Architectura*, 17, 1987, σ. 105-128.
- SINOS, Mistras: ST. SINOS, Mistras, *RbK*, Sonderdruck 1999, σ. 380-518.
- SOPHOCLEOUS, *Icons of Cyprus*: S. SOPHOCLEOUS, *Icons of Cyprus, 7th-20th century*, Nicosia 1994.
- STRUCK, *Mistra*: A. H. STRUCK, *Mistra. Eine Mittelalterliche Ruinenstadt. Streifblicke zur Geschichte und zu den Denkmälern des fränkisch-byzantinischen Zeitalters in Morea*, Wien-Leipzig 1910.
- STYLIANOU, *Churches of Cyprus*: A. – J. STYLIANOU, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, 1st ed. London 1985, 2nd ed. Nicosia 1997.
- SUBOTIĆ, Antimensia: G. SUBOTIĆ, Instructions pour la confection des antimensia dans un manuscrit athonite du XV siècle, *Recueil des Travaux de l'Institut d'Études Byzantines*, 1984, σ. 183-216.

T

- TANTSIS, Un palais paléologue: A. TANTSIS, Un palais paléologue à Thessalonique, στό: E. MALAMUT – M. OUEFFELI (έπιμ.), *Villes méditerranéennes au Moyen Âge*, Presses Universitaires de Provence 2014, σ. 75-88.
- THÉDENAT, Archéologie byzantine: H. THÉDENAT, Chronique de Grèce, Archéologie byzantine, *Bulletin Critique*, 1897, 3, σ. 16-20.

V

- VAIVRE, Kolossi: J. B. DE VAIVRE, La forteresse de Kolossi en Chypre, *Mon Piot*, 79, 2000, σ. 73-155.

- VAIVRE, Le décor héraldique: J. B. DE VAIVRE, Le décor héraldique sur les monuments médiévaux, στο: J. B. DE VAIVRE – PH. PLAGNIEUX, *L'art gothique en Chypre*, Paris 2006, σ. 425-472.
- VAIVRE – PLAGNIEUX, *L'art gothique*: J. B. DE VAIVRE – PH. PLAGNIEUX, *L'art gothique en Chypre*, Paris 2006.
- VAIVRE – PLAGNIEUX, *Monuments médiévaux*: J. B. DE VAIVRE – PH. PLAGNIEUX, *Monuments médiévaux de Chypre. Photographies de la mission de Camille Enlart en 1896*, Paris 2012.
- VERPEAUX, Administration byzantine: J. VERPEAUX, Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ο μεσάζων, *BSI*, 16, 1955, σ. 270-296.
- VOORDECKERS, Un empereur palamite: E. VOORDECKERS, Un empereur palamite à Mistra en 1370, *RESEE*, 9, 1971, σ. 607-615.

W

- WEYL CARR, Byzantines and Italians: A. WEYL CARR, Byzantines and Italians on Cyprus: images from art, *DOP*, 49, 1995, σ. 339-357.
- WEYL CARR, A Palaiologan funerary icon: A. WEYL CARR, A Palaiologan funerary icon from Gothic Cyprus, στο: Σ. ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΗΣ – Γ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ (έπιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 16 Απριλίου 1996*, Λευκωσία 2001, σ. 599-619.
- WEYL CARR, Correlative spaces: A. WEYL CARR, Correlative spaces: art, identity, and appropriation in Lusignan Cyprus, *Modern Greek Studies Yearbook*, University of Minnesota, 14-15, 1998-1999 καὶ στο: A. WEYL CARR, *Cyprus and the Devotional Arts of Byzantium in the Era of the Crusades*, Variorum Collected Studies Series 2005, σ. 59-80.
- WEYL CARR, Art: A. WEYL CARR, Art, στο: *Cyprus. Society and Culture*, σ. 284-328.
- WOLLESEN, *Patrons and Painters*: J. WOLLESEN, *Patrons and Painters on Cyprus. The Frescoes in the Royal Chapel at Pyrga*, Toronto 2010.

Z

- ZAKYTHINOS, Une princesse: D. ZAKYTHINOS, Une princesse française à la court de Mistra au XIVe siècle. Isabelle de Lusignan Cantacusène, *REG*, 49, 1936, σ. 62-76.
- ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, II: D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*; I. Histoire politique, II. Vie et institutions. (Édition revue et augmentée par CHR. MALTEZOU), London 1975.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΩΝ για τὸν Μυστρά εἶναι πολὺ μικρὸς σὲ σχέση μετὰ τὰς δυνατότητας ποὺ προσφέρει ἡ καστροπολιτεία στὴν ἔρευνα. Μένει νὰ μελετηθοῦν εἰς βάθος τὰ μνημεῖα τῆς ἑνα πρὸς ἑνα, ἀλλὰ καὶ νὰ γίνουν συστηματικὲς ἀνασκαφὲς ἀπὸ πεπειραμένους ἀρχαιολόγους-βυζαντινολόγους.

Τὸ 1910 ὁ Gabriel Millet δημοσίευσε τὸ πολὺτιμο λεύκωμά του¹ ἀποτυπώνοντας τὴν εἰκόνα τῆς καστροπολιτείας στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ἐρειπωμένης μετὰ ἀπὸ δύο μεγάλες καταστροφὲς στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (Εἰκ. 1, 3α). Παρέσχε ἔτσι τεράστιες ὑπηρεσίες στὸ ἔργο τῆς διάσωσης τῶν μνημείων τοῦ Μυστρά, ἀφοῦ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἐνεργοποίησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους· οἱ φωτογραφίες καὶ οἱ ἀποτυπώσεις τοῦ ἀποτελέσαν μὴ ἰσχυρὴν βάση γιὰ ὁποιαδήποτε μελέτη ἢ ἐπέμβαση, ἂν καὶ, παρὰ τὰ ἀκλόνητα τεκμήρια ποὺ προσέφερε τὸ ἔργο του, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἕως τὴν ὥρᾳ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις του δὲν ὑπῆρξαν ἐπιτυχεῖς.

Τὴν ἴδια χρονιά ἐκδόθηκε τὸ βιβλίον τοῦ Adolf Struck γιὰ τὸν Μυστρά. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτον ἐρευνητὴν ποὺ ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὸ θέμα τῶν φραγκοβυζαντινῶν μνημείων τῆς Πελοποννήσου, καὶ κυρίως τοῦ Μυστρά. Ξεχωριστὲς ἀναφορὲς του στὸν «φραγκοβυζαντινὸν Μυστρά» ἀτυχῶς δὲν ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα τὴν μετέπειτα ἔρευνα².

Ἐπιλέγοντας ὁρισμένα ἔργα τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀγνοήσει ἂν θέλει νὰ μελετήσῃ τὸν Μυστρά, θὰ σταθοῦμε στὸ πολὺτιμον ἔργον τοῦ Διονύσιου Ζακυθινοῦ γιὰ τὸ δεσποτάτον τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον, μετὰ τὴν ἐπανέκδοσίν του τὸ 1975 μετὰ διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις τῆς Χρύσας

1. MILLET, *Mistra*.

2. STRUCK, *Mistra*. Ἔχουν προηγηθεῖ ὡστόσο μικρὰ ἄρθρα τόσο τοῦ C. ENLART (Quelques monuments) ὥς καὶ τοῦ M. MAGNE (Mistra) ποὺ ἀναζητοῦν τὴν προέλευσιν τῶν δυτικῶν στοιχείων τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης καὶ τοῦ πύργου τῆς Περιβλέπτου.

Μαλτέζου, εξακολουθεί να αποτελεί την κεντρική αναφορά όλων των μελετητών της παλαιολόγειας περιόδου για την Πελοπόννησο³.

Ο οδηγός του Μυστρά που έγραψε ο Μανόλης Χατζηδάκης⁴ παρέμεινε για περισσότερο από μισό αιώνα η κύρια πηγή έγκυρης γνώσης και βιβλιογραφικής αναφοράς για όλους τους έρευνητές της αρχαιολογίας και της τέχνης, αλλά και για όλους τους συγγραφείς των πολλών οδηγών που έκτοτε εκδόθηκαν. Ένδεχομένως η πληρότητα του οδηγού του Χατζηδάκη, σε συνδυασμό με τις δραστικές αναστηλώσεις του Άναστασιου Όρλάνδου στους ναούς, τα σπίτια και τα παλάτια κατά την δεκαετία του 1930, δικαιολογούν την τόσο μεγάλη καθυστέρηση έναρξης συστηματικής έρευνας στον Μυστρά. Ο Όρλάνδος, κατά την διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών, εκτός από τις αναφορές των πεπραγμένων⁵, δημοσίευσε και σημαντικά άρθρα για την χρονολόγηση και την ταυτότητα των μνημείων του Μυστρά⁶. Οι πρώτες δημοσιεύσεις για τις τοιχογραφίες αλλά και την αρχιτεκτονική όρισμένων ναών εμφανίστηκαν στην δεκαετία του 1960⁷. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 δημοσιεύθηκαν όρισμένα σημαντικά άρθρα, κυρίως για την ζωγραφική, αλλά και η μονογραφία της Suzy Dufrenne για τα εικονογραφικά προγράμματα των ναών του Μυστρά⁸. Το 1987 επανεκδόθηκε ο οδηγός του Χατζηδάκη με όρισμένες συμπληρώσεις⁹. Οι σημαντικότερες από τις δημοσιεύσεις που ακολούθησαν, αν και προσέθεσαν πολλά στοιχεία στην έρευνα των τοιχογραφιών του Μυστρά, πολύ λίγο αναφέρονται

3. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*.

4. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'.*

5. Οι περισσότερες αναφορές του Όρλάνδου στην πορεία των αναστηλωτικών εργασιών του, ιδιαίτερα στην αρχή, δημοσιεύθηκαν κυρίως στην *ΕΕΒΣ*, λιγότερες στο *BCH* και πολύ λίγες στα *ΠΑΕ* και στο *ΑΔ*.

6. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δανιήλ· Ο ΙΔΙΟΣ, Όρθομαρμάρωσις· Ο ΙΔΙΟΣ, Παλάτια και σπίτια· Ο ΙΔΙΟΣ, Συμπληρωματικά παρατηρήσεις.

7. DELVOYE, *Considérations*· HALLENSLEBEN, «Mistratypus»· DUFRENNE, *Aspects de l'iconographie*.

8. DUFRENNE, *Les programmes iconographiques*· ΜΟΥΡΙΚΗ, Βιβλικά προεικονίσεις· ΜΟΥΡΙΚΗ, The «Spinario»· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Η μητρόπολη του Μυστρά· ΜΟΥΡΙΚΗ, *Palaeologan Mistra*· Η ΙΔΙΑ, *Mask motif*· ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Portraits de Mistra*· RUNCIMAN, *Μυστράς*· ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Άι-Γιαννάκης.

9. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Β'.*

στην ιστορία τών μνημείων του¹⁰. Διδακτορικές διατριβές και άλλες συνθετικές μελέτες για τὰ μνημεία τοῦ Μυστρά ἄρχισαν νὰ ἐκπονοῦνται ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1980 καὶ μετὰ¹¹. Ξεχωρίζουν ἡ μονογραφία τών Μαίρης Ἀσπρά-Βαρδαβάκη καὶ Μελίτας Ἑμμανουήλ γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰώνα στὴν Παντάνασσα¹², ἀλλὰ καὶ ἡ δημοσίευση τών ἐκτεταμένων ἀναστηλώσεων τοῦ Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων γιὰ τὴν Ἐκτέλεση Ἀρχαιολογικῶν Ἔργων (ΤΔΠΕΑΕ)¹³, ποὺ συνεχίζονταν μέχρι πρότινος ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Στέφανου Σίνου, μὲ συνεργάτιδα τὴν Γεωργία Μαρίνου¹⁴.

Στὸ σύνολο τών μελετῶν, ἐκτὸς αὐτῆς τοῦ Struck, ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἕως σήμερα γιὰ τὸν Μυστρά, οἱ ἀναφορὲς στὰ δυτικὰ μορφολογικὰ ἢ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ διακρίνονται σὲ ἄρκετὰ κτίρια εἶναι περιορισμένες· ἀποδίδονται γενικῶς καὶ ἀορίστως σὲ ἐπιδράσεις ποὺ ὀφείλονται στὶς σχέσεις τοῦ δεσποτάτου μὲ τὴν Δύση. Ἄν ἐπικεντρωθοῦμε στὸν ἐντοπισμὸ δυτικόμορφων θυρωμάτων, διακοσμητικῶν στοιχείων ἢ καὶ δόμησης σύμφωνα μὲ τὴν δυτικὴ τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἀπαντῶνται μόνον στὶς μονές Περιβλεπτοῦ καὶ Παντανάσσης, στὰ ἀνάκτορα καὶ σὲ ὀρισμένα κτίρια ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ φέρουν ὀξυκόρυφα τόξα καὶ προβόλους ἡλιακῶν πάνω σὲ λομβαρδικές τοξοστοιχίες. Στὴν παρούσα μελέτη ἐξετάζονται τὰ δύο προαναφερθέντα μοναστικά συγκροτήματα. Ἐνδεχομένως στὸ μέλλον νὰ καταστῇ ἐφικτὴ καὶ ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τών ἀνακτόρων ἀπὸ ἐρευνητὲς ποὺ θὰ ἐπιδιώξουν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση εἰς βάθος, ἂν οἱ δραστηκὲς ἐπεμβάσεις τῆς πρόσφατης ἀναστήλωσης δὲν τὴν ἔχουν καταστήσει ἀνέφικτη.

10. MOURIKI, Pantanassa· EMMANUEL, The Holy Mandylion· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Κτήτορες· EMMANOYHΛ, Ἁγία Σοφία Μυστρά· ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Τιμαλφῇ.

11. LOUVI, *L'architecture*· ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος· ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ πόλη τοῦ Μυστρά· ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ὁδηγήτρια.

12. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ - ΕΜΜΑΝΟΥΛ, Παντάνασσα.

13. Τὰ μνημεία τοῦ Μυστρά.

14. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀπέδωσε ὀρισμένες δημοσιεύσεις στὶς ὁποῖες ἐκτίθενται ὄχι μόνον ἡ πορεία τών ἀναστηλώσεων ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις τών ὑπευθύνων, ὅπως ΣΙΝΟΣ, Mistras· Ο ΙΔΙΟΣ, Palastes von Mystras· ΜΑΡΙΝΟΥ, Δυτικὰ στοιχεῖα στὸ Μυστρά· Η ΙΔΙΑ, Βυζαντινὲς μονές.

Οἱ πρῶτες ἀναφορὲς γιὰ τὰ δυτικά στοιχεῖα τῆς Περιβλέπτου εἶχαν γίνῃ στὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς συγγραφέως, ἓνα τμῆμα τῆς ὁποίας, ἐπικαιροποιημένο, συμπεριλαμβάνεται στὴν παρούσα ἔκδοση¹⁵.

Ἡ μελέτη ἐπικεντρώνεται σὲ ὁρισμένα ἀπλὰ καὶ κάποια πὶὸ σύνθετα ἐρωτήματα, ὅπως:

- Γιατί τὰ δυτικά χαρακτηριστικά ἀπαντῶνται μόνον σὲ δύο ἐκκλησιαστικά μνημεῖα (μονὲς Περιβλέπτου καὶ Παντανάσσης) καὶ ὄχι στὰ ὑπόλοιπα;
- Γιατί στὸ καθολικὸ τῆς Περιβλέπτου διατηρεῖται τὸ ἓνα μόνον οἰκόσημο μὲ τὸν λέοντα, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο συμμετρικὸ του εἶναι ἀπολαξυμένο;
- Σὲ ποιὸν ἀνήκει τὸ οἰκόσημο τῆς μονῆς Περιβλέπτου;
- Γιατί στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς Περιβλέπτου ὑπάρχει ἓνα δῖλοβο ἄνοιγμα ποὺ βλέπει στὴν σπηλιὰ τοῦ βράχου;
- Γιατί ὑπάρχει ἀμυντικὸς πύργος στὴν νότια πλευρὰ τοῦ τείχους τῆς μονῆς Περιβλέπτου;
- Γιατί ὁ πύργος αὐτὸς ἔχει σχεδὸν τὰ ἴδια δυτικά στοιχεῖα μὲ τὸν πύργο τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Παντανάσσης; Ποιὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ τῶν στοιχείων αὐτῶν;

Τὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ καθολικὸ τῆς Παντανάσσης εἶναι ἀκόμη περισσότερα, παρ' ὅλη τὴν πρόσφατη προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του ἀπὸ τὸν Στέφανο Σίνο¹⁶. Θεωρῶ ὅτι παραμένουν ἀκόμη ἀνοιχτὰ πολὺ σοβαρὰ ζητήματα, ὅπως:

15. Ἡ ἐξέταση τῶν δυτικῶν στοιχείων τῆς μονῆς Περιβλέπτου, ἡ ὁποία διευκόλυνε τὸν ἐντοπισμὸ τῶν κτητόρων τῆς μονῆς, περιελήφθη στὴν ἀ δημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή μου τὸ 1980. Ἡ διατριβὴ κατατέθηκε τότε στὴν Ε' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεράστιο θέμα τοῦ Μυστρᾶ, ποὺ προσφέρεται γιὰ πολλὲς καὶ διάφορες μελέτες στὸ μέλλον. Μετὰ τὴν διατριβὴ δημοσιεύθηκε μόνον ἓνα ἄρθρο (ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Κτήτορες), εἰς ἐπίρρωσιν τῶν θέσεων ποὺ εἶχαν ὑποστηριχθεῖ τὸ 1980, διότι ἐν τῷ μεταξὺ εἶχαν προκύψει νέα στοιχεῖα. Κρίθηκε σκόπιμο νὰ μὴν ἐπαναληφθοῦν στὴν παρούσα ἔκδοση τμήματα τῆς διατριβῆς ποὺ ἀναφέρονται στὴν γλυπτικὴ τῆς Περιβλέπτου, γιατί συμπίπτουν μὲ ἀρκετὰ τμήματα σχετικῆς δημοσίευσης τῆς Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ στὸν τόμο *Μνημεῖα Μυστρᾶ*, σ. 175-188. Ἡ συγγραφέας, παραδόξως, ἀπέφυγε νὰ δώσει συγκεκριμένους παραπομπὲς στὴν προγενέστερη μελέτη μου, τὴν ὁποία προφανῶς γνωρίζει.

16. ΣΙΝΟΣ, *Παντανάσσα*. Στὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ παραπέμπουμε μόνον ὅταν εἶναι χρήσιμο, διότι ἡ δική μας προσέγγιση στηρίζεται σὲ ἐντελῶς διαφορετικὲς παρατηρήσεις

- Ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ περίεργη μορφή τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης, στὴν βυζαντινὴ κατασκευὴ τοῦ ὁποῖου ἐντάσσονται δυτικὰ διακοσμητικὰ καὶ δομικὰ μέλη;
- Πῶς ἐρμηνεύεται ὁ ὀξύληκτος ἀλλὰ καὶ κακόμορφος τροῦλλος τοῦ καμπαναριοῦ ποὺ ἀντίκρισαν οἱ πρῶτοι ἀρχαιολόγοι τοῦ Μυστρᾶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσή του ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο;
- Ἀπὸ ποῦ προέρχονται οἱ δυτικὲς γιρλάντες ποὺ βρίσκονται μόνον στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ περιορίζονται μόνον στὴν μεσαία ζώνη τῆς;
- Γιατί οἱ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰῶνα περιορίζονται μόνον στὰ ὑπερῶα;
- Ποιὸς εἶναι ὁ χρόνος κατασκευῆς καὶ ἡ λειτουργία τῆς κλίμακας ποὺ ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου καὶ ὁδηγοῦσε στὸν ὄροφο τοῦ νάρθηκα;
- Ποιοί εἶναι οἱ κτήτορες τῶν δύο μονῶν, Περιβλέπτου καὶ Παντανάσσης, οἱ ὁποῖες ἔχουν κοινὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικά;
- Πῶς δικαιολογεῖται ἡ ὕπαρξη δυτικῶν οἰκοδομικῶν γνωρισμάτων στὰ παλάτια καὶ σὲ ὀρισμένα σπίτια τῆς καστροπολιτείας;

Πέρα ἀπὸ τὰ πρωτογενῆ αὐτὰ προβλήματα, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μελέτης τῶν μνημείων προέκυψαν πολλαπλάσια ἐρωτήματα, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους ἔπρεπε νὰ ἀπαντηθοῦν μὲ πειστικὸ καὶ τεκμηριωμένο τρόπο. Οἱ ἀπαντήσεις ποὺ ἐπιχειρεῖται νὰ δοθοῦν στὸ παρὸν βιβλίον ἀπαίτησαν πολλὰ χρόνια μελέτης, πολλαπλῶν ἀποτυπώσεων, ἐνδελεχῶν παρατηρήσεων καὶ συνδυαστικῶν σύνθετων σκέψεων, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει δὲν ταυτίζονται μὲ ὀρισμένες «καλῶς κείμενες» θέσεις καὶ ἀπόψεις γιὰ τὸν βυζαντινὸ Μυστρά. Οἱ ἐπιχειρούμενες ἀπαντήσεις ὁδήγησαν στὸ ἀνὰ χεῖρας πόνημα, ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ τοποθετήσῃ τὰ μνημεῖα μέσα στὶς ἱστορικὲς συγκυρίες ποὺ ἐπέβαλαν ὅχι μόνον τὴν οἰκοδόμησή τους, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐν συνεχείᾳ ριζικὲς τροποποιήσεις τους. Νομίζουμε ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν συμπερασμάτων νὰ δημοσιευθοῦν καὶ νὰ ὑποβληθοῦν στὴν κρίση τῆς ἐπιστήμης, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ προσπάθειά μας θὰ ἀποτελέσει ἕναν κρίκο γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἔρευνας.

γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ συμπεράσματα. Θεωροῦμε ὅτι δὲν θὰ ἦταν καθόλου χρήσιμο νὰ σταθοῦμε σὲ παρατηρήσεις μὲ στόχο νὰ ἀνασκευάσουμε αὐτὲς τοῦ συγκεκριμένου μελετητῆ. Οἱ διαφορετικὲς προσεγγίσεις θὰ κριθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς μελλοντικοὺς μελετητές, ποὺ ἀναμένεται νὰ εἶναι πολλοί, διότι, ὅπως ἀναφέρθηκε, οἱ ἕως τώρα μελέτες ποὺ ἐμβαθύνουν στὰ ζητήματα τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἐλάχιστες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ πού επέτρεψε ή επέβαλε τήν ίδρυση τών δύο ιδιαίτερων καί πολὺ σημαντικῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ, τῆς Περιβλέπτου καί τῆς Παντανάσσης, ἐπιβάλλεται νὰ μελετηθεῖ ἐκ νέου, ἀφοῦ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ πρόσθετες ἱστορικὲς μαρτυρίες πού μᾶς παραδίδει ή σύγχρονη ἔρευνα.

Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα ή αὐτοκρατορία πέρασε μιὰ βαθιὰ ἐσωτερικὴ κρίση, πού ἀπὸ τὸ 1321 ἕως τὸ 1354 πήρε τήν μορφή δύο ἐμφύλιων πολέμων. Πρόκειται κατ' ἀρχὰς γιὰ τὲς ἐνδοδυναστικὲς ἔριδες ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς τοῦ Ἀνδρονίκου Β' καί τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' τῶν Παλαιολόγων, ἔριδες πού συνοδεύτηκαν ἀπὸ γενικότερες πολιτικὲς διαμάχες καί κοινωνικὲς ἀναταραχὲς, οἱ ὁποῖες σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐξετράπησαν σὲ πραγματικὸ κοινωνικὸ πόλεμο.

Ὁ δεῦτερος ἐμφύλιος πόλεμος τερματίστηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1347, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ὅταν ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀναλάβει τήν διακυβέρνηση. Ἡ αὐτοκρατορία ἦταν σὲ ἄθλια κατάσταση· ὀλόκληρη ή Μακεδονία καί ή Θράκη μέχρι τὴν πρωτεύουσα εἶχαν ἐρειπωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους ἀλλὰ καί τὲς ἐπιδρομὲς τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων, πού γίνονταν ὅλο καί πιὸ συχνές, ὅσο ὁ ἓνας ή ὁ ἄλλος ἀντίπαλος τοὺς προσεταιριζόταν γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὲς δυνάμεις του. Ἡ οἰκονομικὴ κατάρρευση ἦταν τέτοια πού τὸν Μάιο τοῦ 1347, στὴν στέψη τοῦ Ἰωάννη ς' ὡς αὐτοκράτορα στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁷ παρουσία τριῶν αὐτοκρατειρῶν καί δύο αὐτοκρατόρων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ κοσμήματα ἦταν ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο δέρμα καί γυάλινες πέτρες, καί τὰ πιάτα τοῦ συμποσίου ἀπὸ πηλὸ καί κασσίτερο, ἐνῶ ή στέψη

17. Γιὰ δεῦτερη φορά· ή πρώτη στέψη εἶχε γίνεи στὴν Ἀδριανούπολη ἓναν χρόνο νωρίτερα.

ἔγινε στὸν ναὸ τῶν Βλαχερνῶν, γιατί ἡ Ἁγία Σοφία ἦταν σὲ κακὴ κατάσταση καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπισκευασθεῖ¹⁸.

Ὁ Ἰωάννης ζ' Καντακουζηνὸς ἦταν πολὺ ἱκανὸς καὶ φιλόδοξος. Ἄν καὶ δὲν κατάφερε νὰ ἐπιλύσει στὸ σύνολό τους τὰ τεράστια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ αὐτοκρατορία, θὰ πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουμε ὅτι προσπάθησε νὰ δημιουργήσει τίς συνθήκες ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἐπουλωθοῦν οἱ πληγές τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὴν ἱστορία του:

«Ἡ Πελοπόννησος ἦταν ὀλοσχερῶς κατεστραμμένη ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποὺ ὀργάνωναν ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῆς χώρας καὶ ἀπὸ τοὺς Λατίνους ποὺ κατοικοῦσαν τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς Πελοποννήσου ποὺ οἱ Ἕλληνες καλοῦσαν Ἀχαΐα, τὸ ὁποῖο εἶναι ὑποτελὲς στὸν Πρίγκιπα, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κατοίκους, ποὺ βρίσκονται συνεχῶς σὲ πόλεμο μεταξύ τους, ποὺ λεηλατοῦν τίς περιουσίες οἱ μὲν τῶν δὲ καὶ ποὺ ἀλληλοσκοτώνονται. Ἐπιπλέον τὰ χωριά, χωρὶς νὰ ἔχουν καμιά ἀμύνα, εἶναι ἐκτεθειμένα στὶς ἐφόδους τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἐνῶ οἱ πόλεις ἔχουν γίνει βορὰ στὰ χέρια τῶν κατοίκων τους. Ἐτσι περιμένουμε τὴν ὀλική τους καταστροφή. Ὅλα αὐτὰ ὑποχρέωσαν τὸν βασιλέα νὰ λάβει μέτρα καί, μὴ δυνάμενος νὰ πράξει τίποτα καλύτερο, ἔστειλε τὸν γιό του Μανουήλ μετὰ τὸν στόλο του νὰ κυβερνήσει τὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ πάρει ὅλα τὰ ἐνδεικνύμενα μέτρα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κατάσταση»¹⁹.

Ὁ Μανουήλ, δευτερότοκος γιὸς τοῦ Ἰωάννη, εἶχε ἀπὸ νωρὶς διακριθεῖ ὡς στρατιώτης καὶ ὡς διαχειριστής, πρῶτα ὡς διοικητὴς τῆς Βέροιας, μέχρις ὅτου ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὸν Στέφανο Δουσάν τὸ 1347, καὶ ἔπειτα στὴν ἀμύνα τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ γενουατικοῦ πολέμου. Ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ πολέμου, τοῦ ἀνετέθη ἀπὸ τὸν πατέρα του ἡ διοίκηση τοῦ βυζαντινοῦ τμήματος τῆς Πελοποννήσου²⁰. Ἡ διοίκηση τοῦ Μυστρᾶ ἕως τότε ἦταν στὰ χέρια διοικητῶν ἀπὸ τὴν

18. NICOL, *The Reluctant Emperor*, σ. 154-155, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές σὲ ὅλες τίς πηγές.

19. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Historiarum libri*, IV.13.85, σ. 85· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, σ. 95.

20. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, σ. 94-98· NICOL, *The Family of Kantakouzenos*, σ. 70 καὶ 122-128.

Κωνσταντινούπολη, μετακλητῶν ἀνὰ ἔτος, ποὺ ὀνομάζονταν «κεφαλαί». Μετὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ διοικητὲς παρέμεναν γιὰ περισσότερα χρόνια στὴν ἔδρα τους καὶ εἶχαν τὸν τίτλο τοῦ «ἐπιτρόπου»²¹. Ὁ Ἰωάννης, βλέποντας ὅτι τὸ σύστημα τῶν μετακλητῶν διοικητῶν δὲν ἀπέδιδε στὴν διακυβέρνηση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, ἀποφάσισε νὰ ιδρύσει μιὰ μόνιμη διοικητικὴ αὐτόνομη ἔδρα, ἱκανὴ νὰ συνομιλεῖ καὶ νὰ ἀντιστέκεται στὸ λατινικὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας, μὲ ταυτόχρονη ἀναγνώριση τῆς ὑπέρτατης κυριαρχίας τοῦ αὐτοκράτορα. Ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως.

Ὁ Μανουὴλ ἔφθασε ὡς δεσπότης στὸν Μυστρά στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1349. Μόλις εἶχε μπεῖ στὸ εἰκοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας του. Γρήγορα ἔφερε τὴν τάξη σὲ αὐτὴ τὴν ἀνυπότακτη ἐπαρχία καὶ ἐπέβαλε τὴν ἐξουσία του στοὺς Ἑλλήνες γαιοκτήμονες τοῦ Μοριᾶ ποὺ εἶχαν στασιάσει συνάπτοντας ταυτοχρόνως καὶ εὐνοϊκὲς συμμαχίες μὲ τοὺς Λατίνους ἡγεμόνες τοῦ βόρειου τμήματος τῆς χερσονήσου²². Κατόρθωσε νὰ κυβερνήσει τὸ δεσποτάτο μὲ σύνεση, ἐκμεταλλευόμενος τὶς πολιτικὲς ἐπιλογὲς ποὺ τὸν ἔνωσαν μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ πατέρα του ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὴν ἀνάρρηση σὲ αὐτὸν τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάστηκαν ἀρχικὰ στὴν συνεργασία τῶν δύο ἀνδρῶν²³.

Ὁ γάμος τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ μὲ τὴν πριγκίπισσα Isabelle de Lusignan, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας²⁴, θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὶς αὐτοκρατορικὲς ἐπιγαμίες ποὺ στήριζαν πολιτικὲς συμφωνίες γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Ἰσαβέλλα ἄλλωστε εἶχε ἰσχυροὺς συγγενικοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς πρίγκιπες τοῦ γειτονικοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας²⁵. Ἄν ὅμως ἀνιχνεύσει κανεὶς τὴν ζωὴ της μέσα ἀπὸ τὶς πηγές, θὰ δεῖ ὅτι αὐτὴ ἢ συγγένεια μὲ τοὺς γείτονες ἄρχοντες δὲν ἦταν ὁ μόνος λόγος τῆς δυτικῆς παρουσίας στὸν Μυστρά καὶ τῆς σχέσης ποὺ ἀναπτύχθηκε τότε μὲ τὴν καθολικὴ Δύση, σὲ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸ

21. ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 60-70.

22. Αὐτόθι, σ. 94-118.

23. Αὐτόθι, σ. 99-100.

24. Ἡ Μικρὴ Ἀρμενία βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ ἕως τὸ 1375 διοικήθηκε ἀπὸ τὸν βασιλικὸ οἶκο τῶν Λουζινιάν, βλ. γενεαλογικὸ πῖνακα (Εἰκ. 206).

25. ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 109-110.

θέμα της ένωσης των Ἐκκλησιῶν ἐπανέρχεται ἐπιτακτικά. Οἱ πηγές καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἀποκαλύπτουν μιὰ ἐξαιρετικὴ προσωπικότητα μὲ στενὲς προσωπικὲς διασυνδέσεις ἀκόμη καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν πάπα, μὲ πολλὰ ἰδιαιτερότητες καὶ ἐξέχοντα δυναμισμό, ἢ ὅποια, ὅπως θὰ φανεῖ στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο τόσο στὴν γενικότερη πολιτικὴ πού ἄσκησε ὁ Μανουήλ Καντακουζηνὸς στὸ δεσποτάτο, ὅσο καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Μυστρά.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΖΩΗ ΤΗΣ ISABELLE DE LUSIGNAN ἢ ΖΑΜΠΕΑΣ ΝΤΕ ΛΕΖΗΝΑΩ ἢ ΜΑΡΙΑΣ-ΜΑΡΓΑΡΙΤΑΣ

Ἡ ΙΣΑΒΕΛΛΑ, κόρη τοῦ Γκὺ ντὲ Λουζινιὰν ἀπὸ τὸν δεύτερο γάμο του μὲ τὴν κόρη τοῦ βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου Συργιάννη²⁶, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1333 ἢ 1334. Ἡ μητέρα τῆς Ἰσαβέλλας Θεοδώρα Συργιάννη ἦταν συγγενὴς τῆς πρώτης συζύγου τοῦ Γκὺ ἀπὸ τὸ γένος τῶν Καντακουζηνῶν, σύμφωνα μὲ μαρτυρίες παπικῶν ἐπιστολῶν²⁷, καὶ ταυτοχρόνως συγγενὴς καὶ μὲ τὸ γένος τῶν Παλαιολόγων²⁸. Ὁ πατέρας τῆς Ἰσαβέλλας Γκὺ ντὲ Λουζινιὰν (1290-1344), γνωστὸς καὶ ὡς Συργῆς στὶς βυζαντινὲς πηγές, ἦταν γιὸς μιᾶς ἄλλης Ἰσαβέλλας, κόρης τοῦ Λέοντος Γ' (1270-1289), βασιλιά τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας, καὶ τοῦ Ἀμορύ ντὲ Λουζινιὰν, πρίγκιπα τῆς Τύρου (1295)²⁹. Τὸ 1306 ὁ Ἀμορὺ σφετερίστηκε τὸν θρόνο τοῦ βασιλιά τῆς Κύπρου καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δολοφονήθηκε τὸ 1310³⁰ (Εἰκ. 206). Μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ συζύγου τῆς Ἀμορύ ντὲ Λουζινιὰν, ἡ Ἰσαβέλλα πῆρε τὰ ἔξι παιδιὰ τῆς καὶ γύρισε στὴν οἰκογένειά τῆς, στὴν Μικρὴ Ἀρμενία, ὅπου βασίλευε ὁ ἀδελφός τῆς Ὅσιν (Oschin, 1308-1320). Ἡ ἀδελφὴ τῆς μητέρας τοῦ Γκὺ Ρίτα-Μαρία-Ξένη, καὶ συνεπῶς θεία του, ἦταν σύζυγος τοῦ Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγου, γιοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου Β'. Ὁ Γκὺ ἔμεινε στὴν αὐλὴ τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας ἀπὸ τὸ 1310 ἕως τὸ 1318, ὅποτε καὶ πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν αὐλὴ τῆς θείας του Ρίτας καὶ τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Θ'

26. BINON, Guy d'Arménie, σ. 131-132 καὶ 134-135. Βλ. ἐπίσης τὸν γενεαλογικὸ πῖνακα (Εἰκ. 208).

27. Βλ. σ. 58.

28. Ὁ πατέρας τῆς Συργιάννης ἀναφέρεται ὡς Συργιάννης-Παλαιολόγος-Φιλανθρωπινός, *PLP*, 6, 1983, σ. 200 καὶ *PLP*, 11, 1991, σ. 141.

29. Βλ. τὸν γενεαλογικὸ πῖνακα (Εἰκ. 208).

30. BINON, Guy d'Arménie· COUREAS, Lusignan Cyprus, σ. 40-43.

Παλαιολόγου (†1320)³¹. Ὁ Γκυ ἀνδρώθηκε στὴν βυζαντινὴ αὐλὴ μαζί με τὸν ἐξάδελφό του Ἀνδρόνικο Γ', παραμένοντας πιστὸς πάντα στὸ καθολικὸ δόγμα³². Ὅταν τὸ 1333 πέθανε ἡ Ρίτα, θεία του καὶ μητέρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', εἶχε ἤδη πεθάνει ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ Γκυ, ἐξαδέλφη τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Τὸ ἴδιο ἔτος ἀπέκτησε τὴν κόρη του Ἰσαβέλλα με τὴν Θεοδώρα Συργιάννη. Παράλληλα, ὁ πρῶτος του ἐξάδελφος Ἀνδρόνικος Γ' καὶ ἡ σύζυγός του Ἄννα τῆς Σαβοΐας ἀπέκτησαν ἕναν γιό, τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο (1341-1391).

Ὁ Γκυ ντὲ Λουζινιὰν ἢ Συργῆς παρέμεινε φανατικὰ πιστὸς στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἐντούτοις ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο ὡς ἀξιωματοῦχος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, λόγω τῆς συγγενείας του με τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Γ', στὸ πλευρὸ τοῦ ὁποῖου τάχθηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς διαμάχης του με τὸν παπποῦ τοῦ Ἀνδρόνικο Β'. Στὴν τελευταία τους νικηφόρα ἐκστρατεία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (1337-1342) συμμετεῖχε καὶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός. Τὸ 1340, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Θεσσαλονίκη, ὁ Ἀνδρόνικος διορίσε τὸν Γκυ στρατηγὸ τῆς Ἑσπερίας με ἔδρα τὴς Σέρρες³³. Τότε περίπου ὁ Γκυ ντὲ Λουζινιὰν ἢ Συργῆς καὶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός συμφώνησαν νὰ ἀρραβωνιάσουν τὰ παιδιά τους, τὴν ὀκτάχρονη Ἰσαβέλλα καὶ τὸν δωδεκάχρονο Μανουήλ. Ἐναν χρόνον ἀργότερα ὅμως, τὸ 1341, ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', ὁ Συργῆς ἄρχισε ἕναν ἀπηνή πόλεμον ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ³⁴, πὺν διήρκεσε ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ δεῦτερος προσπαθοῦσε νὰ στεφθεῖ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, με ἄμεση συνέπεια τὴν διάλυση τῶν ἀρραβόνων τῶν παιδιῶν τους³⁵. Ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρικῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ὁ Συργῆς ἐκλήθη ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του νὰ ἀναλάβει τὸν θρόνον στὴν Μικρὴ Ἀρμενία. Στὴν ἀρχὴ ἔδειξε ἀπροθυμία ἀλλὰ στὴν συνέχεια, μετὰ τὴς πιέσεις τοῦ νεότερου

31. BINON, Guy d'Arménie· NEPANTZH-BAPMAZH, Συργῆς Ντελενουζίας· COUREAS, Lusignan Cyprus, σ. 42.

32. ZAKYTHINOS, Une princesse, σ. 66· BINON, Guy d'Arménie, σ. 126· COUREAS, Lusignan Cyprus· NEPANTZH-BAPMAZH, Συργῆς Ντελενουζίας.

33. NEPANTZH-BAPMAZH, αὐτόθι, σ. 196-198.

34. Αὐτόθι, σ. 199-200· Η ΙΔΙΑ, *Ἡ βαλκανικὴ ἐπαρχία*, σ. 113-114.

35. BINON, Guy d'Arménie, σ. 127· ZAKYTHINOS, Une princesse, σ. 67.

ἀδελφοῦ του Ἰωάννη, ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Μικρὴ Ἀρμενία, ὅπου καὶ ἐστέφθη βασιλιάς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1342³⁶. Σὲ αὐτὸ τὸ ταξίδι του, σύμφωνα μὲ τὴν Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, δὲν τὸν ἀκολούθησε ἡ οἰκογένειά του³⁷. Ὁ Βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος, παρόλο ποὺ εἶχε μεγαλώσει στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ, ἔφθασε στὴν ὀρθόδοξη Μικρὴ Ἀρμενία ἐμφορούμενος ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσή του στὴν παπικὴ Ἐκκλησία καί, ὡς βασιλιάς πλέον, προσπάθησε νὰ ἐπιβάλλει τὸ λατινικὸ δόγμα στὸν πληθυσμὸ τῆς³⁸. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο δολοφονήθηκε στὶς 17 Νοεμβρίου 1344. Ὅταν πέθανε ὁ πατέρας τῆς, ἡ Ἰσαβέλλα ἦταν μόλις δέκα ἢ ἑνδεκα ἐτῶν³⁹.

Ἡ Ἰσαβέλλα μεγάλωσε μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ, εἶχε τὴν ἴδια ἡλικία μὲ τὸν Ἰωάννη, τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε', γιὸ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου, ὁ ὁποῖος ἦταν πρῶτος ἐξάδελφος καὶ στενὸς φίλος τοῦ πατέρα τῆς Γκὺ ἢ Συργῆ. Τὸ περιβάλλον ὅμως στὸ ὁποῖο ἀνετράφη ἡ μικρὴ Ἰσαβέλλα εἶχε μιὰ σπάνια ιδιαιτερότητα: ὁ πατέρας τῆς, παρ' ὅλα τὰ βυζαντινὰ ἀξιώματα ποὺ ἀπέκτησε, παρέμενε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, φανατικὰ προσηλωμένος στὸ δυτικὸ δόγμα, ἐνῶ εἶναι ἄδηλο ἕως τώρα ἂν ἡ μητέρα τῆς, κόρη τοῦ ἀξιωματοῦχου Συργιάννη, παρέμεινε μέχρι τοῦ τέλους ὀρθόδοξη. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἰσαβέλλα, ποὺ γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε μέσα στὴν καρδιὰ τῆς κωνσταντινουπολίτικης αὐλῆς, φαίνεται ὅτι βαπτίστηκε καθολικὴ λόγῳ τοῦ πατέρα τῆς. Ἡ μετέπειτα ζωὴ τῆς μάλιστα δείχνει, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὅτι κράτησε ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὸν βασιλικὸ οἶκο τῶν Λουζινιάν, ἀπὸ ὅπου καταγόταν ὁ πατέρας τῆς, ἀλλὰ καὶ ὅτι χρησιμοποίησε τὸ λατινικὸ δόγμα ὡς ἓνα ἰσχυρὸ ἐργαλεῖο τῆς προσωπικῆς τῆς διπλωματίας.

Μιὰ προσεκτικότερη ματιὰ στὶς δυτικὲς πηγὲς ἀντλεῖ πρόσθετα σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν προσωπογραφία τῆς: ἀναφερόμαστε σὲ ἀρκετὲς παπικὲς ἐπιστολὲς ποὺ ἐστάλησαν γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴν μικρὴ Ἰσαβέλλα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, πολὺ μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή τῆς. Γιατί ἄραγε ὁ πάπας ἐπιδείκνυε τόσο ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ Λουζινιανή

36. BINON, Guy d'Arménie, σ. 133.

37. NEPANTZH-BAPMAZH, Συργῆς Ντελενουζίας, σ. 201.

38. DARDEL, «lequel estoit vray catholique et obéissant à nostre mere la Sainte Eglise de Rome», κεφ. XXXIII, σ. 26· BINON, Guy d'Arménie, σ. 133 (ὑπόσημ. 5)· NEPANTZH-BAPMAZH, Συργῆς Ντελενουζίας.

39. BINON, Guy d'Arménie, σ. 136.

πριγκίπισσα γεννημένη και μεγαλωμένη στην αυτοκρατορική αυλή του Βυζαντίου; Άλλα και ποιός τόν ἐνημέρωνε για τις ανάγκες της μικρής Ίσαβέλλας μετά τόν θάνατο τοῦ πατέρα της;

Ἡ ἐπαφή τοῦ πατέρα τῆς μικρῆς Ίσαβέλλας με τόν πάπα κατά τήν διάρκεια τῆς βασιλείας του στήν Μικρή Ἀρμενία, προκειμένου νά ἐπιτύχει τόν στόχο του νά ἐπιβάλει τὸ καθολικὸ δόγμα στὸ βασίλειό του, εἶναι ἀπολύτως λογική⁴⁰. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὴν 12η Ἀπριλίου 1344, δηλαδή λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν δολοφονία του, ὁ Γκὺ ζητάει ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα ζ' νά νομιμοποιήσει τὸν γάμο του με τὴν σύντροφό του, ἔχει ἐξαιρετικὰ προσωπικὸ χαρακτήρα⁴¹. Ὁ πάπας, ἀνταποκρινόμενος στὰ αἰτήματά του, ἔστειλε ἐπιστολὲς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Λευκωσίας καὶ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Πάφου καὶ με αὐτὸ τὸν τρόπο κατέστησε τὴν Θεοδώρα Συργιάννη βασίλισσα τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας καὶ τὴν ἐνδεκάχρονη κόρη τους Ίσαβέλλα νόμιμη κληρονόμο του⁴². Ἡ Ίσαβέλλα με τὴν μητέρα της παρέμειναν στήν Κωνσταντινούπολη ἢ ἴσως στὶς Σέρρες ἢ ἀκόμη καὶ στήν Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ πατέρας της κατεῖχε σημαντικὴ περιουσία⁴³. Ἡ ἀνάγκη νομιμοποίησης τοῦ γάμου προέκυψε γιατί ἡ Θεοδώρα Συργιάννη, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸ γένος τῶν Καντακουζηνῶν, ἦταν συγγενῆς τῆς ἐπίσης Καντακουζηνῆς πρώτης συζύγου τοῦ Γκὺ ἢ Συργῆ. Τὸ κείμενο τοῦ αἰτήματος τοῦ Γκὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικό, διότι, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὸν μακρινὸ βαθμὸ συγγένειας τῶν δύο γυναικῶν, ζητεῖ ἀπὸ τὸν πάπα νά ἀναγνωρίσει, παρ' ὅλη τὴν ὑφιστάμενη συγγένεια, ὡς ἔγκυρο τὸν γάμο του με τὴν Θεοδώρα, με τὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέρει στὸ ἔγγραφο, εἶχε σαρκικούς δεσμούς καὶ ἀπέκτησε ἀπόγονο. Στὴν συνέχεια, ἀναφέρει ρητῶς ὅτι ἡ Θεοδώρα, παρέμεινε στήν ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὸν πάπα, ἂν αὐτὴ θελήσει νά ἔρθει στὸ βασίλειό του⁴⁴, ὁ γάμος του νά ἔχει ἤδη ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἀπόγονός του, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐμέλλετο νά ἀποκτηθοῦν, νά εἶναι νόμιμοι κληρονόμοι του καὶ

40. *BullCyp*, t-76, σ. 193 καὶ t-106, σ. 199.

41. *Acta Clementis VI*, ἀρ. 39, σ. 66-67.

42. Αὐτόθι, u-40, σ. 310 καὶ t-102, σ. 198.

43. Βλ. σ. 65.

44. Ἡ ἀναφορά τῆς Β. Νεράντζη-Βαρμάζη τεκμηριώνεται με τὸν πιὸ σαφὲς τρόπο, βλ. σ. 57 (ὑπόσημ. 37).

αναγνωρισμένοι από την ίδια αρχή. Από το έγγραφο συνάγεται επίσης ότι ή Ίσαβέλλα ήταν το μοναδικό παιδί του Γκύ, του οποίου ή φροντίδα για την οικογένεια που άφησε πίσω του ήταν μεγάλη και ουσιαστική.

Παραμένει το έρώτημα αν ή μητέρα της Ίσαβέλλας και κόρη του Συργιάννη παρέμεινε πιστή στο ὀρθόδοξο δόγμα. Από τρεις παπικές ἐπιστολές ωστόσο, που χρονολογούνται στις 30 Ἰουνίου 1347, πληροφορούμαστε ότι ή Θεοδώρα δὲν εἶχε διστάσει νὰ γράψει στὸν πάπα καὶ νὰ τοῦ ζητήσει νὰ φροντίσει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Ίσαβέλλα ή νόμιμη κληρονομιά ἀπὸ τὸν πατέρα της, διότι εἶχε φθάσει πλέον σὲ ἡλικία γάμου. Τότε ή μικρὴ πριγκίπισσα ἦταν δεκατριῶν-δεκατεσσάρων ἐτῶν. Πιὸ συγκεκριμένα, ή πρώτη ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν βασιλιά τῆς Κύπρου Οὔγο Δ' (1324-1359), πὺ ἦταν πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ δολοφονηθέντος πατέρα τῆς Ίσαβέλλας. Ὁ πάπας Κλήμης ζ' σημειώνει ὅτι ἔμαθε πῶς ή ἀνεψιὰ τοῦ Οὔγου εἶναι σὲ ἡλικία γάμου καὶ γι' αὐτὸ τοῦ ζητεῖ νὰ τῆς ἀποδώσει ὅσα δικαιούται ἀπὸ τὴν διαδοχὴ τοῦ πατέρα της, προκειμένου νὰ παντρευτεῖ⁴⁵. Μὲ τὴν δεύτερη ἐπιστολὴ τοῦ ὁ πάπας ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Ρόδου νὰ δείξει τὰ γράμματα τοῦ στὸν βασιλιά Οὔγο τῆς Κύπρου καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὸ αἶτημά του σχετικὰ μὲ τὴν Ίσαβέλλα, ἐπισημαίνοντας τοὺς κινδύνους πὺ διατρέχει ὁ ἐπίσκοπος ἂν δὲν ικανοποιήσῃ τὸ παπικὸ αἶτημα⁴⁶. Ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Κλήμεντα ζ' εἶναι ἀποκαλυπτική, γιατί μὲ αὐτὴν ἀπαντᾷ στὸ αἶτημα τῆς μητέρας τῆς Ίσαβέλλας, Θεοδώρας, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ «*βασίλισσα τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας*», τρία χρόνια μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ συζύγου της. Ἀπὸ τὰ παπικὰ ἐγγραφα προκύπτει ὅτι τὸ αἶτημα τῆς Θεοδώρας στὸν προκαθήμενο τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας εἶχε μεταφέρει κάποιος Γενουάτης ὀνόματι Ἀκοβο, ἐνῶ ὁ πάπας στὴν ἀπαντητικὴ τοῦ ἐπιστολὴ τὴν πληροφορεῖ ὅτι ἔγραψε γιὰ τὸ θέμα τῆς Ίσαβέλλας στὸν βασιλιά τῆς Κύπρου καὶ στὸν ἐπίσκοπο τῆς Ρόδου⁴⁷. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι ή Θεοδώρα ἐνδέχεται νὰ εἶχε ἀσπασθεῖ τὸ καθολικὸ δόγμα. Τὸ βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν πάπα Κλήμεντα ζ', προασπιζόμενη τὰ συμφέροντα τῆς κόρης της.

45. *BullCypr*, t-224, σ. 223· *Clément VI, Lettres*, 1422, σ. 182.

46. *BullCypr*, t-226, σ. 223· *Clément VI, Lettres*, 1423, σ. 182.

47. *BullCypr*, t-225, σ. 223· *Clément VI, Lettres*, 1424, σ. 182. Βλ. ἐπίσης COUREAS, *The Latin Church*, σ. 78.

Παρ' όλες τις προσπάθειες του πάπα, είναι εμφανές ότι οι εντολές του δεν εξετελέσθησαν, γιατί δύο χρόνια αργότερα, στις 26 Φεβρουαρίου 1349, ο ίδιος απευθύνει νέα επιστολή στον βασιλιά της Κύπρου Ούγο Δ', με το ίδιο αίτημα⁴⁸. Στην επιστολή αυτή χαρακτηρίζει την Ίσαβέλλα «*ὀρφανή*» και αναφέρει ότι ο γάμος της μπορεί να γίνει με έναν άνδρα της επιλογής του βασιλιά της Κύπρου. Αυτή την φορά δεν είναι καθόλου σαφές από ποῦ προήλθε τὸ αίτημα, ὥστε ὁ πάπας νὰ γράψει καὶ ἄλλη ἐπιστολή στον βασιλιά της Κύπρου. Είναι ὡστόσο σαφές ὅτι τὸ 1349 ἡ Ίσαβέλλα ἔχει πλέον χάσει καὶ τὴν μητέρα της καὶ ἔχει συνειδητοποιήσει ὅτι πρέπει τώρα μόνη της νὰ συνεχίσει τὴν διεκδίκηση τῆς κληρονομιάς τοῦ πατέρα της, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀποκλείεται τὸ αίτημα νὰ εἶχε προέλθει πάλι ἀπὸ τὴν μητέρα της πρὶν αὐτὴ πεθάνει, ἢ νὰ τὸ εἶχε διατυπώσει ἡ ἴδια ἡ Ίσαβέλλα. Είναι ἐπίσης σαφές ὅτι τὸ 1349, ὅταν ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς εἶναι πλέον δεσπότης τὸν Μυστρά, ἡ Ίσαβέλλα ἀκόμη διεκδικεῖ τὴν κληρονομία της προκειμένου νὰ παντρευτεῖ. Είναι ἡ χρονικὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ίσαβέλλα παίρνει τὴν τύχη της στὰ χέρια της, γνωρίζοντας ὅτι ὅλες της οἱ προσπάθειες πρέπει νὰ ἐπικεντρωθοῦν στὴν Κύπρο, στὸν τόπο ὅπου θὰ διεκδικήσει τὴν μεταβίβαση τῆς περιουσίας της, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔγκριση γιὰ τὸν γάμο της. Ἡ συναίνεση τοῦ βασιλιά τῆς Κύπρου γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ συζύγου της εἶναι ἀπαραίτητη. Πιστεύουμε ὅτι ἡ Ίσαβέλλα πῆγε τότε γιὰ πρώτη φορά στὴν Κύπρο, στὸν βασιλικὸ οἶκο τῶν Λουζινιάν, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καταγόταν. Δὲν γνωρίζουμε τίποτε γιὰ τὸ διάστημα πὺ μεσολάβησε μέχρι τὸν γάμο της οὔτε γιὰ τὸ ποῦ παντρεύτηκε: στὴν Κύπρο, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὸν Μυστρά. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ὁ γάμος αὐτός, τὸν ὁποῖο εἶχε ἐμποδίσει ὁ πατέρας της στὸ παρελθόν, πραγματοποιήθηκε ἀφοῦ ἡ πατρικὴ περιουσία περιῆλθε στὴν Ίσαβέλλα ὡς νόμιμη κληρονόμος του. Ὁ Rüdt de Collenberg ὑπολογίζει ὅτι ὁ γάμος ἔγινε τὸ 1355⁴⁹.

Τὰ ἔως σήμερα γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, καθὼς καὶ τὰ διακοσμητικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ναῶν ποὺ κτίσθηκαν κατὰ τὴν δεσποτεία τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ίσαβέλλα ἔφθασε λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ Μανουὴλ ὡς δεσπότη τὸν

48. *BullCypr*, t-389, σ. 254.

49. COLLENBERG, *Les Lusignan*, σ. 230. Βλ. ἐπίσης COUREAS, *Lusignan Cyprus*, σ. 42-43· BINON, *Guy d'Arménie*, σ. 137.

Μυστρά⁵⁰. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι η δυναμική Ίσαβέλλα έφθασε στον Μυστρά με τον άερα της πλούσιας πριγκίπισσας από βασιλικό γένος, που συνέβαλε αποτελεσματικά στο οικοδομικό έργο του Μανουήλ, παραμένοντας, τουλάχιστον τότε, προσηλωμένη στο λατινικό δόγμα, το οποίο ήδη είχε τόσο σφραγίσει την ζωή της. Όπως είναι γνωστό από τις πηγές, πολλές σύζυγοι δεσποτών κατά τα παλαιολόγια χρόνια αποκαλούνταν «*βασίλισσες*». Ειδικώς μάλιστα για την Ίσαβέλλα, η προσαγόρευσή της ως «*βασίλισσας*» επιβεβαιώνεται με άφορμή την άναφορά ενός περιουσιακού της στοιχείου στην Θεσσαλονίκη που είχε κληρονομήσει από τον πατέρα της Συργή⁵¹.

Ο δυναμισμός της Ίσαβέλλας, που είχε διαπιστωθεί κατά την μετάβασή της στην Κύπρο, φαίνεται ότι κρύβεται πίσω και από την στάση που υιοθέτησε ο Μανουήλ Καντακουζηνός το 1364 στην υπόθεση της διαδοχής του Ροβέρτου του Τάραντα στο πριγκιπάτο της Αχαΐας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Μανουήλ Καντακουζηνός έξαρχης καλλιέργησε τις προϋποθέσεις μίας συνύπαρξης με το γειτονικό λατινικό πριγκιπάτο, με το οποίο η αυτοκρατορία ήταν σε συνεχή διαμάχη μέχρι την άφιξή του στον Μυστρά. Νόμιμος διάδοχος του πριγκιπάτου ήταν ο Φίλιππος, γιός του Ροβέρτου του Τάραντα και της Μαρίας των Βουρβόνων⁵², αλλά διεκδικήθηκε και από τον Ούγο ντε Λουζινιάν, έξαδελφο της Ίσαβέλλας και επίσης γιό της Μαρίας των Βουρβόνων από τον πρώτο γάμο της⁵³. Στην διαμάχη αυτή ο Μανουήλ δεν στήριξε τον νόμιμο διάδοχο, αλλά συντάχθηκε με τα συμφέροντα του συγγενικού προσώπου του οίκου των Λουζινιάν⁵⁴.

50. Βλ. κεφ. 5: «Αρχιτεκτονική και έξουσία. Το οικοδομικό έργο του Μανουήλ Καντακουζηνού και της Ίσαβέλλας Λουζινιάν», σ. 247.

51. BABIĆ, Roganovo, σ. 59-60. Ειδικώς για την Ίσαβέλλα η Babić αναφέρει την δημοσίευση του P. Barišić, βάσει της οποίας σε συγκεκριμένο έγγραφο η Ίσαβέλλα αποκαλείται *βασίλισσα*. Βλ. επίσης TANTSIS, Un palais paléologue, σ. 79-80. Έπειδή όμως ο συγκεκριμένος όρος είναι πιθανόν να δημιουργήσει έρωτηματικά στον άναγνώστη, η Ίσαβέλλα στο κείμενό μας αναφέρεται ως *πριγκίπισσα* του οίκου των Λουζινιάν της Κύπρου για την περίοδο της ζωής της πριν από τον γάμο της με τον Μανουήλ Καντακουζηνό και ως *δέσποινα* για την μετέπειτα ζωή της ως σύζυγος ή και χήρα του δεσπότη.

52. BINON, Guy d'Arménie, σ. 136.

53. Αυτόθι, σ. 131-132 και 134-135.

54. Αυτόθι, σ. 131-132.

Ἡ ἐπιλογή τῆς πρώτης δέσποινας τοῦ Μυστρᾶ νὰ διατηρήσει τὸ ὄνομά της καὶ νὰ τονίσει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὸν βασιλικὸ οἶκο τῆς Κύπρου ἐπιβεβαιώνεται ἐντυπωσιακὰ στὸ ἐπιστύλιο ποὺ εἶχε βρεθεῖ σπασμένο στὸν περίβολο τῆς Μητρόπολης καὶ σήμερα φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρᾶ, μὲ τὸ λατινικὸ ὄνομά της ἐξελληνισμένο ὡς «Ζαμπέα ντὲ Λεζηνάω» χαραγμένο δίπλα στὸ οἰκόσημο τῶν Λουζινιαν⁵⁵ (Εἰκ. 87β, 87γ). Τὸ ζήτημα τῆς τριπλῆς ὀνομασίας τῆς Ἰσαβέλλας-Μαρίας-Μαργαρίτας ἔχει λυθεῖ⁵⁶. Τὸ 1374 ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀναφορὰ τῆς Ἰσαβέλλας μὲ τὸ ὄνομα Μαρία στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Λογκανίκο⁵⁷.

Διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Ἰσαβέλλας μετὰ τὴν ἄφιξή της στὸν Μυστρᾶ βρίσκονται στὰ κείμενα τῶν χρονικογράφων τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου καὶ τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας· ὁ Μαχαιρᾶς, ὁ Bustron, ὁ Amadi καὶ ὁ Strambaldi, ἀναφερόμενοι στὴν Ἰσαβέλλα, τὴν ἀποκαλοῦν Μαργαρίτα-Μαρία. Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1930 ὁ St. Binon ἐπισήμανε ὅτι τόσο τὸ χρονικὸ τοῦ Μαχαιρᾶ, τοῦ 15οῦ αἰῶνα, ὅσο καὶ τὰ ὑπόλοιπα χρονικὰ ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 16ο αἰῶνα, στηρίζονται στὶς ἴδιες πηγές καὶ δὲν παρέχουν ἐγκυρες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ζωὴ τῆς Ἰσαβέλλας⁵⁸. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους θὰ πρέπει νὰ ἐπικεντρωθοῦμε στὶς πολὺτιμες παπικὲς ἐπιστολές, ποὺ δίνουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν δράση τῆς δυναμικῆς δέσποινας, ἀλλὰ καὶ στὸ γνω-
στο χρονικὸ τοῦ Jean Dardel⁵⁹. Τὸ χρονικὸ τοῦ Dardel γράφτηκε κατὰ

55. *Ἡ πολιτεία τοῦ Μυστρᾶ*, σ. 183-184· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, *Κτήτορες*, σ. 104· *Ἡ Ἰδία*, Ἀνάγλυφα Περιβλέπτου.

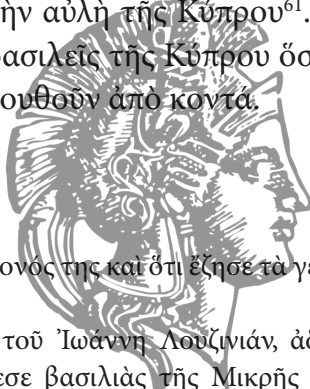
56. BINON, Guy d'Arménie, σ. 134-135.

57. Αὐτόθι, σ. 135-136· RUNCIMAN, *Μυστρᾶς*, σ. 61-62· CHASSOURA, *Églises de Longanikos*, σ. 18-24.

58. *Chronique de l'île de Chypre*, BUSTRON – AMADI – STRAMBALDI· BINON, Guy d'Arménie, σ. 135-136.

59. DARDEL, σ. I-XXII, 1-109. Ὁ P. Edbury δικαίως χαρακτηρίζει τὸν Dardel ἀναξιόπιστο (EDBURY, *Kingdom of Cyprus*, σ. 143, ὑπόσημ. 6). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὅλη ἡ διήγηση τοῦ Dardel διακρίνεται ἀπὸ ὑπερβολές ποὺ ἔχουν στόχο νὰ ἐντυπωσιάσουν κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς περιπέτειές του μὲ τὸν συνοδοιπόρο του καὶ ἐξάδελφο τῆς Ἰσαβέλλας Λέοντα. Ὡστόσο τὰ γεγονότα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ζωὴ τῆς Ἰσαβέλλας ἀπαντοῦν συνοπτικὰ καὶ σὲ μεταγενέστερες πηγές. Ἡ σημασία τους, σὲ σχέση πάντα μὲ τὴν Ἰσα-

παραγγελία του πρώτου εξαδέλφου της Λέοντος Λουζινιάν⁶⁰, ο οποίος είχε προηγουμένως παράνομα διεκδικήσει τόσο τον θρόνο της Κύπρου αλλά και της Μικρής Αρμενίας, όσο και μέρος από την περιουσία των Λουζινιάν. Ο Dardel συνάντησε για πρώτη φορά τον Λέοντα το 1377, ο οποίος τότε ήταν φυλακισμένος στο Κάιρο, μετά την κωμικοτραγική στέψη του ως βασιλιά της Μικρής Αρμενίας. Από τότε ο Dardel έγινε εξομολογητής, φίλος, γραμματέας, χρονικογράφος και συνοδοιπόρος του Λέοντος σε τυχοδιωκτικές περιπέτειες μέχρι το τέλος της ζωής τους. Οί λεπτομέρειες του χρονικού του Dardel που αφορούν την Ίσαβέλλα αναφέρονται σε αυτήν με το λατινικό της όνομα και είναι αξιόπιστες, γιατί ο Λέων ως παράνομος διεκδικητής προνομίων από την αύλη των Λουζινιάν είχε κάθε λόγο να προβάλλει τις διεκδικήσεις της Ίσαβέλλας προκειμένου να στηρίξει και τις παράλογες δικές του από την αύλη της Κύπρου⁶¹. Λόγω της ανοίκειας δράσης του Λέοντος, τόσο οι βασιλείς της Κύπρου όσο και η Ίσαβέλλα είχαν κάθε λόγο να τον παρακολουθούν από κοντά.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

βέλλα, είναι ότι ο Dardel είναι σύγχρονός της και ότι έζησε τα γεγονότα που περιγράφει, βλ. και ύποσημ. 61.

60. Ο Λέων ήταν νόθος γιός του Ιωάννη Λουζινιάν, αδελφού του πατέρα της Ίσαβέλλας Γκυ. Ο Ιωάννης διετέλεσε βασιλιάς της Μικρής Αρμενίας πριν από τον αδελφό του Γκυ, πατέρα της Ίσαβέλλας, COLLENBERG, *Les Lusignan*, σ. 224 και 232· BINON, *Guy d'Arménie*, σ. 132 (ύποσημ. 2) και 137· COUREAS, *Lusignan Cyprus*, σ. 44.

61. Το χρονικό αναφέρεται σε πραγματικά γεγονότα της ζωής των μελών της βασιλικής οικογένειας των Λουζινιάν, μεταξύ των οποίων και της Ίσαβέλλας, μόνον όταν αυτά αφορούν άμεσως ή έμμέσως και την ζωή του Λέοντος. Η αφήγηση του Dardel είναι έξωραϊσμένη, με υπερβολές και αναλήθειες, προκειμένου κυρίως να συνθέσει ο Dardel την εικόνα ενός μάρτυρα του Καθολικισμού εν μέσω των άπιστων. Το χρονικό αυτό, μετά την απελευθέρωση του Λέοντος από την φυλακή, έγινε το διαβατήριο των δύο φίλων στις διάφορες βασιλικές αυλές της Δύσης, οι οποίοι έζησαν από την χρηματοδότηση των διαφόρων καθολικών βασιλιάδων και αρχόντων της μέχρι το τέλος της ζωής τους (DARDEL, *Chronique d'Arménie*. Introduction, σ. VI-XXII). Ο Λέων πέθανε το 1393 στο Παρίσι, φερόμενος ως έκπτωτος βασιλιάς της Μικρής Αρμενίας! Μετερχόμενος αυτούς τους τρόπους και ενώ ουσιαστικά δεν κατόρθωσε να ζήσει ως βασιλιάς, κατόρθωσε ωστόσο να ταφεί ως τέτοιος: Ο τάφος του βρίσκεται ανάμεσα στους τάφους των βασιλέων της Γαλλίας στο Saint-Denis (Εικ. 207α, 207β) (ERLANDE-BRANDENBURG, *Le roi· COLLENBERG, Les Lusignan*, σ. 230-236· *La collection Gaignières*).

Από τὸ χρονικὸ τοῦ Dardel γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1368 ὁ βασιλιάς Πέτρος Α΄ Λουζινιάν, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Δύση στὴν Κύπρο, ὅπου εἶχε πάει γιὰ δεύτερη φορὰ προκειμένου νὰ ὀργανώσει μιὰ σταυροφορία⁶², στάθμευσε στὴν Μεθώνη, καὶ ὅτι πῆγε νὰ τὸν συναντήσει, ὅπως ἀναφέρει τὸ χρονικὸ, «une sienne parente appelée Madame Isabelle de Lusignan, fille du bon roy Guy d'Arménie»⁶³ φέρνοντάς του δῶρα, προκειμένου νὰ τοῦ ζητήσει δύο χάρες. Ἡ πρώτη ἦταν νὰ παρακαλέσει τὸν βασιλιά Πέτρο, «μόνη ὅπως ἦταν, χωρὶς τὴν ὑποστήριξη κανενὸς συγγενοῦς της μέσα στὴν χώρα τῆς Ἑλλάδας, ὅπου κατοικοῦσε», νὰ ἐπιτρέψει νὰ ἔρθει κοντά της ὁ πρῶτος της ἐξάδελφος Λέων, «ὥστε ὅταν αὐτὴ, ποὺ ἦταν πλούσια, πεθάνει, νὰ τὴν κληρονομήσει». Ἡ ἴδια μάλιστα δεσμεύτηκε «νὰ τοῦ βρεῖ μιὰ νύφη μὲ πλούσια προίκα στὴν περιοχή»⁶⁴. Ἡ δεύτερη χάρη ἦταν νὰ τῆς παραχωρηθεῖ ἓνα μικρὸ φέουδο στὴν Κύπρο «προκειμένου, ὅταν πεθάνει ὁ σύζυγός της, νὰ ἔχει ἓνα μέρος γιὰ νὰ ἀποσυρθεῖ στὴν χώρα. Καὶ νὰ θελήσει νὰ τῆς τὸ παραχωρήσει ὡς καθαρὴ ἔνδειξη τρυφερότητας καὶ ἀναγνώρισης τῆς συγγένειάς τους»⁶⁵. Καὶ οἱ δύο ἐπιθυμίες της ἱκανοποιήθηκαν: ὁ Πέτρος Α΄ ἔδωσε τὴν ἄδεια στὸν ἐξάδελφό της Λέοντα νὰ φύγει γιὰ τὴν Πελοπόννησο καὶ παράλληλα τῆς παραχώρησε τὸ φέουδο τῆς Ἀραδίππου στὴν Κύπρο, ποὺ τῆς ἀπέδιδε 12.000 ἄσπρα ἢ 1.000 χρυσὰ δουκάτα ἐτησίως⁶⁶.

Ἡ λεπτομερὴς αὐτὴ διήγηση τῆς συνάντησης τῆς Ἰσαβέλλας μὲ τὸν δεύτερο ἐξάδελφό της καὶ βασιλιά τῆς Κύπρου φωτίζει τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ Ἰσαβέλλα στὸν

62. Ὁ βασιλιάς τῆς Κύπρου Πέτρος Α΄ (1359-1369) πέρασε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς βασιλείας του ταξιδεύοντας στὴν Εὐρώπη μὲ στόχο τὴν ὀργάνωση σταυροφοριῶν γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἱερουσαλήμ (MAS LATRIE, *Histoire de Chypre*, II, σ. 239-241).

63. DARDEL, κεφ. XLVIII, σ. 37.

64. «...comme elle feüst seulle de ses parens ou paiis de Grece, où elle demeroit, il lui pleüst luy envoyer de Chypre messire Leon de Lisegnan, son cousin germain, filz de monseigneur son oncle, messire Jehan de Lisegnan, qui estoit frere du bon roy Guy d'Armenye, à celle fin que se elle mouroit, elle qui estoit riche dame, qu'entour luy escheüst ce qu'elle aroit, et que vraiment elle le marieroit bien richement ou paiis», DARDEL, αὐτόθι.

65. «affin que, se son signeur tresspassoit, qu'elle eüst aucun retrait ou pays», DARDEL, αὐτόθι. Ἀπὸ τὴν πληροφορία αὐτὴ, μεταξὺ ἄλλων, συνάγεται ὅτι στὴν κληρονομιά τοῦ πατέρα της δὲν περιλαμβανόταν κανένα ἀκίνητο στὴν Κύπρο, μόνον χρήματα.

66. Αὐτόθι, κεφ. LI, σ. 39 (ὑπόσημ. 5). ZAKYTHINOS, *Une princesse*, σ. 69-72.

Μυστρά. Τὸ 1368 ἡ Ἰσαβέλλα ἦταν παντρεμένη μετὸν Μανουὴλ Καντακουζηνὸ πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια, χωρὶς νὰ ἔχει κατορθώσει νὰ ἀποκτήσει παιδιά⁶⁷. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σὲ κανένα σημεῖο τοῦ χρονικοῦ δὲν διασυνδέεται τὸ συγκεκριμένο αἶτημα τῆς Ἰσαβέλλας μετὰ τὰ δικαιώματά της ἀπὸ τὴν κληρονομιά τοῦ πατέρα της, τὴν ὁποία προφανῶς εἶχε ἤδη ἀποκτήσει. Ἀντιθέτως, τὸ χρονικὸ ἀναφέρει διεξοδικὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ζητάει τὴν συγκεκριμένη χάρη, πράγμα πὺ σημαίνει ὅτι τὰ 12.000 ἄσπρα πὺ θὰ τῆς ἀπέδιδε τὸ φέουδο κάθε χρόνο ἦταν ἓνα πρόσθετο εἰσόδημα γιὰ τὴν πολυφερνὴ δέσποινα τοῦ Μυστρά. Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν αἰτημάτων της καὶ τοὺς λόγους πὺ πρόβαλε προκειμένου αὐτὰ νὰ ικανοποιηθοῦν, συνάγεται ὅτι ἡ Ἰσαβέλλα γνώριζε καλὰ ποιὸ θὰ ἦταν τὸ μέλλον της στὸν Μυστρά σὲ περίπτωση θανάτου τοῦ Μανουήλ. Ἐκμεταλλεύθηκε λοιπὸν τοὺς δεσμοὺς πὺ μόνῃ της εἶχε καλλιεργήσει στὴν Κύπρο, ὅταν διεκδικοῦσε τὴν περιουσία της, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὺ βασιλιάς ἦταν ὁ θεῖος της Οὗγος Δ'. Καθίσταται ἐπίσης σαφές ὅτι δὲν εἶχε καμιά προθέση νὰ ἀφήσει τὴν περιουσία της, πὺ προερχόταν ἀπὸ τὸν πατέρα της, σὲ κατιόντες τοῦ γένους τοῦ συζύγου της. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι ἡ περιουσία τοῦ πατέρα της δὲν περιοριζόταν μόνον στὴν Κύπρο. Φαίνεται ὅτι ὡς κόρη τοῦ Γκυ ἡ Συργῆ διεκδίκησε ἓνα σύνολο ἀκινήτων στὴν Θεσσαλονίκη γνωστὸ ὡς «αὐλὴ τοῦ Συργῆ». Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ περιουσιακὸ στοιχεῖο, ἡ «αὐλὴ», «μετὰ πάντων τῶν ἐν αὐτῇ ἐμφυματευτικῶν οἰκημάτων καὶ ἐργαστηρίων», εἶχε παραχωρηθεῖ στὸν Συργῆ μᾶλλον ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ε', γιὰ νὰ διεκδικηθεῖ στὴν συνέχεια τὸ 1370 ἀπὸ τὴν «κυρὰ Καντακουζηνὴ καὶ εὐτυχεστάτῃ βασίλισσα»⁶⁸, παρόλο πὺ στὸ μεταξύ ἡ συγκεκριμένη ἰδιοκτησία εἶχε περάσει σὲ δύο μονές.

Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ Ἰσαβέλλα πῆγε τουλάχιστον μία φορὰ στὴν Μεθώνη γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Πέτρο Α'. Ἐνα κιονόκρανο διακοσμημένο μετὰ ἀντωποὺς λέοντες, πὺ βρέθηκε στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν μεσσηνιακὴ Καστάνια, μᾶλλον συνδέεται μετὰ τὸ χερσαῖο τμήμα τοῦ δρομο-

67. Ἡ Μ. Ἐμμανουὴλ διασυνδέει αὐτὸ τὸ γεγονὸς μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ΝΑ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸν Μυστρά (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἀγία Σοφία Μυστρά, σ. 185 κ.έ.).

68. Βλ. σ. 232-233· *Actes de Lavra III*, ἀρ. 163 στ. 4-5, σ. 164-165· LEMERLE, Prostagma, σ. 274· ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, «Ἀνδρικά» οἰκονομικὰ προνόμια, σ. 440-444, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία· ΤΑΝΤΣΙΣ, *Un palais paléologue*, σ. 79-80.

λογίου τῆς Ἰσαβέλλας ἀπὸ τὸν Μυστρά ἕως τὴν Μεθώνη (Εἰκ. 86δ)⁶⁹. Στὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τῆς Καστάνιας καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχουν δεχθεῖ σοβαρὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν Μυστρά, περιλαμβάνεται καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως, δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία καὶ ἡ Περίβλεπτος τοῦ Μυστρά, καὶ χρονολογεῖται ἐπίσης κατὰ τὰ χρόνια τῆς δεσποτείας τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ⁷⁰. Τὰ κιονόκρανά του κοσμοῦνται ἀπὸ κακότεχνα ἀνθέμια καὶ ζῶα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ σχετισθοῦν ὄχι ἀπλῶς μὲ δυτικὰ πρότυπα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο κιονόκρανο ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο μνημεῖο. Ὁ καθηγητὴς Ν. Δρανδάκης τὰ ἔχει κατατάξει στὴν ομάδα τῶν ἀνυπόγραφων ἀχρονολόγητων γλυπτῶν τοῦ 12ου αἰῶνα, διατυπώνοντας ὥστόσο σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν καταγωγή τους. Σημειώνει ἐπίσης τὰ θέματα τῶν κρινάνθεμων, τοῦ ἐν κινήσει καβαλάρη μὲ ὀρθωμένο σπαθί, ἀλλὰ καὶ τῆς πληθώρας τῶν ζώων ποὺ μοιάζουν μὲ γρύπες ἢ λέοντες⁷¹.

Ἡ Καστάνια βρίσκεται στὴν δυτικὴ κλιτὶ τοῦ Ταῦγέτου, κυριολεκτικὰ κρυμμένη σὲ μιὰ ἀγκαλιὰ τῆς ὄροσειράς, καὶ δὲν εἶναι ὁρατὴ οὔτε ἀπὸ τὴν ξηρὰ οὔτε ἀπὸ τὴν θάλασσα ποὺ ἀνοίγεται μπροστὰ της. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓναν ἐξαιρετικὰ ἀσφαλὴ οἰκισμὸ. Ἡ παραλία περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὴν Καστάνια εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἐλεγχόταν ἀπὸ τοὺς Μελιγγούς, ποὺ κατεῖχαν ἀξιώματα καὶ ὑπάγονταν στὴν ὀργάνωση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ⁷². Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ὁ Σιγῶς τῶν Μελιγγῶν τοῦ Ταῦγέτου ἐκτεινόταν τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὥσο καὶ στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς ὄροσειράς⁷³. Ἡ χερσαία ἐπικοινωνία ἐπιτυγχανόταν ἂν κανεὶς διέσχιζε τὸν Ταῦγετο μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν τοῦ ἄξονα ἀπὸ τὸν Μυστρά ἕως τὸν Πασσαβὰ καὶ ἀπὸ τὴν Καρδαμύλη ἕως τὸ Οἶτυλο. Ἡ ἐπικοινωνία τῆς περιοχῆς τῆς ὀρεινῆς Καστάνιας μὲ τὸν Μυστρά μέσα ἀπὸ χερσαίους δρόμους μοιάζει πρὸς λογικὴ, γιὰτὶ καλύπτεται μὲ ὑποζύγιο μέσα σὲ μία ἡμέρα. Ἡ Καστάνια ἦταν ἀσφαλὴς

69. Τὸ κιονόκρανο ἔχει διαστάσεις 100 × 150 ἐκ. καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Καλαμάτας, βλ. KAPPAS, *The view from Kastania*, σ. 162-165.

70. Αὐτόθι, σ. 162-164.

71. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 306-313.

72. AHRWEILER, *Mélingues du Taygète*· ABPAMEA, 'Ὁ Τζάσις τῶν Μελιγγῶν'· MOURIKI, *St. Nicolas à Platsa*, σ. 11-18· KALOPISSI-VERTI, *Patronage*, σ. 84-85.

73. GEORGACAS, *Slavic groups*, σ. 315, ὑπόσημ. 82.

τόπος διανυκτέρευσης, στάσης και αναμονής πλοίων, διότι απέχει πολύ λίγο από την θάλασσα. Τὸ μικρὸ λιμανάκι τοῦ Λεύκτρου⁷⁴ ἐξασφάλιζε μάλιστα τὴν γρήγορη πλεύση πρὸς τὴν Κορώνη καὶ τὴν Μεθώνη στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τοῦ Μεσσηνιακοῦ Κόλπου⁷⁵. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ παρέμεινε ἡ Ἰσαβέλλα τὸ 1368 στὴν Καστάνια, σὲ ἔδαφος τῆς δικῆς τῆς ἐπικράτειας, γιὰ ἰκανὸ χρονικὸ διάστημα, περιμένοντας τὸ πέρασμα τοῦ Πέτρου Α΄ ἀπὸ τὴν Μεθώνη ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία στὴν Καστάνια ἀναγλύφων ποὺ παραπέμπουν στὸ δεσποτικὸ ζεῦγος, ὅπως τὸ κιονόκρανο μὲ τοὺς ἐραλδικοὺς λέοντες, ποὺ ἀνῆκε στὸ προστώο τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως (Εἰκ. 86δ)⁷⁶. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ συνάντηση εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν δυναμικὴ Ἰσαβέλλα καὶ ὅσα ἐπιθυμοῦσε, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔμελλε νὰ χαρεῖ. Ὁ γάμος ποὺ ὀργάνωσε μεταξὺ τοῦ ἐξαδέλφου τῆς Λέοντος καὶ τῆς κόρης τοῦ ἄρχοντα τῆς Ἀρκαδίας Erard III d'Aunoy, τοῦ ἐπονομαζόμενου Κυρ-Μαύρου, δὲν πραγματοποιήθηκε, ἀφοῦ ὁ Λέων νυμφεύθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1369 στὴν Κύπρῳ τὴν Marguerite de Soissons⁷⁷. Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν ὅτι μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ Πέτρου Α΄ (1369)⁷⁸ ὁ ἀδελφός

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

74. Ἡ σημερινὴ Στοῦπα.

75. KAPPAS, *The view from Kastania*, σ. 147-148.

76. Πρόκειται γιὰ παραλληλισμὸ μὲ τοὺς ἀντιώποὺς λέοντες ποὺ κρατοῦν μέσα σὲ κυκλικὸ πλαίσιο τὸ σταυροειδὲς συμπίλημα τῆς Περιβλεπτοῦ (Εἰκ. 86α, 86β), βλ. αὐτόθι.

77. Στὸ χρονικὸ Dardel ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀντιβασιλεὺς Ἰωάννης δὲν ἐπέτρεψε στὸν Λέοντα νὰ φύγει γιὰ τὸν Μοριά. Ὁ Collenberg πιστεύει ὅτι ἡ συνεννόηση τοῦ Πέτρου Α΄ μὲ τὴν Ἰσαβέλλα γιὰ τὸν γάμο τοῦ Λέοντος στὴν Πελοπόννησο ἔγινε γιὰ νὰ τὸν «βολέψουν», δίνοντάς του πολλὰ χρήματα· τὰ χρήματα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χρονικὸ, ἦταν ἡ ἀδυναμία του. Ἀποδίδει μάλιστα τὴν ἀπαγόρευση ἐξόδου του ἀπὸ τὸ νησί, γιὰ νὰ πάει νὰ παντρευτεῖ στὴν Πελοπόννησο, στὴν ἤδη ἐξαιρετικὰ ἀνάρμοστη συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν βασιλικὸ οἶκο τῆς Κύπρου, βλ. DARDEL, κεφ. XLIX, σ. 38· COLLEBERG, *Les Lusignan*, σ. 233.

78. Ὁ βασιλιάς τῆς Κύπρου Πέτρος δολοφονήθηκε τὴν νύχτα τῆς 17ης πρὸς 18η Ἰανουαρίου 1369 (βλ. COLLEBERG, *Les Lusignan*, σ. 126). Ἐκ παραδρομῆς ὁ St. Runciman ἀναφέρει ὅτι ὁ Πέτρος Α΄ ἐπισκέφθηκε τὸν Μυστρά τὸ 1371 (RUNCIMAN, *Μυστράς*, σ. 65). Ἡ A. Weyl Carr, βασιζόμενη σὲ αὐτὴ τὴν πληροφορία στὸ ἐξαιρετικὸ ἄρθρο τῆς γιὰ τὴν ὥσωση τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς δυτικῆς τέχνης στὴν Κύπρῳ τὸν 14ο αἰώνα-, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐπίσκεψη στὸν Μυστρά ἔγινε ἀπὸ τὸν βασιλιά τῆς Κύπρου Πέτρο Β΄ (βλ. WEYL CARR, *Art*, σ. 318). Δὲν γνωρίζω ὥστόσο καμιά ἱστορικὴ πηγὴ ποὺ νὰ ἀναφέρει ἐπίσκεψη ὁποιοῦδήποτε βασιλιά τῆς Κύπρου στὸν Μυστρά. Ἐξάλλου, ἂν πρόκειται γιὰ τὸν Πέτρο Β΄, αὐτὸς τὸ 1371 δὲν εἶχε ἀκόμη στεφθεῖ βασιλιάς γιατί ἦταν ἀνήλικος, ἐνῶ

του Ιωάννης, πρίγκιπας της Αντιόχειας, που εκτελούσε χρέη αντιβασιλέα μέχρι την ενηλικίωση του Πέτρου Β', ακύρωσε, ανάμεσα σε πολλές άλλες, και την παραχώρηση του φέουδου της Αραδίππου στην Ίσαβέλλα⁷⁹.

Μετά από αυτή την απόφαση φαίνεται ότι η Ίσαβέλλα αντέδρασε άμέσως. Μετέβη στην Κύπρο και κατόρθωσε να αποσπάσει ένα μικρότερο φέουδο στον Άγιο Γεώργιο του Τουνμπέ. Ταυτόχρονα, με δύο παπικές επιστολές (25 Μαρτίου 1371), ο πάπας Γρηγόριος ΙΑ' παρεμβαίνει με την σειρά του για να προασπισθεί τα συμφέροντά της. Η πρώτη επιστολή απευθύνεται στον αρχιεπίσκοπο της Λευκωσίας με την έντολη να συναντήσει τον Ιωάννη και να επιμείνει ώστε να διατηρηθεί η παραχώρηση του φέουδου της Αραδίππου στην Ίσαβέλλα⁸⁰. Η δεύτερη επιστολή με το ίδιο αίτημα απευθύνεται στον ίδιο τον Ιωάννη Λουζινιάν, αναφέροντας μάλιστα ότι η Ίσαβέλλα οφείλει κάθε χρόνο να στέλνει, τιμής ένεκεν, ένα κυνηγετικό γεράκι στον βασιλιά της Κύπρου⁸¹. Εξ αυτών των επιστολών προκύπτει άβιαστα ότι η Ίσαβέλλα για δεύτερη φορά κατέφυγε στον αρχηγό της Λατινικής Εκκλησίας για να την βοηθήσει να προασπισθεί τα συμφέροντά της. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι έπαφες του συζύγου της Μανουήλ με την Παπική Εκκλησία ήταν λιγότερο σημαντικές προκειμένου να εξασφαλίσει ένα ευνοϊκό κλίμα για την συνύπαρξή του με τους Λατίνους⁸².

Είναι εμφανές από το οικοδομικό έργο του Μανουήλ Καντακουζηνού και της Ίσαβέλλας ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1360 το δεσποτάτο έχει αρχίσει να δρέπει τους καρπούς της συνετής διοίκησής του, αλλά και της οικονομικής του ευμάρειας, στην οποία αναμφισβήτητα έχουν συμβάλει τα μεγάλα έσοδα από την περιουσία της Ίσαβέλλας, την οποία ποτέ μέχρι τον θάνατό της ή δυναμική Λουζινιανή πριγκίπισσα δεν άφησε στην τύχη της.

ή Ίσαβέλλα ετοίμαζε το ταξίδι της στην Κύπρο (1372), για να διεκδικήσει το φέουδο της Αραδίππου, που της είχε στερήσει μετά την δολοφονία του Πέτρου Α' ο αντιβασιλέας Ιωάννης, ο οποίος επιτρόπευε τον Πέτρο Β' μέχρι την ενηλικίωσή του.

79. DARDEL, κεφ. LI, σ. 39.

80. Αυτόθι, σ. 39-41· *BullCypr*, w-18, σ. 430· *Grégoire XI*, αρ. 86, σ. 13.

81. *BullCypr*, w-19, σ. 431· *Grégoire XI*, αρ. 87, σ. 13. Για την σημασία της χρήσης των εκπαιδευμένων κυνηγετικών γερακιών τόσο στην αυλή των Λουζινιάν όσο και στην βυζαντινή επικράτεια βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Γεράκια· ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, Κυνήγι με γεράκια· KÜLZER, Falconry, όπου παρατίθενται οι σχετικές με το θέμα βυζαντινές πηγές.

82. Βλ. σ. 259-260.

Ἔτσι, μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ὁ Μυστράς ἐξελίσσεται σὲ μιὰ ἀνθούσα πολιτεία μὲ σαφῆ φιλοδυτικὰ πολιτικά, πολιτιστικά, πνευματικά, ιδεολογικά, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ μορφολογικά χαρακτηριστικά⁸³. Ἡ πόλη ἔχει ἀποκτήσει νέα μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ κτίρια μὲ δυτικὰ μορφολογικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ προστατεύεται ἀπὸ ἰσχυρὰ τείχη⁸⁴. Χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπὸ μιὰ πρωτοφανῆ πνευματικὴ ἀνθήση, ποὺ δὲν ἔχει ἀρκούντως τονισθεῖ. Ὅταν τὸ 1361-1363 ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς μὲ τὴν σύζυγό του ἐπισκέπτονται τὸν δεσπότη γιὸ τους Μανουὴλ καὶ τὴν Ἰσαβέλλα καὶ παραμένουν γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἓναν χρόνον στὸν Μυστρά, ὁ Μανουὴλ Τζυκανδήλης, στενὸς φίλος τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ἐργάζεται κατὰ τεκμήριο⁸⁵ στὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ τόπου. Τὸ πιθανότερο μάλιστα εἶναι ὅτι ὁ Τζυκανδήλης τὴν ἴδια περίοδο στὸν Μυστρά πραγματοποίησε τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰωβ τοῦ γνωστοῦ κώδικα Par. gr. 135⁸⁶. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς μικρογραφίες τοῦ κώδικα συνυπάρχουν βυζαντινὰ καὶ ἔντονα δυτικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ διάφορους λόγους, περιλαμβανομένης τῆς ἔμμεσης ταύτισης τοῦ Ἰωβ μὲ τὸν πρῶτον αὐτοκράτορα Ἰωάννη Σ' Καντακουζηνὸ καὶ μοναχὸ Ἰωάσαφ⁸⁷. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ κατὰ καιροὺς παρουσία στὸν Μυστρά τοῦ Δημητρίου Κυδωνίη, τὴν ἴδια

83. ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135.

84. Βλ. κεφ. 5: «Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἐξουσία. Τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας Λουζινιάν».

85. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, «Ἐγράφη ἐν τῷ Μυζιθρᾷ»· ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135, σ. 412 (ὑπόσημ. 27).

86. ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135, σ. 406.

87. Ἀναφερόμενοι στὰ δυτικὰ στοιχεῖα τῶν μικρογραφιῶν, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι στὴν ἀπεικόνιση τοῦ περιβάλλοντος πολλὰ ἀπὸ τὰ φυτὰ ἀπολήγουν σὲ κρινάνθεμα, τὰ κτίρια εἶναι δυτικῆς μορφολογίας μὲ ὀξυλήκτες καθαρὰ δυτικὲς στέγες, ἐνῶ οἱ βασιλικὲς κορῶνες εἶναι στέμματα βασιλέων τῆς Δύσης. Ἡ Andrews ὑποστηρίζει ὅτι τὸ χειρόγραφο ἀντανაკλᾷ τὸ δυτικὸ πνεῦμα ποὺ εἶναι διάχυτο στὸν Μυστρά τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ τὴν πνευματικὴ ὥσμωση ποὺ καλλιεργεῖται ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς δυτικούς στὴν Πελοπόννησο (ANDREWS, *Imagery*, σ. 412, ὑπόσημ. 28). Ἡ Alcalay, στὸ ἴδιο πνεῦμα, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ μικρογραφίες τοῦ χειρογράφου 135 μὲ τὰ δυτικὰ στοιχεῖα συνδέονται μὲ τὸ πολιτιστικὸ πλαίσιο καὶ τὰ δυτικὰ ἥθη ποὺ λαμβάνουν χώρα στὸ δεσποτάτο καὶ πιστεύει ὅτι ἡ βούληση τοῦ προσώπου ποὺ παρήγγειλε τὸ χειρόγραφο εἶναι νὰ προτρέψει τὸν πρῶτον αὐτοκράτορα νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν ἔνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135, σ. 471, ὑπόσημ. 218).

δεκαετία, ο οποίος είχε προσχωρήσει στο λατινικό δόγμα από το 1357 –και μετέφρασε για τον Ιωάννη Καντακουζηνό τον Θωμά Ακινάτη μαζί με τα σχόλιά του στο χειρόγραφο του Ίωβ– και παρέμεινε μεσάζων του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε'⁸⁸, συμβάλλει στην εικόνα του φιλοδυτικού κλίματος, που δεν χαρακτήριζε μόνον την αὐλή του δεσποτάτου, αλλά και τις προσπάθειες του αυτοκράτορα για την ένωση των Εκκλησιών. Ἡ κατά καιρούς παρουσία στον Μυστρά των επίσης λατινόφιλων Κωνσταντίνου Ἀσάνη, Γεωργίου του Φιλοσόφου και Ιωάννη Λάσκαρη Καλόφερου, οί οποίοι ἦταν ὅλοι μέλη του λόγιου περιβάλλοντος του Δημητρίου Κυδώνη, αλλά και πολλών ἄλλων προσωπικοτήτων των γραμμάτων ὅπως ὁ Ἄγγελος Καλόθετος, ὁ Ἐμμανουήλ Ραούλ, ὁ Δημήτριος Κασσανδρινός, δηλώνει μιὰ ἀνοιχτή σχέση μεταξύ Κωνσταντινούπολης, Μυστρά καὶ Κύπρου⁸⁹. Οἱ σχέσεις αὐτὲς καθιστοῦν τὴν Ἰσαβέλλα ἀκόμη πιὸ ἰσχυρὴ ἀπέναντι στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία, καὶ ἐνδυναμώνουν παράλληλα τὴν συνεχὴ στενὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ σχέση της με τὴν αὐλὴ τῶν Λουζινιαν στὴν Κύπρο⁹⁰. Ὁ Voordeckers, παραπέμποντας μόνον σὲ πηγές, καταδεικνύει πειστικὰ ὅτι ὁ Ἰωάννης ζ' Καντακουζηνὸς βρισκόταν στὸν Μυστρά καὶ τὸ 1370⁹¹.

Ὅταν τὸν Αὐγούστο τοῦ 1425 ὁ πρίγκιπας τῆς Γαλιλαίας καὶ ἀδελφὸς τοῦ βασιλιᾶ Πέτρου Β', κατὰ τὴν διάρκειά ἐνὸς πολέμου ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν, πέρασε μετὰ τὰ στρατεύματά του ἀπὸ τὴν Ἀραδίππου, διανυ-

88. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ δόγματος τοῦ Δημητρίου Κυδώνη τοποθετεῖται γύρω στὸ 1357, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμασίας τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου στὴν Δύση μετὰ τὸν πόλεμο τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐκείνη τὴν περίοδο ἀρκετοὶ Βυζαντινοί, ἀκόμη καὶ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, ἀσπάστηκαν τὸ καθολικὸ δόγμα (ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135, σ. 454-458 καὶ 460-470). Πὰ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κυδώνη καὶ τὶς ἀναφορὲς στὸ δεσποτάτο καὶ στοὺς ἐκεῖ λογίους (ΚΥΔΩΝΗΣ, *Ἐπιστολαί*, σ. 24-168, ἀρ. 22, ἀρ. 56), βλ. ἐπίσης βιβλιογραφία καὶ σχόλια ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135, σ. 458-459.

89. Μιὰ ἀντίστοιχη πνευματικὴ ἀνθήση ἐξάλλου ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ στὴν αὐλὴ τοῦ Οὐγὸν Δ' καὶ τοῦ Πέτρου Α' στὴν Κύπρο (βλ. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, σ. 105-106).

90. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, ὅταν τὸ 1363 ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης Καλόφερος πέφτει στὴν δυσμένεια τοῦ αυτοκράτορα, ἐγκαθίσταται στὴν αὐλὴ τοῦ Πέτρου Α', πρώτου ἐξαδέλφου τῆς Ἰσαβέλλας, καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα γίνεται σύμβουλος καὶ ἐμπιστος τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΑ' (ALCALAY, *Le Parisinus graecus* 135, σ. 461, ὑπόσημ. 189), μετὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ ἡ Ἰσαβέλλα.

91. VOORDECKERS, *Un empereur palamite*.

κτέρευσε σὲ ἓνα παλάτι τὸ ὁποῖο ὁ Μαχαιρᾶς ἀναφέρει ὡς «Δεσποτικόν»⁹². Ἐναν χρόνον ἀργότερα (1426) ὁλόκληρο τὸ φέουδο, μαζί μὲ τὸ παλάτι, κήκε ἀπὸ τοὺς Μαμελοῦκους.

Ἡ ἐπόμενη ἀναφορὰ στὴν Ἰσαβέλλα γίνεται πάλι ἀπὸ τὸν Dardel, ποὺ μνημονεύει τὴν μεσολάβησίν της στὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννη Ε' μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1375 καὶ 1377. Ἡ Ἰσαβέλλα ζητεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, χωρὶς ἀποτέλεσμα, νὰ μεσολαβήσῃ γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ ἐξάδελφος Λέων, ποὺ ἦταν κρατούμενος στὸ Κάιρο ἀπὸ τοὺς Μαμελοῦκους⁹³.

Κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα καὶ βάσει τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Λογκανίκο μὲ χρονολογία 1374/1375, ἡ Ἰσαβέλλα ἀναφέρεται ὡς Μαρία⁹⁴. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε καθόλου τὴν δέσποινα τοῦ Μυστρά νὰ δραστηριοποιηθεῖ, τρία χρόνια ἀργότερα, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῶν Λατίνων ποὺ συμβίωναν μὲ τὸν βυζαντινὸ πληθυσμὸ στὴν δυτικὴ Πελοπόννησο. Ὁ μεγάλος μάγιστρος τῆς Ρόδου Juan Fernández de Heredia, προκειμένου νὰ βοηθήσῃ τὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας, ἐπιχείρησε τὸ 1377 μιὰ ἐκστρατεία στὴν Πελοπόννησο, ἡ ὁποία στὴν ἀρχὴ ἦταν νικηφόρος. Ἀφοῦ κατέλαβε τὴν Ναύπακτο, συνελήφθη ἀπὸ τοὺς ἡττημένους Ἀλβανούς καὶ πούληθηκε στοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ 1378. Φαίνεται ὅτι τὸ τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν κατέφυγε στὴν Φράγκισσα δέσποινα, δανείστηκε 9.500 χρυσὰ δουκάτα, ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθοῦν ὡς λύτρα, καὶ ὁ Heredia ἀπελευθερώθηκε τὸ 1379⁹⁵.

92. ΜΑΧΑΙΡΑΣ (ΠΑΥΛΙΔΗΣ), παρ. 656, 657, σ. 499· BINON, Guy d'Arménie, σ. 141. Ὁ St. Binon πιστεύει ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Τουνμπέ ἦταν τμῆμα τοῦ φέουδου τῆς Ἀραδίππου καὶ γι' αὐτὸ ταυτίζει τὸ δεσποτικὸ παλάτι ποὺ κήκε μὲ τὴν ιδιοκτησίαν τῆς Ἰσαβέλλας, δέσποινας τοῦ Μυστρά. Ὁ Παυλίδης ὅμως πιστεύει ὅτι τὸ *Ἀπλίκιν τὸ δεσποτικόν* ἦταν τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο στὴν Ἀραδίππου. Ἄν μάλιστα ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Τουνμπέ βρισκόταν πράγματι μεταξὺ Λευκωσίας καὶ Ἀθηνῶν, τὸ φέουδο στὸ ὁποῖο ἐγκαταστάθηκε ἡ Ἰσαβέλλα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ φέουδο τῆς Ἀραδίππου (DARDEL, κεφ. LI, σ. 40, ὑποσημ. 5).

93. DARDEL, κεφ. CXX, σ. 92-93.

94. CHASSOURA, *Églises de Longanikos*, σ. 18-24, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

95. ZAKYTHINOS, *Une princesse*, σ. 75-76· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Τὸ γλυπτὸ «προσκυνητάρη», σ. 124.

Πέντε χρόνια αργότερα, τὸ 1382, ἡ Ἰσαβέλλα βρίσκεται στὴν Ρόδο νὰ διεκδικεῖ ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες ὑπόλοιπο τοῦ χρέους ὕψους 6.500 χρυσῶν δουκάτων. Αὐτὸ τὸ ταξίδι της μόνον τυχαῖο δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ. Ἔχουν περάσει δύο χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ· εἶναι ἡ χρονιά κατὰ τὴν ὁποία, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ ἀδελφοῦ του Ματθαίου καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του Δημητρίου, ἡ διακυβέρνηση τοῦ δεσποτάτου ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Καντακουζηνῶν περιέρχεται στοὺς Παλαιολόγους. Τότε ἡ Ἰσαβέλλα ἐγκαταλείπει ὀριστικά τὸν Μυστρά, ἂν δὲν τὸ εἶχε ἤδη πράξει ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της. Ταξιδεύοντας μᾶλλον πρὸς τὸ μικρὸ φέουδὸ της στὴν Κύπρο, σταθμεύει στὴν Ρόδο, ὅχι μόνον γιὰ νὰ διεκδικήσῃ τὰ χρήματά της, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν ἐξάδελφό της, πὺν μόλις εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία του στὴν Αἴγυπτο, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Dardel⁹⁶. Οἱ Λουζινιὰν δὲν εἶχαν ἐπιτρέψει στὸν Λέωντα νὰ πάει στὴν Κύπρο καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ κατευθυνθεῖ πρὸς τὴν Ρόδο, ὅπου ἴσως συνάντησε τὴν Ἰσαβέλλα· ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Λέων ἐφυγε μαζὶ μὲ τὸν Dardel γιὰ νὰ ἀναζητήσουν τὴν τύχη τοῦς στίς βασιλικὲς αὐλὲς τῆς Δύσης⁹⁷.

Βάσει τῶν ἕως τῶρα γνωστῶν πηγῶν, ἡ τελευταία ἀναφορὰ στὴν Ἰσαβέλλα χρονολογεῖται τὸ 1390 καὶ ἀφορᾷ, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, τὰ οἰκονομικά της. Ἀπὸ ἓνα νοταριακὸ ἔγγραφο συνάγεται ὅτι τὸν Ἰούνιο τοῦ 1390 ἡ Ἰσαβέλλα βρέθηκε στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης καὶ παρέλαβε ἀπὸ ἓναν ἰδιώτη ὀνόματι Georgio Darvaso τὰ κοσμήματα καὶ τὰ ἀσημικά της, τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε ἀφήσει ὡς ἐνέχυρο ἄγνωστο πότε καὶ γιατί. Στὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τῆς παράδοσης τῶν κοσμημάτων ἡ Ἰσαβέλλα ἀναφέρεται ὡς «*Sabeta Delisnea Palologina... Cantacusini*». Εἶναι προφανὲς ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου της ἡ Ἰσαβέλλα, ὀκτῶ χρόνια μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Παλαιολόγων καὶ τὴν ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὸν Μυστρά, προβάλλει καὶ τὴν ἐκ μητρὸς καταγωγή τοῦ συζύγου της ἀπὸ τὸ γένος τῶν Παλαιολόγων στίς περιπλανήσεις της μακριὰ ἀπὸ τὸ δεσποτάτο⁹⁸. Ἡ Ἰσαβέλλα ἦταν τότε πενήντα ἐπτὰ ἐτῶν.

96. DARDEL, CXXXVII, σ. 103.

97. COLLENBERG, *Les Lusignan*, σ. 235. Ο Collenberg συμπεραίνει ὅτι ὁ Λέων ἀπελευθερώθηκε τὸ 1383. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν εἶναι ἄδηλο ἂν ἡ Ἰσαβέλλα παρέμεινε στὴν Ρόδο μέχρι τὴν ἀπελευθέρωσή του γιὰ νὰ τὸν συναντήσῃ.

98. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Τιμαλφῆ, σ. 161-163.

Ὁ δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνὸς πέθανε στὸν Μυστρά τὸ 1380, μετὰ ἀπὸ διακυβέρνηση τριάντα δύο ἐτῶν περίπου, καὶ ἄφησε τὴν Ἰσαβέλλα, σὲ ἡλικία σαράντα ἑπτὰ ἐτῶν, χωρὶς παιδιά καὶ χωρὶς κανέναν δικό της συγγενή, μέσα σὲ ἓνα περιβάλλον πού, ὅπως μαρτυροῦν τὰ γεγονότα, ὅχι μόνον δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ δικό της, ἀλλὰ ἔγινε καὶ ἐχθρικό μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της, ὅπως σωστὰ εἶχε διαισθανθεῖ.

Πὰ τὸν θάνατο τῆς Ἰσαβέλλας δὲν γνωρίζουμε τίποτε. Συνάγουμε ὅτι ἔζησε τουλάχιστον μία δεκαετία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μανουήλ Καντακουζηνοῦ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Τουνμπέ στὴν Κύπρο, στὸ φέουδο πού ἀπὸ τὸ 1372 φρόντιζε «ἐν ὀνόματί της», κατὰ τὴν ἀπουσία της⁹⁹, ὁ ἀγαπημένος της Λέων ζ', πού τόσο συχνὰ ὁ ἐξομολογητὴς του, χρονικογράφος Dardel, ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἦταν ἐξάδελφός της, καὶ μάλιστα πρῶτος.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα συνθέτουν τὸ πορτρέτο μιᾶς δυναμικῆς γυναίκας μὲ ὀξύνοια, ἢ ὁποῖα χωρὶς καμιά ἀμφιβολία συνέβαλε στὸ καλὸ κλίμα πού ὁ Μανουήλ Καντακουζηνὸς πέτυχε νὰ δημιουργήσει ἀνάμεσα στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως καὶ στὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Μανουήλ νὰ νυμφευθεῖ μιὰ δυτικὴ πριγκίπισσα μὲ βυζαντινὲς καταβολὲς καὶ ἐπηρεές, ἀλλὰ καὶ σημαντικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν Δύση, ἐξυπηρετοῦσε βεβαίως καὶ αὐτὸ τὸν στόχο. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι ὅλοι οἱ ἐπόμενοι δεσπότες τοῦ Μυστρά συνῆψαν γάμους μὲ δυτικὲς πριγκίπισσες, ἐξυπηρετώντας προφανῶς τοὺς ἴδιους στόχους ὅσο οἱ Φράγκοι βρίσκονταν στὴν Πελοπόννησο¹⁰⁰. Σὲ καμιά ἀπὸ τὶς δυτικὲς πριγκίπισσες πού ἀκολούθησαν τὴν Ἰσαβέλλα στὸν θρόνο τοῦ δεσποτάτου ὅμως δὲν ἀναφέρονται χρονικὰ καὶ ἱστοριογραφίες πού νὰ ἐπισημαίνουν τὴν ἀνεξάρτητη δράση τους ἢ τὴν διατήρηση τῆς σχέσης τους μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸν τόπο καταγωγῆς τους, ὅπως ἔκανε ὁ Dardel γιὰ τὴν Ἰσαβέλλα. Ταυτοχρόνως, ἡ Ἰσαβέλλα Λουζινιὰν εἶναι ἡ μόνη πού ἀγνοεῖται παντελῶς ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς πηγές. Δὲν γράφηκε κανένα ἐγκώμιο ἀπὸ τοὺς ντόπιους λογίους γιὰ τὴν Ἰσαβέλλα Μαρία-Μαργαρίτα,

99. DARDEL, κεφ. LI, σ. 41.

100. Ὁ Θεόδωρος Α' ὁ Παλαιολόγος τὴν Βαρθολομαία Ἀτζαγιόλι, ὁ Θεόδωρος Β' τὴν Κλεόπα Μαλατέστα, ὁ Θωμᾶς τὴν Κατερίνα Ζακαρία, ὁ Κωνσταντῖνος σὲ πρῶτο γάμο τὴν Μαγδαληνὴ-Θεοδώρα Τόκκο καὶ σὲ δεύτερο τὴν Κατερίνα Κατελούζιο. Μόνον ὁ Δημήτριος, ὅταν ἔχουν φύγει σχεδὸν οἱ Φράγκοι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, παντρεύεται μιὰ Ἑλληνίδα, τὴν κόρη τοῦ Ματθαίου Ἀσάν, βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, Une princesse, σ. 76.

ὅπως ἔγινε στήν συνέχεια γιὰ ὅλες τὶς Φράγκισσες συζύγους τῶν δεσποτῶν τοῦ Μυστρά· αὐτὸ βεβαίως δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο γιὰ μιὰ πριγκίπισσα μὲ τεκμηριωμένα δυναμικὴ προσωπικότητα¹⁰¹. Δεῖγμα τοῦ δυναμισμοῦ τῆς Ἰσαβέλλας εἶναι ἐξάλλου καὶ ἡ χάραξη τοῦ ὀνόματός της σὲ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, κάτι ποὺ δὲν συναντοῦμε οὔτε καὶ σὲ δωρεὲς τῶν συζύγων τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ πηγὲς συνθέτουν τὸ πορτρέτο μιᾶς δυναμικῆς καὶ ἀποφασιστικῆς προσωπικότητας, ποὺ παίζει σημαντικὸ ρόλο στήν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ δεσποτάτου καὶ τῶν σχέσεών του μὲ τὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας, ἀλλὰ καὶ τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν Δύση καὶ τὴν Κύπρο. Οἱ ἴδιες πηγὲς τεκμηριώνουν ὅτι αὐτὴ ἡ γυναικεῖα μορφή φθάνει στὸν Μυστρά κατέχοντας σημαντικὴ περιουσία, τὴν ὁποία εἶναι ἱκανὴ νὰ διαχειριστεῖ μόνη της. Ὅταν φεύγει ἀπὸ τὸν Μυστρά, ἡ Ἰσαβέλλα ἀφήνει πίσω της τὴν σφραγίδα μιᾶς ἐνεργοῦ δέσποινας ποὺ στάθηκε στὸ πλευρὸ τοῦ Μανουὴλ καὶ ὄχι στήν σκιά του. Ὡστόσο οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ζωὴ της στὸν Μυστρά, ὅπου ἔζησε τριάντα περίπου χρόνια, μὲ ἐνδιάμεσες μικρὲς ἀπουσίες στὸν τόπο καταγωγῆς της, εἶναι περιορισμένες.

Τὰ οἰκόσημα τῶν Λουζινιάν καὶ τὰ ἐντόνα δυτικὰ μορφολογικὰ καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὶς μονὲς Περιβλέπτου καὶ Παντανάσσης στὸν Μυστρά θὰ ἐξετασθοῦν λεπτομερειακὰ, μὲ στόχο νὰ διευρυνθοῦν οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν οἰκονομικὴ, πολιτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ συγκυρία ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν οἰκοδόμησή τους. Στόχος νὰ ἐξετασθεῖ ἂν ἡ συνάντηση τῶν δύο χριστιανικῶν κόσμων στὸν Μυστρά περιορίστηκε μόνον στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἢ ἂν καὶ κατὰ πόσον ἐπεκτάθηκε καὶ στὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· κατὰ πόσον ἡ συγκεκριμένη καλλιτεχνικὴ διείσδυση ὑπῆρξε συνειδητὴ καὶ ἂν αὐτὴ ἀποτέλεσε, στήν συνέχεια, ἀντικείμενο ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅπως θὰ φανεῖ στήν συνέχεια, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἱστορία τῶν δύο μνημείων εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἰσαβέλλα.

101. Ἡ Μ. Ἑμμανουὴλ ἀποδίδει τὴν ἀπουσία ἐγκωμίων γιὰ τὴν Ἰσαβέλλα στήν ἐχθρότητα μεταξὺ Καντακουζηνῶν καὶ Παλαιολόγων, οἱ ὁποῖοι διαδέχθηκαν τοὺς Καντακουζηνούς στὸν Μυστρά (EMMANUEL, *Religious imagery*, σ. 121). Ὡστόσο, πέραν αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι τὰ αἶτια ἦταν ἀκόμη βαθύτερα καὶ σχετίζονταν μὲ τὴν γενικότερη πρόκληση ποὺ δημιούργησαν οἱ σχέσεις τῆς Ἰσαβέλλας μὲ τοὺς Δυτικούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΜΟΝΗ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ

Η ΜΟΝΗ είχε απασχολήσει τους μελετητές του Μυστρά μέχρι το 1975, κυρίως για τον εξαιρετικό ζωγραφικό της διάκοσμο. Βάσει συγκριτικών μελετών ή ζωγραφική χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο της δεσποτείας του Μανουήλ Καντακουζηνού και της Ίσαβέλλας¹⁰².

3.1 Τοπογραφία· τὰ ἐρείπια τῶν μοναστικῶν κτισμάτων

Ἡ μονὴ τῆς Περιβλέπτου βρίσκεται στὸ ἀκρότατο νοτιοανατολικὸ σημεῖο τοῦ Μυστρά (Εἰκ. 3α). Τὸ καθολικὸ τῆς μοιάζει, ἀπὸ μακριά, σὰν σφηνωμένο στὸν βράχο (Εἰκ. 4, 5). Ὁ περίβολός της, ὅπως εἶναι διαμορφωμένος σήμερα, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει προστεθεῖ στὴν νότια ἀκρότατη παρυφὴ τοῦ τείχους τῆς πόλης. Ὁ χώρος που περικλείει εἶναι ἀκανόνιστος, μὲ πολὺ ἔντονες ὑψομετρικὲς διαφορὲς καὶ ἓνα μεγάλο τμῆμα του βραχῶδες¹⁰³. Τὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς τῶν κτισμάτων στὸν διατιθέμενο

102. Οἱ μελετητὲς μέχρι καὶ τὴν δεκαετία τοῦ 1950 τοποθετοῦσαν τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 14ου αἰώνα (βλ. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, σ. 29-33, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία). Ἀπὸ τὶς σχετικὲς μελέτες τῆς ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Τέσσαρες σκηναὶ – Βιβλικαὶ προεικονίσεις*, συνάγεται ἐμμέσως ὅτι ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ τοποθετεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα. Ἐξαιρεῖται ἡ χρονολόγηση τῆς Πλατυτέρας, πού ἡ Μουρίκη τὴν τοποθετεῖ στὸ τέλος τοῦ 14ου αἰώνα, ἂν καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη τοιχογραφία φέρει δυνατὰ ἴχνη ἀπὸ νεότερη ἐπιζωγράφηση (ΜΟΥΡΙΚΗ, *Παναγία καὶ Θεοπάτορες*, σ. 49). Στὴν περίληψη σχετικῆς ὁμιλίας της (ΜΟΥΡΙΚΗ, *Τοιχογραφίες Παντάνασσας*, σ. 12) προσδιορίζει σαφῶς τὴν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Περιβλέπτου στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα. Τὴν ἴδια χρονολόγηση ἀποδίδει μὲ σαφήνεια καὶ ὁ Μ. Χατζηδάκης στὴν β' ἔκδοση τοῦ ὁδηγοῦ του (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Β'*, σ. 89). Ἡ Μ. Ἑμμανουήλ προσδιορίζει ἀκριβέστερα τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ τὸ 1370 (EMMANUEL, *Religious imagery*, σ. 122).

103. Ἀποτύπωση τοπογραφικοῦ: Γιάγκος Γιαξόγλου, 2014.

χώρο ήταν πιό δύσκολο ἐδῶ ἀπὸ ὅσο στὰ ἄλλα μοναστήρια τοῦ Μυστρᾶ – πολὺ περισσότερο μάλιστα λόγω τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς Περιβλέπτου ἀπὸ Α. πρὸς Δ. κατὰ τὴν παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, κάτι ποὺ δὲν τηρεῖται στοὺς ἄλλους ναοὺς τοῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ ὁποῖου οἱ πλαγιὲς πέφτουν μὲ ἔντονη κλίση πρὸς Α.¹⁰⁴ Ὅλα αὐτὰ εἶχαν ὡς συνέπεια ἀρκετὲς ἀκανονιστίες στὴν χάραξη, ἀλλὰ καὶ ἀνορθόδοξες λύσεις στὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τοῦ καθολικοῦ, χωρὶς βεβαίως παράβαση βασικῶν κανόνων τόσο τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, ὅσο καὶ τῶν ἀναλογιῶν, πάντοτε στὸ πλαίσιο τοῦ διατιθέμενου χώρου.

Τὰ κτίσματα τῆς μονῆς διατάσσονται σὲ τρεῖς στάθμες. Στὴν χαμηλότερη βρίσκονται τὰ παρεκκλήσια τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα καὶ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς (Εἰκ. 4.2 καὶ 4.4) καὶ τὸ κτίριο 6 (Εἰκ. 4.6 καὶ 4.11), ποὺ κτίσθηκαν συνεπίπεδα μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου¹⁰⁵.

Ἡ μεσαία στάθμη βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς σημερινῆς πύλης εἰσόδου στὸ μοναστήρι. Σὲ αὐτὴ τὴν στάθμη ἔχει οἰκοδομηθεῖ τὸ καθολικὸ (Εἰκ. 4.1), τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (Εἰκ. 4.3), ποὺ εἰσχωρεῖ στὸν βράχο, ὁ νότιος νάρθηκας (Εἰκ. 4.5) καὶ ἡ προσπέλαση στὸν πύργο τοῦ μοναστηριοῦ (Εἰκ. 4.7). Μία κλίμακα (Εἰκ. 4.10) ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ κτιρίου 6 (Εἰκ. 4.6) καὶ ἀνεβαίνει στὸν νότιο νάρθηκα συνδέει τὶς δύο στάθμες. Δυτικὰ τοῦ πύργου ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα κτίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν διακρίνονται παρὰ τμήματα θεμελίων.

Ἡ τρίτη στάθμη βρίσκεται πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ καθολικόν. Ἐκεῖ, δυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ καθολικοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος, πρέπει νὰ βρίσκονταν τὰ κελιά καὶ τὰ ἄλλα μοναστηριακὰ κτίσματα. Ἀπὸ αὐτὰ εἶναι

104. Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Περίβλεπτο καὶ τὸν μεταβυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, σὲ κανένα ἄλλο ἐκκλησιαστικὸ κτίσμα τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἔχει σταθεῖ δυνατόν νὰ τηρηθεῖ ὁ κατὰ τὴν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης λατρείας προσανατολισμός, λόγω τῆς ἔντονης κλίσης τοῦ ἐδάφους.

105. Τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων στοὺς ὁποίους ἦταν ἀφιερωμένα τὰ τρία παρεκκλήσια τοῦ καθολικοῦ τῆς Περιβλέπτου ὀφείλω σὲ πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε ἡ μοναχὴ τῆς Παντανάσσης Καλὴ Χριστάκου στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται βεβαίως νὰ ἔχουν ἀποδοθεῖ τὰ ὀνόματα αὐτὰ στὰ τρία παρεκκλήσια κατὰ τὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια. Σὲ κάθε περίπτωση, στὴν παρούσα ἐργασία χρησιμοποιοῦνται οἱ ὀνομασίες ποὺ μοῦ παραδόθηκαν ἀπὸ τὴν μοναχί.

όρατο τμήμα του κτίσματος 8 (Εικ. 4.8), το οποίο σήμερα προσεγγίζεται με δυσκολία.

Στην μονή εισέρχεται κανείς σήμερα από το βόρειο άκρο του περιβόλου της, αφού περάσει πρώτα από μια ψηλή και τοξωτή πύλη¹⁰⁶ στο ακρότατο σημείο του νότιου τείχους του Μυστρά (Εικ. 6). Βρίσκεται πάνω στον δρόμο που από την πύλη της Μαρμάρας κατευθύνεται δυτικά, προσεγγίζει την Περιβλεπτο και μετά στρέφεται και ανηφορίζει ανατολικά, για να φθάσει στην Παντάνασσα. Από αυτήν περνά κανείς σε ένα πλακόστρωτο μονοπάτι, που δεν ξεπερνά σε μήκος τα 10 μ., και φθάνει στην πύλη του τείχους που περιβάλλει την μονή (Εικ. 7, 8α, 8β).

Η παραπάνω πύλη συντίθεται από παραστάδες με πώρινες λιθοπλίνθους λαξευμένες με άτεχνα χαράγματα που μιμούνται στριφτούς κίονες. Οί παραστάδες φέρουν μέσω επιθημάτων έπίκρανα που κοσμούνται με χαράγματα μέτριας τέχνης και στηρίζουν ένα χαμηλό τόξο (Εικ. 8α). Δύο φουρούσια δίπλα στα έπίκρανα υποβάσταζουν κιονίσκους σε δεύτερη χρήση, που πλασιώνουν μια μαρμαρίνη πλάκα με καλοφτιαγμένο έπιτεδόγλυφο κόσμημα: δύο έραλδικά λιοντάρια κρατούν έγγεγραμμένο σε κύκλο το κεντρικό θέμα, το σταυρόσχημο μονόγραμμα της Περιβλεπτού.

Σε μια κόγχη πάνω από το πλαίσιο της πύλης υπήρχε τοιχογραφία που σήμερα είναι κατεστραμμένη (Εικ. 7, 8α). Η κόγχη χωρίζεται από την πλάκα του μονογράμματος με ένα πώρινο έπιστύλιο που φέρει χάραγμα σχοινίου, δουλεμένο με τον ίδιο τρόπο με τις παραστάδες. Έκατέρωθεν της κόγχης δύο ξαναχρησιμοποιημένοι όκταγωνικοί κιονίσκοι συμπληρώνουν την διακόσμηση της πύλης (Εικ. 7, 8α).

Η πύλη βρίσκεται δίπλα στον βράχο· τέσσερα σκαλοπάτια οδηγούν στην αυλή του μοναστηριού (Εικ. 8β). Στην τοιχοποιία άριστερά είναι ένσωματωμένο ένα τμήμα αρχαίου αναγλύφου. Το τείχος του περιβόλου της μονής ανατολικά της πύλης φθάνει στον πύργο, νότια, στην συνέχεια στρέφεται δυτικά και στο τέλος βόρεια, προς τα ανάντη, για να συναντήσει την δυτική παρυφή του βράχου. Τα περισσότερα από τα ανώτερα τμήματα του τείχους είναι κατεστραμμένα.

106. Σχετικά με την διαμόρφωση των πυλών του τείχους και της μονής, βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πόλη του Μυστρά*, σ. 109-110.

Τὸ ἰσόγειο τοῦ τριώροφου κτίσματος 6, στὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ περιβόλου (Εἰκ. 4.6, 9α, 9β, 10α, 10β, 10γ, 10δ), εἶναι καμαροσκέπαστο καὶ στὸν νότιο τοῖχο του εἶναι ἐμφανὲς μεγάλο τοξωτὸ ἄνοιγμα ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν εἴσοδο στὸν περίβολο τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ νότια, προστατευόμενο ἀπὸ τὸν παρακείμενο πύργο (Εἰκ. 10γ, 10δ). Ὁ δεῦτερος ὄροφος βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν κάτω καὶ στὴν μεσαία στάθμη τοῦ ἐδάφους. Εἶναι προσπελάσιμος ἀπὸ δυτικά, μέσῳ θύρας, μὲ τὴν ὁποία ἐπικοινωνεῖ καὶ μὲ τὸ κτίσμα 11¹⁰⁷. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δεύτερου ὀρόφου τοῦ κτίσματος 6, ποὺ ἀποτελεῖ προσθήκη τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου, περιβάλλεται ἀπὸ ἀψίδες, κόγχες καὶ μεγάλα ὀρθογώνια παράθυρα· στὸν βόρειο τοῖχο φαίνεται ἀκόμη τὸ ἄνοιγμα ἐνὸς τζακιοῦ· ἡ ὀροφή τοῦ χώρου πρέπει νὰ ἦταν ξύλινη (Εἰκ. 9α, 9β, 10α, 10β).

Ἡ προσπάθεια γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐφικτοῦ, οἱ χρήσεις καὶ οἱ μορφές τῶν βοηθητικῶν κτισμάτων¹⁰⁸ δὲν μπορεῖ νὰ ὁλοκληρωθεῖ χωρὶς συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸν περίβολο τοῦ μοναστηριοῦ, ὥστε νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν ἡ ἀρχικὴ κτιριακὴ σύνθεση, ὁ τρόπος ὀργάνωσης, ἡ χρῆση τῶν μοναστηριακῶν κτιρίων καὶ ἡ τοπογραφία τοῦ συνόλου τῆς Περιβλέπτου.

3.2 Τὸ καθολικὸ

Ὁ βράχος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κλίση τοῦ λόφου, προξένησαν πολλὰ προβλήματα στὴν συνολικὴ ὀργάνωση καὶ κατασκευὴ τῆς μονῆς. Ἀνάλογες δυσκολίες ἀντιμετώπισε καὶ ἡ οἰκοδόμηση τοῦ καθολικοῦ. Εἶναι ἄγνωστος ὁ λόγος ποὺ ὁ ναὸς ἰδρύθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο¹⁰⁹, ἀλλὰ τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες, κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς: σωστὸς προσανατολισμὸς μὲ τὸ ἱερὸ πρὸς ἀνατολάς, κάτι ἐξαιρετικὰ δύσκολο στὸν Μυστρά¹¹⁰· ἡ χάραξη τοῦ δίστυλου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ

107. Αὐτόθι, σ. 115-117.

108. Αὐτόθι, σ. 112-118.

109. Βλ. κεφ. 3.6: «Οἱ περιηγητὲς» (ὑπόσημ. 156), σ. 101 καὶ κεφ. 3.9.1: «Πρώτη οἰκοδομικὴ φάση», σ. 121.

110. Στὸν λόφο τοῦ Μυστρά, ὅπως στὸ Γεράκι καὶ στὸ Μούχλι, δὲν ὑπάρχουν μεγάλα πλατώματα καὶ ἡ οἰκοδόμηση γίνεται ὑποχρεωτικὰ παράλληλα μὲ τὶς ἰσοῦψεῖς

ἐπαρχιακοῦ τύπου προσαρμόστηκε στὴν διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, μὲ γενικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθογώνιο, ἀλλὰ καὶ μὲ κατὰ τόπους ἀκανονιστίες. Ὁ βόρειος καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος συναντοῦν κυριολεκτικὰ τὸν βράχο, τοῦ ὁποῖου τὸ ὕψος σὲ μερικὰ σημεῖα φθάνει τὸ ὕψος τοῦ τρούλλου (Εἰκ. 11).

Τὸ καθολικὸ ἔχει ἐσωτερικὸ μῆκος 11 μ. καὶ πλάτος 6,50 μ. (Εἰκ. 12)¹¹¹. Δύο μεγάλα διαμήκη χαμηλωμένα τόξα γεφυρώνουν τοὺς κίονες μὲ τὶς παραστάδες τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Πάνω τους, ὅπως καὶ πάνω στοὺς τοίχους τοῦ ἱεροῦ καὶ στοὺς πλευρικοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, φέρεται ἡ θολοδομία τῆς κάλυψης τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 13). Ἡ χάραξη τῆς κάτοψης λοξεύει, ἀποκλίνοντας πρὸς τὸν βορρὰ (Εἰκ. 12). Οἱ κίονες, ἀναστηλωμένοι σχετικὰ πρόσφατα, ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τμήματα σὲ δεύτερη χρῆση καὶ φέρουν ἀκόσμητα κιονόκρανα, κατασκευασμένα γι' αὐτὴ τὴν ἀναστήλωση. Ἐκτενῆ τμήματα τῶν διαμήκων χαμηλωμένων τόξων ἔχουν ἐπίσης ἀνακατασκευασθεῖ κατὰ τὴν ἴδια ἀναστηλωτικὴ ἐπέμβαση· μὲ τὴν κατάρρευσίν τους στὸ παρελθὸν χάθηκαν καὶ οἱ τοιχογραφίες τους (Εἰκ. 13, 18, 19)¹¹².

Ὑπολείμματα ἀποκομμένων δοκῶν δείχνουν ὅτι οἱ γενέσεις τῶν χαμηλωμένων τόξων συνδέονταν μὲ ξύλινους ἐλκυστήρες (Εἰκ. 23α). Ἐλκυστήρες ἐπίσης ὑπῆρχαν καὶ κατὰ τὴν ἐγκάρσια ἐννοία, διερχόμενοι ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὶς παραστάδες στὸν βόρειο καὶ στὸν νότιο τοῖχο, ὅπως φαίνεται στὴν φωτογραφία τοῦ G. Millet (Εἰκ. 23β). Ἡ ὕπαρξη τῶν ὀγκωδῶν παραστάδων στὰ πλάγια διαμερίσματα, χωρὶς νὰ φέρουν τόξα, παραμένει αἰνιγματικὴ ὡς κάτι ἀσυνήθιστο στὴν βυζαντινὴ ναοδομία. Ἐντούτοις ἐντοπίζονται καὶ σὲ δύο ἄλλους ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ, στὴν Εὐαγγελίστρια καὶ στὴν Ἀγία Σοφία, ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο μὲ τὴν Περίβλεπτο.

Τὰ ἐξωτερικὰ τύμπανα τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἔχουν ἀπὸ ἓνα δίλοβο παράθυρο (Εἰκ. 11, 24, 25α, 25β). Στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο τῆς βόρειας πλευρᾶς ἓνα μεγάλο δίλοβο ἄνοιγμα μὲ ἓνα

καμπύλες τοῦ λόφου, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα νὰ μὴν εἶναι προσανατολισμένα κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, μὲ τὸ ἱερὸ πρὸς τὴν ἀνατολή.

111. Αποτύπωση καθολικοῦ: Κωνσταντῖνος Μυλωνᾶς καὶ Γιώργος Γιαξόγλου, 1978. Συμπληρωματικὲς ἀποτυπώσεις, ψηφιοποίηση: Γιάγκος Γιαξόγλου (Σπάρτη), Μαρίνα Ραυτοπούλου (Ἀθήνα, «Γραφεῖο Κίζη»).

112. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸν Μυστρᾶ ἀπέτελεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴν ἀντιγραφή καὶ αὐτῆς τῆς ἰδιαιτερότητας.

μικρὸ τετράγωνο παράθυρο ψηλότερα βλέπει πρὸς τὴν κοιλότητα τοῦ βράχου (Εἰκ. 26α, 26β, 26γ, 27). Ἐπειδὴ τὸ μεγάλο ὕψος τῆς σπηλιάς αὐξάνεται πολὺ πρὸς δυσμὰς, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ καθολικοῦ ὑπερυψώθηκε γιὰ νὰ κλείσει τὸ ἄνοιγμά της (Εἰκ. 11, 21). Ὅπου ἡ σπηλιά ξεπερνᾷ τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ, ὁ τοῖχος συνεχίζεται φράζοντας ὅλο τὸ ἄνοιγμά της, ἀλλὰ ἀφήνοντας τὸ φῶς νὰ περάσει μέσα ἀπὸ δύο παράθυρα (Εἰκ. 11, 27)· ὁ σπηλαιώδης αὐτὸς χώρος διαμορφώθηκε σὲ ὑπερῶο πὺν ἐπικοινωνεῖ, μέσα ἀπὸ τὸ μεγάλο δίλοβο ἄνοιγμά του, μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 16α, 21, 27).

Σήμερα ἀνεβαίνει κανεὶς στὸ ὑπερῶο ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ κλίμακα πλαί στον βράχο (Εἰκ. 4.12, 5). Ὅπως καὶ ἡ σημερινὴ ἀνατολικὴ πρόσβαση στον ναό, ἔτσι καὶ ὁ ὑπερκείμενος τοῖχος μὲ τὴν θύρα τοῦ ὑπερώου ἀποτελοῦν ὅψιμες ἀνακατασκευές, πιθανότατα ὄχι στὴν ἴδια θέσῃ μὲ τὴν ἀρχικὴ φραγὴ τῆς σπηλιάς (Εἰκ. 27, 29, 30, 38).

Κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο δίλοβο ἄνοιγμα τοῦ ὑπερώου ὑπάρχει τοξωτὴ δίοδος, πὺν σήμερα ἀποτελεῖ τὴν κύρια εἴσοδο στὸ καθολικόν. Ἡ τοιχογράφηση στὶς ἐξαιρετικὰ πλατιὲς παραστάδες της μὲ στυλῖτες ἁγίους περιορίζεται σὲ πολὺ στενὴ λωρίδα, γεγονός πὺν ὑποδηλώνει ὅτι ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε ἄνοιγμα ἐξαρχῆς, ἀλλὰ μιὰ ἀβαθὴς κόγχη (Εἰκ. 31α, 31β).

Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔχει ἀκανονιστίες στὴν χάραξη (Εἰκ. 12, 14). Ἡ ἁγία τράπεζα δὲν βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ χώρου, οἱ δὲ διαστάσεις της προξενοῦσαν προβλήματα στὴν περιφορὰ τοῦ ἱερέα γύρω της. Π' αὐτὸ οἱ γωνίες τῆς κόγχης ἀποτμήθηκαν σὲ λοξὲς ἐπιφάνειες, οἱ ὁποῖες πάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου μεταβαίνουν στὶς ἀκμὲς τῆς ἀψίδας μέσω ἰδιότυπων λοφίων (Εἰκ. 14, 16). Τρία τμήματα ἀπὸ ἐπιστύλιο σὲ δεύτερη χρῆση κεῖνται στὸ δάπεδο· ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ κρινάνθεμα μεταξὺ τῶν θεμάτων πὺν τὰ κοσμοῦν, θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 32α, 32β, 32γ).

Δύο ἐπάλληλα τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου βρίσκονται ἀκόμη στὴν θέσῃ τους, στὸ μέτωπο τοῦ διακονικοῦ (Εἰκ. 21, 23β). Ἀριστερὰ διατηρεῖται ἐντοιχισμένο ἓνα γύψινο πλαίσιο εἰκόνας. Στὴν πρόθεση δὲν σώζεται κανένα τμῆμα τοῦ τέμπλου. Μιὰ ἐντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα χρησιμεύει γιὰ τράπεζα· λίγο ψηλότερα ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο παράθυρο διευρυμένο σὲ μεταγενέστερη ἐπέμβαση (Εἰκ. 15).

Οί, άνισες μεταξύ τους, κόγχες τών παραβημάτων δέν ἔχουν γεωμετρικά σαφή χάραξη (Εἰκ. 12). Οί ἀκανονιστίες στο ἐσωτερικό τών κογχῶν ἔχουν ἐπιπτώσεις καί στήν ἐξωτερική ὄψη (Εἰκ. 34, 36, 37). Οί ἀψίδες «συμπίεζονται» στον ἀνατολικό τοῖχο στον περιορισμένο χώρο τῆς θεμελίωσῆς τους, ἐξαιτίας τῆς ἀπότομης πτώσης τοῦ ἐδάφους. Γι' αὐτό καί προέκυψαν ἄνισες πλευρές, τμήματα σκαληνῶν πολυγώνων: τὸ διακονικὸ ἔχει σχῆμα ἡμιεξάγωνο· τὸ ἱερὸ ἡμιδεκάγωνο· ἡ πρόθεση ἡμιοκτάγωνο, ποὺ καλύπτει ὅση ἐπιφάνεια ἀπέμεινε στον ἀνατολικό τοῖχο. Οί ἀκμές εἶναι στρογγυλεμένες, ὥστε νὰ μὴν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ἡμικυλινδρικές βάσεις τῶν ἀψίδων.

Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι φροντισμένη, πλινθοπερίκλειστη (Εἰκ. 36, 37). Σὲ κάθε ἀψίδα ἀνοίγεται ἀπὸ ἓνα παράθυρο. Τοῦ διακονικοῦ, ποὺ εἶναι φραγμένο (Εἰκ. 39γ), εἶναι τὸ μόνο ποὺ ἔχει κρατήσῃ τὴν ἀρχικὴ του μορφή, μὲ μονόλοβο πώρινο πλαίσιο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία. Τὸ παράθυρο τῆς ἀψίδας τῆς πρόθεσης ἦταν πανομοιότυπο, ὅμως διευρύνθηκε ἀργότερα μὲ πλαίσιο ἀπὸ πωρόλιθους στὴν θέση τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας (Εἰκ. 37). Τὸ παράθυρο τῆς κεντρικῆς ἀψίδας εἶναι σήμερα μονόλοβο, ἐπίσης διευρυμένο, μετὰ τὴν ἀντικατάσταση τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας τοῦ ἀπὸ ἄνισες λιθοπλίνθους· στὴν βόρεια πλευρὰ μάλιστα εἶναι τόσο λεπτές ποὺ ἄφηναν ἓνα κενό, τὸ ὁποῖο καλύφθηκε πολὺ πρόχειρα ἀπὸ τοῦβλα (Εἰκ. 37, 39α). Ἡ ποδιά τοῦ σημερινοῦ παραθύρου βρίσκεται μόλις πάνω ἀπὸ τὴν στέγη τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (Εἰκ. 4.4, 37, 39α, 39β).

Στὸ μέσον τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος, πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο, οἱ λιθοπλίνθοι τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας ἀφαιρέθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων καί στὰ κενὰ ποὺ δημιουργήθηκαν ἐντάχθηκαν ἄλλες πώρινες λιθοπλίνθοι, οἱ τρεῖς μὲ ἔξεργα κοσμήματα, ἓνα κρινάνθεμο στο κέντρο καί δύο πεντάφυλλους ρόδακες ἐκατέρωθεν (Εἰκ. 40α).

Οἱ ἡμικυκλικές βάσεις τῶν ἀψίδων ἐπιστέφονται ἀπὸ ἔξεργο λοξότμητο πώρινο κοσμήτη, στον ὁποῖο ἐπικάθεται ὀδοντωτὴ ταινία (Εἰκ. 37). Ὀδοντωτὲς ταινίες ἐπιστέφουν τίς ἀψίδες, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν γεῖσα παρόμοια μὲ τὸν κοσμήτη τῆς βάσης, ἀλλὰ μὲ ἀνάγλυφο «σχοινίον» στὴν στέψη τους· τὰ κεντρικά τμήματά τους, στο μέσον τῆς κάθε ἀψίδας, εἶναι διακοσμημένα μὲ φυτικά θέματα (Εἰκ. 40β, 40γ). Μιὰ τελευταία ὀδοντωτὴ ταινία παρεμβάλλεται κάτω ἀπὸ τοὺς στρωτῆρες τῆς ἐπικεράμωσης.

Τὸ ἀέτωμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ φέρει ἐνσωματωμένη μιὰ πώρινη πλάκα σὲ πλαίσιο ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία· εἶναι φθαρμένη καὶ δὲν διακρίνεται τὸ θέμα ποὺ τὴν κοσμοῦσε. Τὴν πλάκα πλαισιώνουν σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη κυκλικὲς ἐσοχὲς λαξευμένες στὸν πωρόλιθο καί, πλαισιωμένες ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία, ὑποδοχὲς σκυφίων ποὺ ἔχουν καταπέσει (Εἰκ. 36, 37).

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ εἶναι κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ (Εἰκ. 41, 42, 43). Σήμερα ἔχει δύο θύρες (Εἰκ. 43)· ἡ ἀνατολικὴ ἦταν τοξωτὴ μέχρι τὴν δεκαετία τοῦ 1970 (Εἰκ. 44α)· τὸ τόξο τῆς ὀφειλόταν σὲ παλαιότερη ἀναστηλωτικὴ ἐπέμβαση. Σήμερα εἶναι τοιχισμένο καὶ ἡ θύρα ἔχει ἀποκτήσει τὴν μορφή τῆς διπλανῆς τῆς, πρὸς τὰ δυτικὰ (Εἰκ. 44β, 45β), ἡ ὁποία ἔχει ὀρθογωνικὸ μαρμάρينو θύρωμα τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ φέρει ἀνώφλι μὲ ἐγχάρακτο σταυρό, πλαισιωμένο ἀπὸ τὸ μονόγραμμα *ΙΩΑ ΚΒΤ* καὶ τὴν χρονολογία *ΑΨΞΓ* (Εἰκ. 45α, 45β).

Λόγῳ τῆς ἔντονης κλίσης τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ θύρα προβάλλει ἓνα σκαλοπάτι, ἐνῶ ἀπὸ τὴν δυτικὴ προβάλλουν τρία (Εἰκ. 44β, 45β). Δίπλα στὴν ἀνατολικὴ θύρα, πάνω σὲ ἓνα εἶδος στυλοβάτη ποὺ περιτρέχει τὸν νάρθηκα, βρίσκεται ἓνα ρηχὸ βάθρο μὲ ἐπίχρισμα ἐπιζωγραφισμένο μὲ χιαστὶ γραμμὲς (Εἰκ. 46α, 46β). Σὲ μαρμάρινες βάσεις στὰ δύο ἄνω ἄκρα τοῦ βάθρου παλαιότερα ἐδράζονταν κιονίσκοι. Πάνω ἀπὸ τὴν μικρὴ αὐτὴ κατασκευὴ διακρίνονται ἵχνη ἀπὸ τοιχογραφία, ποὺ ἐπιστεφόταν ἀπὸ τοξωτὴ διαμόρφωση· ἐπρόκειτο γιὰ προσκυνητάρι, μᾶλλον μεγάλου γιὰ τὴν κλίμακα τοῦ νάρθηκα μεγέθους. Ἀνατολικότερα ἀπομένουν δύο φουρούσια ἀπὸ μάρμαρο καὶ πέτρα, τὸ ἓνα μάλιστα ἐμφανῶς ἡμίεργο, ἀπὸ ἄλλο προσκυνητάρι, ἰδιαίτερα κακότεχνο. Τὰ φουρούσια φέρουν ἓνα τοξωτὸ ἐπιστύλιο, συντεθειμένο ἀπὸ διάφορα τμήματα λίθων (Εἰκ. 46β).

Ὁ νότιος τοῖχος παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα ἐξαιτίας τῶν ἀσύνδετων μεταξύ τους στοιχείων (Εἰκ. 42α). Ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, στὴν ἴδια στάθμη καὶ σὲ φαινομενικὰ τυχαῖες ἀποστάσεις, εἶναι ἐνταγμένα στὴν τοιχοποιία ἑξὶ φουρούσια ποικίλων διαστάσεων. Ψηλότερα ἐξέχουν κάποιοι θολίτες ποὺ ἀπέμειναν ἀπὸ τρεῖς θόλους μιᾶς τετραμεροῦς στοᾶς· κτισμένοι μαζὶ μὲ τὸν τοῖχο, ἀπολαξεύθηκαν ἀργότερα συνεπίπεδα μὲ τὴν πρόσοψή του (Εἰκ. 42α, 43).

Ὁ τοῖχος στέφεται ἀπὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο ποὺ φέρει τὴν ἐπικεράμωση. Στὸ τμήμα ὅμως ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ μέτωπο τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἡ

όδοντωτή ταινία βρίσκεται χαμηλότερα και φέρεται πάνω σὲ πώρινο γεῖσο, διακοσμημένο ὅπως καὶ στὶς ἄλλες πλευρὲς τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 25α, 41).

Ἡ ὄψη τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ὅπως αὐτὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Εἰκ. 24). Τὸ δίλοβο παράθυρό της περιβάλλεται ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία καὶ ἔχει ἐκατέρωθέν της δύο ἀνάγλυφες πλάκες ἀπὸ πωρόλιθο. Τὸ θέμα τῆς ἀνατολικῆς πλάκας εἶναι ἀπολαξευμένο· μόνον ἡ δυτικὴ πλάκα διατηρεῖ τὸν διάκοσμό της: ἓνα ἐραλδικὸ λιοντάρι ποὺ κρατεῖ ξίφος καὶ κοιτάζει πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἵχνη τοῦ στέμματος ἐμφανῆ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του, ἀλλὰ καὶ ἀπομεινάρια τοῦ συμπλήματος τοῦ ὀνόματος τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ (Εἰκ. 88α, 88β)¹¹³. Οἱ πλάκες, τὰ τεταρτοκύκλια ποὺ τὶς ἐπιστεγάζουν καὶ τὸ τόξο τοῦ παραθύρου περιβάλλονται ἀπὸ ὀδοντωτὲς ταινίες. Ἀνάμεσα στὸ τόξο τοῦ παραθύρου καὶ τὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος ἔχει ἐνταχθεῖ, ἐκ τῶν ὑστέρων, μιὰ πλάκα ἀπὸ πωρόλιθο διαφορετικῆς ἀποχρώσεως. Τὸ θέμα της εἶναι φθαρμένο, ἀλλὰ μὲ κατάλληλο φωτισμὸ διακρίνεται ἀκόμα τὸ σχῆμα ἐνὸς σταυροῦ (Εἰκ. 25β).

Ἡ ὄψη τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ, παρόλο ποὺ δὲν εἶναι ὁρατὴ λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, δὲν διαφέρει ἀπὸ τὶς ὁρατὲς ὀψεις: πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, δίλοβο παράθυρο μὲ ὀδοντωτὴ ταινία καὶ πώρινο κοσμήτη (Εἰκ. 11).

Ὁ τρούλλος ἔχει ὁκτὼ μονόλοβα παράθυρα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο πρὸς βορρὰν ἔχουν φραχθεῖ. Οἱ λοβοὶ τῶν παραθύρων στέφονται ἀπὸ διπλὰ ἔξεργα τούβλινα τόξα πάνω σὲ ὁκτὼ μικρὰ φουρούσια, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ κυλινδρικὸ τύμπανο εἶναι ὀκταγωνικὸ (Εἰκ. 11). Ἡ τοξοστοιχία στὸ πάνω της τμῆμα στέφεται ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ φέρει κυματοειδὲς γεῖσο. Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ τρούλλου, παρ' ὅλες τὶς κατὰ καιροὺς ἐπισκευὲς καὶ ἀνακεραμώσεις, διατηρεῖ ἀκόμη στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παλαιότερη ὀξύληκτη μορφή της. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὁ πώρινος κοσμήτης τοῦ τρούλλου φέρει λαξευμένο «σχοινίον» (Εἰκ. 56β).

Τὸ δάπεδο κατηφορίζει ἀπὸ τὰ δυτικὰ μέχρι τὸ μέσον τοῦ ναοῦ. Εἶναι στρωμένο μὲ τετράγωνες πλάκες λευκοῦ καὶ γκρίζου μαρμάρου, τῆς δεκαετίας τοῦ 1960· ἀνάμεσά τους σώζονται ἐλάχιστα τμήματα τοῦ ἀρχι-

113. Βλ. κεφ. 3.8: «Τὰ οἰκόσημα», σ. 115-116.

κοῦ δαπέδου (Εἰκ. 34). Στὸ κέντρο διασώζεται τμήμα ἀπὸ ὀμφάλιο: μικρὴ γκρίζα μαρμάρινη ροζέτα μὲ ἑπτὰ τριγωνικὲς ἀκτίνες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο· στὰ δυτικά της διατηρεῖται μισὸς μαρμάρινος δίσκος, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξακτινώνονται χιαστὶ μικρὰ καρδιόσχημα πλακίδια ἀπὸ μάρμαρο (Εἰκ. 34, 35α, 35β, 35γ).

Τὸ σωζόμενο θέμα δυτικά ἀπὸ τὸν νότιο κίονα (Εἰκ. 35γ) ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαράσταση ἑνὸς τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Πρόκειται γιὰ ἓνα μεγάλο ἐλλειψοειδὲς μαρμαροθέτημα ἀπὸ πράσινο μάρμαρο, ἔνθετο σὲ ὀρθογώνια πλάκα λευκοῦ μαρμάρου, ποὺ τὴν περιβάλλουν ζώνες ἀπὸ μαῦρο μάρμαρο· ἡ ἀνατολική, πλατύτερη, ἐκτείνεται μέχρι τὴν νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Στὸ κέντρο μιὰ ἐγκάρσια πλάκα ἀπὸ πράσινο μάρμαρο, ἔνθετη, πρέπει νὰ ἔφερε δίσκο ἐγγεγραμμένο σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀπὸ λευκὰ μαρμαράκια. Ἡ πληρότητα τοῦ σχήματος καὶ τὰ σωζόμενα σπαράγματα ὑποδηλώνουν ὅτι ἓνα ἀντίστοιχο, πανομοιότυπο καὶ συμμετρικό, βρισκόταν δυτικά ἀπὸ τὸν βόρειο κίονα (Εἰκ. 35β). Ἡ πλατιά μαύρη ταινία ὅμως ποὺ ὀριζε τὴν ἀνατολική πλευρά αὐτῶν τῶν μαρμαροθετημάτων σήμερὰ εἶναι μισοκαλυμμένη ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κίωνων (Εἰκ. 13). Κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ οἱ κίονες ἐδράστηκαν σὲ θέσεις ἐλαφρῶς μετακινημένες πρὸς δυσμάς.

Στὰ πλάγια διαμερίσματα διασώζονται ἀκόσμητα τμήματα τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, σχεδὸν ὅλα σπασμένα στὶς γωνίες τους· ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἄλλες πλάκες, ἀκανόνιστα τοποθετημένες. Στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πρὸς τὸν δυτικὸ τοῖχο, σώζεται ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ἀκόμη διακοσμητικοῦ θέματος μὲ πράσινο καὶ ἄσπρο μάρμαρο· κάποιες ἀρχικὲς πλάκες βρίσκονται ἀκόμη μπροστὰ ἀπὸ τὶς δυτικὲς κόγχες. Παρ' ὅλα αὐτά, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν σωθεῖ δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προταθεῖ ἀναπαράσταση τοῦ δαπέδου.

Μιὰ μεγάλη πλάκα σὲ σχῆμα γάμμα περιβάλλει τὴν βόρεια γωνία τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος, ποὺ φέρει τοιχογραφία μὲ ζευγὸς δωρητῶν στὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν βράχο, ὁ ὁποῖος προβάλλει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ μακρὰ πλευρά της διαπλατύνεται, σχηματίζοντας τρία «δόντια». Μπροστὰ της καὶ κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἐσωράχιο τῆς κόγχης, μιὰ ζώνη μὲ μικρὲς ρομβοειδεῖς πλάκες πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸ ἀρχικὸ δάπεδο, χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζουμε ἂν βρίσκεται στὴν ἀρχικὴ της θέση. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι μπροστὰ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν δωρητῶν εἶχε βρεθεῖ, ἀνάποδα τοποθετημένη, ἡ μαρμάρινη πλάκα μὲ τὸ ἐπιπεδό-

γλυφο θέμα της Ἀνάληψης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ποὺ ἐκτίθεται σή-μερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρᾶ¹¹⁴ (Εἰκ. 32δ).

Σαφέστερη εἰκόνα τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, χωρὶς ὅμως διακοσμητικὰ στοι-χεῖα, διατηρεῖται στὸ διακονικό. Οἱ πλάκες, σὲ ἄτακτη διάταξη, βρίσκονται στὴν θέση τους, ὅπως καὶ οἱ πλάκες στὸν ἄξονα τοῦ τέμπλου. Στὴν πρόθεση καὶ στὸ ἱερὸ βῆμα ἐντοπίζουμε λαξευμένα τὰ ἴχνη τῶν κιονίσκων καὶ τῶν πεσσίσκων ποὺ ἐδράζονταν πάνω τους. Ἀντιθέτως, οἱ πλάκες τοῦ διακο-νικοῦ ἔχουν δύο γόμφους ποὺ ἴσως μαρτυροῦν ὑστερότερη μετασκευὴ (Εἰκ. 33α, 33β, 33γ, 34).

3.3 Τὰ προσκτίσματα

Ἐξετάζονται τὰ παρεκκλήσια, ὁ νάρθηκας καὶ ὁ πύργος τῆς μονῆς. Ἡ περιγραφὴ τῶν παρεκκλησίων δὲν ἀκολουθεῖ τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τῆς κατασκευῆς τους.

3.3.1 Τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης

Σήμερα ἡ εἴσοδος στὴν Ἀγία Αἰκατερίνη γίνεται μόνον μέσα ἀπὸ τὸ κα-θολικό· ἀνεβαίνοντας ἓνα σκαλοπάτι ἀπὸ τὴν νοτιοδυτικὴ γωνία του περ-νάμε σὲ ἓναν καμαροσκέπαστο διάδρομο μὲ τραπεζιοειδὴ κάτοψη (Εἰκ. 12, 49). Ὁ χώρος του ἐνοποιεῖται μὲ τὸ παρεκκλήσιο μέσα ἀπὸ ἓνα μεγάλο χα-μηλωμένο τόξο. Οἱ τοῖχοι τοῦ παρεκκλησίου ἐσωτερικὰ ἐμφανίζονται ὡς ἀνεπίχριστη ἀργολιθοδομή. Ἡ ἀπόληξη τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ διαδρόμου ἀκολουθεῖ τὸν λοξὸ βράχο καὶ εἰσχωρεῖ στὸ καθολικό (Εἰκ. 49, 50α, 50β) κλείνοντας τὸ ἀψίδωμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου του· προσφέρει ἔτσι τὴν ἐπιφά-νεια τοιχογράφησης τοῦ ζεύγους τῶν δωρητῶν (Εἰκ. 20, 72α). Δυτικότερα, στὸν βόρειο τοῖχο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, ἀνοίγεται μιὰ μεγάλη κόγχη, διαστάσεων 0,90 × 1,50 μ. (Εἰκ. 50α).

Ἡ κάτοψη τοῦ κυρίως παρεκκλησίου ἔχει σχεδὸν ὀρθογώνιο σχῆμα (Εἰκ. 12). Θόλοι στὸ τέρμα καὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν φέρουν ὑπερυψω-μένη καμάρα (Εἰκ. 51α), ποὺ καλύπτει τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ, μὲ τὸν ἄξονά της

114. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νέον ἀνάγλυφον· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἀνάγλυφα Περιβλέπτου, σ. 25-29.

ἀπὸ βορρὰ πρὸς νότο. Στὸν νότιο τοῖχο ἀνοίγεται ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, μετατοπισμένη δεξιότερα ἀπὸ τὸν ἄξονα, μὲ ἓνα μικρὸ μονόλοβο παράθυρο καὶ ἓνα ἀψίδωμα ἀνατολικά. Ψηλότερα, στὸν ἄξονα τῆς καμάρας, ἀνοίγεται ἓνα δίλοβο παράθυρο (Εἰκ. 51β). Ἀριστερὰ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, στὸν νότιο τοῖχο, ὑπῆρχε μιὰ θύρα (Εἰκ. 52γ)· μιὰ δεύτερη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου ὁδηγοῦσε στὸν νάρθηκα (Εἰκ. 48α, 49)· καὶ οἱ δύο σήμερα εἶναι φραγμένες.

Τὴν ἀγία τράπεζα διαμορφώνει ἓνα θωράκιο σὲ δεύτερη χρήση, ἐνσωματωμένο στὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας. Ἐνα ἐπιστύλιο σὲ δεύτερη ἐπίσης χρήση μὲ γλυπτὸ διάκοσμο βρίσκεται σφηνωμένο στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 51β).

Πάνω ἀπὸ τὸ μεγάλο τόξο μεταξὺ διαδρόμου καὶ παρεκκλησίου ἓνα τοξωτὸ ἄνοιγμα, ἀντικριστὸ στὸ νότιο δίλοβο παράθυρο, προσπελάσιμο μόνον ἀπὸ φορητὴ κλίμακα, ὁδηγεῖ σὲ τυφλὸ χώρο πάνω ἀπὸ τὸν διάδρομο (Εἰκ. 49). Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸν χώρο, ποὺ δὲν εἶναι ψηλότερος ἀπὸ 1,50 μ., φαίνεται ἓνα μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ: τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι διαμορφωμένο μὲ προσεγμένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ποὺ ἐδράζεται σὲ πώρινο κοσμητὴ, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ὁρατὰ σήμερα, σκέλη (Εἰκ. 53α).

3.3.2 Τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα ἐδράζεται στὴν χαμηλότερη στάθμη τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς (Εἰκ. 4.2, 12, 36, 41, 54α, 54γ), ἀλλὰ τὸ δάπεδό του βρίσκεται στὴν μεσαία στάθμη, πάνω στὸν βράχο στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένο τὸ καθολικόν, ὥστε τὸ παρεκκλήσιο μοιάζει σὰν νὰ εἶναι προσκολλημένο στὰ ἀνατολικά θεμέλιά του.

Ἡ πρόσβαση στὸ παρεκκλήσιο γίνεται σήμερα μέσα ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἐπίσης προσκολλημένο στὸν βόρειο τοῖχο του, ὁ ὁποῖος στὴν συνέχεια τοιχογραφήθηκε (Εἰκ. 36, 57β). Στὸν νότιο τοῖχο ἀνοιγόταν ἀκόμη μιὰ θύρα, στὴν ὁποία ἀνέβαινε κανεὶς μέσῳ μιᾶς κλίμακας ποὺ δὲν ὑπάρχει πιά (Εἰκ. 54β, 54γ).

Ὁ ὀρθογώνιος χώρος τοῦ παρεκκλησίου καλύπτεται ἀπὸ καμάρες, δύο μακρὲς ποὺ βαίνουν ἀπὸ νότο πρὸς βορρὰν καὶ δύο βραχεῖες, σὰν τόξα, ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τοὺς μακροὺς τοίχους (Εἰκ. 12, 55). Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ

ανοίγεται κάτω από τὸ ἀνατολικὸ τόξο· στὰ δύο ἄκρα της ἔχει μικρὲς κόγχες. Δύο τοιχογραφημένα ἀψιδώματα ἀνοίγονται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 55). Ἡ μετάβαση στὸν τρούλλο γίνεται μὲ ἀτελῆ λοφία· καὶ ἐδῶ ὁ κοσμήτης φέρει λαξευμένο σχοινίον, ὅπως ὁ κοσμήτης τῆς στεφάνης τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 55, 56α).

Τὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου εἶναι κυλινδρικό, ὅπως τοῦ καθολικοῦ, μὲ τέσσερα μονόλοβα παράθυρα καὶ ἄλλα τόσα τυφλὰ ἀψιδώματα ἀνάμεσά τους (Εἰκ. 54α). Τοὺς λοβοὺς τῶν παραθύρων περιθέει ὀδοντωτὸ γεῖσο, μὲ τὴν ἐπικεράμωση ὑπερυψωμένη σὲ ὀξεία κορύφωση (Εἰκ. 54α, 54γ), κατὶ ποὺ θὰ συναντήσουμε καὶ στὸν πύργο τῆς μονῆς (Εἰκ. 64α, 66γ). Ἡ κορυφή τοῦ τρούλλου εἶναι συμπληρωμένη προκειμένου ἡ ἐπικεράμωση νὰ πάρει ὀξύληκτη μορφή (Εἰκ. 5).

Οἱ τοῖχοι τοῦ παρεκκλησίου καὶ τοῦ τρούλλου εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Ὅμως τὰ μέτωπα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον τὸ νότιο σώζεται στὴν ἀρχικὴ του μορφή (Εἰκ. 54β), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ποὺ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, ἔχουν πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Τὸ νότιο μέτωπο τοῦ σκέλους φέρεται σὲ πώρινο γεῖσο καὶ στέφεται, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικεράμωση, ἀπὸ κεραμοπλαστικὴ ταινία, ὅπως ἀκριβῶς στὸ καθολικό. Στὶς λιθοπλίνθους τῆς ὀψης διακρίνονται ἐπίσης τὰ κοιλώματα ποὺ ἔφεραν, σὲ βαθμιδωτῇ διάταξη, τρία σκυφία.

Ἡ τρίπλευρη ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ παρεκκλησίου, στηρίζεται σὲ τόξο ποὺ προβάλλει φερόμενο σὲ δύο πώρινα λαξευτὰ φουρούσια (Εἰκ. 54α). Στὸ κάτω μέρος της ἔχει κεραμοπλαστικὴ ταινία· τὸ μονόλοβο παράθυρό της ἀνοίγεται πάνω ἀπὸ λοξότμητο πώρινο κοσμήτη ποὺ κοσμεῖται μὲ τὸ θέμα τοῦ σχοινίου. Τὸ ἴδιο γεῖσο κοσμεῖ τὴν στέψη τῆς ἀψίδας, αὐτὴ τὴν φορὰ ἀνάμεσα σὲ δύο ὀδοντωτὲς ταινίες. Τὸ παράθυρο, μὲ πώρινες παραστάδες ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία, καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τῆς μεσαίας πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ μικρογραφία τῆς ἀψίδας τοῦ καθολικοῦ.

3.3.3 Τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς

Ἡ εἴσοδος στὸ παρεκκλήσιο (Εἰκ. 4.4) γίνεται ἀπὸ μιὰ χαμηλὴ θύρα στὸν βόρειο τοῖχο. Τὸ ἀνώφλι της, λαξευμένο σὲ μορφή χαμηλωμένου τόξου, φέρεται σὲ πώρινες παραστάδες διακοσμημένες μὲ διπλὸ χάραγμα

(Εικ. 57β). Πάνω από τὸ ἀνώφλι διακρίνεται στὸ ἐπίχρισμα ἐπιγραφή πλαισιωμένη ἀπὸ κεραμίδια· σήμερα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναγνωσθεῖ, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό της ἔχει διασωθεῖ¹¹⁵. Κάτω ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση, πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἦταν ὁρατὸ καὶ δεῦτερο στρώμα μὲ γράμματα ἐπιγραφῆς (Εικ. 57α). Πάνω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ἐνσωματωμένος στὸ ἐπίχρισμα ἕνας σταυρὸς ἀπὸ κεραμίδια.

Οἱ τοῖχοι τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἡ στέγαση γίνεται μὲ μονόριχτη ξύλινη στέγη. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ προβάλλει ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο πάνω σὲ φουρούσια καὶ πώρινο ὀξυκόρυφο τόξο· εἶναι τρίπλευρη μὲ ἕνα παράθυρο στενὸ, χωρὶς διακόσμηση. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια μίμησης τῆς παράπλευρης ἀψίδας τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα (Εικ. 57γ).

Ἐνα θωράκιο σὲ δευτέρη χρήσι, σφηνωμένο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ, χρησιμεύει ὡς ἀγία τράπεζα, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα δύο παρεκκλήσια. Ἀριστερὰ τῆς ἀψίδας ἀνοίγονται δύο κόγχες καὶ δεξιὰ εἶναι ἐντοιχισμένο ἕνα παλαιότερο ἐπίκρανο (Εικ. 58α, 58β).

Τὰ δάπεδα καὶ τῶν δύο παρεκκλησίων εἶναι σὲ κακὴ κατάστασι. Κάποιες πλάκες, ἀνάμεσα σὲ κεραμικὰ πλακίδια, διατηροῦνται στὸν Ἅγιον Παντελεήμονα· τὸ δάπεδο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ἀπὸ κεραμικὰ πλακίδια, εἶναι πολὺ φθαρμένο.

3.3.4 Ὁ νάρθηκας

Νάρθηκα ὀνομάζουμε τὸ κτίσμα 5 (Εικ. 4.5), λόγῳ τῆς τελευταίας χρήσης του, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς στέγης του (Εικ. 59α, 59β). Ἡ πρόσβασι γίνεται ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ περιβόλου μὲ κλίμακα. Ἡ κεντρικὴ θύρα του ἔχει τοξωτὸ πώρινο ἀνώφλι, μὲ ἐπίκρανα διακοσμημένα μὲ δίγραμμα χαράγματα (Εικ. 12, 41, 52α). Ψηλότερα, πάνω σὲ μικρὸ λαξευτὸ γείσο, βρίσκεται μιὰ μαρμαρινὴ πλάκα σὲ κεραμεικὸ πλαίσιο· ἔχει δύο κύκλους μὲ σταυροσχημα συμπίληματα, χαραγμένα μὲ καθαρὰ βυζαντινὰ γράμματα: ΛΕΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΒΡΟΠΑΠΑ (Εικ. 87α). Τὴν θύρα πλαισιώνουν δύο τοξωτὰ παράθυρα

115. Βλ. κεφ. 3.7: «Οἱ ἐπιγραφές», σ. 114.

παρόμοιας κατασκευής· ένας μαρμάρινος ἑξέργος ρόδακας βρίσκεται ἐντοιχισμένος πάνω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ παράθυρο (Εἰκ. 52α).

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ νάρθηκα εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Ὅμως οἱ γωνίες του εἶναι ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία ἀπὸ καλολαξευμένες λιθοπλίνθους, ποὺ μαρτυροῦν μιὰ προηγούμενη φάση. Ἡ δυτικὴ πλινθοπερίκλειστη γωνία, ἀπολύτως διακριτὴ, ἐνσωματώθηκε στὸν νότιο τοῖχο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο τῆς ἀνατολικῆς γωνίας ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία συνεχίζεται σὲ μικρὴ ἐσοχή· στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὑπάρχει τμῆμα περιβάλλουσας ταινίας τόξου ἀπὸ πῆλινους σωληνίσκους σὲ διακοσμητικὴ διάταξη, ποὺ θὰ συναντήσουμε καὶ στὸν πύργο τῆς μονῆς (Εἰκ. 65α).

Μέσα στὸν νάρθηκα, δεξιὰ τῆς εἰσόδου, μιὰ ἐσοχὴ στὸν τοῖχο μαρτυρεῖ τὴν θέση τῆς μαρμαρίνης εἰκόνας τοῦ ἑνθρονου Χριστοῦ, ποὺ ἀφαιρέθηκε καὶ ἐκτίθεται σήμερα στὸ Μουσεῖο¹¹⁶. Στὸν δυτικὸ τοῖχο φαίνεται ἡ τοξωτὴ θύρα εἰσόδου στὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, σήμερα φραγμένη. Ἐνα μεγάλο πώρινο τόξο, ποὺ φέρεται σὲ δύο φουρούσια, τὸ ἓνα ἐνσωματωμένο στὸν τοῖχο τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 47) καὶ τὸ ἄλλο στὸν νοτιοδυτικὸ περσὸ τοῦ νάρθηκα, μαρτυρεῖ τὴν θολοδομίᾳ ποὺ παλαιότερα κάλυπτε τὸν χώρο. Πάνω του κτίσθηκε τὸ τερματικὸ τοίχωμα τῆς μονόριχτης στέγης τοῦ νάρθηκα, ψηλότερης ἀπὸ τὴν στέγη τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (Εἰκ. 12, 41, 48α). Στὸν ἀπέναντι τοῖχο ἐπαναλαμβάνεται ἡ κατασκευὴ ἑνὸς παρόμοιου, εὐρύτερου τόξου· κάτω ἀπὸ τὴν βόρεια γένεσή του διαμορφώνεται τὸ τοξύλλιο ἑνὸς προσκυνηταρίου (Εἰκ. 46β, 48β).

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ πλευρικοῦ τοίχου ἐξέχει ἀπὸ τὸν περσὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας (Εἰκ. 12, 60α, 60β). Εἶναι ἐπιχρισμένη μὲ τοιχογραφημένη ἀπομίμηση πλινθοπερίκλειστης δόμησης. Στὸ μέσον ἔχει μεγάλῃ πύλῃ μὲ ἓναν μικρὸ μονόλοβο φεγγίτη, μὲ τόξο ἐπιζωγραφισμένο μὲ τοῦβλα καὶ σταυρὸ μὲ τὰ γράμματα *IC XC NK* στὶς γωνίες του. Ἀπολήγει σὲ ἀέτωμα μὲ διπλὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο, ψηλότερα ἀπὸ τὴν μονόριχτη στέγη τοῦ νάρθηκα, ἔτσι ὥστε νὰ τοῦ προσδίδει τὴν εἰκόνα δρομικοῦ κτιρίου μὲ πρόσοψη πρὸς ἀνατολάς.

Εἶναι ἐμφανὲς ἡ ὑπαρξὴ διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων σὲ αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ ναοῦ. Οἱ διαφορὲς κατὰ καιροὺς οἰκοδομήσεις προστῶν καὶ

116. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἀνάγλυφα Περιβλέπτου, σ. 25-30.

νάρθηκα¹¹⁷ ἐδράσθησαν σὲ ἰσχυρὸ κτιστὸ βάθρο, εἴτε ὀρθογωνιζόμενες εἴτε ὑποχωροῦσες ἀπὸ τὴν ὀριογραμμὴ του. Στὴν τελευταία φάση, αὐτὴν ποὺ ἀντικρίζουμε σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση σήμερα, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος κτίσθηκε στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ βάθρου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παράγωνη κάτοψη τοῦ νάρθηκα. Στὴν βάση αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ μέχρι τὸ ὕψος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα ἡ δόμηση διαφοροποιεῖται (ἀναλογίες λίθων, κεράμων), γεγονός ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι στὴν θέση τοῦ ἀνοικοδομημένου τμήματος κατερχόταν μιὰ κλίμακα γιὰ τὴν πρόσβαση τῶν πιστῶν ἀπὸ τὸ καθολικὸ στὸ παρεκκλήσιο (Εἰκ. 92, 93, 94, 95). Ἕνα δεύτερο σκέλος βαθμίδων ἴσως συνέδεε τὸ πλατύσκαλο τοῦ παρεκκλησίου μὲ τὴν κάτω στάθμη, ὅπου καὶ ἡ μεσημβρινὴ κύρια πύλη πρὸς τὴν μονή. Αὐτὲς οἱ δευτερεύουσες κλίμακες πρέπει νὰ συνυπῆρχαν μὲ τὴν μεγάλη ἀρχικὴ κλίμακα ἀνόδου, ἡ ὁποία βρισκόταν στὴν ἴδια θέση μὲ τὴν σημερινή, ὅπως μαρτυροῦν τὰ στοιχεῖα παλαιότητας τῆς δομῆς καὶ τῆς μορφῆς τῶν τόξων της.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

3.3.5 Τὸ καμπαναριό

Τὸ καμπαναριὸ τῆς Περιβλέπτου βρισκόταν στὸ ψηλότερο ἄνδρρο ποὺ σχηματίζει ὁ βράχος πάνω ἀπὸ τὴν βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ. Ἡ σημερινή του εἰκόνα εἶναι προϊόν ἀναστήλωσης, μᾶλλον τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ποὺ κράτησε τὴν μορφή τῶν ὕστερων μεταβυζαντινῶν χρόνων (Εἰκ. 5, 11). Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπλὴ κατασκευὴ ἀπὸ δύο ἐπάλληλα στενὰ τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ ἰσχυροὺς πεσσούς. Ὡστόσο τὰ ὑπολείμματα προγενέστερης τοιχοποιίας ἐκατέρωθεν τῶν πεσσῶν, καθὼς καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὴν δυτικὴ ὄψη τοῦ σημερινοῦ καμπαναριοῦ, ἐπιβάλλουν τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου καὶ κυρίως τὴν συστηματικὴ ἀνασκαφὴ του, προκειμένου νὰ προκύψουν οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀρχικὴ του μορφή, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε σχέση μὲ ἕνα κτίσμα ποὺ ἐντοπίζεται δυτικότερα σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση.

ΑΘΗΝΩΝ

117. Βλ. κεφ. 3.9.3: «Τρίτη οἰκοδομικὴ φάση», σ. 131-133.

3.4 Ὁ πύργος

Ὁ πύργος τῆς Περιβλέπτου βρίσκεται στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀποτυπώσεις τοῦ Millet, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα δὲν ὑπῆρχαν οὔτε κἂν ἵχνη δυτικοῦ τοίχου (Εἰκ. 63). Οἱ διαστάσεις καὶ ἡ ἔκταση ποὺ καταλάμβανε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθοῦν. Σήμερα σώζονται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἡ ἀνατολική, ἡ νότια καὶ ἡ βόρεια πλευρά του (Εἰκ. 61α, 62β, 62γ, 62δ).

Ἡ φροντισμένη καὶ διακοσμημένη ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου χωρίζεται σὲ τέσσερις ζώνες (Εἰκ. 64α). Ἡ χαμηλότερη εἶναι ὁρατὴ μόνον ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς μονῆς¹¹⁸. κτισμένη ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ἔχει ἓνα στενὸ ἀποκατεστημένο μονόλοβο παράθυρο στὸ μέσον (Εἰκ. 64α).

Ἡ δευτέρη ζώνη ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στάθμη πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου φαίνεται μέσα ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς μονῆς. Ἡ τοιχοποιία τῆς εἶναι πλινθοπερίκλειστη, μὲ ἓνα μονόλοβο παράθυρο στὸ μέσον, μὲ διπλὸ βαθμιδωτὸ τόξο, ἐπίσης ἀποκατεστημένο (Εἰκ. 61α, 62γ, 64α, 64β). Οἱ γενέσεις τοῦ διπλοῦ τόξου τοῦ παραθύρου ἐδράζονται πάνω σὲ ὀριζόντιες κεραμικὲς πλάκες. Πάνω ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τόξο σχηματίζονται μιὰ δευτέρη περιβάλλουσα ταινία ἀπὸ πήλινους σωληνίσκους (Εἰκ. 66δ).

Ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη ζώνη εἶναι αὐτὲς κυρίως ποὺ προσδίδουν στὸ κτίσμα δυτικὸ χαρακτήρα, λόγω τῶν δυτικῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων ποὺ τὶς κοσμοῦν. Ἡ τρίτη ζώνη διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν δευτέρη καὶ τὴν τέταρτη ἀπὸ διπλὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο· ἔχει μικρὸ ὕψος, ὅσο ἀκριβῶς ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ χωρέσουν ἓνας κυκλικὸς τυφλὸς φεγγίτης στὸ μέσον (*oculus*) μὲ δύο μικρὰ μονόλοβα παράθυρα ἐκατέρωθεν (Εἰκ. 64α, 66β, 66γ). Ὁ φεγγίτης σχηματίζεται ἀπὸ ὀκτῶ κυκλικὰ τμήματα πωρολίθου μὲ ἔξεργους ἐπάλληλους κύκλους, ποὺ δημιουργοῦν βαθὺ δίγραμμο χάραγμα στὸ μέσον. Γύρω ἀπὸ τὸ πώρινο πλαίσιο τοῦ φεγγίτη εἶναι ὁρατὸ ἓνα δευτέρο πλαίσιο ἀπὸ δύο σειρὲς πήλινων σωληνίσκων. Τὰ μικρὰ παράθυρα τῆς τρίτης ζώνης εἶναι κατασκευασμένα σχεδὸν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸ μεγάλο παράθυρο τῆς δευτέρης, δηλαδὴ μὲ τόξα διπλά, βαθμιδωτά, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ σειρὰ πήλινων σωληνίσκων καὶ ἐδράζονται σὲ μεγάλες κεραμικὲς πλάκες.

118. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς, σ. 158.

Ἐδῶ ὅμως τὰ ἐξωτερικὰ τόξα εἶναι ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα (Εἰκ. 66γ). Ἡ διπλή ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ διαχωρίζει τὴν τρίτη ἀπὸ τὴν τέταρτη ζώνη, περνώντας πάνω ἀπὸ αὐτὰ τὰ τόξα, κάμπτεται πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας μικρὰ ἀετώματα· ἡ ὅλη σύνθεση δίνει τὴν ψευδαἰσθήση ὅτι τὰ συγκεκριμένα παράθυρα τοῦ πύργου εἶναι ὀξυκόρυφα.

Ἡ τέταρτη ζώνη στέφεται ἀπὸ διπλὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο, πάνω στὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἐδράζονται πέντε ἐπάλξεις (Εἰκ. 64α, 64γ, 62β, 62γ, 62δ). Στὶς δύο βορινὲς ἐπάλξεις ἕως σήμερα σώζονται τμήματα ἀπὸ διακοσμημένο ἐπίχρισμα, στὸ ὁποῖο διακρίνονται κάθετες γραμμές, ἐνῶ ἡ μεσαία ἔπαλξη βρίσκεται σὲ ὑποχώρηση περίπου 10 ἐκ.: λείπει ἀπὸ τὸ πάχος της, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, μιὰ διακοσμητικὴ πλάκα ποὺ καθιστοῦσε τὴν ἔπαλξη συνεπίπεδη μὲ τὶς ὑπόλοιπες (Εἰκ. 64γ). Ἀμέσως πιὸ κάτω ἀνοίγονται τρεῖς κόγχες ποὺ διακόπτουν τὴν πλινθοπερίκλειστη τοικοποιία. Οἱ κοιλότητές τους, ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ἀρχικὰ ἦταν μᾶλλον ἐπιχρισμένες. Εἶναι ἐντυπωσιακὰ μικρὸ τὸ πάχος τῶν λαξευτῶν δόμων κάλυψης τῆς ἀργολιθοδομῆς, ποὺ ἐδῶ δὲν ξεπερνᾷ τὰ 2 ἐκ., σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ πλάκες ἐπένδυσης (Εἰκ. 65α· πρβλ. Εἰκ. 65β)¹¹⁹.

Οἱ δύο ἀκραίες κόγχες εἶναι ὑψηλές καὶ στέφονται ἀπὸ ἡμικυκλικά τόξα (Εἰκ. 64α, 65α). Ἡ μεσαία περιορίζεται σχεδὸν στὸ ὕψος τοῦ τόξου της, γιατί λίγο πιὸ κάτω ἀνοίγεται τρίφυλλος φεγγίτης, λαξευμένος σὲ τμήματα πωρολίθου (Εἰκ. 66α). Ὁ φεγγίτης πλαισιώνεται ἀπὸ πήλινους σωληνίσκους καὶ εἰσέχει ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ τοίχου, μέσα σὲ ἓνα περιγεγραμμένο τρίγωνο μὲ καμπύλες πλευρές. Τὸ δυτικόμορφο αὐτὸ τρίγωνο εἶναι συντεθειμένο ἀπὸ κομμάτια πωρολίθου, λαξευμένα εἰδικὰ γιὰ τὸ σχῆμα αὐτό, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ κεράμους. Γύρω του σώζονται ὑπολείμματα διπλῆς σειρᾶς πήλινων σωληνίσκων.

Οἱ ἄλλες δύο ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ πύργου εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον (Εἰκ. 62β, 62γ, 62δ).

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου, τουλάχιστον στὴν ἀρχικὴ φάση του, φαίνεται νὰ παρουσιάζει ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἐξωτερικὲς ζώνες. Ἡ πρώτη ζώνη εἶναι ἐπιχωμένη καὶ τὸ δάπεδο τοῦ πύργου βρίσκεται σήμερα στὴν δεύτερη ζώνη

¹¹⁹ Πρόκειται γιὰ χαρακτηριστικὸ ποὺ ἀπαντᾶται σὲ ὅλα τὰ κτίσματα τοῦ Μυστρά, ἀλλὰ καὶ στὰ παλαιολόγια κτίσματα γενικότερα.

(Εικ. 64α, 64β). Ἡ χαμηλότερη ἐσωτερικὴ ζώνη τοῦ κτίσματος πιθανότατα ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν δεύτερη, μὲ τρόπο πού σήμερα δὲν εἶναι πρόδηλος. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεύτερης ζώνης, πού ἀντιστοιχεῖ στὸν δεύτερο ὄροφο τοῦ πύργου, ἀνοίγεται παράθυρο στὸ μέσον μιᾶς τεράστιας ἡμικυλινδρικής ἀψίδας, τῆς ὁποίας τὸ τόξο ἐκτείνεται ψηλότερα καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ τρίτου ὀρόφου, ἐκεῖ ὅπου ἐξωτερικὰ βρίσκεται ὁ κυκλικὸς τυφλὸς φεγγίτης (Εικ. 62α, 64α, 64β). Δὲν ἀποκλείεται τὴν δεύτερη καὶ τὴν τρίτη στάθμη τοῦ πύργου νὰ κατέλαβε ἡ τράπεζα τῆς μονῆς, ἐνῶ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα νὰ περιορίστηκε στὴν ἐπάνω, τὴν τέταρτη στάθμη, προσπελάσιμη κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ ξύλινες φορητὲς κλίμακες. Οἱ δοκοθήκες στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μαρτυροῦν ὅτι οἱ δύο ὀροφοι χωρίζονταν ἀπὸ ξύλινο πάτωμα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἄδηλο μέχρι ποιοῦ σημείου ἐκτεινόταν προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες μιᾶς στρατιωτικῆς ἐγκατάστασης· τὰ ἐπάλληλα ξύλινα δάπεδα θὰ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ φορητὲς ξύλινες κλίμακες. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ἀψίδας διαμορφώνονται δύο ἀβαθεῖς τυφλὲς κόγχες στὸν δεύτερο ὄροφο καὶ δύο ἀψιδώματα στὸν τρίτο, πού πλαισιώνουν τὰ δύο παράθυρα τῆς τρίτης ζώνης (Εικ. 62α, 64β). Στὸν τέταρτο ὄροφο ὁ τρίφυλλος φεγγίτης εἶχε εὐρύτερο κυκλικὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ καὶ πλαισιώνεται ἐπίσης ἀπὸ δύο ἀβαθεῖς κόγχες, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀνοίγονται στὸν ἄξονα τῶν ἐξωτερικῶν κογχῶν, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ τοῖχος νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτὸς σὲ αὐτὰ τὰ σημεία. Στὸν τέταρτο ὄροφο ὑπάρχουν ἴχνη ἀπὸ μιὰ διριχτή στέγη, πού πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μέσα στὸ κέλυφος τοῦ πύργου σὲ νεότερα χρόνια. Στὸ πάχος τῶν πλάγιων ἐσωτερικῶν τοίχων ἀνοίγονται ἐπίσης κόγχες στὰ ἐπίπεδα καὶ τῶν τριῶν ὀρόφων, χωρὶς ὅμως οἱ στάθμες τους νὰ ἀντιστοιχοῦν στὶς στάθμες τῶν κογχῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Αὐτὸ καταδεικνύει ὅτι τὰ ἐσωτερικὰ ἐπίπεδα ἦταν περισσότερα τῶν ἐξωτερικῶν τεσσάρων ζωνῶν καὶ ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν λειτουργικότητα τῶν κογχῶν, γινόταν μέσῳ ξύλινων κατασκευῶν μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπάλξεων, δηλαδὴ μέχρι τὴν ψηλότερη ζώνη ἀμυνας ἀπὸ τὸν πύργο (Εικ. 62α, 62β, 64β, 64γ).

3.5 Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις

Στὴν μονή, καὶ ἰδιαίτερα στὸ καθολικόν, ἔχουν κατὰ καιροὺς γίνεи διάφορες ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες, οἱ ὁποῖες εἶναι σχετικὰ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμες. Δυσκολότερο εἶναι νὰ προσδιοριστεῖ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο

πραγματοποιήθηκαν. Οί λίγες και πολύ σύντομες αναφορές σὲ ἀρχαιολογικὰ περιοδικά, ὅπως στὸ *Ἔργον* καὶ στὰ *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, δὲν παρέχουν ἰδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες, γιατί στίς περισσότερες περιπτώσεις περιορίζονται σὲ ἀπλὴ μνεία τῶν ἐργασιῶν καὶ σπάνια ἐξηγοῦν σὲ τί ἀκριβῶς συνίστανται «τὰ στερεωτικὰ καὶ ἀναστηλωτικὰ ἔργα».

Ἡ ἔλλειψη πληροφοριῶν γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ μνημείου πρὶν ἀπὸ τίς ἀναστηλώσεις εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀξιοποιοῦνται ὅλες οἱ πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Gabriel Millet. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ του ξεκίνησε τὸ 1895 καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς δημοσιεύθηκαν τὸ 1910 στὸ περίφημο Λεύκωμα γιὰ τὸν Μυστρά (*Monuments byzantins de Mistra*): τὸ Λεύκωμα περιλαμβάνει πολυτιμες φωτογραφίες καὶ σχέδια ἀποτυπώσεων ὅλων τῶν σημαντικῶν μνημείων πρὶν ἀπὸ τίς ἀναστηλωτικὰς ἐπεμβάσεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα¹²⁰. Ὁ Millet ὑπολόγιζε νὰ συνοδεύσει τὸ Λεύκωμα μὲ ἓνα συνθετικὸ κείμενο μὲ τίτλο *Mistra. Recherches sur l'art byzantin au temps des Paléologues*¹²¹, ποὺ ὅμως ἀτυχῶς δὲν πραγματοποιήθηκε, τὴν ἴδια χρονιά ὅμως τὸ κενὸ κάλυψε ἓν μῆρει ἢ χρησιμὴ μελέτη γιὰ τὸν Μυστρά τοῦ A. Struck¹²². Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ Millet στὸν Μυστρά, ἐπισημῶς δὲν ἀναφέρεται ὅτι ἔκανε κάποια ἀναστηλωτικὴ ἐργασία. Ἐντούτοις ἀπὸ τίς ἐκθέσεις τοῦ ἔργου του¹²³, καὶ ὅχι μόνον¹²⁴, συνάγεται ὅτι κάποιες φορές ἐπενέβη στὰ μνημεῖα

120. Στὴν Φωτοθήκη Millet στὴν École Pratique des Hautes Études (EPHE), ἀνάμεσα στίς φωτογραφίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Λευκώματος, ὑπάρχει ἓνας ἀριθμὸς πολυτίμων ἀδημοσίευστων φωτογραφιῶν, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες φέρουν σχόλια, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικά, γιατί παρέχουν πληροφορίες τίς ὁποῖες εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποψιαστεῖ ὁ σημερινὸς μελετητὴς μετὰ τίς ἐπάλληλες ἀναστηλώσεις ποὺ ἔχουν γίνῃ σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά. Μιὰ τρίτη πηγὴ πληροφοριῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ πολυτίμη γιὰ τὴν ἔρευνα, εἶναι τὰ Ἀρχεῖα Millet, ποὺ βρίσκονται στὸ Collège de France καὶ περιέχουν τίς σημειώσεις του γιὰ τὰ μαθήματά του στὴν EPHE καὶ γιὰ τὰ ἄρθρα καὶ τὰ βιβλία ποὺ δημοσίευσε. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τίς σημειώσεις ὑπάρχουν κείμενα ποὺ ὁ Millet συγκέντρωνε γιὰ μελλοντικὲς του δημοσιεύσεις, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀντληθοῦν μερικὲς σημαντικὲς πληροφορίες.

121. MILLET, *Mistra*.

122. STRUCK, *Mistra*.

123. MILLET, Rapport THÉDENAT, Archéologie byzantine.

124. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Ἔργασίαι Μυστρά, σ. 130.

προκειμένου να διευκολύνει τὸ πολὺ σημαντικό ἔργο τῆς καταγραφῆς καὶ τῆς συγκέντρωσης ἐπιγραφῶν καὶ συλημάτων ποὺ εἶχε ἀναλάβει νὰ φέρει εἰς πέρας. Στὴν συνέχεια ἀκολούθησαν οἱ ἐπεμβάσεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖες τὰ πρῶτα χρόνια εἶχαν μόνον στερεωτικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ στὴν συνέχεια ἐπεκτάθηκαν καὶ σὲ ἀναστηλωτικὸ ἔργο.

Ἡ παρουσία τοῦ Millet στὸν Μυστρά τὸ 1895 προκάλεσε καὶ τὴν στοιχειώδη ἐκπροσώπηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἰωάννη Μούσση, γιὰ τὸν ὁποῖο, σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ σύντομη ἔκθεση, ἀναφέρεται ἀορίστως ὅτι στὴν Περίβλεπτο¹²⁵ καὶ στὴν Παντάνασσα ἐξετέλεσε τὰ ἀπαραίτητα ἔργα στηρίξεως. Ἀντιθέτως, τὴν ἴδια χρονιά, ὁ Millet συνέταξε μιὰ ἐκτενὴ ἀναφορά πρὸς τὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή¹²⁶ γιὰ τὶς συνθήκες καὶ τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐργασιῶν τοῦ στὸν Μυστρά, ἐνδεικτικὴ τῶν πολυτίμων στοιχείων ποὺ θὰ γνωρίζαμε ἴσως σήμερὰ ἂν εἶχε συγγράψει τὸ συνθετικὸ κείμενο γιὰ τὸν Μυστρά ποὺ εἶχε προγραμματίσει.

Στὴν ἀναφορά του (1895) πρὸς τὸν διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ὁ Gabriel Millet ἐπισήμαινε: «...*enfin la Peribleptos, par le style de ses chapiteaux qu'une restauration barbare a enlevé et dont j'ai retrouvé un important fragment, paraît contemporaine à la Pantanassa*»¹²⁷. Στὴν συνέχεια δημοσίευσε τὸ συγκεκριμένο κιονόκρανο¹²⁸ χωρὶς νὰ ἀναφέρει ἀπὸ ποῦ προέρχεται.

Ἀνάμεσα στὶς φωτογραφίες τοῦ Ἀρχείου τῆς ΕΡΗΕ ἐντοπίσαμε πρόσφατα μιὰ φωτογραφία μέσα σὲ ἓνα χάρτινο πλαίσιο. Στὴν ἀδημοσίευτη αὐτὴ φωτογραφία περιέχεται τὸ κιονόκρανο ποὺ βλέπουμε κάτω ἀριστερὰ μεταξὺ ἀναγλύφων ποὺ συνέλεξε ὁ Millet γιὰ τὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά (Εἰκ. 68α). Στὸ πλαίσιο τῆς φωτογραφίας ὁ Millet σημειώνει πολὺτιμα σχόλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν τρόπο προέλευσης τοῦ συγκεκριμένου κιονοκράνου. Τὸ κάτω ἀριστερὰ κιονόκρανο, σύμφωνα μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Millet¹²⁹ (Εἰκ. 68β), εἶναι αὐτὸ ποὺ βρῆκε στὴν Περίβλεπτο. Εἶναι πανομοιότυπο μὲ τὰ κιονόκρανα

125. Α' Τακτικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑταίρων. Λογοδοσία τοῦ Συμβούλου, ΠΑΕ, 1895, σ. 17.

126. MILLET, Rapport.

127. Αὐτόθι, σ. 269. Βλ. ἐπίσης STRUCK, *Mistra*, σ. 119.

128. MILLET, *Mistra*, πίν. 58,12: «Musée 314. Chapiteau avec rosace et volute».

129. «145. *Perib. marbre bleu di/haut 0.39 / [...] approximatif / à la base 0.16 / Travail [...] des volutes / Angles aigus des nervures / Les lobes ne sont pas modelés / mais simplement*

τῆς Παντανάσσης· μᾶλλον γι' αὐτὸ τὸν λόγο ὁ Millet σημειώνει ὅτι τὰ δύο μνημεῖα εἶναι σύγχρονα. Μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν σχολίων του, ἀσφαλῶς συνάγεται ὅτι τὰ κιονόκρανα, ποὺ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴν Λακεδαίμονα¹³⁰, χρησιμοποιήθηκαν τόσο στὴν Περίβλεπτο ὅσο καὶ στὴν Παντάνασσα. Ὁ Millet σχολιάζει καὶ τὰ ἑπτὰ γλυπτὰ μέλη ποὺ ἀπεικονίζονται στὴν φωτογραφία του καὶ ἀναφέρει τὸν τόπο προέλευσής τους. Ἡ πληροφορία εἶναι πολύτιμη, γιατί δὲν γνωρίζουμε τὴν προέλευση τῶν περισσότερων γλυπτῶν ποὺ φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη τοῦ Μυστρά. Ὡς ἐκ τούτου τὰ σχολιασμένα ἀνάγλυφα μπορεῖ νὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῆ στοιχεῖα σύγκρισης γιὰ τὸν μελετητὴ ποὺ θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ σύνολο τῶν συλημάτων τῶν ἀναγλύφων τοῦ Μυστρά¹³¹.

Τόσο στίς δημοσιευμένες, ὅσο καὶ στίς ἀδημοσίευτες φωτογραφίες τοῦ Ἀρχείου Millet, ἐντοπίζονται τεκμήρια ποὺ δηλώνουν ὅτι εἶχε προηγηθεῖ μιὰ δραστικὴ ἐπισκευὴ πρὶν ἀπὸ τὴν φωτογράφηση. Τὸ μνημεῖο πρέπει νὰ ἐπισκευάστηκε μετὰ τὸ 1825, ἀφοῦ εἶχαν συντελεστεῖ οἱ μεγάλες καταστροφές ποὺ ὑπέστη ὁ Μυστράς σὲ διάστημα πενήντα περίπου ἐτῶν, ἀπὸ τὰ Ὁρλωφικά τὸ 1770 ἕως τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Ἰμπραήμ τὸ 1825. Ὁ Millet μάλιστα, στὴν ἀναφορά του πρὸς τὸν διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, χαρακτηρίζει, ὅπως προαναφέρθηκε, αὐτὴ τὴν ἐπισκευὴ ὡς «βάρβαρη». Ἄν καὶ «βάρβαρη», φαίνεται ὅτι ἀντιμετώπισε ἐπείγοντα καὶ σοβαρὰ προβλήματα τοῦ ναοῦ, ὅπως αὐτὸ τῆς πτώσης καὶ τοῦ κατακερματισμοῦ τῶν κιόνων του¹³².

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπίσει κανεὶς τοὺς λόγους τῆς πτώσης τῶν κιόνων. Ἴσως ἐξαιτίας καταστροφῆς σὲ ἐμπόλεμη περίοδο, ἴσως λόγω σκόπμισης ἀφαίρεσής τους. Δὲν ἀποκλείεται καὶ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς καθίζησης· ἡ ἐλαφρὰ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ποὺ ἀποτυπώθηκε ἀπὸ τὸν Eustache τὸ 1895, αἰσθητὴ σήμερα στὸ κατηφορικὸ δάπεδο τοῦ καθολικοῦ, κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν κιόνων, καθιστᾷ πιθανὴ μιὰ ὑποχώρηση τοῦ ἐδάφους. Οἱ σημερινοὶ κίονες τοῦ ναοῦ ἀνήκουν στὴν προαναφερθεῖσα ἐπέμβαση καὶ τοποθετήθηκαν

dessinées sur / la surface de la feuille qui se / courbe. Alternant d'arches aigus / et de surface polies. Le 1er en / bas est saillant».

130. ΜΑΡΙΝΟΥ, Γλυπτὸς διάκοσμος.

131. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι στὰ πολὺτιμα σχόλια τοῦ Millet ἀναφέρεται πὼς τὸ μεσαῖο κιονόκρανο τῆς κάτω σειρᾶς προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία.

132. MILLET, Rapport, σ. 269.

για την ανακατασκευή των τμημάτων των τόξων που είχαν καταρρεύσει. Ο Millet φωτογράφησε τα ανακατασκευασμένα τόξα πριν έπιχριστούν, συνδεδεμένα με έλκυστήρες που αποτμήθηκαν αργότερα (Εικ. 23α, 23β, 28α).

Μία φωτογραφία του Millet και μία άλλη που βρίσκεται στο Φωτογραφικό Αρχείο του Έθνικού Ιστορικού Μουσείου (Εικ. 28α, 28β) απεικονίζουν και τμήμα ενός ξύλινου εικονοστασίου μετριότατης τέχνης, που είχε κατασκευαστεί μπροστά από το ιερό και τα παραβήματα· ο ναός στο τέλος του 19ου αιώνα φαίνεται ότι είχε από καιρό εγκαταλειφθεί: το εικονοστάσι δείχνει φθαρμένο, με τις εικόνες του δωδεκαόρτου να λείπουν, και είναι στερεωμένο πάνω σε ενός είδους έλκυστήρες, άτεχνα σφηνωμένους ανάμεσα στους τοίχους του ιεροῦ βήματος και των παραβημάτων, με αποτέλεσμα την καταστροφή της τοιχογράφησης στα σημεία πάκτωσης· αργότερα, κατά τις εργασίες αποκατάστασης, οί οὐλές έπιχρίστηκαν (Εικ. 14, 15).

Στο δίλοβο άνοιγμα του υπερώου είχαν κατασκευαστεί μεταγενέστερα πρόχειρα στηθαία για την ασφάλεια των παρακολουθούντων την λειτουργία από ψηλά, τα όποια αφαιρέθηκαν επίσης κατά τις εργασίες αποκατάστασης του ναού¹³³ (Εικ. 26α, 28α, 26β, 26γ).

Τα τρία παράθυρα στις κόγχες ιεροῦ και παραβημάτων παραδίδονται από τον Millet με αλλοιωμένη την βυζαντινή μορφή τους. Το παράθυρο μάλιστα της πρόθεσης δέν φαίνεται καθόλου, διότι μεταξύ της κόγχης και της Άγίας Παρασκευής είχε κατασκευαστεί πρόχειρος τοίχος που το έφραζε (Εικ. 38). Μετά την αφαίρεση του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε ότι το παράθυρο της πρόθεσης, όπως και το παράθυρο του ιεροῦ βήματος, είχαν πάρει νέα μορφή με πώρινα τόξα που τοποθετήθηκαν πριν από την έπίσκεψη του Millet¹³⁴ (Εικ. 70α, 38, 39α). Μόνον το παράθυρο του διακονικού, από την αρχή καλυπτόμενο από τον όγκο του παρεκκλησίου του Άγίου Παντελεήμονα, δέν είχε διευρυνθεί (Εικ. 39γ). Τα κενά μεταξύ των πώρινων τοξωτών πλαισίων και της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας είχαν πρόχειρα πληρωθεί με κονίαμα, βήσαλα και πλίνθους. Είχαν καταστραφεί οί παραστάδες και οί λοβοί των παραθύρων και είχε αφαιρεθεί ό κιονίσκος από το δίλοβο παράθυρο του ιεροῦ. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία αργότερα

133. Βλ. κεφ. 3.9.1: «Πρώτη οίκοδομική φάση», σ. 123.

134. Η επέμβαση αυτή ύπολογίζεται ότι έγινε μαζί με την αποκατάσταση των κιόνων.

δὲν υἱοθέτησε μιὰ δραστική ἀποκατάσταση τῆς βυζαντινῆς μορφῆς τῶν παραθύρων· ἴσως ἐπελέγησαν οἱ μορφές τῆς τελευταίας οἰκοδομικῆς φάσης λόγω σχετικῆς παλαιότητας.

Μιὰ σημαντικὴ πληροφορία ποὺ δίνουν οἱ ἀδημοσίευτες φωτογραφίες Millet ἔχει σχέση με τὴν ἀνατολική (κεντρική) θύρα τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 71α, 71β, 71γ). Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς ἀνατολικῆς (καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα μοναδικῆς) θύρας στὸν νότιο τοῖχο εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα. Εἶχε τοξωτὸ ἀνώφλι, τὸ ὁποῖο κατέρρευσε συμπαρασύροντας τμήμα τῆς τοιχογράφησης ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ, με ἀποτέλεσμα νὰ αὐξηθεῖ κατὰ τι τὸ ὕψος τοῦ ἀνοίγματος. Ἐνα νεωτερικὸ θυρόφυλλο ἔκλεινε τὸ ἄνοιγμά της (Εἰκ. 71β). Ἡ πρώτη ἀποκατάσταση τῆς θύρας ἔγινε μᾶλλον κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1950· με τὰ δεδομένα τῆς καταστροφῆς, τὸ τόξο ἀνακατασκευάστηκε λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση (Εἰκ. 44α)¹³⁵. Ἡ μεταγενέστερη διάνοιξη στὸν ἴδιο τοῖχο τῆς δυτικῆς θύρας¹³⁶ κατέστρεψε τοιχογραφίες με στρατιωτικούς ἀγίους (Εἰκ. 45β).

Ὁ Millet βρῆκε τὶς τοιχογραφίες σὲ κακὴ κατάσταση, καλυμμένες ἀπὸ στρώματα ἀλάτων. Ἐπιπλέον, στὴν χαμηλὴ ζώνη εἶχαν ἤδη ὑποστεί φθορές ἀπὸ δεισιδαίμονες πιστοὺς, ποὺ ἀφαιροῦσαν τμήματα τοῦ ἐπιχρίσματος με ἀνθρώπινα μέλη, κυρίως μάτια, διότι σύμφωνα με τὶς δοξασίες τοὺς εἶχαν θεραπευτικὲς ιδιότητες. Φαίνεται ὅτι ἡ ὁμάδα Millet συνάντησε ἀρκετὰ προβλήματα στὴν φωτογράφιση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Περιβλεπτοῦ ἐξαιτίας τῶν ἀλάτων. Στὴν πρώτη του ἀναφορὰ πρὸς τὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ἀναφέρει ὅτι χρησιμοποίησε ὑδροχλωρικὸ ὀξύ γιὰ νὰ «ζωντανέψει τὰ χρώματα τῶν τοιχογραφιῶν»¹³⁷. Βοηθούμενος μάλιστα ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ λάμψη τῶν χρωμάτων, σχεδίασε τὶς μορφές τῶν κατεστραμμένων τοιχογραφιῶν στὰ σημεῖα ὅπου «οἱ φωτογραφίες δὲν ἀπέδιδαν καλά». Μάλιστα, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἀναφορᾶς του, τονίζει ὅτι πέρασε μερικὸς μῆνες ἀργότερα καὶ εἶδε ὅτι τὰ χρώματα τῶν τοιχογραφιῶν ἦταν ἀκόμη ζωντανά. Θύμα αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας ὑπῆρξε καὶ τὸ σχέδιο τῶν δεομένων δωρητῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ὁμοιώματος τῆς ἐκκλησίας (Εἰκ. 73α, 73β), διότι πιθανῶς τὸ ὑδροχλωρικὸ ὀξύ, ἴσως καὶ σὲ συνδυασμὸ

135. Ἡ σημερινὴ εἰκόνα ὀφείλεται σὲ δύο διαφορετικὲς φάσεις ἐπεμβάσεων.

136. Βλ. κεφ. 3.7: «Οἱ ἐπιγραφές», σ. 114.

137. Acide chlorhydrique: MILLET, Rapport, σ. 270.

με μεταγενέστερες αυθαίρετες επεμβάσεις, εϋθύνεται για τήν σχεδόν πλήρη εξαφάνιση ἐπιγραφῆς πού εἶχε προστεθεῖ στοῦ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 73β).

Δύο φωτογραφίες, ἡ μία ἀπό τήν Φωτοθήκη Millet καί ἡ ἄλλη ἀπό τὸ Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Μπενάκη, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε τήν σημερινή διαφοροποίηση τῆς μορφῆς τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 59α, 59β). Ὁ τρούλλος εἶχε ἔντονα ὀξύληκτη μορφή, πού δὲν υφίσταται πλέον. Εἶναι βέβαιο ὅτι κατὰ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ἀφαιρέθηκε ὑλικὸ ἀπὸ τὸ γέμισμα πού τοῦ προσέδιδε τήν ἔντονη κορύφωση. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως, ἡ φωτογραφία τοῦ Millet δείχνει πλίνθους νὰ σχηματίζουν ἀετώματα πάνω ἀπὸ τὰ τόξα τοῦ τρούλλου, ὅπως αὐτὰ πού ἔχουν διατηρηθεῖ στὸν τρούλλο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα (Εἰκ. 54α, 54γ). Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ ναοδομικὸ σύνολο ἔδινε τήν γενικὴ ἐντύπωση ὀξυκόρυφων μορφῶν, ὅπως αὐτὲς πού ἀπεικονίζονται μὲ ὑπερβολικὸ τρόπο στὴν ἐξωραϊσμένη ἀναπαράσταση τοῦ de Sinety (Εἰκ. 79)¹³⁸.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς εἰσόδου στοῦ ὑπερώο, ἐμφανῶς μεταγενέστερος, ἔχει σήμερα τήν ἴδια μορφή μὲ αὐτὴν πού μᾶς παρέδωσε ὁ Millet. Τὰ σχέδια πού δημοσίευσε ὁ Millet ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Henri Eustache καὶ δὲν διακρίνονται γιὰ τήν μεγάλη ἀκρίβειά τους (Εἰκ. 63, 69α, 69β, 70α, 70β). Οἱ μετρήσεις εἶναι σωστὲς, ἀλλὰ ὑπάρχουν ὁλόκληρα τμήματα πού συμπληρώνονται κατὰ προσέγγισιν. Παραδείγματος χάριν, ἡ ἔκταση τοῦ νάρθηκα καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ στήν ἀποτύπωση τοῦ Eustache ἀποδίδονται μὲ μιὰ μορφή πού δὲν εἶχαν ποτέ, ἐνῶ τὸ καμπαναριὸ πάνω στὸν βράχο τοποθετεῖται πολὺ κοντὰ στοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 70β). Ἡ διαπίστωση αὕτη δὲν μειώνει τήν μεγάλη ἀξία τῶν σχεδίων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τήν μοναδική μαρτυρία τόσο γιὰ τήν κατάσταση τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ ἐκείνη τὴν ἐποχή, ὅσο καὶ γιὰ τήν ἰδιομορφία ὀρισμένων λεπτομερειῶν πού εξαφανίστηκαν σὲ νεότερες ἐπεμβάσεις. Ὁ Millet, μὲ μοναδικό του ὄπλο τὸ πλεονέκτημα τῆς πρώτης προσέγγισης τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ, ἀποδίδει τὶς κατὰ τὴν ἄποψή του οἰκοδομικὲς φάσεις ἐνὸς ἐκάστου μνημείου. Ἐχοντας ἀναλάβει τὸ τεράστιο ἔργο τῆς καταγραφῆς τοῦ συνόλου τῶν δεδομένων, εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἔχει ἀσχοληθεῖ εἰδικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κάθε μνημείου. Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις, ὅπως τὶς ἀποδίδει, εἶναι προϊόν τῆς

138. Βλ. σ. 106.

πρώτης του αίσθησης και γι' αυτό είναι φυσικό να κάνει λανθασμένες εκτιμήσεις. Έτσι, στην κάτοψη της Περιβλέπτου αποδίδει την οικοδόμηση του καθολικού ως σύγχρονη με την κατασκευή του παρεκκλησίου της Αγίας Αικατερίνης (Εικ. 69α), ενώ σε μια ένιαία φάση αποδίδει τις κατασκευές του νάρθηκα, του Αγίου Παντελεήμονα και της Αγίας Παρασκευής. Θεωρεί ότι ο νάρθηκας έγινε ταυτοχρόνως με το φράξιμο της ανατολικής θύρας στον νότιο τοίχο και με την κατασκευή των πλευρικών παραστάδων στο έσωτερικό του καθολικού. Την φραγή των παραθύρων της πρόθεσης και του ιερού αποδίδει σε τρίτη οικόδομική φάση (Εικ. 69α).

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1907, άρχισαν αναστηλωτικές εργασίες στην πρόσοψη του πύργου υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Α. Αδαμαντίου¹³⁹. Η κατάσταση του πύργου, έτσι όπως την παρέλαβε ο Αδαμαντίου, φαίνεται στα σχέδια αποτυπώσεων Millet του τέλους του 19ου αιώνα (Εικ. 63), στα όποια ο πύργος χαρακτηρίζεται ως ή τράπεζα της μονής. Σύμφωνα με τον Αδαμαντίου, η αποκατάσταση των γκρεμισμένων τμημάτων του πύργου έγινε βάσει των σχεδίων του Couchaud¹⁴⁰, ο οποίος είχε επισκεφθεί τον Μυστρά πενήντα χρόνια πριν από τον Millet (Εικ. 84). Ο Couchaud, όπως και οι σύγχρονοί του περιηγητές, που ατυχώς δεν αποτυπώνουν με σαφήνεια την συγκεκριμένη καταστροφή, παρέδωσε την ανατολική πλευρά του πύργου κατεστραμμένη στο ύψος του παραθύρου της δεύτερης ζώνης, του οποίου το επάνω σωζόμενο τμήμα εμφανίζεται με τρίλοβη μορφή βυζαντινού παραθύρου¹⁴¹. Την τρίλοβη απόληξη του παραθύρου έχει στοιχειωδώς απεικονίσει και ο αρχιτέκτων της αποστολής Millet H. Eustache (Εικ. 63). Ο λόγος για τον οποίο ο πολύ προσεκτικός Αδαμαντίου, παρά τα όσα ισχυρίστηκε, δεν αποκατέστησε το παράθυρο σύμφωνα με την αποτύπωση Couchaud είναι άγνωστος.

Το 1908 αναφέρεται ότι, εκτός από εργασίες στερεώσεων και αποκατάστασης στον πύργο, δεν ξεκίνησε καμιά αναστηλωτική εργασία στην Περιβλέπτο¹⁴². Φαίνεται ότι επί τριάντα περίπου χρόνια ή στερέωση και ή αποκατάσταση του μνημείου δεν ήταν στις προτεραιότητες της Αρχαιο-

139. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Έργασίαι Μυστρά, σ. 136-137.

140. COUCHAUD, *Églises byzantines*, σ. 25 και σχ. 26.

141. Βλ. κεφ. 3.6: «Οί περιηγητές», σ. 107.

142. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Έργασίαι εις Μυστράν, σ. 143.

λογικής Ύπηρεσίας. Τὸ 1936 ὁ Ἀ. Ευγγόπουλος ἐπισκέφθηκε τὸν Μυστρά γιὰ νὰ ἐπιβλέψει τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν του¹⁴³. Ἐναν χρόνον ἀργότερα, τὸ 1937, ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν ζωγράφο Φώτη Κόντογλου¹⁴⁴, βοηθούμενο ἀπὸ τὴν μοναχὴ τῆς Παντανάσσης Καλὴ Χριστάκου¹⁴⁵. Φαίνεται ὅτι ὁ Κόντογλου μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ἐπιζωγράφησε κάποια πρόσωπα ἀγίων σὲ φθαρμένες τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου¹⁴⁶.

Ἡ σημερινὴ εἰκόνα τῆς μονῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συντονισμένων ἐργασιῶν γιὰ τὴν συντήρηση καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἐρειπίων καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ τὴν λήξη τοῦ Ἐμφυλίου ἄρχισε ἡ φροντίδα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, μὲ τὴν περίφραξη, τὴν ἐπισκευὴ τοῦ τείχους σὲ περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἡ κατάρρευση ἐπέτρεπε τὴν πρόσβαση, μὲ τὴν σφράγιση θυρῶν καὶ θυρίδων, μὲ τὴν βελτίωση τοῦ δικτύου τῶν καλντεριμιῶν, τῶν μονοπατιῶν καὶ τῶν ὑποδομῶν, καὶ βεβαίως μὲ τὶς στερεώσεις ἐρειπίων καὶ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά¹⁴⁷.

Τὸ 1959 ἔγινε ἡ στερέωση τοίχων καὶ ξεκίνησε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν¹⁴⁸. Τὸν ἐπόμενο χρόνο συνεχίστηκαν οἱ ἐργα-

143. *ΕΕΒΣ*, IB', 1936, σ. 558.

144. *ΕΕΒΣ*, IΓ', 1937, σ. 518.

145. Ἡ Κ. Χριστάκου, ὡς φύλακας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ύπηρεσίας στὸν Μυστρά, μοῦ ἀνέφερε ὅτι ἀντιμετώπισε δυσκολίες μὲ τὸν ζωγράφο καὶ ταυτόχρονα μοῦ ὁμολόγησε ὅτι ἡ ἴδια ἀφαιροῦσε σχετικὰ εὐκόλα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τὸ στρώμα τῶν ἀλάτων μὲ σπάτουλα.

146. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 77.

147. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη τοῦ Μυστρά*, σ. 44-45. Πρόσφατα ἡ 5ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ὀργάνωσε σχετικὴ μὲ τὸ θέμα ἐκθεση, στὴν ὁποία τεκμηριώνεται ὅτι, μετὰ τὶς ἀναστηλώσεις τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου στὸν Μυστρά, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου (1947), ὁ Ἐπιθεωρητὴς Ἀνοικοδομήσεως Μ. Μυλωνᾶς συνέταξε μελέτη γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν τελευταίων κατοίκων σὲ χώρον ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς βυζαντινῆς πολιτείας. Τελικῶς ἡ μετοίκηση ἐπετεύχθη κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1950, χάρις στὶς ἀποζημιώσεις ποὺ πῆραν οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὸν Π. Πουλίτσα, ἐκπρόσωπο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Ἡ μετοίκηση δὲν ἔγινε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεση, στὰ ΒΑ. τοῦ τείχους, ἀλλὰ πρὸς τὰ ΝΑ., στὴν περιοχὴ ὅπου βρίσκεται σήμερον ὁ νέος Μυστράς.

148. *ΕΕΒΣ*, ΚΘ', 1959, Εἰδήσεις, σ. 524. Σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο φαίνεται ὅτι ἔγιναν τὰ ἀρμολογήματα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ καὶ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης.

σίες καθαρισμού και στερέωσης τοιχογραφιών από τὸν συντηρητὴ καὶ ζωγράφο Φ. Ζαχαρίου. Τότε ἔγινε καὶ ἡ στρώση τοῦ δαπέδου μὲ μικρὲς ἄσπρες μαρμάρινες πλάκες, ἐνῶ ἀποσπάστηκε ἡ πλάκα μὲ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο. Κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν τοιχίστηκε ἡ νότια θύρα τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης καὶ τοποθετήθηκαν μεταλλικὰ θυρόφυλλα στὶς νότιες θύρες τοῦ καθολικοῦ καὶ ξύλινα στὶς ἀνατολικὲς θύρες, καθὼς καὶ στὴν θύρα τοῦ ὑπερώου¹⁴⁹. Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι, κατὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς ἀνατολικῆς θύρας τοῦ νότιου τοίχου, ἦταν ἄγνωστες οἱ ἀδημοσίευτες φωτογραφίες τοῦ Millet (Εἰκ. 71α, 71β, 71γ)· ἔτσι, τὸ ὕψος τῆς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὁρισθεῖ μὲ τὴν βοήθεια αὐτοῦ τοῦ τεκμηρίου. Ἡ σημερινὴ θύρα ἀπέναντί της, στὸν βόρειο τοῖχο, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν κόγχη, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια, εἶναι χαμηλότερη κατὰ 0,50 μ.

Τὸ 1963, μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ Διευθυντῆ Ἀναστηλώσεων Εὐ. Στίκα καὶ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Χρ. Χρήστου, ἔγιναν σοβαρὲς ἐργασίες στεγάνωσης τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τοῦ καθολικοῦ, γιατί εἶχε διαπιστωθεῖ κίνδυνος ὀριστικῆς ἀπώλειας τῶν τοιχογραφιῶν ἐξαιτίας τῆς ὑγρασίας. Αἰρέθηκε τὸ χῶμα ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ πρᾶν ἐξω ἀπὸ τὸν ναό, ἀντικαταστάθηκαν μερικῶς τὰ κεραμίδια τῆς στέγης, κατασκευάστηκε ἓνα στέγαστρο προστασίας στὸ ὕψος τῆς τοιχογραφίας μὲ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου καὶ τοποθετήθηκαν τζάμια στὰ παράθυρα¹⁵⁰. Τὰ μεγάλα ἀναστηλωτικὰ ἔργα στὴν Περίβλεπτο συνεχίστηκαν τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Χρ. Χρήστου, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου¹⁵¹.

Ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ἔγιναν πάλι μετὰ ἀπὸ μία εἰκοσαετία, τὸ 1986 καὶ τὸ 1987, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀναστήλωσης Μνημείων Μυστρά¹⁵². Ἦταν ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ στερέωσης τοῦ τείχους καὶ τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς, καθὼς καὶ μοναστηριακῶν κτισμάτων μέσα στὸν περίβολο. Παράλληλα, ἔγιναν ἐπεμβάσεις καὶ στὸ καθολικόν, στὶς θύρες τοῦ νότιου τοίχου: ἀντικαταστάθηκαν τὰ μεταλλικὰ θυρόφυλλα μὲ ξύλινα, ἀφοῦ ἡ ἀνατολική

149. *ΕΕΒΣ*, Λ', 1960-1961, Εἰδήσεις, σ. 688.

150. Ἀναστηλώσεις καὶ συντηρήσεις μνημείων, 4. Μυστράς, *Ἔργον*, 1963, σ. 195.

151. Ἀναστήλωση καὶ συντήρησης μνημείων, *Ἔργον*, 1964, σ. 179.

152. *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά*, σ. 100-103 καὶ 175-180. Βλ. ἐπίσης ΑΔ, 43, 1988, Β' 1, σ. 116-121.

θύρα απέκτησε τὸ τύμπανο τοῦ τόξου της¹⁵³ (Εἰκ. 44β). Ἐκτοτε γίνονται τρέχουσες ἐργασίες καθαρισμῶν καὶ συντηρήσεων.

3.6 Οἱ περιηγητὲς

Εἶναι πολλοὶ οἱ περιηγητὲς ποῦ, ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα¹⁵⁴ ἕως τὸ τέλος τοῦ 19ου, ἐπισκέφθηκαν τὸν Μυστρά ἢ ἀναφέρθηκαν σὲ αὐτόν. Ὁ Μυστράς αὐτὴ τὴν μακρὰ περίοδο ἦταν μιὰ ζωντανὴ πόλη, μὲ δραστηριότητες καὶ ἐνεργὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τῆς περιοχῆς¹⁵⁵, γι' αὐτὸ καὶ δὲν προσήλκυε τὸ ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον. Εἶναι ἀπολύτως φυσιολογικὸ ἐπομένως νὰ ὑπάρχουν κείμενα μόνον γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ὅπως τὸν εἶδε ὁ κάθε περιηγητής, ἐνῶ οἱ περιγραφὲς τῶν βυζαντινῶν μνημείων εἶναι σπάνιες. Ἀλλωστε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περιηγητῶν τῆς ἐποχῆς μονοπωλοῦσαν κυρίως τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος¹⁵⁶. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν Μυστρά περιορίζονται σὲ λίγες γραπτὲς περιγραφὲς καὶ χαρακτηριστὰ τοῦ λόφου μὲ τὸν οἰκισμὸ του¹⁵⁷ καὶ σὲ πολὺ λιγότερες τοπογραφικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ

153. *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά*, σ. 177. Κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τυμπάνου τοῦ τόξου τῆς ἀνατολικῆς θύρας, ποῦ εἶναι ἡ ἀρχικὴ καὶ ἀνήκει στὴν βυζαντινὴ φάση τοῦ ναοῦ, τὸ ὕψος τοῦ ἀναστηλωμένου κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1950 τόξου θεωρήθηκε δεδομένο. Ἐτσι ἡ θύρα παραμένει ψηλότερη ἀπ' ὅ,τι ἦταν ἀρχικά.

154. Ὁ Κυριακὸς Ἀγκωνίτης ἐπισκέφθηκε τὸν Μυστρά τὸ 1437 καὶ τὸ 1447 (βλ. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, II, σ. 170).

155. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*.

156. Πρὶν ἀναφερθοῦμε στοὺς περιηγητὲς ποῦ κατὰ τεκμήριο ἐπισκέφθηκαν τὴν Περίβλεπτο, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ παρελθὸν οἱ Curtius καὶ Ross διατύπωσαν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ πρώτη ἀναφορὰ στὸν χώρο στὸν ὁποῖο δώδεκα αἰῶνες μετὰ χτίστηκε ἡ Περίβλεπτος ἔγινε ἀπὸ τὸν Πausanias (βλ. ROSS, *Reisen und Reiserouten* καὶ CURTIUS, *Peloponnesos*). Ἡ ὑπόθεσή τους, καθὼς καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Freiherr von Löhneysen, ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, μέσα στὸν βράχο, ὑπῆρχε ναὸς τῆς Δήμητρας, δὲν ἔχει υἱοθετηθεῖ ἀπὸ μεταγενέστερους μελετητὲς τοῦ Πausanias [βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Λακωνικά*, 3, 20, 6, σ. 310-456 καὶ εἰδικὰ σ. 398, ὑπόσημ. 2. Ἐπίσης, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 73).

157. Οἱ πληροφορίες ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀπεικονίσεις τοῦ λόφου μὲ τὴν πόλη τοῦ Μυστρά εἶναι ἀντιφατικὲς μεταξύ τους. Τοῦτο κυρίως συμβαίνει γιὰτις πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται τόσο ἀπὸ βιβλία περιηγητῶν ποῦ ἐπισκέφθηκαν τὸν Μυστρά, ὅπως ὁ Coronelli, ὁ Gell, ὁ Randolph, ὁ Lear –οἱ περισσότερες τῶν ὁποίων φέρουν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ τους–, ὅσο καὶ ἀπὸ βιβλία περιηγητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ποῦ

πολεοδομικοῦ συγκροτήματος. Αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ ἐλκύει τοὺς περιηγητὲς περισσότερο εἶναι ἡ παρουσία δυτικῶν στοιχείων σὲ κτίσματα τῆς πρώην βυζαντινῆς καστροπολιτείας. Προερχόμενοι κυρίως ἀπὸ τὴν Δύση, ἀπεικονίζουν συχνότερα οἰκεῖες σὲ αὐτοὺς μορφές, ὅπως ὁ πύργος τῆς Περιβλέπτου καὶ τὸ καμπαναριὸ τῆς Παντανάσσης. Ἡ Περίβλεπτος μάλιστα ἀπεικονίζεται περισσότερο ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο: εἶναι ἓνα κομψὸ καὶ κυρίως εὐπροσπέλαστο μνημεῖο, μὲ πολλὰ δυτικὰ στοιχεῖα στὶς ὀψεις τῶν, κατὰ τὰ ἄλλα, βυζαντινῶν κτισμάτων της.

Ὁ πρῶτος περιηγητὴς ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Περίβλεπτο ἦταν ὁ ἀβὰς Michel Fourmont, στὸν ὁποῖο ὁ Λουδοβίκος ΙΕ΄ εἶχε ἀναθέσει τὴν εἰδικὴ ἀποστολὴ νὰ συλλέξει ἀρχαῖες ἐπιγραφές. Ὁ Fourmont διέμεινε στὸν Μυστρά τὸ 1730, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐπιστολές του¹⁵⁸, προκειμένου νὰ ἀναζητήσῃ τὰ τεκμήρια τῆς ἀρχαιότητος στὴν κοιλάδα τῆς Λακεδαίμονας, ὅπου ἦταν ἡ ἀρχαία Σπάρτη. Ὁ Fourmont στὸν Μυστρά βρέθηκε τριγυρισμένος ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἔφεραν ἐπιγραφές· ἀντέγραψε πολλές ἀπὸ αὐτές, παρόλο ποὺ ἦταν προφανές ὅτι ἀφοροῦσαν τὸ χριστιανικὸ παρελθὸν τοῦ τόπου. Εἶναι γνωστὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀβᾶ Fourmont ὡς βανδαλοῦ, ἐξαιτίας τῆς μανίας του νὰ καταστρέφει μὲ κασμάδες καὶ φτυάρια ἀρχαῖα μνημεῖα, προκειμένου νὰ ξεθάψῃ ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες, κατὰ τὶς δηλώσεις του, στὴν συνέχεια κατέστρεφε γιὰ νὰ μὴν τὶς βροῦν καὶ ἄλλοι περιηγητές· γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἄλλωστε ἀντιμετώπισε γενικὴ κατακραυγὴ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Γαλλία¹⁵⁹. Ἡ παρανοικὴ καταστροφικὴ μανία του, ποὺ ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι τῶν ἀναφορῶν του, ἦταν τόση ὥστε οἱ σύγχρονοί του νὰ ἀμφισβητήσουν ἀκόμη καὶ τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιγραφικῆς συλλογῆς του. «Τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν», ἔγραφαν, «δὲν ἀποτελοῦν γνήσια τεκμήρια. Χρειάζονται καὶ τὰ ἴδια

δὲν ἐπισκέφθηκαν ποτὲ τὸν τόπο, ὅπως ὁ Darre. Καμιὰ ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Μυστρᾶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποδίδει τὴν ἀποτύπωση τοῦ οἰκισμοῦ μὲ πιστότητα, δεδομένου ὅτι κατὰ κανόνα στὶς ἀπεικονίσεις τοπίου τὸ προσωπικὸ, τὸ φανταστικὸ καὶ τὸ ἐξωραϊστικὸ στοιχεῖο παίζουν μεγάλο ρόλο.

158. Βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες*, 2, σ. 128-151· ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ίδανικὰ ταξίδια*, σ. 139, 140, 142-145.

159. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, αὐτόθι· ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, αὐτόθι, σ. 142-145.

τὰ μάρμαρα. Καὶ μάλιστα στὸν χώρο ὅπου ὑπῆρχαν ἀρχικά»¹⁶⁰. Φαίνεται μάλιστα ὅτι δὲν ὑπερέβαλλαν ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές¹⁶¹. Τὰ βυζαντινὰ κείμενα ὅμως ποὺ ἔχει ἀντιγράψει δὲν εἶναι ἀποκυήματα τῆς φαντασίας του. Ἐτερόκλητα, μὲ διαφορετικὰ γράμματα τὸ καθένα, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφηκαν τὰ πρωτότυπα, δίνουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὸν χώρο στὸν ὁποῖο βρέθηκαν καὶ ἐξ αὐτοῦ τεκμηριώνουν τὴν γνησιότητά τους.

Τὶς καταγραφές Fourmont ἀπὸ τὸν Μυστρά τοῦ 1730 ἐντόπισε ὁ Millet στὸ Cabinet des Manuscrits τῆς Bibliothèque Nationale στὸ Παρίσι, καὶ στὰ δύο ἄρθρα του γιὰ τὶς ἐπιγραφές τοῦ Μυστρά¹⁶² περιέλαβε ὅσες εἶχαν πλέον ἐξαφανισθεῖ ὅταν ὁ ἴδιος ἀρχίζε τὴν δική του ἔρευνα. Οἱ καταγραφές τοῦ Fourmont ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία, γιατί ἐγίναν πρὶν ἀπὸ τὶς μεγάλες καταστροφές κατὰ τὰ Ὀρλωφικά καὶ τὴν ἐπέλαση τοῦ Ἰμπραήμ στὴν Πελοπόννησο.

Ὁ Millet ἀναφέρεται καὶ σὲ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ¹⁶³, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὸ κάτω μέρος τοῦ θυρεοῦ οἰκοσήμου μὲ ὄρθιο λέοντα· χαμηλά, τὴν κάτω ἀπόληξιν τοῦ θυρεοῦ πλαισίωναν τὰ συμπλήματα τῶν ὀνομάτων *Καντακουζηνός* καὶ *Παλαιολόγος*¹⁶⁴. Ὁ Millet παραπέμπει στὸν κώδικα στὸν ὁποῖο εἶχε δεῖ τὸ πρωτότυπο σχέδιο τοῦ Fourmont, ὅπου ἦταν σημειωμένη καὶ ἡ προέλευσή του: «*À Misistra sur une fontaine*» (Εἰκ. 75α, 74, 76). Προσθέτει ἀκόμη ὅτι ἔψαξε καὶ δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ τὴν κρήνη πάνω στὴν ὁποία βρισκόταν τὸ οἰκόσημο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Καντακουζηνοῦ¹⁶⁵. Σημειώνει μάλιστα ὅτι στὸ

160. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, αὐτόθι, σ. 146.

161. Βλ. σ. 106, 107 (Εἰκ. 77α, 77β, 77γ).

162. MILLET, *Inscriptions byzantines*: Ο ἸΔΙΟΣ, *Inscriptions inédites*.

163. MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. XLI, σ. 146.

164. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ συμπλήματος τῶν Παλαιολόγων μαζί μὲ αὐτὸ τῶν Καντακουζηνῶν ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τόσο ἡ μητέρα του Εἰρήνη Ἀσανίνα ὅσο καὶ ἡ μητέρα τοῦ πατέρα του Θεοδώρα κατάγονταν ἀπὸ τὸ γένος τῶν Παλαιολόγων (βλ. NICOL, *The Family of Kantakouzenos*, σ. 35-36 καὶ 104).

165. Μετὰ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφές στὸ πλάτωμα τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μυστρά, εἶναι πιθανότατο ἡ κρήνη ποὺ ἔφερε τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸ οἰκόσημο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Καντακουζηνοῦ νὰ εἶναι αὕτη ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα ἀπέναντι ἀπὸ τὰ παλάτια τῶν Καντακουζηνῶν. Ἡ ὄψη τῆς κρήνης διαμορφώνεται ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ἐνῶ πίσω ἀπὸ αὐτὴν σχηματίζεται μικρὴ δεξαμενὴ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα (Εἰκ. 65β).

ἴδιο φύλλο ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἄλλη πληροφορία σχετική μὲ τὸν Μανουήλ Καντακουζηνό: τέσσερις κύκλοι περιέκλειαν τὰ σταυρόσχημα συμπιλήματα *μ(α)ν(ου)ηλ κ(α)ν(τα)κ(ου)ζ(η)ν(ος) δ(ε)σπ(ο)τ(ης) παλ(αιο)λογος* καὶ δίπλα ὑπῆρχε ἡ ἔνδειξη «*Dans une église*», δυστυχῶς χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἡ ἐκκλησία. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς πληροφορίες εἶχε σημειώσει τὶς λέξεις: «*un griffon et un lion*», χωρὶς νὰ σχεδιάζει τὰ ζῶα¹⁶⁶ (Εἰκ. 75β, 76). Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν αὐτὲς τὶς ιδιαιτερότητες, ἐπισκεφθήκαμε τὸ Ἀρχεῖο Fourmont στὸ Cabinet des Manuscrits τῆς Bibliothèque Nationale στὸ Παρίσι μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ συλλέξουμε περισσότερες πληροφορίες. Τὸ θέμα τοῦ λέοντα ἔχει ἀντιγραφεῖ καὶ βρίσκεται καὶ σὲ ἄλλον κώδικα τοῦ Ἀρχείου Fourmont (Εἰκ. 74). Τὸ πρωτότυπο ὅμως βρίσκεται στὸν κώδικα 855 (Εἰκ. 76)¹⁶⁷. Διαπιστώσαμε ὅτι ὁ Fourmont ἀπεικόνισε μόνον τὸν ὄρθιο ἐραλδικὸ λέοντα μέσα στὸν θυρεὸ πὺν εἶδε στὴν κρήνη καὶ δὲν ἀπεικόνισε τὸν γρύπα καὶ τὸν λέοντα πὺν εἶδε δίπλα στὰ σταυρόσχημα μονογράμματα τοῦ Μανουήλ Καντακουζηνοῦ. Ἡ διάταξη τῶν γραμμάτων τοῦ συμπιλήματος μέσα σὲ κύκλους εἶναι ἀκριβῶς ἴδια μὲ αὐτὴν πὺν γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν βάση τοῦ ἱάσπη στὴν μονὴ Βατοπεδίου. Ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι ὁ μεσαῖος δακτύλιος τοῦ ἱάσπη ἔχει μέσα σὲ κυκλικά πλαίσια τὶς μορφὲς ἑνὸς λέοντα καὶ ἑνὸς γρύπα. Ἐξ αὐτοῦ ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ μορφὲς τῶν δύο ζώων, πὺν δὲν ἀποτύπωσε ὁ Fourmont, ἦταν οἱ ἴδιες μὲ αὐτὲς πὺν ἀπεικονίζονται στὸν ἱάσπη¹⁶⁸.

Ἡ μελέτη τοῦ Ἀρχείου Fourmont μᾶς ἀποκάλυψε καὶ ἄλλες δύο ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες δὲν ἀναφέρει ὁ Millet, κρίνοντας ἴσως ὅτι ἦταν περιορισμένου ἐνδιαφέροντος. Πρόκειται γιὰ ἕναν μονολιθικὸ κίονα πὺν φέρει σὲ ὅλο του τὸ ὕψος μεγάλη ἀρχαία ἐπιγραφή¹⁶⁹ καὶ γιὰ ἕνα κυβόσχημο μάρμαρινο βᾶθρο, τὸ ὁποῖο φέρει ἐπίσης ἀρχαία τρίστιχη ἐπιγραφή¹⁷⁰ (Εἰκ. 77α, 77β). Καὶ οἱ δύο ἐπιγραφὲς παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρούσα μελέτη, διότι, ἂν καὶ καταχωρισμένες σὲ χωριστοὺς κώδικες, φέρουν μὲ

166. MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. XLII, σ. 146.

167. Suppl. gr. 855, φ. 48r.

168. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Βυζαντινὴ μικροτεχνία: ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Κτήτορες, σ. 107 (ὑπόσημ. 26).

169. Suppl. gr. 715A, φ. 236.

170. Αὐτόθι, φ. 232.

τὴν γραφίδα τοῦ Fourmont τὴν ἴδια σημείωση: «*Nova Spartae in vestibulo ecclesiae Περιβλεπτος dictae*».

Δὲν ἀποκλείεται ὁ μονολιθικὸς κίονας στὸν ὁποῖο ἦταν χαραγμένη ἡ ἐκτενὴς ἐπιγραφή νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς Περιβλέπτου, μόνον ἂν ὁ ναὸς εἶχε ὑποστῇ τὴν μεγάλη καὶ «βάρβαρη» ἐπισκευὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1730¹⁷¹. Ἡ μικρὴ ἐπιγραφή ἀπεικονίζεται ἀπὸ τὸν Fourmont πάνω σὲ ἓνα βάθρο (Εἰκ. 77β). Τὴν ἐπιγραφή ὁμως ἐντοπίσαμε πάνω σὲ θραῦσμα ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἀργολιθοδομὴ τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς (Εἰκ. 77γ). Ἡ κατασκευὴ τοῦ συγκεκριμένου τμήματος τοῦ τείχους χρονολογεῖται στὸ 1714 τὸ ἀργότερο¹⁷², ἐνῶ ὁ Fourmont βρισκόταν στὸν Μυστρά τὸ 1730 καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀντέγραψε τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ θραῦσμα ποὺ εἶχε κτισθεῖ στὸ τεῖχος, χωρὶς βεβαίως νὰ εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν θέση του. Ἡ ἀνακολουθία αὐτὴ βρῆκε τὴν ἐξήγησή της μετὰ τὴν μελέτη τοῦ κώδικα Suppl. gr. 855¹⁷³, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ὅτι ὁ Fourmont, ἀφοῦ μετέφερε στὸ Παρίσι τὰ πρωτότυπα σκίτσα του, τὰ ἀντέγραψε καὶ σὲ ἄλλα φύλλα –ὁ ἴδιος ἢ κάποιοι συνεργάτες του– μὲ ὁμολογουμένως ἐξαιρετικὴ πιστότητα. Ὑπάρχει ἔτσι στὸν συγκεκριμένο κώδικα, καὶ ὄχι μόνον σὲ αὐτόν, πληθώρα φύλλων ποὺ περιέχουν μικρὰ τμήματα ἐπιγραφῶν ποὺ εἶχε ἀντιγράψει, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅλα ἐνταγμένα σὲ πανομοιότυπα βάθρα, σχεδιασμένα γιὰ νὰ προσδώσουν κύρος στὶς ἐπιγραφές του, τὶς ὁποῖες ἀναμφισβήτητα ἀπὸ κάποιον ἀντέγραψε. Ἴσως αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα τῶν πάρα πολλῶν βάθρων κίνησε τὶς ὑποψίες τῶν ἐπικριτῶν του, ποὺ ζητοῦσαν νὰ δοῦν τὰ μαρμάρινα κομμάτια στὸν χώρο ὅπου τὰ εἶχε ἐντοπίσει ὁ Fourmont.

Οἱ ἀπεικονίσεις τῆς μονῆς σὲ χαρακτηριστικὰ χρονολογοῦνται ὅλες στὸν 19ο αἰῶνα καὶ σχεδιάστηκαν ἀπὸ δύο ὀπτικές γωνίες. Ἡ πρώτη εἶναι ἀπὸ τὸ μονοπάτι ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν βορειοανατολικὴ εἴσοδο τοῦ περιβόλου καὶ ἡ δευτέρη ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κανονικὴ εἴσοδο τῆς μονῆς, ποὺ ἀνοιγόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν ἀμυντικὸ πύργο της. Ἔτσι μᾶς

171. Βλ. κεφ. 3.5: «Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις», σ. 94: Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση τῆς χρονολόγησης τῆς ἐπισκευῆς πρὶν ἀπὸ τὸ 1730 εἶναι ἀδύναμη λόγω τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας καὶ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 1825.

172. Βλ. κεφ. 3.7: «Οἱ ἐπιγραφές», σ. 115.

173. Γιὰ τὴν πρόσβαση στὸν συγκεκριμένο κώδικα, βλ. ὑπόσημ. 338.

παραδίδεται από τις ίδιες όπτικές γωνίες ή μορφή κυρίως του περιβόλου της μονής καθ' όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα.

Η πρώτη απεικόνιση είναι ένα σχέδιο του W. Timson από το 1839 (Εικ. 78). Στο άρκετὰ άχνό σκίτσο φαίνεται ότι νωρίτερα υπήρχε πρόσβαση στην μονή από την βόρεια πλευρά, από ένα ανατολικό μονοπάτι που βρίσκεται έξω από το τείχος της πόλης. Η έντύπωση που δημιουργείται μάλιστα είναι ότι το μονοπάτι οδηγεί σε αδιέξοδο, γιατί ένας εγκάρσιος τοίχος φαίνεται ότι το φράζει. Ο τοίχος αυτός υφίσταται και είναι ακόμη και σήμερα έμφανές ότι είχε μια πυλίδα που οδηγούσε στην βόρεια πύλη της μονής.

Η πρόσβαση έξω από το τείχος της πόλης όπως την αποτύπωσε ο W. Timson διατηρήθηκε για πολλά χρόνια, γιατί στο σκίτσο του de Sinety (Εικ. 79), που σχεδίασε τα χαρακτηριστικά στο βιβλίο του Antoine de Latour¹⁷⁴, το 1847, φαίνεται ένας μοναχός να βαδίζει μάλλον στο ίδιο μονοπάτι που βρίσκεται έξω από το τείχος της πόλης, αλλά οδηγεί στην πύλη που άνοιχθηκε το 1714. Δεν υπάρχει άμφιβολία ότι το πολύ σαφές και προσεγμένο σκίτσο του de Sinety είναι έξωραϊσμένο. Ακόμη και τα έρείπια απεικονίζονται «τακτοποιημένα», το καθολικό και ο πύργος δεν παρουσιάζουν καμιά φθορά, ένας μοναχός, ίσως δυτικού τάγματος, άδευει προς την άνοιχτή πύλη μέσα σε ένα είδυλλιακό περιβάλλον, ενώ οι έλαφρώς όξυληκτοι τρούλλοι με τα δαντελωτά γείσα, όπως μās παραδίδονται από άλλα χαρακτηριστικά και από τις φωτογραφίες του Millet, έδω άποδίδονται με έντονα όξυκόρυφα σχήματα, όπως τα προσέλαβε ο de Sinety, ο όποιος προφανώς δεν όλοκλήρωσε το έργο του επιτόπου. Ο de Sinety, που δεν συγκράτησε ή δεν γνώριζε καν το όνομα της «βυζαντινης έκκλησίας» που απεικόνισε, δεν ήταν παρά ο καπετάνιος του πλοίου που μετέφερε τον δούκα του Montpensier στο έξωτικό του ταξίδι.

Η συγκεκριμένη πρόσβαση έξω από το τείχος έχει κλείσει το 1882, γιατί και στο σχετικό χαρακτηριστικό της μονής¹⁷⁵, σχεδιασμένο από τον von Schweiger Lerchenfeld πάντα από την ίδια όπτική γωνία, ο δρόμος προς την μονή υφίσταται ακόμα (Εικ. 80). Ένας εγκάρσιος τοίχος όμως έφραζε το απεικονιζόμενο μονοπάτι, που οδηγούσε στην βόρεια νεότερη πύλη της μονής έτσι ώστε η πρόσβασή της να είναι έφικτή μόνον μέσα από το τείχος

174. LATOUR, *Voyage*.

175. SCHWEIGER LERCHENFELD, *Griechenland*.

τῆς πόλης. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος φωτογραφήθηκε ἀπὸ τὸν Millet (Εἰκ. 81)· τὸ μονοπάτι ἐξαφανίστηκε λόγῳ ἀχρησίας. Στὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ (Εἰκ. 80) ὁ τροῦλλος τοῦ καθολικοῦ ἐμφανίζεται ἐξαιρετικὰ χαμηλωμένος· ἀπὸ μιὰ ἄλλη ὀπτική γωνία ὅμως, σὲ ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἰδίου, ἀπεικονίζεται ὁξύληκτος, μὲ τὴν μορφή πὺν γνωρίζουμε ὅτι εἶχε καὶ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα (Εἰκ. 83). Αὕτῃ εἶναι μία ἀκόμη μαρτυρία ὅτι οἱ περισσότεροι σχεδιαστὲς ξεκινούσαν τὴν ἀπεικόνιση τῶν μνημείων ἐπιτόπου, ἀλλὰ τοὺς ἔδιναν τὴν τελικὴ μορφή ὅταν πλέον εἶχαν ἀποχωρήσει ἀπὸ αὐτά.

Ἡ πρώτη ἀπεικόνιση τοῦ πύργου τῆς Περιβλέπτου χρονολογεῖται τὸ 1842. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Couchaud (Εἰκ. 84)¹⁷⁶, πὺν δημοσίευσε ἐπιλογή βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδας συντεταγμένη μὲ πολὺ ρομαντισμό, ὅπως μαρτυροῦν τὰ κείμενά του. Τὰ σχέδιά του ὅμως εἶναι σκληρά, χωρὶς πλαστικότητα. Στὴν κεντρικὴ ἑπαλξη τῆς ἐπάνω ζώνης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου ἀπεικονίζεται σταυρός, μὲ τὴν κάθε κεραία του νὰ ἀπολήγει σὲ δύο ἀντιθετικὲς ἑλικες, ἐνῶ τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς κεραῖες φέρουν κυκλικὰ κοσμήματα. Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάγλυφη σύνθεση πάνω σὲ μαρμαρινὴ πλάκα. Ἡ πλάκα αὕτη ἐντοπίστηκε μέσα στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα. Ἐχει διαστάσεις 77,5 × 55,5 × 10,5 ἐκ., οἱ ὁποῖες συμπίπτουν ἀπολύτως μὲ τὶς διαστάσεις τῆς κεντρικῆς ἑπαλξης, ἡ ὁποία εἶναι κατασκευασμένη σὲ ὑποχώρηση κατὰ 10-11 ἐκ. περίπου, ὅσο καὶ τὸ πάχος τῆς πλάκας (Εἰκ. 64γ, 85α, 85β). Τὸ διακοσμητικὸ θέμα ὁ περιηγητὴς μᾶλλον τὸ εἶδε ἀπὸ μακριὰ καὶ τὸ ἀπεικόνισε μὲ κάποιες ἀποκλίσεις, παραδείγματος χάριν ἀπέδωσε τοὺς ἀνάγλυφους ρόδακες ὡς ἀπλὰ κυκλικὰ κοσμήματα (Εἰκ. 84, 85α, 85β). Ἡ συγκεκριμένη ἀνάγλυφη πλάκα δὲν προοριζόταν γιὰ τὸν πύργο τῆς Περιβλέπτου, δεδομένου ὅτι εἶναι ἀπολύτως συγγενὴς ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν θεματολογία μὲ τὰ δύο μικρὰ ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων πὺν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, μεταξὺ ἄλλων, στὸ καθολικόν. Καὶ τὰ δύο εἶναι τοποθετημένα σὲ περίοπτες θέσεις: τὸ ἓνα ἐπιστέφει τὸν ἀμφικιονίσκο τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος τοῦ ὑπερώου καὶ φαίνεται μέσα ἀπὸ τὸν ναό, ἐνῶ τὸ ἄλλο τὸν ἀμφικιονίσκο τοῦ δίλοβου παράθυρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, ὁρατὸ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ παρεκκλησίου (Εἰκ. 26γ,

176. COUCHAUD, *Églises byzantines*, σχ. 28.

85γ, 85δ). Τὸ σύνολο τῶν ἀναγλύφων πρέπει νὰ χρονολογεῖται τουλάχιστον ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς Περιβλέπτου καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἔργο τοπικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μυστρά.

Ἡ ἐπόμενη ἀπεικόνισις τοῦ πύργου ἔγινε τὸ 1849 ἀπὸ τὸν Edward Lear (Εἰκ. 82). Ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τῶν δύο χαρακτικῶν δὲν διαπιστώνουμε μεγάλες διαφορές. Στὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ von Schweiger Lerchenfeld μὲ τὸ ἴδιον θέμα (1882), ποὺ σχεδιάστηκε τριάντα τρία χρόνια ἀργότερα, δὲν φαίνεται νὰ ἔχει γίνει καμιὰ ἐπισκευὴ τῶν καταστροφῶν στὸ τεῖχος καὶ στὸν πύργο (Εἰκ. 83). Ἀξίζει νὰ σχολιάσουμε ὅτι ἡ ἀπεικόνισις αὕτῃ περιέχει πολλὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἔγιναν ἀπὸ μνήμης καὶ γι' αὐτὸ ἔχει πολλές ἀνακρίβειες. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν ὄψιν τοῦ πύργου, ποὺ ἔχει ἀποτυπωθεῖ μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, ἡ δημιουργικότητά τοῦ καλλιτέχνη διακόσμησε ἕνα ἀπὸ τὰ κτίρια μέσα στὸν περίβολο μὲ μεγάλο τρίλοβο ἄνοιγμα, ἀλλὰ προσέθεσε στὸ τεῖχος καὶ ἕνα ἡμιερείπωμένο κυκλικὸ πύργωμα πού, ἀπὸ ὅσο μπορούμε σήμερα νὰ ἀνιχνεύσουμε, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε. Τὴν κάθε ἑπαλξὴ τοῦ πύργου κόσμησε μὲ τὸν σταυρὸ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐπαναλαμβάνοντας ἴσως τὴν ἀνάγλυφον πλάκα ποὺ εἶχε ἀπεικονίσει ὁ Couchaud καὶ τὴν ὁποία προφανῶς προσέξε καὶ ὁ von Schweiger Lerchenfeld. Ἡ ἐπανάληψις ὡστόσο τοῦ θέματος ἴσως νὰ μὴν ὀφείλεται μόνον στὴν πληθωρικὴ διάθεσίν του, γιατί ἀκόμη καὶ σήμερα διακρίνονται στὴν βορειοανατολικὴ ἑπαλξὴ ἵχνη ζωγραφισμένου ἐπιχρίσματος μὲ κάθετες καὶ πλάγιες ζῶνες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ οἰκόσημα.

Οἱ περιηγητές, τῶν ὁποίων διαθέτουμε ἀπεικονίσεις τῆς Περιβλέπτου ἀπὸ τὸ 1839 καὶ μετὰ, ἀποδίδουν τὰ μνημεῖα μετὰ τὶς καταστροφές ποὺ ἄφησε πίσω του ὁ Ἱμπραήμ. Φαίνεται ὅμως νὰ προτιμοῦν στὴν θεματογραφία τους μορφές ποὺ τοὺς εἶναι οἰκεῖες, ὅπως ὁ πύργος ἢ ὁ ὀξύληκτος τροῦλλος τῆς Περιβλέπτου, καὶ νὰ τὰ τονίζουν, ἐνίοτε ὑπερβάλλοντας, ἀνάλογα καὶ μὲ τὸ πότε καὶ τὸ ποῦ ἐπεξεργάζονται τὰ σχέδιά τους.

Στὶς ἀπεικονίσεις τοῦ πύργου τῆς Περιβλέπτου καὶ γενικότερα τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τεύχους τῆς μονῆς εἶναι σκόπιμο νὰ προσθέσουμε τὴν ὀξυγραφία τοῦ Λυκούργου Κογεβίνα, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1927 μὲ πρόλογο τοῦ Gabriel Millet¹⁷⁷ (Εἰκ. 61β). Ἡ σημασία

177. ΚΟΓΕΒΙΝΑΣ, *La Grèce byzantine*, Mistra, oxygraphie 1/30, 20,5 × 26,8.

της για την παρούσα έρευνα έγκειται στο ότι το έργο του Κογεβίνα διακρίνεται για την πιστότητα της αποτύπωσης του χώρου, γιατί απεικονίζει την συγκεκριμένη πλευρά του τείχους· κυρίως όμως γιατί έχει γίνει πριν από το 1930, όπως και η σπάνια φωτογραφία από το Άρχεϊο του Έθνικου Ιστορικού Μουσείου που απεικονίζει την ανατολική όψη του πύργου και του ανατολικού τείχους της Περιβλέπτου (Εικ. 61α). Ατυχώς τότε περίπου το δημοτικό σχολείο του Μυστρά προέβη στην δενδροφύτευση του πρανούς έξω από το νοτιοανατολικό τείχος της Περιβλέπτου, με αποτέλεσμα έκτοτε –και με εξαίρεση δύο περιορισμένες κατά το εύρος φωτογραφίες του Άρχεϊου Γεωργιάδη (Εικ. 62γ, 62δ)– να είναι αδύνατη ή φωτογράφιση της ύφιστάμενης εικόνας (Εικ. 62β)¹⁷⁸.

3.7 Οί επιγραφές

Η δημοσίευση των επιγραφών του Μυστρά από τον Κ. Ζησιού και τον G. Millet ξεκίνησε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα¹⁷⁹. Η δημοσίευση του Millet, που ακολούθησε αυτήν του Ζησιού, σύμφωνα με τον Γάλλο έρευνητή έγινε κυρίως για δύο λόγους: πρώτον για να συμπληρώσει τον κατάλογο με επιγραφές που είχαν ήδη καταστραφεί στα τέλη του 19ου αιώνα, είχε όμως προλάβει να τις καταγράψει το 1730 ο άβας Fourmont και φυλάσσονταν στην Έθνικη Βιβλιοθήκη του Παρισιού· δεύτερον, γιατί ο Millet άντέγραψε ή φωτογράφησε πολλές από αυτές, αλλά και γιατί προσέθεσε και άλλες, που δεν είχε δει ο Ζησιού. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Millet συμπλήρωσε το δημοσίευσμά του με νέες, αδημοσίευτες έως τότε επιγραφές¹⁸⁰, ενώ ο Ζησιού επανήλθε με νέο έκτενές δημοσίευμα για τις επιγραφές του Μυστρά, επιφέροντας όρισμένες διορθώσεις στην ανάγνωση Millet¹⁸¹. Ωστόσο σέ μερικά μνημεία υπάρχουν δευτερεύουσας σημασίας επιγραφές, οι οποίες δεν κατεγράφησαν, είτε γιατί ως πολύ νεότερες κρίθηκαν άνευ σημασίας είτε γιατί δεν ήταν ορατές κάτω από τα στρώματα των αλάτων.

178. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς, σ. 162 (Εικ. 9α, 9β).

179. ΖΗΣΙΟΥ, Μυστρά επιγραφαί, σ. 18-71· MILLET, Inscriptions byzantines.

180. MILLET, Inscriptions inédites, σ. 453-461.

181. ΖΗΣΙΟΥ, Έπιγραφαί. Α' Λακεδαίμονος.

Ἡ πρώτη ἐπιγραφή τῆς Περιβλέπτου βρίσκεται, σὲ δεύτερη χρήση, ἐντοιχισμένη πάνω ἀπὸ τὴν σημερινή πύλη τῆς μονῆς, εἶναι προσεκτικὰ λαξευμένη μὲ τὴν ἐπιπεδόγλυφη τεχνικὴ καὶ φέρει τὸ σταυρόσχημο συμπίλημα μὲ τὸ ὄνομα τῆς μονῆς ἐγγεγραμμένο μέσα σὲ κύκλο. Ἐκατέρωθεν τοῦ κύκλου στέκουν δύο ὄρθια ἀντικριστὰ ἐραλδικὰ λιοντάρια καὶ τὴν βάση τῆς σύνθεσης κοσμοῦν κρινάνθεμα (Εἰκ. 86α, 86β). Ἡ πλάκα εἶναι σπασμένη στὰ ἄκρα, ἐνῶ ἔξω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ πλούσιου θέματός της ἔχει κακότεχνα χαραχθεῖ μεταγενέστερη ἐπιγραφή¹⁸².

Ἡ ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου ἐπεξεργασίας τους, μὲ τὰ γράμματα στὴν ἐπίσης σταυρόσχημη μέσα σὲ κύκλους ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ οἰκόσημο τῆς «Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω» σὲ συμπίλημα, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά, εἶναι ἐντυπωσιακὴ (Εἰκ. 87β, 87γ) καὶ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες ὅτι οἱ δύο ἐπιγραφές χρονολογοῦνται τὴν ἴδια περίοδο. Ἐπιπλέον, ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἐπιγραφή ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει λαξευθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Πρόκειται γιὰ μιὰ σταυρόσχημη, ἐπίσης σὲ συμπίλημα, ἐπιγραφή ἐγγεγραμμένη σὲ κύκλο, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα ἐνὸς Ἰγνατίου¹⁸³. Βρέθηκε στὴν Περιβλέπτο καὶ φυλάσσεται ἀκόμη στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν¹⁸⁴ (Εἰκ. 86γ). Ἡ ὁμοιότητα τοῦ σχήματος, τῶν κοσμημάτων καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν κοινῶν γραμμάτων –Ι, Τ καὶ Λ– ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν μονὴ τῆς Περιβλέπτου δούλεψε εἰδικὸ ἐργαστήριο λιθοξόνων, τουλάχιστον γιὰ νὰ κατασκευάσει τὶς ἐπιγραφές καὶ τὰ οἰκόσημα¹⁸⁵, ποὺ θὰ ἦταν πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα σώθηκαν ἀπὸ τὴν πλήρη ἐξαφάνιση κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ πέρασαν· ἐξαφάνιση ποὺ δὲν ὀφείλεται μόνον σὲ ξένους κατακτητές, ἀλλὰ καὶ σὲ ντόπιους καταστροφεῖς, κυρίως μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας τοῦ δεσποτάτου ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὰ οἰκόσημα καὶ τὶς ἐπιγραφές τῆς Περιβλέπτου, ποὺ ἀγρίως καταστράφηκαν, ὅχι χωρὶς λόγο, δὲν μποροῦμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ συναγάγουμε περισσότερα συμπεράσματα γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Ἰγνατίου, ποὺ πρέπει νὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν

182. Βλ. σ. 114.

183. ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Γλυπτά*, ἀρ. 295, σ. 209.

184. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ἤδη συσχετισθεῖ μὲ τὴν σταυρόσχημη ἐπιγραφή τῆς Περιβλέπτου καὶ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς (βλ. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, *Κτήτορες*, σ. 104).

185. Βλ. κεφ. 3.8: «Τὰ οἰκόσημα», σ. 117.

οικοδόμηση της μονής. Διότι ό κατά τὰ ἄλλα ἄγνωστος Ἰγνάτιος προβάλλεται σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιγραφή, πού εἶναι ἀπολύτως συγγενῆς μὲ τίς ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Περιβλέπτου, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν ἴδρυσή της. Τὸ ὄνομά του μάλιστα, σύνηθες γιὰ ἱερωμένο, ἐνισχύει τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς καὶ ἡ προβεβλημένη ἀναφορά του νὰ φαίνεται δικαιολογημένη.

Μεταξὺ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Περιβλέπτου δὲν βρέθηκε κάποια πού νὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Ὡστόσο στὴν τοιχογραφία πού ἀπεικονίζει τὸ ζεῦγος τῶν δωρητῶν ὑπάρχει μιὰ σχετικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία δυστυχῶς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ διαβαστεῖ (Εἰκ. 72δ). Βρίσκεται πάνω στὸν τοῖχο τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου στέκονται σὲ στάση δέησης οἱ δωρητὲς (Εἰκ. 72α, 72β, 73α). Τόσο ὁ τύπος τῶν γραμμάτων, ὅσο καὶ τὸ εἶδος καὶ ἡ πυκνότητα τοῦ χρώματος, προδίδουν ὅτι πρόκειται γιὰ νεότερη προσθήκη πού δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν τοιχογράφηση τοῦ συγκεκριμένου θεματος. Στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅταν ἔγιναν οἱ δύο καταγραφές τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Μυστρᾶ, τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ συγκεκριμένη ἐπιγραφή, πού βρισκόταν σὲ μιὰ περιοχὴ τοῦ μνημείου ἐξαρχῆς ἐξαιρετικὰ ἐπιβαρυμένη ἀπὸ τὴν ὑγρασία, νὰ μὴν ἦταν καν ὁρατὴ ἐξαιτίας τῶν ἀλάτων. Στὴν συνέχεια ἡ συγκεκριμένη τοιχογραφία ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ πεδία τῶν πειραματισμῶν τόσο τοῦ Gabriel Millet ὅσο καὶ τῆς μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου¹⁸⁶. Πάντως πρόκειται γιὰ μιὰ μεταβυζαντινὴ ἐνθύμηση¹⁸⁷ ὅπως αὐτὲς πού συναντᾶμε πολὺ συχνὰ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Μυστρᾶ καὶ πού συνήθως δὲν παρουσιάζουν κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ συγκεκριμένη ἐνθύμηση, ἂν δὲν εἶχε ἐν μέρει καταστραφεῖ, θὰ μᾶς ἔδινε ἴσως¹⁸⁸ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τοὺς ἀπεικονιζόμενους δωρητὲς. Τὰ μόνα γράμματα πού σήμερα εἶναι ἀναγνώσιμα στὸν πρῶτο στίχο εἶναι: *Κα]ζΗμος*, στὸν δεύτερο: *[ΛΗC] -ΘΑ*, καὶ στὸν τρίτο: *[]Ζς'*. Ἡ λέξη τοῦ πρώτου στίχου θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ σύντμηση τοῦ ὀνόματος Καντακουζηνός. Τὰ γράμματα τοῦ δεύτερου στίχου εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναγνωστοῦν, δείχνουν

186. Στὴν συγκεκριμένη μικρὴ ἐπιφάνεια διακρίνονται τὰ ἴχνη τῆς σπάτουλας πάνω στὴν τοιχογραφία.

187. Γιὰ τὸν ὅρο «ἐνθύμσεις» βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Καστοριά, σ. 57.

188. Ἐπιχειρήθηκε φωτογράφιση μὲ ὑπερύθρες ἀκτίνες, πού δὲν ἀπέδωσε βελτίωση στὴν εἰκόνα τῶν γραμμάτων.

ώστόσο να καταλήγουν στην συλλαβή -ουα. Στὸν τρίτο στίχο τὰ γράμματα εἶναι ἐπίσης δυσδιάκριτα. Διακρίνονται μόνον τὸ τελευταῖο γράμμα, ποὺ εἶναι ζ', καὶ τὸ προτελευταῖο, ποὺ εἶναι Ζ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ ἀναφέραμε, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη ἐνδειξη πάνω στὴν τοιχογραφία ποὺ θὰ βοηθοῦσε στὸν ἐντοπισμὸ τῆς ταυτότητας τοῦ ἀπεικονιζόμενου ζεύγους. Δυστυχῶς τὸ φόντο της βρίσκεται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση καὶ φαίνεται ὅτι ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ ἔχει ἀπὸ καιρὸ χαθεῖ. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἡ ἐνθύμηση νὰ προστέθηκε πολὺ ἀργότερα, γιὰ νὰ συμπληρώσει τὴν ἀπουσία αὐτῆς τῆς πληροφορίας, ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν σώθηκε ἕως τις ἡμέρες μας.

Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή, ἀπολύτως εὐανάγνωστη, δὲν θέτει, παρ' ὅλα αὐτά, λιγότερα ἐρωτηματικὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Εἶναι χαραγμένη σὲ μιὰ πλάκα ποὺ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴν τοιχοποιία τοῦ νάρθηκα, πάνω ἀπὸ τὸ τόξο τῆς κεντρικῆς εἰσόδου του (Εἰκ. 87α). Εἶναι, χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία, ξαναχρησιμοποιημένη καὶ τοποθετημένη σὲ ἕναν τοῖχο ποὺ κτίσθηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ νάρθηκα¹⁸⁹. Τὰ γράμματά της εἶναι χαραγμένα μέσα σὲ δύο ἐφαπτόμενους κύκλους σὲ σταυροειδῆ διάταξη. Στὸν πρῶτο εἶναι εὐανάγνωστο τὸ ὄνομα Λέωντος, καὶ στὸν δεῦτερο τοῦ Μαβρόπαπα¹⁹⁰. Καὶ οἱ δύο λέξεις εἶναι ἀνορθόγραφα γραμμένες, μὲ βυζαντινὰ γράμματα.

Τὸ γεγονός ὅτι μιὰ βυζαντινὴ ἐπιγραφή διατυπωμένη σὲ μιὰ γενικὴ κτητικὴ χρησιμοποιήθηκε ξανὰ σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση, πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν χάραξή της, ὁδήγησε τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ταυτότητα καὶ τὴν δύναμη τῶν Μαυροπαππάδων στὸν Μυστρά. Ὁ πρῶτος Μαυρόπαππας ποὺ ἀπαντᾷ εἶναι ἕνας Λέων Μαυρόπαππας. Σύμφωνα μὲ τὴν γαλλικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*, κατοικοῦσε στὸν Μυστρά τὸ 1296 καὶ διέθετε ἑκατὸ Τούρκους μισθοφόρους. Προφανῶς πρόκειται γιὰ ἕναν τοπικὸ ἄρχοντα ὁ ὁποῖος, ἐξαιτίας μιᾶς προσωπικῆς διαμάχης συγγενικοῦ τοῦ προσώπου, ἀποφασίζει νὰ διαθέσει τοὺς μισθοφόρους του γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ κάστρου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ πρὸς τοῦτο ζητεῖ καὶ παίρνει τὴν ἔγκριση τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Μυστρά. Ἡ κατάληψη τοῦ κάστρου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὅμως σημαίνει καὶ τὴν διακοπὴ τῆς εἰρήνης ποὺ εἶχε

189. Βλ. κεφ. 3.9.2: «Δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση», σ. 129.

190. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι δημοσιευμένη καὶ ἀπὸ τὸν MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. XXIX, σ. 133, καὶ ἀπὸ τὸν ΖΗΣΙΟΥ, *Ἐπιγραφαί. Α' Λακεδαίμονος*, ἀρ. 137, σ. 439.

υπογραφεί τὸ 1289 μεταξὺ τοῦ πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας Florent καὶ τοῦ αὐτοκράτορα¹⁹¹. Ὡστόσο πρόκειται γιὰ μιὰ διαμάχη συνηθισμένη στὴν Πελοπόννησο αὐτῆς τῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία τὰ σύνορα μεταξὺ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας καὶ τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφῆ καὶ οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες εἶναι ἱκανοὶ νὰ προξενοῦν συγκρούσεις¹⁹².

Τὸ 1316 ἕνας Θεόδωρος Μαυρόπαππας¹⁹³, μαζὶ μὲ ἄλλους τοπικοὺς ἄρχοντες, ὑπερασπίζεται τὰ συμφέροντα μιᾶς μοναχῆς σχετικὰ μὲ τὴν ἰδιοκτησία μιᾶς εἰκόνας τῆς Παναγίας. Λίγο ἀργότερα ἕνας Νικόλαος Μαυρόπαππας¹⁹⁴ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς ἐπισκοπικῆς πράξης τοῦ 1330, ποὺ εἶναι χαραγμένη πάνω σὲ κίονα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν Μυστρά. Στὴν ἐπισκοπικὴ πράξη ἀπαριθμοῦνται οἱ ἰδιοκτησίες τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο οἱ ἰδιοκτησίες τοῦ Νικολάου Μαυρόπαππα, ποὺ βρίσκονταν στὴν θέση Τσουκανιστήριον, περιέρχονται στὴν Μητρόπολη μετὰ τὸν θάνατό του.

Ἡ τελευταία γνωστὴ ἀναφορὰ τῆς οἰκογένειας ἀνέρχεται στὸ 1454. Ἡ οἰκογένεια τῶν Μαυροπαππάδων περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν ἀρχόντων ποὺ ἔχουν διακοῦσι κάθε ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ ζητοῦν, λόγω τῶν παλαιῶν τους ἀξιωμάτων, νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ σουλτάνου¹⁹⁵. Τὴν πρότασή τους ἀποδέχεται ὁ Μωάμεθ Β' μὲ ἔγγραφό του, ποὺ φέρει ἡμερομηνία 26 Δεκεμβρίου 1454¹⁹⁶.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ οἰκογένεια τῶν Μαυροπαππάδων ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς ἰσχυρὲς οἰκογένειες τοῦ Μυστρά, τουλάχιστον κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνες τῆς ἀκμῆς του. Ἡ τελευταία πράξη τους μάλιστα, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς πολιτικὴ καὶ ἡ ὁποία ἐπισυμβαίνει ἐπτὰ μῆνες μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὀκτὼ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Μυστρά στοὺς Τούρκους, πιθανότατα νὰ τοὺς ἐξασφάλισε τὴν διατήρηση τῆς ἰσχύος τους καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

191. ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 65· PAGE, *Being Byzantine*, σ. 228.

192. SHAWCROSS, *The Cronicle of Morea*, σ. 238-240· ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 25-77.

193. MIKLOSICH – MÜLLER, *Acta et diplomata*, I, σ. 53.

194. MILLET, *Inscriptions byzantines*, σ. 123-124.

195. ZAKYTHINOS, *Despotat*, II, σ. 250.

196. MIKLOSICH – MÜLLER, *Acta et diplomata*, III, σ. 290.

Όπως θα δοῦμε στὴν συνέχεια, ἡ ἐπιγραφή *Λέωντος τοῦ Μαβρόπαπα*, μολονότι δὲν βρίσκεται σήμερα στὴν ἀρχική της θέση, πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μετὶς μετασκευῆς ποὺ ἐπῆλθαν στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες.

Μιὰ τρίτη ἐπιγραφή, ποὺ ἐμφανῶς σχετίζεται μετὶς διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς μονῆς, εἶναι χαραγμένη πάνω στὸ ἀνώφλι τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ καθολικοῦ, γιατί φέρει ἐμφανὴ χρονολογία: ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ἐνὸς σταυροῦ ὑπάρχουν τὰ γράμματα *ΙΩΑ* καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ γράμματα *ΚΒΤ*. Ἀπὸ κάτω, σὲ δεύτερη γραμμὴ, εἶναι χαραγμένη ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἡ χρονολογία *ΑΨΞΓ* (1763) (Εἰκ. 45α). Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, ποὺ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ δωρητῆ (Ἰωάννης Κρεβατᾶς) καὶ τὴν χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῆς συγκεκριμένης θύρας, εἶναι εὐκόλο νὰ διαβαστεῖ· ἄλλωστε, πολὺ κοντὰ στὴν Περίβλεπτο, κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα βρισκόταν τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Κρεβατᾶδων, μεγάλης καὶ ἰσχυρῆς οἰκογένειας τοῦ Μυστρᾶ¹⁹⁷. Ὁ δωρητὴς τῆς συγκεκριμένης ἐπέμβασης στὸν ναό, ποὺ ἔγινε τὸ 1763, ὀνομαζόταν Ἰωάννης Κρεβατᾶς, ἐνῶ ἕναν χρόνο περίπου νωρίτερα ἕνα ἄλλο μέλος τῆς ἰδίας οἰκογένειας, ὁ Κυριάκος Κρεβατᾶς, χρηματοδότησε τὴν κατασκευὴ μιᾶς μεγάλης κρήνης μέσα στὸ διπλανὸ φαράγγι, πίσω ἀπὸ τὸ γεφύρι ποὺ ὁδηγεῖ στὸν Μυστρά¹⁹⁸.

Σὲ τοιχογραφία στὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς διακρίνονται, μετὶς τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὅλο καὶ λιγότερο, τὰ ἴχνη τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ παρεκκλησίου (Εἰκ. 57α, 57β). Σύμφωνα μετὶς μαρτυρίες τῶν G. Millet καὶ K. Ζησίου, σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὑπῆρχε διπλὸ στρώμα τοιχογραφιῶν μετὶς ἐπιγραφή¹⁹⁹. Ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα διακρίνονταν, μέχρι τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, κάποια γράμματα, ὅπως *Π γ Ι*, ἐνῶ τὸ δεύτερο στρώμα εἶχε καταπέσει σὲ μεγάλο ποσοστό. Ἀλλὰ καὶ ὅ,τι κατέγραψαν καὶ οἱ δύο μεγάλοι ἐρευνητὲς στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα δὲν μᾶς δίνει καμιὰ ἀξιοσημείωτη πληροφορία.

197. ΔΟΥΚΑΣ, *Σπάρτη*, σ. 670 καὶ 805-809· ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κρεβατᾶδες. Ἰδιαιτέρως γιὰ τὸν Ἰωάννη Κρεβατᾶ, ποὺ ἦταν προύχοντας τοῦ Μυστρᾶ μέχρι τὸ 1770, ὁπότε καὶ δολοφονήθηκε κατὰ τὰ Ὀρλωφικά, βλ. σ. 181.

198. MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. 45, σ. 147.

199. Αὐτόθι, ἀρ. 30, σ. 134· ΖΗΣΙΟΥ, *Ἐπιγραφαί. Α΄ Λακεδαιμόνος*, ἀρ. 138, σ. 439.

Ἐξ ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ σταυροειδὲς συμπίλημα τῆς μονῆς, στὸ κάτω ἄκρο δεξιά, εἶναι πρόχειρα χαραγμένη μιὰ μεταγενέστερη ἐπιγραφή (Εἰκ. 86α). Τὸ κείμενό της, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Millet²⁰⁰, ἀναφέρει: + αψιδ Μαρτίου Θ ἐκτίστη / διὰ ἐξόδου τοῦ Παναγιώτου / Θηβαίου.

Τὸ ὄνομα τοῦ Παναγιώτη Θηβαίου δὲν περιλαμβάνεται στὰ γνωστὰ ὀνόματα τοῦ Μυστρᾶ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα. Ὡστόσο δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι αὐτὸς ποὺ χρηματοδότησε τὴν διαμόρφωση τῆς εἰσόδου στὴν μονή, ἔτσι ὅπως σώζεται ἕως σήμερα.

3.8 Τὰ οἰκόσημα

Τὸ θέμα τῶν ἐραλδικῶν λεόντων, ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τοὺς κτήτορες τῆς Περιβλέπτου, μᾶς εἶχε ἀπασχολήσει καὶ στὸ παρελθόν²⁰¹. Στὴν Περιβλέπτο ἀπαντᾶται σὲ δύο σημεῖα: στὴν μαρμάρινη πλάκα μὲ δύο ἐραλδικοὺς λέοντες ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροσχημοῦ μονογράμματος τῆς Περιβλέπτου, ποὺ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε τὸ 1714 στὴν σημερινή πύλη εἰσόδου στὴν μονή (Εἰκ. 88α), καὶ στὴν μιὰ πώρινη πλάκα, πλαισιωμένη ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία, δυτικὰ τοῦ δίλοβου παραθύρου στὸ μέτωπο τοῦ νότιου σκέλους τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 25α). Ἡ ἀνατολική πλάκα εἶναι σκοπίμως ἀπολαξευμένη. Ἡ δυτικὴ διατηρεῖται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση. Ἐχει διπλὸ πλαίσιο: τὸ ἐσωτερικὸ δὲν φέρει διακόσμηση, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ ἑξεργού σχοινίου, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς μονῆς, ὅπως γεῖσα, κοσμητὲς τρούλλων κ.ά.

Τὸ κυρίως θέμα τῆς πώρινης πλάκας εἶναι ἓνας ἐπιπεδόγλυφος ἐραλδικὸς λέοντας στραμμένος πρὸς τὰ δεξιά, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἓνα ὄρθιο ξίφος. Οἱ κατασκευαστικὲς καὶ διακοσμητικὲς λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ θέμα τοῦ ἀναγλύφου, δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἐραλδικὸ σύμβολο ἔχει κατασκευασθεῖ μαζὶ μὲ τὸν ναό. Προσεκτικὴ φωτογράφιση ἐπέτρεψε νὰ διαπιστωθοῦν ἐντυπωσιακὲς λεπτομέρειες πάνω στὸ ἀνάγλυφο: μολονότι τὸ στέμμα καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς χαίτης τοῦ λέοντα ἔχουν ἀπολαξευθεῖ, τὰ ἴχνη τοῦ στέμματος εἶναι ἐμφανῆ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του (Εἰκ. 88α). Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀπολήξεις τοῦ στέμματος

200. MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. 28, σ. 133.

201. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Κτήτορες.

είναι τριγωνικές κατὰ τὰ δυτικά πρότυπα, πού παραπέμπουν στο χειρόγραφο τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἰωβ τοῦ Τζυκανδήλη²⁰². Ἐντυπωσιακότερη εἶναι ἡ λεπτομέρεια στο ἐπάνω ἀνατολικό τμήμα τῆς πλάκας, πού εἶναι ἐπίσης ἀπολαξευμένο: ἀπό τὸ καλέμι τοῦ καταστροφέα τοῦ συμπιλήματος τοῦ ὀνόματος πού ἦταν χαραγμένο ἐκεῖ ἔχει ξεφύγει τὸ χαρακτηριστικό ζ τοῦ σταυροειδοῦς συμπιλήματος κ κ ζ ν, δηλαδή *Καντακουζηνοῦ* (Εἰκ. 88α, 88β)²⁰³. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν καμιά ἀμφιβολία περὶ τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ.

Τὸ θέμα τοῦ ὄρθιου λέοντα, χωρὶς ὅμως νὰ κρατεῖ ξίφος, ὅπως εἶδαμε, ἔχει σχεδιαστεῖ ἀπὸ τὸν Fourmont καί, λόγω τῆς ἐπιγραφῆς πού τὸ συνόδευε, ἀποδίδεται χωρὶς καμιά ἀμφιβολία στὸν Μανουὴλ Καντακουζηνὸ (Εἰκ. 74, 75α, 76). Στὸ ἴδιο ἐπίσης φύλλο, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ Fourmont ἐντόπισε «*dans une église*» τὸ θέμα ἐνὸς λιονταριοῦ καὶ ἐνὸς γρύπα δίπλα στὰ συμπιλήματα τοῦ ὀνόματος τοῦ Καντακουζηνοῦ, τὰ ὁποῖα δὲν ἀπεικόνισε (Εἰκ. 75β). Κατὰ συνέπεια στὴν Περιβλεπτο ἔχουμε, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστό, τὴν παλαιότερη ἀπεικόνιση σὲ πλήρη μορφή τοῦ οἰκόσημου τῶν Καντακουζηνῶν, μὲ τὸν ἐραλδικὸ ἐστεμμένο λέοντα νὰ κρατεῖ ξίφος. Ὁ λέων εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιά, μᾶλλον γιὰ λόγους συμμετρίας, ὥστε ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου νὰ εἶναι ἀντικριστὰ τὰ οἰκόσημα τῶν οἰκογενειῶν τοῦ πρώτου ζεύγους τῶν δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας.

Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε μία ἀκόμη, μᾶλλον πρώιμη, ἀντίστοιχη ἀπεικόνιση πού ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν A. van Millingen, ὁ ὁποῖος τὸ 1899 σημειώνει ὅτι «*μέχρι πρόσφατα*» (*until recently*) πάνω σὲ πύργο τοῦ θαλάσσιου τείχους τοῦ Koum Karoussi, δηλαδή στο βυζαντινὸ λιμάνι τοῦ Κοντοσταυλίου, ὑπῆρχε πλάκα μὲ ἐστεμμένο ὄρθιο λιοντάρι πού κρατοῦσε σπαθὶ μέσα σὲ θυρεό, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸν θυρεὸ τέσσερις κύκλοι περιέκλειαν σὲ σταυροειδὴ διάταξη, φθαρμένα, τὰ γράμματα τοῦ συμπιλήματος τοῦ ὀνόματος τοῦ κατόχου τοῦ οἰκόσημου. Ὁ van Millingen παραθέτει καὶ σχέδιο τῆς πλάκας (Εἰκ. 88γ) καὶ ἀποδίδει τὸ οἰκόσημο στὸν

202. Βλ. σ. 68-70 καὶ Par. gr. 135, φ. 205v, 210r, 243v, 246v, 247r.

203. Ὁ Στ. Σίνος ἀναφέρει ὅτι ἡ πλάκα μὲ τὸν λέοντα φέρει τὸ μονόγραμμα τοῦ Καντακουζηνοῦ (βλ. ΣΙΝΟΣ, *Mistras*, σ. 434).

Ἀνδρόνικο Γ' ²⁰⁴. Λόγω τῆς σαφοῦς ἀπεικονίσεως τοῦ οἰκόσημου μὲ τὸν λέοντα ποὺ κρατεῖ σπαθὶ καὶ τοὺς τέσσερις κύκλους τῶν συμπλημάτων –ἀκόμη καὶ ἂν ἀτυχῶς δὲν ἀπεικονίζονται σαφῶς καὶ τὰ γράμματα τοῦ ὀνόματος–, θεωροῦμε πιθανότερο ἢ ἐπισκευὴ τοῦ θαλάσσιου τείχους σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ παρὰ ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Γ'.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ οἰκόσημου τοῦ Καντακουζηνοῦ στὸν Μυστρά ἔγινε μὲ ἐρμηνευτικὴ ἐλευθερία. Δὲν τηρήθηκαν οἱ αὐστηροὶ κανόνες τῆς ἐραλδικῆς, ὅπως ἔγινε μὲ τὰ οἰκόσημα τῶν Λουζινιαν στὴν Κύπρο, ὅπου ἴσχυαν οἱ δομὲς τῆς Δύσης ²⁰⁵. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς χαλαρότητας, οἱ δύο ἀντῳποὶλέοντες ποὺ κρατοῦν τὸ σταυροειδὲς μονόγραμμα τῆς Περιβλέπτου θὰ πρέπει ἀρχικῶς νὰ εἶχαν ἐπιλεγεῖ ὡς σύμβολα τῶν δύο οἰκογενειῶν τῶν κτητόρων, τῶν ὁποίων τὰ οἰκόσημα ἔφεραν λέοντες. Ὡστόσο ἡ προσπάθεια τῆς ἐξάλειψης τῶν συμβόλων τῆς ταυτότητας τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὅπως τὸ στέμμα ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ λέοντα καὶ τὸ συμπλήμα τοῦ ὀνόματός του, δείχνει ὅτι στὴν συνέχεια οἱ λέοντες δὲν ἀπολαξεύθηκαν ἀπὸ παντοῦ, διότι, ἔχοντας ἀπωλέσει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ οἰκόσημου, παρέμειναν ὡς ἀπλὸ διακοσμητικὸ θέμα. Εἶναι πιθανότατο ἡ ἀπολάξευση νὰ ἔγινε πολὺ νωρὶς, ἀμέσως μόλις ἐπικράτησε ἡ οἰκογένεια τῶν Παλαιολόγων στὸν Μυστρά, μετὰ τὴν διαμάχη μὲ τοὺς διαδόχους τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς Ἰσαβέλλας, ἡ ὁποία γνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της δὲν θὰ εἶχε κανένα ἔρεισμα στὸν τόπο ²⁰⁶.

Τὸ μαρμάρينو ἀνάγλυφο μὲ τὸ σταυρόσχημο μονόγραμμα τῆς Περιβλέπτου, τοὺς λέοντες καὶ τὰ κρινάνθεμα ἔχει ἤδη συσχετιστεῖ ²⁰⁷ μὲ τὰ δύο θραύσματα τοῦ ὑπέρθυρου ποὺ φέρει ἐγγεγραμμένο σὲ κύκλο τὸ σταυρόσχημο συμπλήμα τοῦ ἐξελληνισμένου ὀνόματος τῆς Isabelle de Lusignan: Ζαμπέα ντὲ Λεζηνάω (Εἰκ. 87β, 87γ). Ἀνάμεσα στὸ μετάλλιο μὲ τὰ δύο ὀνόματα, ἓνα τρίτο μετάλλιο φέρει τὸ οἰκόσημο τῶν Λουζινιαν μὲ

204. MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, σ. 189-190.

205. CERNOVODEANU, *L'héraldique byzantine*, σ. 409-412· OUSTERHOUT, *Emblems of power*, σ. 89-94· FAILLER, *Les insignes*.

206. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 62.

207. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, *Κτήτορες*.

τὸν λέοντα²⁰⁸, πάλι στραμμένον πρὸς τὰ δεξιά, νὰ κοιτάζει, σύμφωνα μὲ τὴν συγκεκριμένη ἀπεικόνιση τοῦ οἰκόσημου, πρὸς τὸν σταυρὸ τῆς Ἱερουσαλήμ²⁰⁹. Τὸ δυτικὸ θέμα τοῦ κρινάνθεμου συναντᾶμε ἐπίσης σὲ τρία θραύσματα ἐπιστυλίου, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν ξαναχρησιμοποιηθεῖ στὸ τέμπλο τῆς Περιβλέπτου (Εἰκ. 32α, 32β, 32γ)²¹⁰. Κρινάνθεμα ἐξάλλου ἀπεικονίζονται κακότεχνα στὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Καστάνια²¹¹, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται καὶ τὸ κιονόκρανο τῶν ἀντικριστῶν λεόντων ποὺ βρίσκεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Καλαμάτας καὶ ποὺ ἤδη συνδέσαμε μὲ τὴν περιστασιακὴ παραμονὴ τῆς Ἰσαβέλλας στὴν περιοχή.

208. VAIVRE, *Le décor héraldique*, σ. 427-436, οἰκόσημο προερχόμενο ἀπὸ τὸ Poitiers, τόπο καταγωγῆς τῶν Λουζινιάν. Στὴν Κύπρῳ ἀποδίδεται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν σταυρὸ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τὸν ὄρθιο λέοντα νὰ τὸν κοιτάζει ἀπὸ δεξιά.

209. Τὸ σπάσιμο τοῦ ἐπιστυλίου ἔχει γίνῃ στὸ σημεῖο μεταξὺ τοῦ λέοντος καὶ τοῦ σταυροῦ. Ὡστόσο εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ὁ ὄρθιος λέων ἐπίσης κοιτάζει τὸν σταυρὸ τῆς Ἱερουσαλήμ ἀλλὰ ἀπὸ ἀριστερά. Γιὰ τὶς δυσκολίες τῆς ἀνάγνωσης τῶν παραλλαγῶν τῶν βασικῶν θεμάτων στὰ οἰκόσημα τῶν Λουζινιάν βλ. αὐτόθι, σ. 425-427.

210. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Δυτικὰ στοιχεῖα στὸ Μυστρά· ΜΑΡΙΝΟΥ, *Μνημεῖα Μυστρά*, σ. 181-184. Τὸ συγκεκριμένο ἐπιστόλιο μὲ τὸ γνωστὸ μικρασιατικὸ θέμα εἶναι σπάνιο, γιατί τὰ τοξύλλιά του γεμίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἀνθέμια καὶ τοὺς πυροστροβίλους, καὶ μὲ τὸ καθαρὰ δυτικὸ θέμα τῶν κρινάνθεμων. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ συνόλου εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ κυρίως χαρακτηρίζεται ἀπὸ σφιχτὸ πλάσιμο, κατεργασία ποὺ τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ 14ου αἰώνα ποὺ κατασκευάστηκαν στὸν Μυστρά. Ἡ Γ. Μαρίνου θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἦρθε ἀπὸ τὴν φραγκοκρατούμενη Λακεδαιμονία. Παρόλο ποὺ ἡ βυζαντινὴ Λακεδαιμονία συνέχιζε νὰ εἶναι μιὰ σημαίνουσα πόλη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, ἐλάχιστα γνωρίζουμε γι' αὐτήν. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἀνασκαφὲς τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας δὲν μαρτυροῦν κάτι περὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Φράγκων ἐκεῖ. Χαρακτηριστικὰ ὁ Α. Bon σημειώνει: «*Nous ne décrivons rien de Lacédémone au temps de la Principauté, car aucun texte contemporain ne donne de renseignements sur ce qu'y firent les Francs*» (BON, *La Morée franque*, σ. 500). Τὸ πιθανότερο εἶναι τὸ περίφημο ἐπιστόλιο νὰ κατασκευάστηκε τὸν 13ο αἰώνα καὶ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Μυστρά, τὸ ὁποῖο, μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ οἰκισμοῦ χαμηλότερα, ἔπαψε νὰ παίζει τὸν ρόλο γιὰ τὸν ὁποῖο ἀρχικὰ κτίστηκε καὶ παρέμεινε στρατιωτικὴ ἔδρα τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Οἱ ἀποκατασταθεῖσες ἀρχικὲς διαστάσεις τοῦ ἐπιστυλίου ἐξάλλου (βλ. ΜΑΡΙΝΟΥ, αὐτόθι) ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ παρεκκλήσια τοῦ κάστρου.

211. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Μάνη*, σ. 306-313· ΚΑΡΡΑΣ, *The view from Kastania*, σ. 162-165.

Τὰ κρινάνθεμα στὴν Περίβλεπτο πὺν ἔως τώρα ἀναφέραμε ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, σὲ πρώτη ἢ σὲ δεύτερη χρῆση, ὡς διακοσμητικὸ θέμα στὴν μονὴ καὶ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὸ κρινάνθεμο πὺν τοποθετήθηκε μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς στὴν ἐξαιρετικὰ περίοπτη θέση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ, ἀνάμεσα σὲ δύο πεντάφυλλους ρόδακες. Ὑπογραμμίζεται ὅτι τὸ κρινάνθεμο αὐτὸ καὶ οἱ ρόδακες πὺν τὸ πλαισιώνουν εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἐντοιχίστηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων: διαταράχθηκε ἡ πλινθοπερίκλειστη δομὴ, οἱ κατακόρυφες πλίνθοι ἀφαιρέθηκαν καὶ οἱ λιθόπλινθοὺς ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἄλλες, στενότερες, πὺν ἔφεραν σὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο τὰ θέματα τοῦ κρινάνθεμου καὶ τῶν ροδάκων. Ἀνάμεσα στὰ τρία θέματα τοποθετήθηκαν δύο ἰσοπλατεῖς πώρινες λιθόπλινθοι, γιὰ νὰ διαχωρίσουν σὲ ἴσες ἀποστάσεις τὸ κρινάνθεμο ἀπὸ τοὺς ρόδακες (Εἰκ. 39α).

Τὰ σύμβολα αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὴν ἀτεχνὴ προσπάθεια τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων λάξευσης κρινάνθεμου, ἀπλοῦ ἢ σὲ συνδυασμὸ μὲ πυροστροβίλους, στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἐπιθήματος τῆς νότιας παραστάδας τοῦ καθολικοῦ, πὺν εἶναι τμῆμα βυζαντινοῦ ἐπιστυλίου σὲ δεύτερη χρῆση (Εἰκ. 89α, 89β, 89γ).

Ἡ προσπάθεια πὺν ἔχει καταβληθεῖ γιὰ νὰ προστεθεῖ τὸ θέμα τοῦ κρινάνθεμου ἀνάμεσα σὲ δύο ρόδακες στὸν συγκεκριμένο ναὸ εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὸ ἐπαναχρησιμοποιημένο ἐπίθημα τῆς παραστάδας πὺν βρίσκεται στὸν ἀπέναντι βόρειο τοῖχο δὲν ἔχει καταβληθεῖ ἀνάλογη προσπάθεια, ἐπειδὴ φέρει στὴν ὄψη τοῦ κρινάνθεμα. Οἱ πλάγιες ὀψεις τοῦ ἔχουν κοσμηθεῖ μὲ ἕναν σταυρὸ τῆς Μάλτας καὶ ἕναν πεντάφυλλο ρόδακα μὲ καρδιόσχημα πέταλα πὺν ἔχει παραμείνειν ἡμίεργος (Εἰκ. 90α, 90β, 90γ). Τὰ κρινάνθεμα, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα θέματα τοῦ ἐπιστυλίου, εἶναι ἐγγεγραμμένα σὲ κύκλους. Τόσο τὰ κρινάνθεμα, ὅσο καὶ τὰ θέματα τῶν πλάγιων πλευρῶν (Εἰκ. 89α, 89β, 89γ), παραπέμπουν στὸ γοτθικὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Γεράκι²¹². Ἐκεῖ τὸ θέμα τοῦ κρινάνθεμου καὶ τῶν ροδάκων ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἱπποτικά

212. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Τὸ γλυπτὸ «προσκυνητάρη», ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ πρῶτος πὺν ἐπισήμανε τὴν συγγένεια ἀνάμεσα στὰ κρινάνθεμα τοῦ Γερακίου καὶ στὰ κρινάνθεμα τοῦ Μυστρά ἦταν ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος, ὁ ὁποῖος ὁμως, ἀποδίδοντας τὰ συγκεκριμένα θέματα στὸν Γουλιέλμο Βιλλεαρδουῖνο, ὁδηγήθηκε σὲ παρερμηνεῖες (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Φράγκικα κρινάνθεμα).

έμβληματα, πάνω στο ταφικό μνημείο και κάτω από το οικόσημο του τεθνεώτος, που ήταν αδελφός του ιππότη Inigo d'Alfero. Ο d'Alfero ήταν ύψηλότερο στέλεχος του τάγματος των Ίωαννιτών Ίπποτών και συνοδός του μεγάλου μαγίστρου Juan Fernández de Heredia, όταν ήρθε στην Πελοπόννησο το 1378 για να προσφέρει τις υπηρεσίες του τάγματος των Ίωαννιτών στο πριγκιπάτο της Αχαΐας²¹³. Τότε ο Heredia, σε μια συμπλοκή με Τούρκους και Άλβανούς που απειλούσαν το πριγκιπάτο, συνελήφθη. Οί Ίωαννίτες προσέτρεξαν στην δέσποινα του Μυστρά Ίσαβέλλα και, στο πλαίσιο των εξαιρετικών έπαφών που είχε το ζεύγος των δεσποτών του Μυστρά με την Δύση, δανείστηκαν ένα μεγάλο ποσό για την απελευθέρωση του Heredia. Φαίνεται ότι κατά την διάρκεια των διαπραγματεύσεων για το δάνειο, και κυρίως μέχρι να έπιτευχθεί ή συμφωνία για την απελευθέρωση του Heredia, ένα τμήμα των Ίωαννιτών Ίπποτών, με έμβλημα το κρινάνθεμο με τους ρόδακες, εγκαταστάθηκε στην Περίβλεπτο και ένα άλλο στο Γεράκι, περίπου για έναν χρόνο, από την άνοιξη του 1378 έως την άνοιξη του 1379. Τόσο το οικόσημο των d'Alfero, όσο και όρισμένα έμβληματα των Ίωαννιτών Ίπποτών, βρίσκονται συγκεντρωμένα στο ταφικό μνημείο του Γερακίου, γύρω από το κεντρικό θέμα του σταυρού της Ιερουσαλήμ. Η πωρινή πλάκα με τον δυσδιάκριτο σήμερα σταυρό, που εντάχθηκε εκ των υστέρων κάτω από την κορυφή του νότιου αετώματος της Περιβλέπτου (Εικ. 25β), οφείλεται μάλλον σε επέμβαση των Ίωαννιτών Ίπποτών. Η ένότητα των έξεργων αναγλύφων πάνω σε λιθοπλίνθους στην ανατολική έξωτερική πλευρά της Περιβλέπτου, που συνδυάζει το κρινάνθεμο ανάμεσα στους δύο ρόδακες, είναι λαξευμένη από έμπειρο δυτικό τεχνίτη του τάγματος, όπως έχει συμβεί και στο ταφικό μνημείο του Γερακίου²¹⁴. Αντιθέτως, τα ίδια έμβληματα (ο ρόδακας και το κρινάνθεμο), που ήδη αναφέραμε, έχουν λαξευθεί άτεχνα κατά χώραν στις στενές πλάγιες πλευρές των δύο επιθημάτων. Τα παραπάνω καθιστούν σχεδόν βέβαιο ότι οί Ίωαννίτες εγκαταστάθηκαν για έναν χρονικό διάστημα στην μονή της Περιβλέπτου, με την άδεια του ζεύγους των δεσποτών του Μυστρά.

213. BON, *La Morée franque*, σ. 253-254.

214. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Τò γλυπτό «προσκυνητάρι». Βλ. και κεφ. 2: «Η ζωή της Isabelle de Lusignan ή Ζαμπέας ντε Λεζηνάβ ή Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 68.

3.9 Οί οικόδομικές φάσεις τῆς Περιβλέπτου

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Gabriel Millet εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τὸ καθολικὸ καὶ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης κτίσθηκαν ταυτοχρόνως, καὶ ἀκολούθησε ἡ οἰκοδόμησις τῶν παρεκκλησίων τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα καὶ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, γιὰ νὰ προστεθεῖ στὸ τέλος ὁ νάρθηκας (Εἰκ. 69α).

Στὴν προκειμένη μελέτῃ διαφοροποιοῦνται αὐτὰ τὰ συμπεράσματα: τὸ καθολικὸ οἰκοδομήθηκε μαζὶ μὲ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα καὶ ἀκολούθησαν, σὲ διαφορετικὲς περιόδους, ὁ νάρθηκας καὶ τὰ ἄλλα δύο παρεκκλήσια. Ἀπὸ τίς ἕως τώρα οἰκοδομικὲς παρατηρήσεις προκύπτει ὅτι τὸ ναοδομικὸ σύνολο τῆς Περιβλέπτου ὁλοκληρώθηκε σὲ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις, μὲ ἀντίστοιχες τροποποιήσεις τοῦ καθολικοῦ. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ ἐμφανέστερη ἐντοπίζεται στὸν νάρθηκα: ὑπολείμματα προσκυνηταρίων ἐντοιχισμένων ἐκ τῶν ὑστέρων, φουρούσια ποὺ σήμερα δὲν φέρουν κάποιο τόξο, τετραμερὴς τοξοστοιχία, συμφυῆς μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ καὶ μὲ ἀπολαξευμένους τοὺς θολίτες χαμηλὰ, ἀλλὰ ἀκέραιους ψηλότερα, συνθέτουν μιὰ αἰνιγματικὴ εἰκόνα (Εἰκ. 42α, 43, 46α, 46β, 47).

Ἐπίσης, προβληματίζει ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀκανονιστία τῆς κάτοψης τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης καὶ τὸ μὴ προσβάσιμο ὑπερῶο της. Ὁ βράχος βεβαίως εἶναι ἡ βασικὴ αἰτία τῶν ἀκανονιστιῶν. Πρέπει ὅμως νὰ διερευνηθεῖ μὲ ποιὸν τρόπο λύθηκαν τὰ προβλήματα τῆς κατασκευῆς δίπλα καὶ πάνω στὸν βράχο.

3.9.1 Πρώτη οἰκοδομικὴ φάση

Παλαιότερα ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι τὸ καθολικὸ τῆς Περιβλέπτου οἰκοδομήθηκε γιὰ νὰ «ἐξωραΐσει καὶ νὰ μεγαλώσει» ἓναν μικρὸ λατρευτικὸ χῶρο ποὺ προϋπῆρχε μέσα στὸν βράχο, δηλαδὴ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης²¹⁵. Ἐρευνώντας λεπτομερῶς τὴν συναρμογὴ τῶν δύο ναῶν συμπεραίνουμε ὅτι συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: τὸ παρεκκλήσιο

215. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 73. Στὴν ἐπανεκδόση τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ ὁ Μ. Χατζηδάκης σημειώνει ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Β'*, σ. 73).

προστέθηκε μετά την κατασκευή του καθολικού. Έχουμε ήδη επισημάνει ότι μέσα από το υπέρωο της Αγίας Αικατερίνης διακρίνεται ένα τμήμα της δυτικής όψης του καθολικού. Η πρόχειρη ἀργολιθοδομή του παρεκκλησίου έχει ἀκουμπήσει ἐκ τῶν ὑστέρων στὴν προσεγμένη πλινθοπερίκλειστη τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 53α, 53β). Διαπιστώνουμε ἐπίσης ἀρμὸ στὴν ἐπαφή τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Αγίας Αἰκατερίνης μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 50α, 50β). Ἐνα τμήμα τοῦ σημερινοῦ βόρειου τοίχου τοῦ παρεκκλησίου εἰσχώρησε στὸ καθολικὸ καὶ ἔφραξε τὴν κεντρικὴ του θύρα, προσφέροντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἐπιφάνεια τοιχογράφησης τοῦ ζεύγους τῶν δωρητῶν. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὴν θύρα αὐτὴ εἰσέρρεαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸν βράχο. Ἡ φραγὴ τῆς ἔλυσε, τουλάχιστον προσωρινά, τὸ πρόβλημα τῆς ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων.

Στὸ ὁμοίωμα τοῦ καθολικοῦ ποὺ ἀπεικονίζεται στὴν τοιχογραφία τῶν δωρητῶν διακρίνουμε μιὰ τοξωτὴ θύρα στὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερά της ἓνα ἀτελὲς τόξο, στὴν ἐπαφή τοῦ τοίχου μὲ τὸν βράχο (Εἰκ. 72β, 72γ, 73α). Κανένα παρεκκλήσιο ἢ ἄλλο πρόσκτισμα δὲν φράζει τὴν δυτικὴ ὄψη τοῦ καθολικοῦ. Ὁ νότιος τοῖχος ἐμφανίζεται ἐπίσης ἐλεύθερος, μὲ μιὰ θύρα στὸν ἀξόνα τοῦ τρούλλου.

Ὁ νότιος τοῖχος κατασκευάστηκε μὲ ἐνσωματωμένους πώρινους θολίτες τετραμεροῦς στοᾶς, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ χαμηλότεροι ἀπολαξεύθηκαν ἀργότερα. Σὲ κάθε γένεση τόξου ἀντιστοιχεῖ ἓνα φουρούσι, ποὺ σήμερα ἔχει ἀπλῶς διακοσμητικὸ ρόλο. Ἡ τοξοστοιχία κατασκευάστηκε ὡς ἡ γένεση τῆς θολοδομίας μιᾶς στοᾶς (Εἰκ. 42β, 92β, 93). Δὲν σώζονται ἄλλα ἴχνη τῆς οὔτε ἀπεικονίζεται στὸ ὁμοίωμα ἢ στοὰ ἴσως νὰ μὴν ὀλοκληρώθηκε ποτὲ (Εἰκ. 92β, 93, 94α, 94β, 95)²¹⁶. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ εἶχε καταπέσει, ὅταν ἔγινε ἡ τοιχογραφία μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 92α, 92β, 93, 72γ, 73α, 73β). Ἄλλωστε ὁ ζωγράφος τῆς τοιχογραφίας τῶν δωρητῶν ἀπεικόνισε τὸν ναὸ ποὺ ἔβλεπε ἐκείνη τὴν στιγμή· ἀπέδωσε τὴν νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ χωρὶς προστώο, ἀλλὰ μὲ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα προσκολλημένο πρὸς Α. (Εἰκ. 72β, 72γ, 73β), γεγονός ποὺ τεκμηριώνει ὅτι τὸ παρεκκλήσιο εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ καθολικόν. Ἄλλωστε τόσο ὁ τρούλλος τοῦ –μικρογραφία τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ καὶ ἡ

216. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι μιὰ στοὰ μὲ τέσσερα τόξα θὰ ἦταν πολὺ στενὴ, καὶ γι' αὐτὸ ἴσως νὰ μὴν κατασκευάστηκε ποτὲ (Εἰκ. 92α, 92β, 93).

πανομοιότυπη κατασκευή της στεφάνης τῶν δύο τρούλλων (Εἰκ. 56α, 56β)–, ὅσο καὶ οἱ λαξεύσεις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του ἀπὸ τὸν ἴδιο πωρόλιθο, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ μορφή τῆς τοιχοποιίας του, πείθουν γιὰ τὴν ταυτόχρονη ἀνέγερση τῶν δύο ναῶν (Εἰκ. 92α, 92β, 93, 94α, 94β, 95).

Πίσω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο ὁ βράχος εἶχε δύο ἐπάλληλες κοιλότητες σχηματίζοντας δύο σπηλιές, τὴν κάτω στὴν στάθμη τοῦ ἰσογείου, πολὺ μικρή, καὶ τὴν ἐπάνω, μεγάλη, στὸ ὕψος τοῦ μετώπου τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 21). Ἡ ἐπάνω σπηλιά προσφερόταν γιὰ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς ὑπερώου, ἐφόσον θὰ ἐξασφαλιζόταν ἀφενὸς ἡ πρόσβαση σὲ αὐτὸ καὶ ἀφετέρου ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ἡ περίεργη αὐτὴ κατασκευὴ φαίνεται ὅτι ἐπεβλήθη ἀπὸ τὴν ἀνάγκη διαρρύθμισης ἑνὸς μικροῦ χώρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ ζεῦγος τῶν δεσποτῶν θὰ μπορούσε νὰ παρακολουθεῖ, ἀπομονωμένο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἐκκλησίασμα, τὴν θεία λειτουργία (Εἰκ. 27).

Πάνω ἀπὸ τὴν σημερινὴ βόρεια εἴσοδο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καθολικοῦ ἀνοίγεται τὸ μεγάλο δίλοβο ἄνοιγμα τοῦ ὑπερώου (Εἰκ. 26γ). Στὴν βάση του ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων πώρινος κοσμήτης μὲ ἔξεργα κομβία καὶ μὲ ἐπίστεψη σχοινίου μέτριας τέχνης, ποὺ στρέφεται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καθολικοῦ, καλύπτοντας τὰ κατὰ τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν τῶν παραστάδων τοῦ ἀνοίγματος (Εἰκ. 26α, 28α). Στὴν θέση του ἴσως ὑπῆρχαν μαρμάρινα στηθαῖα, ἐφόσον ἡ ἀρχικὴ στάθμη τοῦ ὑπερώου τὸ ἐπέτρεπε. Ἡ πρόσβαση στὸ ὑπερῶο τῆς Περιβλέπτου διαμορφώθηκε ἀσφαλῶς κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ καθολικοῦ· ἡ σημερινή του μορφή εἶναι μεταγενέστερη. Ἡ θύρα τῆς βόρειας εἰσόδου κάτω ἀπὸ τὸ ὑπερῶο δὲν ὑπῆρχε· εἶχε τὴν μορφή κόγχης στὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου (Εἰκ. 92α, 94α, 96α κατόψεις). Ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, οἱ στενὲς ἐπιφάνειες στὸ ἐσωράχιο τῆς βόρειας ἀψίδας, τοιχογραφημένες μὲ στυλῖτες ἀγίους, μαρτυροῦν ὅτι, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση, ἀβαθὴς κόγχη κατεῖχε τὴν θέση τῆς βόρειας θύρας τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 31α, 31β), ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ μὲ τὴν βορειοδυτικὴ θύρα του, ποὺ δὲν ἄνοιξε ποτέ, ἐπίσης λόγω ὑπαρξης τοῦ βράχου (Εἰκ. 20). Τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ σημερινὴ εἴσοδος ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο νὰ διαμορφώθηκε ἀφοῦ ἄνοιξε ἡ κόγχη κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση²¹⁷.

217. Βλ. κεφ. 3.9.3 «Τρίτη οἰκοδομικὴ φάση», σ. 131.

Ὁ βράχος ἐπέτρεπε, ὀριακά, τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ, κατ' ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὴν νότια. Ἀντ' αὐτοῦ διαπιστώνουμε ὅτι στὴν θέση τοῦ μετώπου τοῦ βόρειου σκέλους ἀνοίγεται, ἔκκεντρα, τὸ μεγάλο δίλοβο ἄνοιγμα τοῦ ὑπερώου.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀναπαρασταθεῖ ἡ μορφή καὶ ἡ ἔκταση τῆς ἀνατολικῆς ἀπόληξης τοῦ βράχου μέσα στὸν περίβολο τῆς μονῆς, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς ἐπεμβάσεις. Μεταξὺ τῆς σημερινῆς πύλης τῆς μονῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς θύρας τοῦ καθολικοῦ ἔχουν ἀπολαξευθεῖ τμήματα τοῦ βράχου χαμηλά, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ νεότερη εἴσοδος ἀπὸ τὴν βόρεια, ἐπίσης τοξωτὴ πλευρά. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους ὁ βράχος ἀπολαξεύθηκε σὲ ὀρισμένα σημεῖα προκειμένου νὰ κατασκευασθεῖ ἡ λίθινη κλίμακα ποὺ ὁδηγεῖ σήμερα στὸ ὑπερῶ (Εἰκ. 4, 5).

Ἀνάλογες πρέπει νὰ ἦταν καὶ οἱ ἀπολαξεύσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ὁ χώρος τοῦ ὑπερώου κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν προσθήκη τοξωτῆς γεφύρωσης τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ μὲ τὸν βράχο στὴν ὀροφὴ τῆς κατω σπηλιάς, προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ἡ ὑπόβαση τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερώου (Εἰκ. 21, 24). Τὸ σημερινὸ δάπεδο, ἄρκετα ὑπερυψωμένο, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρχικὴ στάθμη τοῦ χώρου. Τὸ τόξο ποὺ περιβάλλει τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος καὶ τὸ ἴχνος ποὺ ἄφησε ἓνας τοῖχος δεξιὰ τοῦ ἀποτελοῦν ἴσως ἐνδείξεις τῶν ὀρίων ἐνὸς μικροῦ ὑπερώου ποὺ καταλάμβανε τμῆμα τῆς σπηλιάς (Εἰκ. 27). Δύο πωρόλιθοι, ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὴν βορειοανατολικὴ ἀκμὴ τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας τοῦ καθολικοῦ, ὑποδηλώνουν τὴν ἀρχικὴ θέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὑπερώου, λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν σημερινό. Ὁ κάτω πωρόλιθος δείχνει τὴν θέση τοῦ ἀνωφλίου τῆς εἰσόδου στὸ ὑπερῶ, ὁ ἀνώτερος ἴσως σχετίζεται μὲ τὴν στέγασή του (Εἰκ. 30).

Οἱ ἀλλεπάλληλες ἀπολαξεύσεις τοῦ βράχου καὶ ἡ τελευταία ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἄνοδο στὸ ὑπερῶ δὲν ἄφησαν ἐπαρκῆ ἴχνη γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἀρχικὴ εἴσοδό του, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, βρισκόταν ἀριστερά, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ, προωθημένη ἀνατολικότερα τῆς σημερινῆς.

Συμπερασματικὰ καταλήγουμε στὰ ἑξῆς: τὸ καθολικὸ ἀρχικῶς εἶχε τρεῖς θύρες, δύο στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ μία στὸν νότιο· ἡ πρόσβαση τόσο στὸ καθολικὸ ὅσο καὶ στὴν μονὴ δὲν γινόταν ἀπὸ τὰ βόρεια, ὅπως γίνεται σήμερα. Τὸ σύνολο ἦταν στραμμένο πρὸς νότον, ὅπου ὑπῆρχε ὁ πύργος

τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος ἤλεγχε τὴν πρόσβαση. Ἡ θέση τοῦ πύργου ἄλλωστε ὑποδηλώνει καὶ τὴν θέση τῆς πύλης τοῦ μοναστηριοῦ· γι' αὐτὸ καὶ στὸ ὁμοίωμα ἀπεικονίζεται ἡ νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ, δηλαδή αὐτὴ πού ἦταν ἀμέσως ὁρατὴ στὸν εἰσερχόμενο στὸν περίβολο τῆς Περιβλέπτου (Εἰκ. 24, 72γ, 73α). Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ μορφή τῆς νότιας πύλης στὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου, πού σήμερα εἶναι φραγμένη μὲ λιθοδομὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸν πύργο (Εἰκ. 10γ, 10δ). Ἡ βυζαντινὴ μαρμάρινη πλάκα μὲ τὸ ἐπιτεδόγλυφο μονόγραμμα τῆς Περιβλέπτου πλαισιωμένο ἀπὸ ἐραλδικὰ λιοντάρια, πού τοποθετήθηκε τὸ 1714 στὴν βόρεια εἴσοδο, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ νότια πύλη τοῦ συγκροτήματος²¹⁸.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τείχους τῆς κάτω πόλης τοῦ Μυστρᾶ προϋπῆρχε μιὰ πύλη πού διατηρήθηκε καὶ μετὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς μονῆς²¹⁹. Ἐπειδὴ ἡ κύρια εἴσοδος τῆς μονῆς, ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της καὶ γιὰ κάποιους αἰῶνες, γινόταν ἀπὸ τὴν μεσημβρία, εἶχε προβλεφθεῖ πυλὶδα στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους τοῦ περιβόλου, γιὰ τὴν δυνατότητα ἀμεσης ἐπικοινωνίας τῆς Περιβλέπτου μὲ τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατευθεῖαν πρόσβαση στὸ ὑπερῶο τοῦ καθολικοῦ²²⁰ – ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὸ τεῖχος τῆς Παντανασσης μὲ τὴν φραγμένη σήμερα πυλίδα, ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ τὴν βορειοδυτικὴ πύλη τῆς μονῆς (Εἰκ. 101, 102α).

Ὁ πύργος παραμένει τὸ κτίσμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἀποκτήσουμε πλήρη εἰκόνα ἂν δὲν γίνεи συστηματικὴ ἀνασκαφὴ μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς ἐναπομείναντες τοίχους του. Ὁ πύργος χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὡς ἡ τράπεζα τῆς μονῆς²²¹, λόγῳ τῆς μεγάλης ἀψίδας στὸν ἀνατολικό

218. Ἀκόμη καὶ ἂν στὴν θέση τῆς σημερινῆς βόρειας εἰσόδου εἶχε ἀνοιχθεῖ πύλη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναχώρησι τῶν Καντακουζηνῶν ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ (β' οἰκοδομικὴ φάσι), αὐτὴ θὰ ἦταν μικρὴ καὶ μόνον γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι τῆς ἀμεσης πρόσβασης ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης στὴν μονή. Ἀντιθέτως, ἡ ἀρχικὴ κεντρικὴ εἴσοδος τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ νότια, μὲ τὴν ἐμβληματικὴ πλάκα τῆς Περιβλέπτου μὲ τοὺς λέοντες, ἀπολύτως συνδεδεμένη μὲ τὰ ἐραλδικὰ σύμβολα τῶν Καντακουζηνῶν – Λουζινιάν, δὲν ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ μεταφερθεῖ δίπλα στὸ τεῖχος κατὰ τοὺς χρόνους πού ἀκολούθησαν. Φαίνεται πολὺ πιὸ λογικὸ ἢ μεταφορὰ τῆς πλάκας νὰ ἔγινε τὸ 1714, ὅταν ἡ βόρεια πρόσβασι στὴν μονή πῆρε μορφή μεγάλης πύλης, ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλι τοῦ Μυστρᾶ*, σ. 117, ὑποσημ. 409.

219. Αὐτόθι, σ. 109-110.

220. Αὐτόθι, σ. 116-118· ΜΑΡΙΝΟΥ, Βυζαντινὲς μονές, σ. 416.

221. MILLET, *Mistra*, σχ. 26, εἰκ. 4,5,6· STRUCK, *Mistra*, σ. 121.

του τοίχου. Διατυπώθηκε επίσης ή υπόθεση, λόγω τών φράγκικων διακοσμητικῶν στοιχείων του, ὅτι ἦταν ἔργο τοῦ Βιλλεαρδουίνου²²². Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν πύργο ἄμυνας καὶ ἐλέγχου, πὺν οἰκοδομήθηκε δίπλα στὴν πύλη τοῦ μοναστηριοῦ, τὸ ὁποῖο βρισκόταν ἐκτὸς τῆς τειχισμένης πόλης. Ἡ ἀνέγερσή του φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης²²³, μὲ τὸ ὁποῖο παρουσιάζει πολλές μορφολογικὲς ὁμοιότητες, τόσο στὴν διακόσμηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐπιφανειῶν, ὅσο καὶ στὴν λάξευση δυτικόμερφων μελῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν χρῆση ὀδοντωτῶν ταινιῶν γιὰ τὴν διαμόρφωση ὀξυκόρυφων κογχῶν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ. Πρόκειται γιὰ τὴν πρόσοψη πὺν ἀντικρίζει ὁ ἀνερχόμενος πρὸς τὴν μονή, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἡ μόνη πλευρὰ τοῦ πύργου ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία.

Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πὺν νὰ δηλώνουν ὅτι τὸ ἀμυντικὸ αὐτὸ κτίριο μὲ τὰ φράγκικα στοιχεῖα ἔχει οἰκοδομηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς, ἐνῶ ἀντιθέτως εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ καθολικὸ καὶ ὁ πύργος εἶναι σύγχρονα ἔργα: τὰ δυτικὰ στοιχεῖα τοῦ πύργου συνάδουν μὲ τοὺς ἐραλδικοὺς λέοντες καὶ τὰ οἰκόσημα τοῦ οἴκου τῶν Λουζινιᾶν πὺν ὑπάρχουν καὶ στὸ καθολικὸ καὶ τὰ δύο κτίσματα ἔχουν πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία μὲ ὀδοντωτὲς ταινίες, οἱ ὁποῖες, ὅταν περνοῦν πάνω ἀπὸ τοὺς λοβοὺς τῶν κογχῶν, σχηματίζουν αετωματικὴ κορυφωση σὰν αὐτὴ πὺν ἐπέστεφε τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσή του (Εἰκ. 45α, 50γ) καὶ διατηρεῖται ἀκόμη στὸν τρούλλο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα.

Τὸ συγκρότημα τοῦ πύργου, ἡ κόγχη πὺν σχηματίζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του καὶ τὰ ἴχνη τῶν κελλιῶν τῆς μονῆς θὰ συνεχίσουν νὰ ἀπασχολοῦν τὴν ἔρευνα μέχρι νὰ καταστεῖ ἐφικτὴ ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τους. Ὁ Στ. Ἀρβανιτόπουλος ἔχει διατυπώσει σειρά παρατηρήσεων σχετικὰ μὲ τὸν πύργο καὶ τὰ κτίσματα εἰσόδου στὸν περίβολο τῆς μονῆς. Ἐχοντας μάλιστα πρῶτος ἐντοπίσει τὰ ἴχνη μιᾶς πυλίδας δίπλα στὴν σημερινὴ βόρεια πύλη, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μαρμαρινὴ πλάκα μὲ τὸ συμπλήρωμα τῆς Περιβλέπτου καὶ τοὺς ἐραλδικοὺς λέοντες (βλ. Εἰκ. 8α, 66α) εἶχε μεταφερθεῖ πρῶτα πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πυλίδα, δηλαδὴ βρισκόταν στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους πολὺ

222. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Φράγκικα κρινάνθεμα.

223. Γύρω στὸ 1365. Βλ. τὴν κατακλείδα τοῦ κεφ. 3.11: «Οἱ κτήτορες». Ὁ πρῶτος πὺν ἐπισήμανε τὶς ὁμοιότητες τῶν δύο μνημείων ἐξαιτίας τῶν δυτικῶν στοιχείων εἶναι ὁ Α. Struck (βλ. STRUCK, *Mistra*, σ. 123).

νωρίτερα από το 1714²²⁴. Ωστόσο η αποκατάσταση τόσο της αρχικής εισόδου όσο και των μεταγενέστερων θα καταστεί δυνατή μόνον αφού αποχρωματωθεί και έρευνηθεί ανασκαφικά όλη η περιοχή των κτιρίων 11 και 6 (βλ. Εικ. 4.6, 4.11)²²⁵. Πρὸς τοῦτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀποτύπωση καὶ ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς, καθὼς καὶ ὅλων τῶν ἄλλων μοναστικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Περιβλέπτου, πὺν ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τοῦ νότιου, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ βόρειου τείχους μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς μονῆς, προκειμένου νὰ ἀποτυπωθεῖ σχεδιαστικὰ ὅλη ἡ περιοχή πὺν περιβάλλει τὸ καθολικό.

3.9.2 Δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση

Ἡ σημαντικότερη ἐπέμβαση στὸ καθολικὸ κατὰ τὴν δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση (Εἰκ. 96α, 96β, 97) εἶναι ἡ τείχιση τῆς κεντρικῆς θύρας στὸν δυτικὸ τοῖχο κοντὰ στὸν βράχο, ἀπὸ ὅπου προέκυψε ἀργότερα ἡ οἰκοδόμηση τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης (Εἰκ. 72α). Μία δευτέρη ἐπέμβαση εἶναι ἡ κατασκευὴ νέας εὐρύτερης στοᾶς στὸν νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 96α, 96β, 97).

Ἡ στοὰ αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ στηριχθεῖ στὸς θολίτες πὺν προέβαλλαν ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀνήκαν στὴν θολοδομία τῆς τετραμεροῦς στοᾶς τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς νεότερης στοᾶς πακτώθηκαν τέσσερα πλατιά φουρούσια στὸν τοῖχο τοῦ καθολικοῦ, πάνω στὰ ὁποῖα ἐδράσθηκαν τρία τόξα (Εἰκ. 42α, 42β, 43, 45β). Οἱ ἀψιδόλιθοί τους πέρασαν πάνω ἀπὸ τοὺς θολίτες τῆς παλαιότερης τοξοστοιχίας· τὰ τμήματα τῶν τόξων πὺν ἔμειναν ὁρατὰ ἀπὸ κάτω ἀπολαξεύθηκαν. Οἱ ἀψιδόλιθοι τῆς δευτέρης τοξοστοιχίας δὲν εἰσχώρησαν στὸν τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ γεφύρωσαν τὰ ἀνοίγματα ἐδραζόμενοι μόνον στὰ φουρούσια (Εἰκ. 96α, 96β). Αὐτὸ τὸ σύστημα προσθήκης στοῶν ἀπαντᾶται σὲ πολλὰ ἐκκλησιαστικὰ

224. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη τοῦ Μυστρᾶ*, σ. 118· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, *Κτήτορες*, σ. 115. Ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι ἡ μικρὴ πυλὶδα παρέμεινε δευτερεύουσα καὶ δὲν ἀντικατέστησε τὴν μεγάλη πύλη τῆς νότιας εισόδου παρὰ μόνον ὅταν δημιουργήθηκε ἡ μεγάλη πύλη κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ συγκροτήματος.

225. Τὸ κτίριο 6, ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος στὸν περίβολο τῆς μονῆς, βρίσκεται μία στάθμη χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κτίριο 11. Τὰ δύο κτίρια ἐπικοινωνοῦν μόνον ἀπὸ τὴν δευτέρη στάθμη καὶ πάνω.

μνημεία του Μυστρᾶ: στήν Ἁγία Σοφία, στήν Παντάνασσα καὶ ἀλλοῦ. Π' αὐτὸ τὸν λόγο, ὅταν ἡ δεύτερη στοὰ καταστράφηκε, δὲν ἄφησε ἄλλα ἵχνη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φουρούσια τῆς (Εἰκ. 45β). Ἀπέναντι ἀπὸ τὰ ἀκράϊα φουρούσια σώζονται οἱ πεσσοὶ ἀπὸ ἐπιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, πὺν συγκρατοῦν ἀκόμη τὰ τερματικά ἐγκάρσια τόξα αὐτῆς τῆς στοᾶς (Εἰκ. 24, 41, 48α, 48β). Τὰ φουρούσια τῆς δεύτερης τοξοστοιχίας βρίσκονται χαμηλότερα ἀπὸ τὰ μὴ ἀπολαξευθέντα τμήματα τῆς πρώτης τοξοστοιχίας (Εἰκ. 42α, 42β). Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι ἀπολύτως ἐμφανεῖς ὅλες οἱ γενέσεις τῶν τόξων τῆς νέας τοξοστοιχίας, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν πὺν βρίσκεται μετὰξὺ μεσαίου καὶ ἀνατολικοῦ τόξου. Τὸ ἀνώφλι τῆς θύρας σὲ αὐτὴ τὴν θέση βρισκόταν χαμηλότερα καὶ τὸ φουρούσι εἶχε σφηνωθεῖ πάνω ἀπὸ τὸ κλειδί του φορτίζοντάς το ὑπερβολικά, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευση πὺν ἀποτυπώνεται στήν φωτογραφία τοῦ Millet (Εἰκ. 71α, 71β, 71γ)²²⁶. Διαπιστώνεται καὶ ἐδῶ ἡ γενικευμένη ἐξάντληση τῶν οἰκοδομικῶν ἀντοχῶν, ὅπως καὶ στήν Παντάνασσα, ὅπου πάνω ἀπὸ τὰ τόξα τῆς βόρειας θύρας καὶ τοῦ διπλανοῦ τῆς παραθύρου πακτώθηκαν φουρούσια γιὰ τὴν στήριξη τῆς τροποποιημένης στοᾶς τῆς· καὶ ἐκεῖ, τὸ ἀνώφλι δὲν ἀντέξε τὴν φόρτιση καὶ ἔσπασε (Εἰκ. 163β).

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, μὲ γνώμονα τὸ ὕψος τῶν ἐγκάρσιων τόξων πὺν διατηροῦνται ἀκόμη, ὁδηγοῦν στήν γραφικὴ ἀποκατάσταση τριμεροῦς στοᾶς μὲ δύο κίονες (Εἰκ. 97, 96α, 96β), παρόμοιας μὲ τὶς στοὰς πὺν ἀπαντῶνται σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ καὶ πρωτίστως στήν Ἁγία Σοφία, τῆς ὁποίας ἡ κάτοψη εἶναι πανομοιότυπη μὲ τῆς Περιβλέπτου (Εἰκ. 91β). Ἡ προτεινόμενη ἀποκατάσταση μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ ἐρμηνεύσουμε τοὺς πῆλινους σωληνίσκους σὲ διάταξη περιβάλλουσας ταινίας, πὺν παρατηρήσαμε πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ πεσσὸ (Εἰκ. 52β).

Ἡ ἀνάγκη σφράγισης τῆς κεντρικῆς δυτικῆς εἰσόδου στὸν ναὸ φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπιτακτικὴ λόγῳ τῶν ὀμβρίων ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο βράχο καὶ βεβαίως ἄλλαξε τὸν τρόπο πρόσβασης στὸ καθολικόν. Τότε στερεώθηκε ὁ βράχος ἀπὸ τοιχοδομὴ πὺν ἀκολούθησε τὴν ὀριογραμμὴ του. Ἔτσι σφραγίστηκε ἡ κύρια εἴσοδος κατὰ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση καὶ δημιουργήθηκε ἡ ἐπιφάνεια γιὰ τὴν τοιχογράφηση τῶν δωρητῶν.

226. Δυστυχῶς τὸ ὕψος τοῦ τόξου τῆς θύρας μετὰ τὴν ἀναστήλωσή του δὲν ἀντιστοιχεῖ στήν ἀρχικὴ μορφή (βλ. κεφ. 3.5: «Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις»), σ. 96.

Πιστεύουμε ότι τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης κτίσθηκε ἀργότερα. Τὸ δυτικὸ ἐγκάρσιο τόξο τῆς τριμεροῦς στοᾶς δὲν εἶναι πλεγμένο μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (Εἰκ. 47, 48α), κάτι ποὺ θὰ συνέβαινε ἂν εἶχαν κατασκευαστεῖ συγχρόνως. Ἐξάλλου ἡ ἐσωτερικὴ θολοδομία τοῦ παρεκκλησίου παραπέμπει σὲ κτίσματα τῆς Τουρκοκρατίας. Σὲ αὐτὴ τὴν χρονολόγηση συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη δὲν τοιχογραφήθηκε ποτέ, παρὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία της μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κατὰγραφου καθολικοῦ. Τὴν συνέχιση τῆς χρήσης τῆς κύριας εἰσόδου πρὸς τὴν μονὴ ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς νότιας πλευρᾶς, μετὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, μαρτυροῦν καὶ οἱ δύο εἴσοδοι στὸ παρεκκλήσιο, ἡ μία δίπλα στὸ ἱερό του πρὸς νότον καὶ ἡ ἄλλη στὰ ἀνατολικά, μέσα ἀπὸ τὴν νότια στοὰ τῆς κύριας εἰσόδου πρὸς τὸν ναὸ (Εἰκ. 12, 52γ, 48α).

Τὸ ἀπεικονιζόμενο ζεῦγος στὸν τοῖχο ποὺ ἔφραξε τὴν δυτικὴ εἴσοδο ἀποκλείεται νὰ εἶναι τὸ ζεῦγος τῶν κτητόρων τῆς μονῆς, καὶ ὄχι μόνον γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀμφίεσή τους, δὲν πρόκειται γιὰ δεσπότες ἀλλὰ γιὰ ἄρχοντες²²⁷. Πιθανότατα εἶναι οἱ δωρητὲς τῆς ἀνακαίνισης κατὰ τὴν δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 72α, 72β, 73α). Ἡ δωρεὰ κάλυπτε ἓνα νέο οἰκοδομικὸ ἔργο, διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόφραξη τῆς θύρας, οἱ δωρητὲς ἀνήγειραν καὶ τὸ προστώο, ἀναδιαμορφώνοντας πλήρως τὸν χώρο τῆς νέας πρόσβασης στὸ καθολικό. Ἔτσι ἡ πλάγια νότια θύρα τοῦ ναοῦ κατέστη ἡ κύρια εἴσοδος του (Εἰκ. 96α, 96β). Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ συνιστᾷ ἐπαρκὴ λόγο γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ ἀναμνηστικὴ πλάκα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ δωρητῆ στὴν νέα εἴσοδο. Τὸ βυζαντινὸ συμπίλημα μὲ ἐγχάρακτο τὸ ὄνομα τοῦ Μαυρόπαππα βρισκόταν μᾶλλον στὴν ἴδια μὲ τὴν σημερινὴ θέση, στὸ μέτωπο τοῦ προστώου δηλαδή, σημαίνοντας τὴν δωρεὰ τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης ἀπὸ τὸν Λέοντα Μαυρόπαππα (Εἰκ. 87α). Ἴσως εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀπεικονίζεται, ὡς δωρητὴς καὶ ὄχι ὡς κτήτορας, ἐφόσον δὲν κρατεῖ τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ τὸ προσφέρει στὴν Παναγία, ἀλλὰ ἀπλῶς προσεύχεται μαζὶ μὲ τὴν σύζυγό του (Εἰκ. 72β, 72γ, 73α). Ὅταν, μετὰ ἀπὸ αἰῶνες, ἔγινε ἡ μετατροπὴ τοῦ προστώου σὲ νάρθηκα, ἡ βυζαντινὴ πλάκα ξανατοποθετήθηκε,

227. PILTZ, *Le costume officiel*, σ. 13-14· ΚΑΛΑΜΑΡΑ, Βυζαντινὴ γυναικεία ἐνδυμασία· καί, γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν δωρητῶν μετὰ τὸν 13ο αἰῶνα, ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 43-46.

ἴσως γιὰ διακοσμητικούς λόγους, ἢ ἀκόμη ἐπειδὴ οἱ Μαυροπαππάδες συνέχιζαν νὰ εἶναι ἰσχυρὴ οἰκογένεια καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Ἔχουν διατυπωθεῖ προτάσεις γιὰ πιθανὸ δεύτερο στρώμα τοιχογραφιῶν ἐκατέρωθεν τῆς σφραγισθεῖσας δυτικῆς εἰσόδου στὸ καθολικό²²⁸. Τὸ θέμα παραμένει ἀνοικτό²²⁹.

Σημαντικὴ ἐπέμβαση ἴσως στὴν δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση εἶναι ἡ ἀπότμηση τῶν ἐσωτερικῶν ἀκμῶν τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κίνηση τοῦ ἱερέα γύρω ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα, ἡ ὁποία εἶναι κτισμένη πάνω ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς πλάκες τοῦ δαπέδου (Εἰκ. 91α). Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐπέμβαση, γιὰ τὰ ἐπιχρίσματα τῆς ἀναστήλωσης στὶς ἀπολαξευμένες περιοχές, ὅπου κατεστράφη ἡ τοιχογράφηση, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας καὶ ἀτυχῶς οἱ φωτογραφίες τοῦ Millet δὲν μᾶς διαφωτίζουν. Εἶναι πιθανὸν αὐτὴ ἡ ἐπέμβαση νὰ συμπίπτει μὲ τὴν ὀριστικὴ ἀποχώρηση τῶν Καντακουζηνῶν ἀπὸ τὸν Μυστρά τὸ 1382, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἔγινε πολὺ ἀργότερα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

228. LOUVI, *L'architecture*, σ. 207· ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Portraits de Mistra*, σ. 517· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, *Κτήτορες*.

229. Ἐξαρχῆς ἡ ὑπαρξὴ δεύτερου στρώματος τοιχογραφιῶν δίπλα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ θύρα καὶ στὴν ὄψη τῶν δύο δυτικῶν παραστάδων ἀντιμετωπίστηκε μὲ μεγάλη προσοχή. Οἱ ἀνωμαλίες στὸ ἐπίχρισμα τῶν τοιχογραφιῶν μᾶς ὁδήγησαν, κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1970, στὴν ὑπόνοια ὑπαρξῆς δεύτερου στρώματος. Οἱ ἀνωμαλίες αὐτὲς βεβαίως θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἐπίστρωση φρέσκου ἐπιχρίσματος, γιὰ τὴν συνέχιση τῆς τοιχογράφησης μὲ χρονικὴ διαφορά, γνωστὴ μέθοδο ὁλοκλήρωσης τῆς ἐργασίας στὶς διαδοχικὲς περιοχές τοῦ τοίχου ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τοιχογραφηθεῖ. Ὁ τότε διευθυντὴς Ἀναστηλώσεων καὶ Συντήρησης Μ. Παπαγεωργίου εἶχε τὴν γνώμη ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὑπῆρχε δεύτερο στρώμα τοιχογραφιῶν, παρόλο ποὺ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν ὅτι, κατὰ τὶς ἐπεμβάσεις συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, εἶχε υἱοθετηθεῖ ἡ ἐπιζωγράφηση στὸ κάτω στρώμα τοῦ σοβά, σὲ περίπτωσι ἀποκόλλησης τμημάτων τοῦ ἐμφανῶς προεξέχοντος δεύτερου στρώματος. Σύμφωνα μὲ πληροφορία τῆς πρώην διευθύντριας τῆς Ε' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Πόπης Διαμαντῆ, σὲ πρόσφατὴ ἐπίσκεψη συντηρητῶν στὸ συγκεκριμένο σημεῖο δὲν διαπιστώθηκε δεύτερο στρώμα τοιχογραφιῶν. Ἐνδεχομένως μιὰ συστηματικότερη καὶ γενικότερη διερεύνηση τοῦ θέματος νὰ ἀπαντήσει ὀριστικὰ στὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται πρὸς τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη κατεύθυνση.

3.9.3 Τρίτη οικόδομική φάση

Ἡ τρίτη οικόδομική φάση ἐκτείνεται σχεδὸν καθ' ὅλη τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο ὡς τὸ 1863 καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἀλλαγές: τὴν προσθήκη τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, τὴν μετατροπὴ τοῦ προστώου σὲ νάρθηκα, τὴν διάνοιξη τῆς βόρειας πύλης στὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς, τὴν διάνοιξη τῆς βόρειας θύρας εἰσόδου στὸν ναὸ μὲ ἀνατολικὸ προθάλαμο καὶ τὴν προσθήκη τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς.

Τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης μέχρι ἐνὸς σημείου ἀκολουθεῖ τὸ ὄριο τοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπενδυθεῖ μὲ ἀργολιθοδομή. Προηγεῖται ἕνας ἐνδιάμεσος χώρος μὲ τραπεζιόσχημη κάτοψη, στὸν ὁποῖο προστίθεται ὁ ὀρθογώνιος χώρος τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸν νότιο τοῖχο του διαμορφώνεται τὸ ἱερὸ καὶ ἀνοίγεται μιὰ θύρα πολὺ κοντὰ στὴν ἀψίδα. Μιὰ δεύτερη ἀνοίγεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο πού ὁδηγεῖ στὴν τριμερὴ στοὰ τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης (Εἰκ. 24, 41, 48α, 49).

Ἡ μετατροπὴ τοῦ προστώου μπορεῖ νὰ ὀφείλεται τόσο σὲ κατάρρευση ὅσο καὶ σὲ πρόθεση. Τὸ νέο κτίσμα δὲν διακρίνεται γιὰ τὴν ἀριότητα τῆς κατασκευῆς του (Εἰκ. 98β, 52α, 52β, 52γ, 48α, 48β). Οἱ δύο πεσσοὶ ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία καὶ τὰ τερματικὰ ἐγκάρσια τόξα ἐνσωματώθηκαν στὴν νέα ἀργολιθοδομή (Εἰκ. 48β). Ἡ νότια ὄψη του φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπιχρισμένη, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα κονιαμάτων. Κυριαρχεῖ στὸ μέσον της μιὰ μεγάλη τοξωτὴ θύρα μὲ δύο τοξωτὰ παράθυρα ἐκατέρωθεν. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς ἔκλεισε μὲ τοῖχο ἀπὸ ἀργολιθοδομή, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁ νάρθηκας πού ἐξωτερικὰ ζωγραφίστηκε ὡς πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία (Εἰκ. 46α, 46β, 60α, 60β). Ἀνάλογη ἐπιζωγράφηση τῆς ἴδιας περίπου περιόδου παρατηρεῖται στὸν τροῦλλο τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἐπίσης στὸν Μυστρά.

Ὁ νάρθηκας στεγαζόταν μὲ μονόριχτη στέγη (Εἰκ. 59α), τῆς ὁποίας οἱ δοκοθήκες εἶναι ἀκόμη ὁρατὲς καὶ ἐπιτρέπουν τὴν σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασή της (Εἰκ. 98β, 99). Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ διακοσμήθηκε μὲ προσκυνητάρια, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀποδοθοῦν στὴν τρίτη –ἢ καὶ στὴν δεύτερη– οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μνημείου. Αὐτὸ πού εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ προσκυνητάρι στὸ ὁποῖο ἐνσωματώθηκε σὲ δεύτερη χρῆση τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὸν ἔνθρονο Χριστὸ –σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά– κατασκευάστηκε κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ, διότι βρισκόταν

στο έσωτερικό του νότιου τοίχου του νάρθηκα²³⁰. Στην πρόσοψη του καθολικού σώζονται τὰ ἴχνη δύο ἀκόμη προσκυνηταριῶν. Τὸ πρῶτο εἶναι συνδυασμένο μετὰ τὴν προσθήκη δύο φουρουσιῶν σὲ δεύτερη χρῆση, τὸ ἕνα μάλιστα προστέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ φουρούσι τοῦ ἐγκάρσιου ἀνατολικοῦ τόξου (Εἰκ. 46α). Ἡ τοιχογραφία ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἔχει καταστραφεῖ. Ἀπὸ τὸ δεύτερο προσκυνητὰρι σώζονται ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν κάτω ἀπὸ τόξο, ἀλλὰ τὸ πλαίσιό τους ἔχει καταστραφεῖ (Εἰκ. 46α, 46β). Τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση καὶ ἀπὸ τὰ φουρούσια ἐπιτρέπουν τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς του. Ἡ μορφολογία, οἱ διαστάσεις καὶ ὁ χιαστὶ διάκοσμος τοῦ ψευδοβάθρου δὲν θυμίζουν προσκυνητάρια τῶν ὀρθόδοξων ναῶν τῆς ὀψιμῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (Εἰκ. 46α, 46β).

Ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ νάρθηκα δὲν προκύπτει ἀπὸ κάποια ἐπιγραφή. Οἱ ὁμοιότητες τῶν ἐπιθημάτων ποὺ κοσμοῦν τὰ πώρινα θυρώματα στὴν εἴσοδο τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 24) καὶ στὴν βόρεια πύλη τοῦ μοναστηριοῦ, ποὺ ἐπίσης κατασκευάστηκε κατὰ τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση (Εἰκ. 8α), θὰ μπορούσαν νὰ στηρίζουν τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ δύο κατασκευές ἀποτελεσοῦν τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ταυτόχρονης ἀνακαίνισης. Λόγω τῆς ἀπύκνυς χαραγμένης ἐπιγραφῆς πάνω στὴν ἐπανατοποθετημένη βυζαντινὴ πλάκα μετὰ τὸ συμπῆλημα τῆς Περιβλέπτου, ποὺ φέρει χρονολογία τὸ ἔτος 1714, οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς χρονολογοῦνται κατὰ τὴν δεύτερη Βενετοκρατία, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1714. Στὸν χάρτη τοῦ Γκριμάνι²³¹, ποὺ χρονολογεῖται μετὰξὺ 1669 καὶ 1701, φαίνεται ὅτι ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ τείχους εἶχε ἤδη ἀνοίξει ἡ βόρεια πύλη τῆς Περιβλέπτου²³², γεγονός ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ 1714 ἔγινε μιὰ μετασκευὴ ποὺ ἴσως εἶχε σχέση μόνον μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς πλάκας μετὰ τὸ μονόγραμμα τῆς Περιβλέπτου ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Θηβαῖο, ποὺ αὐτάρεσκα χάραξε τὸ ὄνομά του μετὰ τὸν σκοπὸ τὴν ὑπόμνηση τοῦ «ἐξόδου» του (Εἰκ. 86α)²³³. Ἡ πρόταση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μονῆς καθολικῆς ἀφιερωμένης στὴν Παναγία τοῦ Πάθους στὸ «*βοῦργο Μισοχώρι*» στὸν Μυστρά, στὴν ὁποία εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὸ 1691 φραγκισκανοὶ μοναχοὶ

230. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἀνάγλυφα Περιβλέπτου, σ. 29-30.

231. ANDREWS, *Castles*, πίν. XXXIV.

232. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη τοῦ Μυστρά*, σ. 111.

233. Βλ. κεφ. 3.7: «Οἱ ἐπιγραφές», σ. 109.

προερχόμενοι από την Κρήτη²³⁴, οδηγεί στην υπόθεση, περισσότερο διὰ τῆς «εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς», ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Πάθους δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ Περίβλεπτος. Ἔτσι θὰ αἰτιολογεῖτο καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου μὲ τὸν γραπτὸ χιαστὶ διάκοσμο, ἀλλὰ καὶ ἡ τοποθέτηση τῆς μαρμάρινης εἰκόνας, ἀναμφισβήτητα βυζαντινῆς²³⁵, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νάρθηκα. Πρόκειται γιὰ ἐνέργειες ποὺ δύσκολα ταιριάζουν στὶς συνήθειες τῶν ὀρθοδόξων τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἡ ἐπόμενη ἀναφορὰ στὴν μονὴ τῶν φραγκισκανῶν γίνεται σὲ ἀνέκδοτη περιγραφὴ τοῦ Μοριᾶ ἀπὸ τὸν ἕναν ἐκ τῶν τριῶν συνδίκων καταστιχωτῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1689-1691, τὸν Marin Michiel, ποὺ ἀναφέρει ὅτι, ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς μονῆς τῶν φραγκισκανῶν μοναχῶν καὶ λίγα βήματα νοτίως ἀπὸ τὸν πύργο τῆς μονῆς, ὑπῆρχε ἀνάγλυφη βακχικὴ παράσταση κτλ.²³⁶ Ἡ ἀναφορὰ στὸν πύργο τῆς μονῆς, μαζὶ μὲ ὅσα περιγράφει γύρω ἀπὸ αὐτόν, τεκμηριώνουν ὅτι ἡ εἴσοδος στὸ συγκρότημα τῆς Περιβλέπτου ἕως τὸ 1691 ἐξακολουθοῦσε νὰ γίνεται ἀπὸ τὴν νότια πύλη τοῦ πύργου καὶ ὅτι κατὰ τὴν δεύτερη Βενετοκρατία εἶχε μετατραπεῖ σὲ μονὴ καθολικῶν φραγκισκανῶν μοναχῶν. Ἄλλωστε ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλες συμπληρωματικὲς πληροφορίες προερχόμενες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Γκριμάνι, δημοσιευμένες καὶ ἀδημοσίευτες, ποὺ ἀφοροῦν τὴν συγκεκριμένη μονή. Ἡ πρώτη καταγραφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Ἀρχεῖο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, γίνεται τὸ 1700 ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ὀρθόδοξους ἐπισκόπους, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Γκριμάνι. Ἡ ἀντίδραση τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ μὴ δηλώσει – στὸ σύνολό της ἢ ἔστω μερικῶς – τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν, εἶναι ἐμφανής: ἐντυπωσιάζει ἡ δουλικότης τῶν ἐκφράσεων στὶς ἀναφορὰς τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου πρὸς τοὺς προβλεπτές. Ἡ περιουσία τῶν μονῶν τοῦ Μυστρᾶ περιλαμβάνεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Κυπριανοῦ πρὸς τὸν Γκριμάνι τὴν 13ῃ Μαΐου 1700²³⁷. Ἡ περιουσία τῆς Περιβλέπτου

234. ΚΑΛΛΙΓΑ, Λατινικοὶ ναοί.

235. LANGE, *Die byzantinische Reliefkone*, σ. 128, 129-130· GRABAR, *Sculptures byzantines*, ἀρ. 166, σ. 155-156, πίν. CXXVII b· ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἀνάγλυφα Περιβλέπτου, σ. 29-30.

236. Museo Civico Correr, Provenienze Diverse, φάκ. 697c, φ. 220r. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν Β. Σιακωτό, ὁ ὁποῖος ἔκανε τὴν ἀποδελτίωση τοῦ χειρογράφου καὶ τὴν μετάφραση τοῦ κειμένου του. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἀνιδιοτελὴ συνεργασία του.

237. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Ντόκο, ἔχει ὅμως

ἔχει καταγραφεῖ ὡς ἑξῆς: *Ἡ Παναγία τα Εισόδια ἐπονομαζομένη Περί-βλεπτος κίμενι ἐξο ἀπο το τυχίω του Καστρον του Μιστρός εχι χωράφη σινηκι γης οκτώ -8, ἀμπέλι ἀξιναριών πέντε -5, ελαις ρύζαις δύο -2, σπίτι ἓνα κείμενο μεσα ἀπὸ την πόρταν του Κάστρου*²³⁸. Ἡ δεύτερη ἀπογραφή πάλι τῶν σχετικῶν μὲ τὸν Μυστρά περιουσιῶν γίνεται ἕξι χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς προβλεπτές²³⁹. Στὴν ἀναφορὰ τοῦ προβλεπτῆ Λακωνίας Τζερόλαμο Μαρτσέλλο, τῆς 18ης Ἰανουαρίου 1706, δὲν ἀναφέρεται ὡς μονὴ Περιβλέπτου ἀλλὰ ὡς Παναγία τοῦ Πάθους, ἡ περιουσία τῆς ὁποίας περιγράφεται ἀφοῦ παρατίθενται τὰ ὀνόματα ἕξι φραγκισκανῶν μοναχῶν καὶ μετὰ τὴν διευκρίνιση ὅτι οἱ «πατέρες φραγκισκανοὶ ἐγκατεστάθησαν ἀπὸ τοὺς συνδίκους καταστιχατόρους Γκρίττι καὶ Μικιέλ στὶς 8 Δεκεμβρίου 1690». Ἡ περιγραφή τῆς περιουσίας ἔχει ὡς ἑξῆς: «ἔχουν δύο ναοὺς, τὸν ἓναν ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ φρουρίου, ἀφιερωμένο στὸν Ἅγ. Ἰωάννη, τὸν ἄλλο στὸν συνοικισμό τοῦ Μισοχωρίου, ἀφιερωμένο στὴν Παναγία τοῦ Πάθους, μὲ ἓνα σπίτι ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ κατάλυμα». Στὴν συνέχεια ἀναφέρονται οἱ μνηαῖες ἀποζημιώσεις τῶν μοναχῶν καὶ ἡ ἀναφορὰ τῶν ἑξῆς περιουσιακῶν στοιχείων: «Γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοὺς παραχωρήθησαν 20 στρέμματα χωράφι, ποὺ οἱ πατέρες τὸ ἔκαναν περιβόλι. Ἐπίσης οἱ αὐτοὶ πατέρες ἔχουν στὸ ζευγολατιὸ Τζούνη δύο κεραμοποιεῖα μὲ δύο στέμματα χωράφι. Στὸ χωριὸ Σκλαβοχώρι ἔχουν ἓνα ἀμπέλι 20 αὐλακιῶν, ποὺ τὸ νοικιάζουν πρὸς 13 ρεάλια τὸν χρόνο». Τέλος, σὲ αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ ἐπισυνάπτεται κατά-λογος οἰκοδομικῶν ὑλικῶν προκειμένου νὰ ἀνακαινισθεῖ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ καὶ τὸ καθολικὸ τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους. Ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν δύο ἀναφορῶν παρατηροῦμε ὅτι οἱ καταγραφές εἶναι ταυτόσημες καὶ τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ τὶς διαφοροποιεῖ εἶναι ὅτι οἱ φραγκισκανοὶ μοναχοὶ ἐμφανίζονται μὲ ἐπιπλέον δύο κεραμοποιεῖα στὸ Τσουνι²⁴⁰,

λεπτομερῶς ἀποδελτιωθεῖ καὶ ἐτέθη στὴν διάθεσή μου ἀπὸ τὸν συνεργάτη του Β. Σιακωτό, ποὺ τὴν ἔχει συμπληρώσει. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ γι' αὐτὴ τὴν σημαντικὴ βοήθεια.

238. Archivio di Stato di Venezia, Archivio Grimani dai Servi, φάκ. ἀρ. 54/ὑποφ. 157, φ. 537r.

239. ΜΕΡΤΖΙΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μυστράς καὶ Βενετία, σ. 355· Museo Civico Correr, Mr. Morosini-Grimani, φάκ. ἀρ. 478.

240. Κοντὰ στὸν Εὐρώτα, σήμερα Κοκκινόρραχη.

είτε γιατί αυτά είχαν αποκρυβεῖ στην καταγραφή τοῦ Κυπριανοῦ είτε γιατί πράγματι είχαν ἀποκτηθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς φραγκισκανοὺς μοναχοὺς. Ἐπιχειρώντας μάλιστα νὰ συγκρίνουμε τίς ἐκτάσεις τοῦ χωραφιοῦ καὶ τοῦ ἀμπελιοῦ, διαπιστώνουμε ὅτι στὴν πρώτη περιγραφή αὐτὲς ἀποδίδονται μὲ τοὺς τοπικοὺς τρόπους μέτρησης (σοινίκια καὶ ἀξιναιριές) κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, ἐνῶ στὴν δεύτερη ἀπογραφή μὲ βενετικοὺς τρόπους μέτρησης (στρέμματα). Ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν δύο μετρικῶν μεθόδων προκύπτει ὅτι περιγράφονται, κατὰ προσέγγιση, μᾶλλον οἱ ἴδιες ἐκτάσεις τόσο στὴν περίπτωση τοῦ χωραφιοῦ ὅσο καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀμπελιοῦ²⁴¹, ἐνῶ ἡ οἰκία μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης φαίνεται ὅτι εἶναι αὐτὴ στὴν ὁποία διέμεναν οἱ μοναχοὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Περίβλεπτο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς 18ης Ἰανουαρίου 1706.

Ἡ πιὸ πρόσφατη ἐπέμβαση στὸν νάρθηκα φαίνεται νὰ εἶναι ἡ διάνοιξη καὶ δεύτερης θύρας στὸν νότιο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ, δυτικότερα ἀπὸ τὴν ἀρχική, χρονολογημένης τὸ 1763, ἀπὸ τὸν δωρητὴ Ἰωάννη Κρεβατᾶ, τοῦ ὁποῦ τοῦ ἀρχοντικό, τοῦ 18ου αἰῶνα, βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὸ μοναστήρι τῆς Περιβλέπτου (Εἰκ. 45α, 45β)²⁴².

241. Ἐνα βενετικὸ στρέμμα ἀντιστοιχεῖ σὲ κάτι λιγότερο ἀπὸ 400 σημερινὰ τετραγωνικὰ μέτρα, ὁπότε τὰ 20 βενετικὰ στρέμματα ἀντιστοιχοῦν σὲ 8 σημερινὰ στρέμματα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καλλιεργοῦνταν μὲ 8 σοινίκια, δηλαδὴ μὲ 8 μονάδες μέτρησης τοῦ ὄγκου τοῦ ἀπαιτούμενου σπόρου γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ. Μιὰ ἀξιναιρία εἶναι ὁ ἡμερήσιος κάματος ἑνὸς ἐργάτη γιὰ τὸ σκάψιμο ἑνὸς ἀμπελιοῦ. Στὴν προκειμένη περίπτωση θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μὲ πέντε μεροκάματα ἀπὸ ἥλιο σὲ ἥλιο ἓνας ἐργάτης θὰ μποροῦσε νὰ σκάψει 20 αὐλακιές, χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζουμε τὴν ἔκταση τῆς κάθε αὐλακιᾶς οὔτε βεβαίως καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ κάθε ἐργάτη (βλ. ΝΤΟΚΟΣ – ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ βενετικὸ κτηματολόγιο*, σ. XXXIX-XLVII). Ἐπιπροσθέτως θὰ πρέπει νὰ ἐπαναληφθεῖ καὶ ἐδῶ ὅτι οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν σύνταξη τοῦ κτηματολογίου τῆς Πελοποννήσου σύνδικοι καταστιχωτὲς διαπίστωσαν ὅτι ἡ «κάθε περιοχὴ τῆς κατακτημένης χώρας χρησιμοποιοῦσε δικὰ της μέτρα καὶ σταθμὰ καὶ κάποιες ιδιαίτερες μονάδες μέτρησης γιὰ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, πὺν διέφεραν μεταξύ τους στὴν ὀνομασία καὶ στὸ μέγεθος». Συνεπῶς κάθε προσπάθεια ἀκριβοῦς μέτρησης εἶναι μάταιη. Ὡστόσο σὲ αὐτὲς τίς ἐπισφαλεῖς μετρήσεις τῆς ἔκτασης τῆς περιουσίας τῆς Περιβλέπτου ἢ καὶ Παναγίας τοῦ Πάθους σὲ αὐτοὺς τοὺς, ἔτσι κι ἄλλιῳ, μικροὺς κλήρους οἱ δύο περιγραφὲς ταυτίζονται. Οἱ δύο μετρήσεις φαίνεται νὰ διαφέρουν μεταξύ τους μόνον ὡς πρὸς τίς μονάδες μέτρησης.

242. Βλ. κεφ. 3.7: «Οἱ ἐπιγραφές», σ. 113-114.

3.10 Οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ καθολικοῦ τῆς Περιβλέπτου εἶναι ναὸς δίστυλος, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ἐπαρχιακοῦ τύπου, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶται ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα καὶ μετὰ σὲ ὁλόκληρη τὴν βυζαντινὴ ἐπαρχία. Στὸν Μυστρά τὸν συναντᾶμε σὲ δύο ἀκόμη ναοὺς τῆς αὐτῆς περιόδου, στὴν Ἁγία Σοφία καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια. Οἱ τρεῖς κατόψεις εἶναι πανομοιότυπες· ἡ ἀπουσία νάρθηκα στὴν Περίβλεπτο αἰτιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία τοῦ τόπου. Τόσο ἡ ζωγραφικὴ ὅσο καὶ ἡ γλυπτικὴ τῆς Εὐαγγελίστριας, ποὺ ἀντιγράφει τοὺς δύο ἄλλους ναοὺς, θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογήσουν τὸ κτίσμα στὸ τέλος τοῦ 14ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα. Ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι δωρεὰ τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, τὴν οἰκοδόμησι τῆς ὁποίας ὁ Struck τοποθετεῖ στὸ 1350²⁴³. Λίγο ἀργότερα, στὴν δωρεὰ του γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Περιβλέπτου, εἶναι ἐμφανὴς ἡ παρουσία τῆς συζύγου του, ποὺ εἰσάγει δυτικὰ στοιχεῖα σὲ ὅλο τὸ μνημεῖο. Σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποὺ ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἔκτισε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τῆς Ἰσαβέλλας στὸν Μυστρά, ἀναφέρεται ἀπλῶς τὸ ὄνομά του ὡς κτήτορος, μὲ τὸ γνωστὸ βυζαντινὸ συμπλήρωμα σταυροειδῶς ἐγγεγραμμένο σὲ κύκλο. Στὴν Περίβλεπτο ὅμως, στὴν νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ, ἐντοιχίστηκε πλάκα μὲ τὸ οἰκόσημό του κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα, συμμετρικὰ μὲ ἀντίστοιχη πλάκα ποὺ μᾶλλον ἔφερε τὸ οἰκόσημο τῆς Ἰσαβέλλας (Εἰκ. 25α)²⁴⁴. Τὸ τελευταῖο, αὐτὸ τῆς δυναστείας τῶν Λουζινιάν, ἀπολαξεύθηκε μὲ σπουδὴ, ἴσως καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρησι τῶν Καντακουζηνῶν ἀπὸ τὸν Μυστρά, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ στέμμα τοῦ Μανουὴλ ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ οἰκόσημό του (Εἰκ. 88α, 88β).

Καὶ οἱ τρεῖς προαναφερθέντες δίστυλοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ ἐπαρχιακοῦ τύπου χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν δυσαναλογία μήκους πρὸς πλάτος, κυρίως λόγῳ τῆς ἐπιμήκυνσις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ κατασκευὴ παραστάδων στοὺς πλάγιους τοίχους, ἀντικριστὰ ἀπὸ τοὺς δύο κίονες, χωρὶς νὰ φέρουν

243. STRUCK, *Mistra*, σ. 137.

244. Γιὰ τὴν χρῆσι τῶν βυζαντινῶν συμπλημάτων ὡς δηλωτικῶν τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐξουσίας τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν καὶ γιὰ τὴν δυτικῆς ἐπιρροῆς χρῆσι οἰκόσημων κατὰ τοὺς παλαιολόγειους χρόνους, βλ. OUSTERHOUT, *Emblems of power*.

τόξα, ἐφόσον τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα στεγάζονται ἀπὸ ἀπλὲς καμάρες. Ἐπίσης, σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς ναοὺς δὲν λαμβάνεται ἰδιαίτερη μέριμνα ὥστε οἱ πλάγιες θύρες νὰ ἀνοίγονται ἀκριβῶς στὸν ἐγκάρσιο ἄξονα ποὺ ὀρίζει τὸ κέντρο τοῦ τρούλλου – ἰδιαιτερότητα ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ. Τέλος, ὁ νάρθηκας, τόσο στὴν Ἁγία Σοφία ὅσο καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια, δὲν ὀφείλεται σὲ προσθήκη ἀλλὰ οἰκοδομήθηκε συγχρόνως μὲ τὸν κυρίως ναό.

Ἡ ἀνέγερση πλάγιων στοῶν στὸν Μυστρᾶ δὲν περιορίζεται μόνον σὲ αὐτοὺς τοὺς ναοὺς, ἀλλὰ γενικεύεται σὲ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τῆς καστροπολιτείας, ἀνεξαρτήτως ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ χαρακτηριστικὸ ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο σὲ πόλεις καὶ οἰκισμοὺς ποὺ εἶναι κτισμένοι στὶς πλαγιὲς λόφων, ὅπως ὁ Μυστράς, τὸ Γεράκι ἢ ἡ Μονεμβασία, γίνεται ἀπαραίτητο συμπλήρωμα ὅχι μόνον γιὰ τὴν προστασία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν πιστῶν.

Ἡ ἐπιμελὴς δόμηση τῶν πλευρῶν κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα περιορίζεται στὶς ὁρατὲς περιοχὲς, ὅπως στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μὲ τὸ ἱερό, στὰ μέτωπα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ στὶς στοῆς. Ὅταν ὁ τοῖχος μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ προσκτίσματα ἢ δὲν εἶναι εὐκόλα ὁρατός, λόγω τῆς ἀνισοσταθμίας τοῦ ἐδάφους, ἡ κατασκευὴ γίνεται ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Αὐτὸ τὸ γνῶρισμα, ποὺ προδίδει τὴν οἰκονομικὴ στενότητα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, θὰ γίνῃ ὁ κανόνας στὸν Μυστρᾶ, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ πολυτελῆ κτίσματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ταφικὰ προσκτίσματα σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς.

Αὐτὸ ποὺ ἐκπλήσσει τὸν μελετητὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ναῶν τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἡ γενικευμένη προχειρότητα δόμησης καὶ ἡ ἐξάντληση τῶν ὀρίων ἀντοχῆς τῆς κατασκευῆς τους. Οἱ ἐντυπωσιακὰ στενὲς κλίμακες, συχνὰ ἐλίσσόμενες μέσα σὲ στενόχωρα περάσματα, δὲν ἀποπνέουν τὸ μεγαλεῖο τῶν κτητόρων, κατεξοχὴν χρηστῶν τους, οὔτε ἀντιστοιχοῦν στὴν ποιότητα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου. Χαρακτηριστικὴ στὴν Περίβλεπτο εἶναι ἡ χαμηλὴ ποιότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ὑπερώου, μὴ ὁρατοῦ μέσα ἀπὸ τὸν ναό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ δεσπότες παρακολουθοῦσαν τὴν θεία λειτουργία. Βεβαίως, ἡ παρακολούθησή της ἀπὸ ἀπομονωμένο χώρο μέσα στὸν ναὸ ἐξασφάλιζε στοὺς δεσπότες πρὶν ἀπὸ ὅλα ἀσφάλεια, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποφυγὴ ἄμεσης ἐπαφῆς μὲ τὸ ἐκκλησίασμα.

Χαρακτηριστικὴ στὴν Περίβλεπτο εἶναι ἡ συνύπαρξη δυτικῶν μορφολογικῶν στοιχείων μὲ τὴν βυζαντινὴ τυπολογία καὶ δόμηση, ὅπως στὰ γεῖσα

καὶ στοὺς τρούλλους μὲ τὴν ἐλαφρὰ ὀξύληκτη ἐπικεράμωση ἢ στὸν πύργο τῆς μονῆς· κυρίως ὅμως στὸν πύργο τῆς μονῆς, ποὺ ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν πύργο τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Παντανάσσης, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1897 ἀπὸ τὸν C. Enlart καὶ τὸν M. Magne²⁴⁵.

Ἡ ἀξιοπρόσεκτη ἰδιαιτερότητα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ βρίσκεται, ὅπως ἐπισημάναμε²⁴⁶, στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ διαστάσεις τῆς ἀγίας τράπεζας δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνετη περιφορὰ γύρω τῆς δὲν εἶναι εὐεξήγητη, ἐκτὸς ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ναὸς λειτουργεῖται κατὰ τὸ λατινικὸ δόγμα. Ἀργότερα, γιὰ τοὺς λόγους τῆς ὀρθόδοξης λειτουργικῆς, οἱ ἀκμὲς τῆς ἀψίδας, παρόλο ποὺ ἦταν τοιχογραφημένες, ἀποτμήθηκαν μέχρι τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου (Εἰκ. 14, 16, 91α).

Ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ καθολικοῦ τῆς Περιβλέπτου σώζονται ἐλάχιστα τμήματα καὶ ἀκόμη λιγότερα εἶναι αὐτὰ ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση (Εἰκ. 34). Τὸ τμήμα τοῦ ὀμφαλίου, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν τρούλλο, μὲ δυσκολία συνδυάζεται μὲ τὴν μικρογραφία τοῦ ἴδιου θέματος ποὺ βρίσκεται στὸν ἀνατολικὸ ἄξονα. Μία προσπάθεια ἀναπαράστασης γύρω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θέμα θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη. Ἀντιθέτως, τὸ θέμα ποὺ σώζεται, ἂν καὶ πολὺ φθαρμένο, πίσω ἀπὸ τὸν νότιο κίονα, μαζί μὲ τὸ μαρμαρινὸ μαῦρο πλαίσιό του, ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαράσταση τοῦ δαπέδου μόνον σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα, δεδομένου μάλιστα ὅτι διασώζονται τμήματα τοῦ ἀντίστοιχου θέματος πίσω καὶ ἀπὸ τὸν βόρειο κίονα. Τὸ σωζόμενο θέμα μαρτυρεῖ ὅτι τὸ δάπεδο τῆς Περιβλέπτου ἦταν συντεθειμένο ἀπὸ πολύχρωμα μεγάλα κομμάτια μαρμάρου ποὺ σχημάτιζαν γεωμετρικὰ σχήματα, ἐγγεγραμμένα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ὡστόσο τόσο ἡ τοποθέτηση τῶν πλακῶν, ποὺ φαίνεται νὰ διατηροῦνται στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ὅσο καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ τὰ γεωμετρικὰ σχήματά τους, καταδεικνύουν ὅτι καὶ τὸ δάπεδο, ὅπως καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀνάγλυφων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ, προέρχονται ἀπὸ τὴν πλούσια συλλογὴ τῆς ἐγκαταλελειμμένης βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας. Ἡ ποιότητα τῆς κατασκευῆς, τῆς μορφῆς τῶν σχημάτων καὶ τῆς ἀπόδοσης τῶν λεπτομερειῶν τους δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ποιότητα τῶν βυζαντινῶν

245. Βλ. σ. 45 (ὑπόσημ. 2).

246. Βλ. κεφ. 3.2: «Τὸ καθολικόν», σ. 78.

δαπέδων τῶν αἰώνων ποὺ προηγήθηκαν. Τὸ συγκεκριμένο δάπεδο θὰ μποροῦσε νὰ προέρχεται ἀπὸ μνημεῖο τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

3.11 Οἱ κτήτορες καὶ ἡ ιδιότυπη συνάντηση τῶν δύο θρησκευτικῶν δογμάτων

Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ὑπολείμματος τοῦ μονογράμματος στὴν πλάκα μὲ τὸ οἰκόσημο τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν διερεύνηση ὅσων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων μᾶς παραδίδει τὸ μνημεῖο μετὰ τις κατὰ καιροὺς καταστροφές καὶ ἐπισκευές του καὶ μὲ τὴν ἐκάστοτε ἱστορικὴ συγκυρία, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι οἱ κτήτορες τῆς μονῆς ἦταν τὸ ζεῦγος τῶν πρώτων δεσποτῶν τοῦ Μυστρά, ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς καὶ ἡ Isabelle de Lusignan.

Τὸ συγκρότημα τῆς μονῆς τῆς Περιβλέπτου παρουσιάζει ἀξιοσημειώτες ἰδιαιτερότητες. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὅτι ἡ μονὴ δὲν εἶχε σχέση μὲ τὸν οἰκισμό, ἦταν ἀπομονωμένη ἔξω ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά τείχη του, ἀλλὰ διέθετε τὸ δικό της ἰσχυρὸ τείχος καὶ ἀνεξάρτητη κεντρικὴ εἴσοδο μὲ ἐμφανῆ δυτικὰ στοιχεῖα. Ἐφερε, ἀντὶ γιὰ τὰ μονογράμματα τῶν κτητόρων, τὰ οἰκόσημά τους, κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα.

Τὰ δυτικὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ μέλη ποὺ διατηροῦνται στὴν Περίβλεπτο ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὲς περιόδους τῆς δεσποτείας τοῦ ζεύγους. Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο, ὅταν οἰκοδομήθηκε τὸ μνημεῖο, ἐντάσσονται στὴν τοιχοδομία τὰ οἰκόσημά τους καὶ προσδίδεται ἐλαφρά, ἀλλὰ ἀρκούντως αἰσθητὴ, ὀξυκόρυφη μορφή στοὺς τρούλλους τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα. Ἡ μορφολογία τῶν γείσων καὶ τοῦ κοσμήτη τῶν τρούλλων, τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῆς πλάκας μὲ τὸ μονόγραμμα τῆς Περιβλέπτου καὶ ὅλα τὰ ἐπιμέρους καθαρὰ δυτικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐντάχθηκαν στὸν πύργο χαρακτηρίζουν τὴν ἐπιλογὴ τῶν κτητόρων νὰ προσδώσουν νεωτερικὴ μορφή στὰ μνημεῖα, πρωτόγνωρη στὸν Μυστρά, μὲ σαφὴ ἀναφορὰ σὲ δυτικὰ πρότυπα. Ἡ σύνδεση μὲ τὰ βυζαντινὰ χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες ἢ τὰ βυζαντινὰ τόξα μὲ τις ἀετωματικὲς κορυφώσεις, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀρμονικὴ. Κατὰ τὴν δεύτερη περίοδο, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεσποτείας τῶν ἰδρυτῶν, προστίθενται στὸ μοναστήρι σύμβολα τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν, λόγῳ τῆς παραμονῆς ἐνὸς τμήματος τοῦ τάγματος σὲ αὐτὸ

για ικανό χρονικό διάστημα, μέχρι να αποδώσουν οι διαπραγματεύσεις και να απελευθερωθεί ο μέγας μάγιστρος Juan Fernández de Heredia. Η παρουσία των συμβόλων τους μαρτυρεί την ιδιαιτερότητα του χαρακτήρα αυτής της μοναστικής εγκατάστασης.

Η αναζήτηση παραλληλισμών των διακοσμητικών και των μορφολογικών λεπτομερειών με τα γνωστά βυζαντινοφράγκικα μνημεία της Πελοποννήσου (Παναγία Ἀνήλιου, Καθολική Γαστούνης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀνδρούσας, Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας, Ἅγιος Νικόλαος καὶ Ἅγιος Γεώργιος Αἵπειας καὶ πολλοὶ ἀκόμη ναοί), καθὼς καὶ μετὰ τὰ ἀκραιφνῶς φράγκικα μνημεία (Παναγία Ἰσοβας, Ἀγία Σοφία Ἀνδραβίδας, μονὴ Ζαρακά), δὲν ὀδήγησε σὲ ἐντοπισμὸ στοιχείων ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν ὑποθέσεις γιὰ ἀλληλεπιδράσεις. Ἀκόμη καὶ κάποια κοινὰ γνωρίσματα ποὺ ἐντοπίζονται σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μνημεία καὶ συνθέτουν ἓνα «ιδίωμα» ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Πελοπόννησο τοῦ 13οῦ καὶ τοῦ 14οῦ αἰῶνα δὲν ἔχουν διεισδύσει στὸν Μυστρά²⁴⁷.

Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν προτύπων τῶν συγκεκριμένων δυτικῶν στοιχείων τοῦ Μυστρά στὴν Δύση δὲν ἔχει, ἕως σήμερα, φέρει ἀποτελέσματα²⁴⁸. Στὴν ἀναζήτηση τῶν δυτικῶν προτύπων στὴν Κύπρῳ συνέβαλε τόσο ἡ πρόσφατη διαπίστωση τῆς παραμονῆς τῆς Ἰσαβέλλας στὴν αὐλὴ τῶν Λουζινιανῶν στὴν Λευκωσία μετὰ τὸν θάνατο τῆς μητέρας της καὶ ἕως τὸν γάμο της μετὰ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό, ὅσο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἰσαβέλλα διατήρησε τοὺς δεσμούς της ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς της μετὰ τὴν βασιλικὴ αὐλὴ τῆς Κύπρου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν Λατινικὴ Ἐκκλησίαν²⁴⁹. Ἄλλωστε οἱ δεσμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐμφανεῖς στὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τῶν Καντακουζηνῶν στὸν Μυστρά, στὸν ὁποῖο ἐπιχειρήθηκε μιὰ ὥσμωση τεχνικῆς καὶ τεχνοτροπίας, ἡ

247. GROSSMAN, Syncretism· Η ΙΔΙΑ, *Building Identity*· Η ΙΔΙΑ, Transmission.

248. Ἡ ἔρευνα εἶχε ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Millet ἄρχισε τὶς καταγραφές καὶ βάσει τῶν πρώτων ἀναφορῶν του γιὰ τὸν Μυστρά, Γάλλοι ἐρευνητὲς ἀναζήτησαν τὰ πρότυπα τοῦ πύργου τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Παντανάσσης (βλ. κεφ. 4.7: «Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παντανάσσης», σ. 196-197). Ἄς διευκρινισθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ ἐξέταση τῶν γοτθικῶν κτισμάτων τοῦ Ροῖτου, ἀπὸ ὅπου κατάγονται οἱ Λουζινιανῶν, δὲν ἀπέδωσε κάποιο ἐνθαρρυντικὸ ἀποτέλεσμα. Βλ. ἐπίσης, STRUCK, *Mistra*, σ. 127-128.

249. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας».

όποια όμως δεν έχει καμιά σχέση με εκείνη που αδιαμφισβήτητα επισυνέβη στην φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο μετά την πάνω από δύο αιώνες συγκατοίκηση ντόπιων και Φράγκων²⁵⁰. Ωστόσο τόσο τα βυζαντινοφράγκικα εκκλησιαστικά μνημεία της Πελοποννήσου, όσο και τα αντίστοιχα μνημεία του Μυστρά, θέτουν το ερώτημα αν, πέραν των καθαρά γοθθικών ναών της Πελοποννήσου, αυτοί οι ναοί στέγασαν και το λατινικό δόγμα κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Πρόκειται για βυζαντινούς ναούς με κατόψεις της βυζαντινής ναοδομίας, κατάγραφους από βυζαντινές τοιχογραφίες, που φέρουν διακοσμητικά και μορφολογικά δυτικά στοιχεία. Όσον αφορά τον Μυστρά, λόγω της ιστορικής συγκυρίας που διαμορφώθηκε την περίοδο της παρουσίας της Ίσαβέλλας στο δεσποτάτο, αλλά και της έλλειψης συγκριτικών στοιχείων από την έρευνα όσων ασχολήθηκαν με την προέλευση από την Δύση των νεόφερτων διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχείων στην Περίβλεπτο και στην Παντάνασσα, επικεντρώσαμε την έρευνά μας στην Κύπρο. Κυρίως οι ναοί της Λευκωσίας συγκεντρώνουν ένα αξιοσημείωτο υλικό που προσφέρεται για συγκρίσεις.

Βεβαίως, το έγγεγραμμένο σε τριγωνικό με καμπύλες πλευρές πλαίσιο τρίφυλλο άνοιγμα που απαντάται κυρίως στα τύμπανα τῶν παραθύρων με κλειστους ή ανοιχτούς φεγγίτες, καθώς και οι κυκλικοί φεγγίτες, είναι στοιχεία που απαντώνται σε γοθθικούς ναούς, κυρίως της Γαλλίας. Καμιά όμως ιστορική συγκυρία δεν μπορεί να αιτιολογήσει την μεταφορά κάποιων μεμονωμένων στοιχείων από διαφορετικές περιοχές της Γαλλίας στον βυζαντινό Μυστρά. Αντιθέτως, αυτές οι μορφές απαντώνται συγκεντρωμένες σε μνημεία της Λευκωσίας: τα τρίφυλλα ανοίγματα μέσα σε τριγωνικό με καμπύλες πλευρές πλαίσιο, που βρίσκονται στο κυρίαρχο άνοιγμα της δυτικής ὀψης του καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας, όπως επίσης και στο παράθυρο πάνω από την βόρεια είσοδο της ἴδιας πλευρᾶς του ναού (Εἰκ. 67β), τὰ συναντᾶμε ἔτιςς τόσο στὴν δυτικὴ ὀψη τῆς Αγίας Αἰκατερίνης, ὅσο καὶ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ ναοῦ τῶν Αὐγουστινιανῶν (Εἰκ. 67α). Ὅλα αὐτὰ τὰ μνημεῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς νεότερους μελετητὲς στὸν 14ο αἰῶνα²⁵¹.

250. PAGE, *Being Byzantine*, σ. 196-205 καὶ 241-242.

251. OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture*, σ. 132-133, 381-382, εἰκ. 329, 377, 380, ὅπου καὶ οἱ συγκρίσεις με ἀντίστοιχα μορφολογικά στοιχεία δυτικῶν ναῶν· VAIVRE –

Κατὰ τὸν 14ο αἰώνα στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Κύπρου, ὅπου συγκεντρώνονται οἱ περισσότεροι καθολικοὶ ποὺ κατοικοῦν στὸ νησί, κτίζονται μεγάλοι γοτθικοὶ ναοὶ εἴτε ὡς ἀντίγραφα δυτικῶν, ὅπως ὁ Ἅγιος Νικόλαος, καθεδρικός ναὸς τῆς Ἀμμοχώστου, εἴτε ὡς γοτθικὰ μνημεῖα μὲ κυπριακὲς ιδιαιτερότητες²⁵². Τὰ περισσότερα γοτθικὰ ἐκκλησιαστικὰ κτίρια τῆς Κύπρου παρουσιάζουν γνωρίσματα μιᾶς τοπικῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ συνδέεται μὲ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἀντιστοίχως στὴν ζωγραφικὴ τὰ δυτικὰ εἰκονογραφικὰ μοτίβα δὲν ἔρχονται κατευθείαν ἀπὸ τὴν Δύση ἀλλὰ μέσῳ τοῦ βασιλείου τῶν σταυροφόρων τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς Ἀρμενικῆς Κιλικίας²⁵³. Ἐκεῖ εἶχε βρεθεῖ ἡ δυναστεία τῶν Λουζινιάν, καταγόμενη ἀπὸ τὸ Ροῖτου τῆς Γαλλίας, πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κύπρο²⁵⁴. Σὲ αὐτὴ τὴν ομάδα τῶν γοτθικῶν ναῶν τῆς Κύπρου ἀνήκει καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀμμόχωστο²⁵⁵. Ἡ οἰκοδόμησή του ἀρχίζει τὸ 1340, ὅταν ὁ βασιλεὺς τῆς Κύπρου Οὗγος Δ' υἱοθετεῖ μιὰ εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὀρθοδόξους πολιτικὴ²⁵⁶. Τὸ μέγεθος του συναγωνίζεται αὐτὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Ἀμμοχώστου καὶ παρουσιάζει πολλὲς συγγένειες μὲ τὸν γοτθικὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου στὴν ἴδια πόλη²⁵⁷. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων ἔφερε τοιχογραφίες ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ἡ ὥσμωση δὲν εἶχε ἐπέλθει μόνον στὴν ἀρχιτεκτονικὴ²⁵⁸.

Μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Λουζινιάν στὸ νησί, μακριὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ἐκεῖ ὅπου δὲν κατασκευάστηκαν μεγάλοι καθεδρικοὶ ναοί, ὅπως στὸ ὄρος Τρόδος, ἐντοπίζονται βυζαντινοὶ ναοὶ μὲ δυτικὰ ἀρχιτεκτονικὰ γνωρίσματα, ὅπως ὁ ξυκόρυφα τόξα, ποὺ μαρτυροῦν τὴν

PLAGNIEUX, *L'art gothique*, σ. 153-155, εἰκ. 34, 35 καὶ γιὰ συγκρίσεις ENLART, *Gothic Art*, σ. 112, 113, Εἰκ. 55-57.

252. OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture*, σ. 205-239· GROSSMAN, *Transmission*, σ. 486-489· ANDREWS, *Conveyance and convergence*, σ. 430-435· GEORGOPOULOU, *Gothic architecture*.

253. CHRISTOFORAKI, *East is East?*· WEYL CARR, *Art· Η ΙΔΙΑ, Byzantines and Italians*.

254. ANDREWS, *Conveyance and convergence*, σ. 421-428.

255. PLAGNIEUX – SOULARD, *Saint-Georges*· WEYL CARR, *Correlative spaces*, σ. 61-62· GEORGOPOULOU, *Gothic architecture*, σ. 251· PAPACOSTAS, *Byzantine rite*.

256. PLAGNIEUX – SOULARD, *Saint-Georges*, σ. 296.

257. Αὐτόθι, σ. 295-296.

258. PASCHALI, *Negotiating identities*.

άλληλεπίδραση της βυζαντινής και της γοθτικής αρχιτεκτονικής στην Κύπρο ήδη από τον 13ο αιώνα²⁵⁹. Παράλληλα, ακόμη και σε γοθικούς ναούς του νησιού, όπως στην είσοδο του καθεδρικού της Λευκωσίας, ή σύγχρονη έρευνα αναφέρει πιθανή διακόσμηση με τεράστιες μακρόστενες βυζαντινές εικόνες που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα· τοιχογραφίες έχουν έντοπισθει και σε όρισμένα σημεία γοθικών ναών²⁶⁰.

Ταυτοχρόνως, δυτικά κοσμήματα και φράγκικα οικόσημα²⁶¹ έντοπίζονται, ήδη από τον 13ο αλλά και κατά τον 14ο αιώνα, σε όρισμένους βυζαντινούς ναούς, όπως στον ναό των Αγίων Ίωακείμ και Άννας, στον ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι, στο τέμπλο του Αγίου Ηρακλειδίου στον Καλοπαναγιώτη²⁶². ακόμη, σε βυζαντινούς ναούς όπως στην Παναγία του Μουτουλλά, στην Παναγία την Φορβιώτισσα της Άσινου, στον Τίμιο Σταυρό στο Πελέντρι, στον Άγιο Δημητριάδη στο Ντάλι²⁶³ έντοπίζονται τοιχογραφίες με δωρητές που φορούν δυτικά ένδύματα. Χαρακτηριστικό είναι ότι τόσο η δωρήτρια Ειρήνη στην Παναγία του Μουτουλλά, όσο και η δωρήτρια Άννασασία στον νάρθηκα της Παναγίας της Φορβιώτισσας στην Άσινου, ενώ φορούν βυζαντινά ένδύματα, έχουν καλυμμένο το κεφάλι τους με σαφώς δυτικό κεφαλόδεσμο²⁶⁴. Στον νάρθηκα της Φορβιώτισσας πάλι, η κυριαρχούσα τοιχογραφία είναι αυτή της δωρήτριας με τα δύο παιδιά της, που γονατιστή προσεύχεται τείνοντας τις ένωμένες παλάμες της προς την Παναγία κατά το λατινικό τυπικό. Η στάση της προσευχής, αλλά και το κόκκινο ένδυμά της με το βαθύ ντεκολτέ και το μαύρο πέπλο από το κεφάλι μέχρι τα πόδια, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για Φράγκισσα δωρήτρια, που αφιέρωσε τοιχογραφία σε μια όρθοδοξη

259. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στις βενετοκρατούμενες περιοχές της Κρήτης (βλ. GEORGOPOULOU, Vernacular architecture).

260. WEYL CARR, A Palaiologan funerary icon, σ. 600-601· Η ΙΔΙΑ, Byzantines and Italians, σ. 340-342· BACCI, Gothic forms, σ. 149-153· Ο ΙΔΙΟΣ, Syrian, Palaiologan and Gothic· OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture*, σ. 112.

261. GRIVAUD, Les Lusignan.

262. STYLIANOU, *Churches of Cyprus*, σ. 109, 223-224, 304-305.

263. Αὐτόθι, σ. 138-140, 231-232, 323-325, 425-427.

264. *La guimpe*. Αντίστοιχη παρατήρηση ισχύει και για το κάλυμμα της κεφαλής του δωρητή στον Άγιο Δημητριάδη στο Ντάλι.

ἐκκλησία²⁶⁵. Ἀντίστοιχη ἀφιερωτική παράσταση ἐνὸς Φράγκου ἱππότη μετὰ τὴν σύζυγό του, ποὺ ἐπίσης χρονολογεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, ἀπαντᾶται τόσο σὲ τοιχογραφία δωρητῶν ὅσο καὶ σὲ εἰκόνες, ὅπως στὴν προερχόμενη ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Στέγης στὴν Κακκοπετριά²⁶⁶. Στὶς εἰκόνες αὐτὲς τὸ ἔνδυμα τῶν συζύγων τῶν δωρητῶν ἱπποτῶν εἶναι πανομοιότυπο μὲ ἐκεῖνο τῆς Φράγκισσας ἀφιερώτριας στὴν Ἀσίνου²⁶⁷.

Οἱ τοιχογραφίες στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, ὅπου ὑπάρχει τὸ οἰκόσημο τῶν Λουζινιᾶν ποὺ χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα, ἔχουν ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα²⁶⁸. Στὴν ἀφιερωτική παράσταση τῆς Ἀπιστίας τοῦ Θωμᾶ εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ὁ ἄνδρας τοῦ ζεύγους τῶν δωρητῶν ἦταν ὁ Ἰωάννης Λουζινιᾶν, πρίγκιπας τῆς Ἀντιόχειας, ἀδελφὸς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κύπρου Πέτρου Α' καὶ ἀντιβασιλέας τοῦ μετέπειτα βασιλιᾶ τῆς Κύπρου Πέτρου Β', στὸν ὁποῖο ἀνήκε τὸ φέουδο στὸ Πελέντρι ἀπὸ τὸ 1353²⁶⁹. Ἡ ταυτότητα τοῦ ζεύγους τῶν δύο δωρητῶν ἀρχικὰ ἀμφισβητήθηκε, ἀλλὰ στὴν συνέχεια ἐγίνε ἀποδεκτή²⁷⁰. Στὸν ναὸ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πορτρέτα δωρητῶν ποὺ φοροῦν τὸ δυτικὸ λευκὸ κάλυμμα στὸ κεφάλι, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ἰωάννη Λουζινιᾶν. Ἐντούτοις, στὰ τοιχογραφημένα κείμενα ἀνα-

265. CHRISTOFORAKI, *East is East?*, σ. 155.

266. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Εἰκόνες τῆς Κύπρου*, σ. 18-19, 52, εἰκ. 15· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Κύπρου*, σ. 46, 49, εἰκ. 32α· SOPHOCLEOUS, *Icons of Cyprus*, σ. 89, εἰκ. 26.

267. KALOPISSI-VERTI, *Murals*, σ. 125.

268. ENLART, *Gothic Art*, σ. 352-353, εἰκ. 313-314. Ὡστόσο ἡ συστηματικὴ καταγραφή καὶ μελέτη τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κύπρου ξεκίνησε περισσότερο ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ τὸ ζεῦγος Στυλιανοῦ (STYLIANOU, *Churches of Cyprus*).

269. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀντιβασιλέα ποὺ στέρησε ἀπὸ τὴν Ἰσαβέλλα τὸ φέουδο τῆς Ἀραδίππου, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ἰσαβέλλα τὸ 1372 βρέθηκε σὲ στενὴ ἐπαφή, παραμένοντας ἐπὶ ἓναν χρόνον στὴν Κύπρο, μέχρι νὰ τὸν μεταπέμψῃ καὶ νὰ πετύχῃ στὸ τέλος νὰ λάβῃ τὸ μικρότερο φέουδο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τουνμπέ (βλ. σ. 68 καὶ 71, ὑπόσημ. 92).

270. STYLIANOU, *Churches of Cyprus*, 2nd ed.· CHRISTOFORAKI, *An unusual representation*· WEYL CARR, *Byzantines and Italians*, σ. 347-348· KALOPISSI-VERTI, *Murals*, σ. 130. Ὡστόσο δὲν ἀποκλείεται στὸ μέλλον τὸ θέμα τῆς ταυτότητας τῶν δύο δωρητῶν στὸ Πελέντρι νὰ ξανασυζητηθεῖ, δεδομένου ὅτι τὸ ζεῦγος μὲ τὰ πλούσια δυτικὰ ἐνδύματα δὲν προσεύχεται μὲ τὸν δυτικὸ τρόπο, τείνοντας δηλαδὴ τὰ χέρια του ἐνωμένα, ἀλλὰ ἔχει ἀπομακρυσμένες τὶς παλάμες σὲ στάση δέησης, ποὺ παραπέμπει στὸ ὀρθόδοξο δόγμα.

φέρονται με έλληνικά ονόματα²⁷¹. Από τότε που ο Camille Enlart απέδωσε σε μέλη της καθολικής βασιλικής οικογένειας την αφιερωτική τοιχογραφία με τα πορτρέτα και το οικόσημό τους μέσα στον ὀρθόδοξο ναό του Τιμίου Σταυροῦ στο Πελέντρι, χύθηκε πολὺ μελάνι γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν οἱ πραγματικές διαστάσεις τῆς καλλιτεχνικῆς ὥσμωσης καὶ τῆς θρησκευτικῆς συμβίωσης πὺν συντελέστηκε στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ²⁷².

Πὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ θέμα τῆς ἀγαστῆς συνύπαρξης τῶν δύο πληθυσμῶν, καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, αὐτὸ πὺν καταδεικνύουν οἱ παραστάσεις τῶν δωρητῶν στοὺς ναοὺς πὺν ἀναφέραμε εἶναι ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα, ἡ ἔνδυση τῶν ὀρθοδόξων ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν συρμὸ τοῦ δυτικοῦ ἐνδύματος. Αὐτὸ παρατηρεῖται ἐντονότερα κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα καὶ σχεδὸν ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὸν 15ο καὶ μετὰ²⁷³. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως αὐτὲς πὺν ἤδη ἀναφέρθηκαν, οἱ δωρητὲς εἶναι Φράγκοι. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ καθημερινὴ θρησκευτικὴ ζωὴ δὲν ἐντάχθηκε στὶς συχνὲς ἀντιπαραθέσεις μετὰξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων στὴν Κύπρο²⁷⁴. Ἀντιθέτως, τὰ προσκυνήματα σὲ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες συχνὰ ὀργανώνονται ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καὶ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ

271. KALOPISSI-VERTI, Murals, σ. 186-187.

272. Τὸ ἔως καὶ σήμερα πολὺτιμο ἔργο τοῦ ζευγὸς Στυλιανοῦ (STYLIANOU, *Churches of Cyprus*), παρὰ τὴν δεύτερη, ἐλαφρῶς ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ του, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ προσπάθεια ἀπομείωσης τῆς σημασίας τῆς λατινικῆς παρουσίας στὴν βυζαντινὴ τέχνη καὶ στὴν ὀρθόδοξη θρησκεία. Τὴν ἴδια περίοδο δύο ἐπίσης σημαντικὲς ἐργασίες τῆς Ντ. Μουρίκη (MOURIKI, *Thirteenth-century icon painting*) καὶ τοῦ Ἀ. Παπαγεωργίου (PAPAGEORGHIU, *Icons of Cyprus*), πὺν ἀντιμετωπίζουν τὴν λατινικὴ παρουσία μετὸν ἴδιο τρόπο, συμπλήρωσαν τὴν βασικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ζωγραφικὴ στὴν Κύπρο. Τὴν δεκαετία τοῦ 1990 στὴν τέχνη ἐτέθησαν οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς ἐπίδρασης τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῆς ἐγκατάστασης τοῦ λατινικοῦ δόγματος στὴν Κύπρο (*Cyprus and the Crusades*, βλ. κυρίως τὰ ἄρθρα τῶν FOLDA, *Crusader art* καὶ WEYL CARR, *Art*). Ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία ἔχει πλέον διαλευκάνει τὰ ζητήματα τῆς ὥσμωσης, τῆς ἀμφίδρομης ἀφομοίωσης καὶ τῆς σύγκλισης μετὰξὺ ὀρθόδοξης καὶ δυτικῆς τέχνης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τῆς συνύπαρξης τῶν δύο δογμάτων στὴν Κύπρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Λατινοκρατίας (βλ. τοὺς συλλογικοὺς τόμους *Cyprus. Society and Culture* καὶ *Asinou*, καθὼς καὶ *Identity/Identities*).

273. FRIGERIO-ZENIOU, *Luxe et humilité*, ὅπου σχολιάζεται ἡ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης ΜΠΙΘΑ, *Γυναικεία ἐνδυμασία*.

274. KALOPISSI-VERTI, *Representations*, σ. 309-310.

πλήθος Φράγκων ἀστών καὶ ἱπποτῶν²⁷⁵. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐπίσης ὅτι, λίγο ἀργότερα, σὲ ὀρισμένες ὀρθόδοξες μονὲς προστίθενται «λατινικὰ παρεκκλήσια», ὅπως τὰ ὀνόμασαν ὀρισμένοι ἐρευνητές, ἐγείροντας στὴν συνέχεια ἀρκετοὺς προβληματισμούς²⁷⁶.

Μετὰ τὰ παραπάνω, εἶναι σκόπιμο νὰ δοθεῖ μιὰ σαφὴς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν στὶς ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα περιοχές, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν γοτθικοὶ ναοί, ὁ καθολικὸς πληθυσμὸς χρησιμοποιοῦσε ὀρθόδοξους ναοὺς, δομημένους καὶ τοιχογραφημένους κατὰ τὴν ἀνατολικὴ παράδοση, γιὰ νὰ ἐκτελεῖ τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα. Ὅλα συγκλίνουν στὸ ὅτι πράγματι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὴν Κύπρο, σὲ ἱστορικὴ συγκυρία εὐνοϊκῇ, οἱ πιστοὶ τόσο τοῦ ὀρθόδοξου ὅσο καὶ τοῦ λατινικοῦ δόγματος ἐκκλησιάζονταν στοὺς ἴδιους χώρους²⁷⁷. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι στὸν ναὸ συλλειτουργοῦσαν ταυτοχρόνως ἱερεῖς καὶ τῶν δύο δογμάτων²⁷⁸. Ὁ σχετικὰ πρόσφατος προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἀναχρονολόγηση τοῦ βασιλικοῦ παρεκκλησίου στὰ Πυργὰ στὸν 14ο αἰῶνα, κατάγραφου ἀπὸ παλαιολόγειες τοιχογραφίες μὲ λατινικὲς ἐπιγραφές²⁷⁹ ποὺ ἱδρύονται ἀπὸ μέλη τῆς βασιλικῆς δυναστείας, καταδεικνύει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα, πέραν τῶν καθαρὰ γοτθικῶν ναῶν, ἡ δραστηκὴ ἀμφίδρομη ἀφομοίωση τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς δὲν περιορίζεται μόνον στοὺς ὀρθόδοξους, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ

275. GRIVAUD, Introduction historique, στό: *Lacrimae Cypriae*, σ. XVII, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (ὑπόσημ. 21)· KALOPISSI-VERTI, Representations, σ. 309· NICOLAOU-KONNARI, Alterity.

276. Ὅπως στὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸν Πεδουλά, στὴν μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Λαμπαδιστῆ, στὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὰ Πυργὰ (STYLIANOU, *Churches of Cyprus*, σ. 306-317), στὸ λατινικὸ παρεκκλήσι στὸ Κίτι (ΦΟΥΛΙΑΣ, *Παναγία Ἀγγελόκτιστη*· OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture*, σ. 167-170), στὸν Ἅγιο Λάζαρο στὴν Λάρνακα. Γιὰ τὸ θέμα τῶν λατινικῶν παρεκκλησιῶν βλ. WEYL CARR, *Byzantines and Italians*, σ. 345-346, ὑπόσημ. 41.

277. Γιὰ τὴν ἐλαστικότητα στὴν συνύπαρξη τῶν δύο δογμάτων στὴν Κύπρο, βλ. ANDREWS, Conveyance and convergence· NICOLAOU-KONNARI, Alterity, σ. 40-43.

278. Αὐτὸ ἔχει καταγραφεῖ ὅτι συνέβη τόσο στὴν Κύπρο ὅσο καὶ στὴν Κρήτη κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες τῆς δυτικῆς κυριαρχίας ἐκεῖ (βλ. GEORGOPOULOU, Vernacular architecture, σ. 466· COBHAM, *Excerpta cypria*, σ. 40-41).

279. WOLLESEN, *Patrons and Painters*, σ. 102, 110-111· MINASIDIS, Hunting with falcons.

στούς καθολικούς πληθυσμούς, οί όποιοί κτίζουν νέους μικρούς ναούς πού μοιάζουν μέ τούς βυζαντινούς.

Ἡ πέραν πάσης ἀμφιβολίας σαφής ἀπάντηση στοῦ συγκεκριμένο ἐρώτημα προέρχεται ἀπό μιὰ παπική ἐπιστολή τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Ε΄, πού φέρει ἡμερομηνία 29 Μαΐου 1368²⁸⁰. Σύμφωνα μέ τὸ κείμενο, μετὰ ἀπὸ αἴτημα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κύπρου Πέτρου Α΄, ὁ πάπας ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Λευκωσίας νὰ ἐπιβάλλει ποινές στούς καθολικούς κατοίκους τῆς Λευκωσίας καὶ τῶν ἄλλων πόλεων καὶ τῶν περιχώρων τους, διότι προσέρχονται σὲ ἐκκλησίες τῶν «*σχισματικῶν Ἑλλήνων*» γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴν λειτουργία τῆς Θείας Εὐχαριστίας τὶς Κυριακές καὶ τὶς ἄλλες γιορτές τοῦ χρόνου. Εὐκόλα συμπεραίνει κανεὶς ὅτι, ἂν αὐτὸ συνέβαινε ἀκόμη καὶ στὶς πόλεις, ὅπου οἱ καθολικοὶ ναοὶ ὑπερεπαρκοῦσαν γιὰ τούς πιστοὺς τοῦ καθολικοῦ δόγματος, τὸ φαινόμενο θὰ ἦταν διαδεδομένο καὶ στὴν ὑπαιθρο, ἀκριβῶς ὅπως ἐπιβεβαιώνουν τὰ προαναφερθέντα παραδείγματα. Σὲ αὐτὴν ἐξάλλου τὴν ὥσμωση πού ἄρχισε νὰ ἐπισυμβαίνει, ὄχι χωρὶς δυσκολίες, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα, συνέβαλε καὶ ἡ ἀνεκτικὴ στάση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπέναντι στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Κύπρου²⁸¹.

Ἡ χρονικὴ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἀνοικοδομεῖται καὶ διακοσμεῖται μέ παλαιολόγειες, ἀλλὰ καὶ μέ ἰταλίζουσες τοιχογραφίες²⁸², ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στοῦ Πελέντρι ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Λουζινιάν, καὶ μέ τὴν συλλογικὴ προσφορά καὶ πολλῶν ἄλλων ἀφιερωτῶν πού φοροῦν δυτικὰ ἐνδύματα, συμπίπτει μέ τὴν περίοδο οἰκοδόμησης τῆς Περιβλέπτου στὸν Μυστρά. Ἡ Weyl Carr, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴν συγγένεια τῶν τοιχογρα-

280. *The Cartulary*, ἀρ. 131, σ. 312-314· MAS LATRIE, *Histoire de Chypre*, III, σ. 757-758.

281. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, μπροστὰ στοῦ μεγάλο δίλημμα νὰ ὑποταγεῖ ἢ ὄχι στὶς ἀπαιτήσεις τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἔθεσε τὸ ἐρώτημα στοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖο, πού ἔδρευε τότε στὴν Νίκαια. Ἡ ἀπάντηση πού ἔλαβε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ (1223) ἦταν νὰ χειριστεῖ τὸ θέμα κατ' οἰκονομίαν. Ταυτοχρόνως ὅμως πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ κατ' οἰκονομίαν διαχείριση τῶν σοβαρῶν προβλημάτων συνέβαλε στὴν ἐπιβίωση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, σ. 569-571.

282. WEYL CARR, *Byzantines and Italians*, σ. 348-349. Γιὰ τὴν πολυποίκιλη ὥσμωση πού συντελεῖται στὴν ζωγραφικὴ τὸν 14ο αἰώνα στὴν Κύπρο βλ. ἐπίσης BACCI, *Gothic forms*, σ. 149 κ.έ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Identity markers*, σ. 145-153· Ο ΙΔΙΟΣ, *Syrian, Palaiologan and Gothic*.

φιῶν τῶν δύο ναῶν, δὲν ἀποκλείει ἡ συγγένεια αὐτὴ νὰ ὀφείλεται στὴν ἐκ μέρους τῆς Ἰσαβέλλας σύσταση τοῦ ζωγράφου τῆς Περιβλέπτου στοὺς Λουζινιὰν τοῦ Πελεντρίου²⁸³. Τὸ ἐκτενὲς εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸν θεομητορικὸ κύκλο, ποὺ σπανίως ἀπεικονίζεται²⁸⁴, ἀπαντᾶται καὶ στοὺς δύο ναοὺς. Ἡ Ἰωάννα Χριστοφοράκη, ἀφοῦ συγκρίνει τὶς τοιχογραφίες ναῶν μὲ ἐκτενεῖς θεομητορικοὺς κύκλους ποὺ βρίσκονται στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Κύπρο, ἐπισημαίνει τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς πολυπολιτισμικοῦ ὑπόβαθρου στὴν Κύπρο κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα, τοῦ ὁποῖου τὴν προέλευση ἀποδίδει στὴν Συροπαλαιστίνη, στὸ ἀρμενικὸ βασίλειο τῆς Κιλικίας καὶ στὴν Πρωτεύουσα, γιὰ νὰ καταλήξει ὅτι οἱ ἐκτενεῖς εἰκονογραφικοὶ κύκλοι μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς Παναγίας πιθανότατα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ στὴν Μικρὴ Ἀρμενία ἢ στὴν Κύπρο²⁸⁵.

Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν πολιτισμικὴ συγκυρία τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης τῶν δύο δογμάτων²⁸⁶ ἔζησε ἡ Ἰσαβέλλα ἀπὸ τότε ποὺ ἔφθασε στὴν Κύπρο γιὰ νὰ διεκδικήσει τὴν κληρονομία τοῦ πατέρα της, καὶ μέχρις ὅτου ἔφυγε γιὰ τὸν Μυστρά. Αὐτὴ τὴν βιωμένη συνύπαρξη τῶν δογμάτων εἰσήγαγε καὶ στὸν Μυστρά ὡς σύζυγος τοῦ πρώτου δεσπότη τοῦ Μορέως. Ὅμως ἡ καινοτομία τῆς εἰσήχθη σὲ ἕναν τόπο ποὺ δὲν εἶχε βρεθεῖ σὲ ἀνάλογη ἱστορικὴ συγκυρία οὔτε εἶχε γνωρίσει τὴν ὥσμωση ποὺ εἶχε βιώσει ἡ Κύπρος. Ἴσως μάλιστα ἡ ἐμφανὲς προσπάθεια νὰ ἀπαλειφθεῖ κάθε ἔχνος τῆς παρουσίας της ἀπὸ τὸν Μυστρά ἀμέσως μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἀποχώρησή της ἀπὸ τὸ δεσποτάτο καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τελευταίων Καντακουζηνῶν νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ αὐτὸ τὸν λόγο. Ἡ οἰκοδόμησις τῆς Περιβλέπτου ἔγινε ἀπὸ τὸ ντόπιο ἀνθρώπινο τεχνικὸ δυναμικόν, σὰν αὐτὸ ποὺ ἔκτισε τὸν πανομοιότυπο βυζαντινὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας (Εἰκ. 91β). Στὴν Περίβλεπτο ὅμως, μὲ τὴν βοήθεια

283. WEYL CARR, Art, σ. 318. Τεκμηριώνοντας μάλιστα τὶς στενὲς σχέσεις τῆς Ἰσαβέλλας μὲ τὴν βασιλικὴ αὐλὴ τῆς Κύπρου, ἀναφέρεται τόσο στὸ ταξίδι της στὴν Κύπρο, ὅσο καὶ σὲ ἕνα ταξίδι τοῦ βασιλιᾶ Πέτρου Β' στὸν Μυστρά, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔγινε ποτέ. Βλ. σχετικὰ ὑποσημ. 78, σ. 65.

284. Ὁ Τίμιος Σταυρὸς στὸ Πελέντρι μὲ δεκαπέντε παραστάσεις, ὁ Ἅγιος Κλήμης στὴν Ἀχρίδα μὲ δεκαεπτὰ, ἡ μονὴ τῆς Χώρας μὲ εἴκοσι καὶ ἡ Περίβλεπτος τοῦ Μυστρά μὲ εἴκοσι πέντε παραστάσεις τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου.

285. CHRISTOFORAKI, Cyprus· H IDIA, East is East?

286. WEYL CARR, Art, σ. 310-328· KALOPISSI-VERTI, Representations, σ. 309 κ.έ.

ένος μικροῦ συνεργείου ἀπὸ τὴν Κύπρο, πρῶτα γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ δυτική ὀργάνωση στὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου τῆς ἀπομονωμένης ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ μονῆς καὶ δευτερευόντως γιὰ νὰ διακοσμηθεῖ μὲ πῖο εὐφάνταστες δυτικές μορφές –σπάνιες γιὰ ἀμυντικούς πύργους–, ἐπετεύχθη ἡ ἀρμονικὴ συνύπαρξη βυζαντινῶν καὶ δυτικῶν στοιχείων, ἡ ὁποία εἶναι πρόδηλη καὶ στὴν οἰκοδόμησι τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης.

Ἡ ἴδρυσις τῆς μονῆς ὀφείλεται κυρίως σὲ πρακτικούς λόγους, ποὺ ἀφοροῦν τὴν στέγασι τοῦ δυτικοῦ κλήρου ὁ ὁποῖος ἡ ἐγκαταστάθηκε ἐξαρχῆς μαζί μὲ τὴν Ἰσαβέλλα ἡ ἥρθε ἀργότερα, λόγῳ τῶν συνεχιζόμενων ὑψηλῶν σχέσεων τῆς μὲ τὴν ἡγεσία τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες ἐξυπηρετοῦσαν πρωτίστως τὰ προσωπικά τῆς συμφέροντα. Ταυτοχρόνως ὅμως αὐτὲς οἱ πρωτοβουλίες ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο τῆς ἄσκησης τῆς φιλοδυτικῆς πολιτικῆς τὴν ὁποία ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς υἱοθέτησε στὸν Μυστρά ἀπὸ πολὺ νωρίς²⁸⁷.

Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ λατινικὸ δόγμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ περιφορὰ γύρω ἀπὸ τὸ ἀλτάρια δὲν ἦταν ἐπιβεβλημένη, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν περιφορὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα κατὰ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπότμησι τῶν γωνιῶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ γιὰ τὴν διευκόλυνσι τῶν ὀρθόδοξων κληρικῶν κατὰ τὴν θεία λειτουργία.

Τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι, βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, τεκμηριώνεται καὶ ἡ ἐγκατάστασι τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν στὴν Περίβλεπτο (1378-1379) κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δεσποτείας τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψι ὅτι ἡ μονὴ ἐξαρχῆς χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ λατινικὸ δόγμα. Βεβαίως, μετὰ τὴν ἀποχώρησι τῆς Ἰσαβέλλας ἀπὸ τὸν Μυστρά, ἡ μονὴ περιήλθε στὴν Μητρόπολι Λακεδαιμονίας μέχρι τὴν ἐγκατάστασι τῶν φραγκισκανῶν μοναχῶν κατὰ τὴν δεύτερη Βενετοκρατία (1687-1715). Πρόκειται γιὰ μιὰ μικρὴ παρένθεσι στὴν μετέπειτα ὀρθόδοξη λειτουργία τῆς: οἱ φωτογραφίες τοῦ Millet μὲ τὸ ξύλινο κακότεχνο ἡμικατεστραμμένο εἰκονοστάσι, ἀλλὰ καὶ οἱ γραπτὲς πηγὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, μαρτυροῦν ὅτι ἡ Περίβλεπτος δὲν ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλὰ περιήλθε καὶ πάλι στὴν Μητρόπολι Λακεδαιμονίας.

287. Γιὰ τοὺς πρώτους προβληματισμοὺς γύρω ἀπὸ τὸ θέμα βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἀγία Σοφία Μυστρά, σ. 185.

Τέλος, βάσει τῶν συγκρίσεων τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν δεδομένων πὺ ἀκολουθοῦν στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ἡ οἰκοδόμησις τῆς μονῆς τῆς Περιβλέπτου συμπίπτει μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης, πὺ ἐντάσσεται στὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάσι τῆς μονῆς μεταξὺ τοῦ 1361 καὶ τοῦ 1365²⁸⁸, πρὶν δηλαδὴ ἡ συγκεκριμένη μονὴ νὰ γίνῃ σταυροπηγιακὴ²⁸⁹.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

288. Βλ. κεφ. 4.7.2: «Δεύτερη οἰκοδομικὴ φάσι», σ. 193-207 καὶ κεφ. 4.8: «Καὶ μονὴ Παντανάσσης καὶ μονὴ Ζωοδότου», σ. 225-229.

289. Εἶναι πιθανὸν ἡ τοιχογράφηση τῆς μονῆς Περιβλέπτου μὲ τὸ ἡσυχαστικὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἡ Μ. Ἑμμανουήλ, νὰ ἔγινε κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἰωάννη-Ἰωάσαφ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς συζύγου του στὸν Μυστρά, στὸ διάστημα 1361-1363 (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα Περιβλέπτου).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ

Η ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ, όπως ήδη αναφέραμε, σύμφωνα με την παράδοση, ήταν ταυτοχρόνως αφιερωμένη και στον Χριστό Ζωοδότη²⁹⁰. Ο Μανόλης Χατζηδάκης υποστήριξε ότι η μονή Ζωοδότου ταυτίζεται με την Αγία Σοφία, επειδή δεν είχε διακρίνει «*ἔχνη διασκευῆς ἢ ἀνακαίνισης*» στην Παντάνασσα. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Ἐχει καθιερωθῇ νὰ ταυτίζεται ἡ Παντάνασσα με τὴν “μονὴ Ζωοδότου”, πὺν ξέρουμε ἀπὸ κείμενα καὶ σιγίλλια, πὺς ἴδρυσεν ὁ Δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνός. Δὲν βλέπουμε τὸ λόγο νὰ δεχθοῦμε τὴν ταύτιση, γιατί καμιά θετικὴ μαρτυρία δὲν τὴν στηρίζει. Στὸ κτήριον δὲν βρήκαμε ἔχνη διασκευῆς ἢ ἀνακαίνισης – ὅπως στὴ Μητρόπολη – πὺν θὰ εἶχε κάμει πενήντα-ἑξήντα μόλις χρόνια μετὰ τὸ πρῶτον κτίσμιον ὁ Φραγκόπουλος, ἐνῶ τὰ μονογράμματα τοῦ πραγματικοῦ κτήτορα βρίσκονται σὲ βασικά ὀργανικὰ μέλη, ὅπως στὸ ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου. Ἐξω ἀπ’ αὐτό, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες δυσκολίες γιὰ τὴν ταύτιση: τὸ χρονικὸ πὺν ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ Σφραντζῆ (σ. 154 καὶ 158) λέει ὅτι στὴν μονὴ Ζωοδότου ἀνακομίσθησαν τὰ ὅσα τῆς Θεοδώρας Τόκκου, γυναίκας τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, πὺν πέθανε στὸ Σαιντ-Ομέρι τὸ 1429 καὶ ὅτι στὴν ἴδια μονὴ θάφτηκε ἡ γυναίκα τοῦ Θεόδωρου Παλαιολόγου, ἡ Κλεόπα Μαλατέστα, πὺν πέθανε τὸ 1433. Ὅμως εἶδαμε ὅτι ἤδη τὸ 1428 τὸ μοναστήρι ἐγκαινιάζεται στὸ ὄνομα τῆς Παντανάσσης»²⁹¹.*

Ἡ ἄποψη αὐτὴ στὴν συνέχεια επικράτησε. Ὅμως στὸ τελευταῖο ἄρθρο του ὁ ἀξέχαστος Τίτος Παπαμαστοράκης²⁹² ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐπιγραφή πὺν διάβασε ὁ Fourmont (στὴν ἀνάγνωση τοῦ ὁποῖου στηρίχθηκε ὁ Χατζηδάκης γιὰ νὰ χρονολογήσει τὸ μνημεῖον στὸ 1428 καὶ νὰ συνδέσει τὴν οἰκοδόμησή του με τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλον) ὅχι μόνον εἶναι πολὺ

290. Βλ. Εἰσαγωγή.

291. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ. *Μυστράς Α'*, σ. 86 καὶ *Μυστράς Β'*, σ. 96.

292. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Myzithras.

μεταγενέστερη, αλλά βρίθκει ἀνακριβειῶν, θέτοντας ἔτσι ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν της.

Εὐλόγως ἐπομένως τίθεται ἐκ νέου τὸ διττὸ ἐρώτημα ποῖος εἶναι ὁ κτήτορας τῆς μονῆς, καὶ πότε καὶ ποῖον ρόλο ἔπαιξε ὁ Φραγκόπουλος στὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία της.

Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶχε ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἐγκυρότητα τῆς χρονολόγησής βάσει τῆς ἐπιγραφῆς Fourmont, τὰ ἐπιχειρήματα σύμφωνα μὲ τὸν Χατζηδάκη, ὅτι δὲν βρέθηκαν «ἔχνη διασκευῆς ἢ ἀνακαίνισης –ὅπως στὴ Μητρόπολη– ποὺ θὰ εἶχε κάμει πενήντα-ἑξήντα μόλις χρόνια μετὰ τὸ πρῶτο κτίσιμο ὁ Φραγγόπουλος», ἢ ὅτι «τὰ μονογράμματα τοῦ πραγματικοῦ κτήτορα (δηλαδὴ τοῦ Φραγγόπουλου) βρίσκονται σὲ βασικὰ ὀργανικὰ μέλη, ὅπως στὸ ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου», πρέπει νὰ ἐπανεξεταστοῦν. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι μονογράμματα τοῦ Φραγκόπουλου διακρίνονται καὶ σὲ μὴ ὀργανικὰ μέλη, ὅπως σὲ ἐπιχρίσματα κάτω ἀπὸ τὰ γείσα, ξεθωριασμένα λόγω τῆς ἐκθεσῆς τους στὶς καιρικὲς συνθήκες. Ἀκόμη, εὐκόλα διαπιστώνεται, μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ παρατήρηση, ὅτι τὸ μνημεῖο φέρει ἀκόμη καὶ ἐμφανῆ ἔχνη «διασκευῆς καὶ ἀνακαίνισης», ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν Μητρόπολη. Τὰ πράγματα ἐπομένως δὲν εἶναι τόσο ἀπλά ὅσο θεωροῦνταν μέχρι πρότινος, καὶ γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται ἡ λεπτομερὴς ἐπανεξέταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου.

4.1 Ἡ τοπογραφία

Ἡ ἰδιομορφία τοῦ τόπου δὲν ἐπέτρεψε στὴν Παντάνασσα –ὅπως στοὺς περισσότερους ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ– τὸν προσανατολισμὸ τοῦ καθολικοῦ κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Γιὰ λόγους πρακτικὸς ὅμως θὰ θεωρήσουμε ἐδῶ ὅτι τὸ ἱερὸ βρίσκεται πρὸς ἀνατολὰς, ὁ νάρθηκας στὰ δυτικὰ κ.ο.κ.²⁹³

Τὸ καθολικὸ βρίσκεται στὴν ἄκρῃ τῆς νότιας πλευρᾶς ἐνὸς μεγάλου τετράγωνου περιβόλου ποὺ καταλαμβάνει ἓνα σημαντικὸ τμήμα στὸ κέν-

293. Ὁ καθορισμὸς τῶν τεσσάρων σημείων τοῦ ὀρίζοντα ποὺ χρησιμοποιοῦμε εἶναι κατὰ συνθήκην, καθὼς λαμβάνουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βρίσκεται πάντα πρὸς ἀνατολὰς. Στὴν πραγματικότητα στὴν Παντάνασσα, ὅπως καὶ στοὺς περισσότερους ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Περίβλεπτο, τὸ ἱερὸ βρίσκεται ἀναγκαστικὰ πρὸς νότον, λόγω τῶν ἑντονων κλίσεων τοῦ ἐδάφους.

τρο τῆς πλαγιάς τοῦ λόφου κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο (Εἰκ. 100, 101). Τὸ τεῖχος τῆς Πάνω Χώρας διακόπτεται γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ ἐπάνω τεῖχος τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς. Ἐνα τμήμα τῆς Μέσης Ὁδοῦ τῆς καστροπολιτείας φθάνει στὴν δυτικὴ καὶ κύρια πύλη τῆς μονῆς. Μιὰ δεύτερη πύλη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου ὁδηγεῖ πρὸς τὸ ἀκρότατο ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς πόλης, ὅπου βρίσκεται ἡ μονὴ τῆς Περιβλέπτου.

Ὁ περίβολος τῆς μονῆς περικλείει μιὰ ἑκταση μὲ ἔντονη ὑψομετρικὴ διαφορὰ. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὰ βοηθητικὰ κτίσματα, ποὺ ἐκτείνονταν μέχρι τὴν ψηλότερη περιοχὴ τοῦ περιβόλου, νὰ ἐγκαταλειφθοῦν σιγὰ σιγὰ, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ μοναστήρι μετὰ τὴν ἀνασύστασή του στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα νὰ παραμείνῃ περιορισμένο στὴν βόρεια ζώνη τοῦ περιβόλου. Σήμερα τὸ ἀνώτατο ἐπισκέψιμο σημεῖο εἶναι τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ὑπαπαντῆς, νοτιοδυτικὰ τοῦ καθολικοῦ, ποὺ ἀναστηλώθηκε πρόσφατα (Εἰκ. 101). Λίγο χαμηλότερα, στὸ δυτικὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου, διακρίνεται μιὰ τοιχισμένη πυλὶδα (Εἰκ. 102α) ἀντιστοιχεῖ περίπου στὴν ὑψομετρικὴ στάθμη τῶν ἀνακτόρων. Σχετικὴ ἐπισημάνση στὸ ἀ δημοσίευτο τοπογραφικὸ τοῦ Millet σὲ χαμηλότερη θέσῃ καθιστᾷ ἀναγκαῖα τὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τῆς περιοχῆς (Εἰκ. 102β).

4.2 Περιγραφή τοῦ καθολικοῦ

Τὸ καθολικὸ ἔχει κτισθεῖ σὲ ἄνδρo πάνw ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ (Εἰκ. 100, 101). Μιὰ πέτρινη κλίμακα ὁδηγεῖ στὸ δυτικὸ προστώο –ὅπως δῆποτε γκρεμισμένο σήμερα–, ὅπου ἀνοίγεται ἡ κεντρικὴ θύρα τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 103α). Μιὰ ἄλλη κλίμακα ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τῆς μονῆς καὶ περνώντας μέσα ἀπὸ θολωτὴ σήραγγα κατευθύνεται πρὸς τὴν βόρεια στοά, στὴν ὁποία ἀνοίγονται οἱ πλάγιες θύρες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 103β).

Τὸ καθολικὸ ἀνήκει στὸν γνωστὸ μεικτὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος συνδυάζει τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ πεντάτρουλλη σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένη κάλυψη, μὲ τετράτοξες κιονοστοιχίες στὸ ἰσόγειο, ποὺ φέρουν ὑπερῶα τὰ ὁποῖα συγκοινωνοῦν μὲ ὄροφο πάνw ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Στὸν Μυστρά οἱ ναοὶ μεικτοῦ τύπου εἶναι τρεῖς: ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια τῆς μονῆς Βροντοχίου, ἡ Μητρόπολη καὶ ἡ Παντάνασσα. Ἐνας τέταρτος ναὸς τοῦ ἰδίου τύπου εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Λεοντάρι,

ή οικόδομήση τοῦ ὁποίου εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μετὸν Μυστρά (Εἰκ. 104)²⁹⁴.

Τὸ ισόγειο τοῦ καθολικοῦ ἔχει διάταξη τρίκλιτης δρομικῆς βασιλικῆς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων κυρίως ναοῦ 8 × 8 μ., μετὰ δύο τριάδες κιόνων· τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι ὑπερδιπλάσιο τῶν πλαγίων (περίπου 1:2,15:1). Οἱ σχετικὰ ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους τοξοστοιχίες δὲν εἶναι στὸν ἄξονα τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 105).

Οἱ τοξοστοιχίες δυτικὰ ἀπολήγουν σὲ παραστάδες ποὺ ἐξέχουν ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ νάρθηκα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιστοιχοῦν στὰ τόξα τῆς θολοδομίας του (Εἰκ. 105). Παραστάδες μετὰ ἐπιθήματα ἐξέχουν καὶ ἀπὸ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, γιὰ νὰ παραλάβουν τὰ ἐγκάρσια τόξα τῶν τεσσάρων ἀσπίδων ποὺ καλύπτουν τὰ πλάγια κλίτη (Εἰκ. 105). Ἡ πλευρικὴ εἴσοδος στὸν κυρίως ναό, ἀλλὰ καὶ τὸ παράθυρο στὰ δυτικὰ τῆς, δὲν ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἄξονες τῆς τοξοστοιχίας (Εἰκ. 105, 107β). Ἡ ἐσωτερικὴ παρεὶα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ παρουσιάζει ἀνωμαλίες λόγω τῆς θεμελίωσής της σὲ βραχῶδες ἔδαφος (Εἰκ. 108α).

Οἱ τοξοστοιχίες ἐπιστέφονται ἀπὸ καλολαξευμένο μαρμάρينو κοσμήτη, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι φθαρμένος σὲ πολλὰ σημεία καὶ δὲν διατρέχει ὅλο τὸ μῆκος τους (Εἰκ. 107β, 109β, 113, 114, 115, 116). Φθαρμένος εἶναι καὶ ὁ κοσμήτης τοῦ ἐμφανῶς μεταγενέστερου τρούλλου· ἀπαρτίζεται κατὰ τὸ μέγιστο τμῆμα τοῦ ἀπὸ πῶρινα καμπύλα τμήματα μετὰ λαξευτὸ ἐλίσσόμενο βλαστὸ (Εἰκ. 110α, 113, 114), ἐνῶ ἓνα τμῆμα του συμπληρώνεται ἀπὸ ἑτερόκλητα μαρμάρινα μέλη, συλήματα ἀπὸ κοσμηῆτες ἢ ἐπιστύλια.

Οἱ κίονες εἶναι μονολιθικοί. Οἱ δύο ἀνατολικοὶ καὶ ὁ δυτικὸς τῆς νότιας κιονοστοιχίας εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο, μετὰ πανομοιότυπο κορμό, βάση καὶ κιονόκρανο. Ὁ μεσαῖος τῆς βόρειας κιονοστοιχίας εἶναι βραχύτερος ἀπὸ τὸ ἀπαιτούμενο ὕψος, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ ἀπὸ τμῆμα ἀρχαίου κίονα μετὰ ραβδώσεις. Φαίνεται ὅτι εἶχε καταπέσει συμπαρασύροντας τμῆμα τῆς ὑπερκεκλιμένης τοξοστοιχίας. Τὸ ἴδιο εἶχε συμβεῖ καὶ μετὰ τοὺς ἄλλους δύο ἑτερόκλητους κίονες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀνακατασκευασμένο τμῆμα τῆς τοξοστοιχίας (Εἰκ. 107β, 109β, 115, 116). Τέσσερις μόνον βάσεις κιόνων εἶναι ὁμοιόμορφες καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο: ἡ ἀνατολική

294. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι.

καὶ ἡ δυτικὴ τῆς νότιας τοξοστοιχίας, πού σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση, καὶ ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ μεσαία τῆς βόρειας, πού εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένες (Εἰκ. 115, 116).

Τὰ τρία πανομοιότυπα κιονόκρανα εἶναι σὲ δεύτερη χρήσιν· στὶς τέσσερις πλευρὲς φέρουν καλοδουλεμένους ἔξοργους ρόδακες μὲ ἑλικες καὶ στὶς ἀκμὲς περίτεχνα ἀνθέμια²⁹⁵. Τὸ ἐπίθημα τοῦ τρίτου κιονοκράνου, στὸν δυτικὸ κίονα τῆς νότιας τοξοστοιχίας –ἐμφανῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ κιονόκρανο τόσο στὸ ὑλικό, ὅσο καὶ στὴν ἐπεξεργασία τῆς γλυπτικῆς του– κοσμεῖται μὲ ἐλισσόμενα ἀνθέμια· στὸ μέσον τους ἔχουν λαξευθεῖ συντομογραφικά, μέσα σὲ μετάλλια, οἱ λέξεις: *ὁ κτήτωρ* στὴν βόρεια πλευρά, *Ἰωάννης* στὴν ἀνατολική, *Φραγγόπουλος* στὴν δυτικὴ καὶ *πρωτοστράτωρ* στὴν νότια (Εἰκ. 152β, 152γ). Τὰ ἐπιθήματα τῶν ἄλλων κιονοκράνων διαφέρουν, ἕνα μάλιστα ἐξ αὐτῶν εἶναι πρόχειρα λαξευμένο, χωρὶς διάκοσμο, κατασκευασμένο μόνον γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς τοξοστοιχίας πού μόλις ἀναφέρθηκε.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος σχηματίζεται χαμηλὸ κυκλοτερὲς ἔξαρμα, ὕψους 3 ἕως 7 ἐκ., ἀνάλογα μὲ τὴν κλίση τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τῆς κόγχης καὶ χάνεται μέσα στὸ πάχος τῆς στὴν νότια παρειᾶς τῆς (Εἰκ. 108α, 124, 125α, 125β, 126α, 126β). Σὲ ἕνα δεύτερο ἔξαρμα σὲ ἀναβαθμὸ ἐδράζεται ἡ ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος. Ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ὑπόλειμμα συνθρόνου²⁹⁶, χωρὶς ὅμως ἐπαρκὴ τεκμηρίωση. Στὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, 103 ἐκ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ χαμηλὸ κυκλοτερὲς ἔξαρμα, σχηματίζονται τέσσερα ρηχὰ τυφλὰ ἀψιδώματα ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου (Εἰκ. 127). Πάνω ἀπὸ τὴν ζώνη τῶν ἀψιδωμάτων διαμορφώνεται ἄλλη μία ζώνη μὲ πέντε ἀψιδώματα χωρὶς παράθυρο. Οἱ δύο ζῶνες ἀψιδωμάτων παρουσιάζουν πρωτόγνωρες κατασκευαστικὲς ιδιαι-

295. Γιὰ τὴν προέλευση τῶν κιονοκράνων βλ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Γλυπτὸς διάκοσμος. Πρόκειται γιὰ κιονόκρανα πού εἶναι πανομοιότυπα μὲ αὐτὸ πού βρέθηκε κατεστραμμένο στὴν Περίβλεπτο καὶ σήμερὰ ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά· γεγονὸς πού, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔκανε τὸν Millet ὄχι μόνον νὰ ἐπισημάνει τὴν ὁμοιότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ διατυπώσει τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ Περίβλεπτος καὶ ἡ Παντάνασσα εἶναι σύγχρονα κτίσματα (βλ. σ. 93-94, ὑπόσημ. 129).

296. ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 129-130.

τερότητες: οί παραστάδες τῶν ἐπάλληλων ζωνῶν δὲν ἔχουν ἀπόλυτη κατακόρυφη ἀντιστοίχιση (Εἰκ. 110β, 127). Στὴν κάτω ζώνη τὰ ἀκραῖα ἀψιδώματα εἶναι περίπου ἴσα, ἐνῶ τὸ δεύτερο καὶ τὸ τέταρτο διαφέρουν. Τὸ μεσαῖο ἀψιδώμα εἶναι πλατύτερο, ἀλλὰ καὶ ψηλότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Στέφεται ἀπὸ χαμηλωμένο τόξο, στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται ἄνοιγμα μεγάλου παραθύρου. Τὰ πέντε ἀψιδώματα τῆς ἐπάνω ζώνης δὲν εἶναι ἰσοπλατῇ μὲ τὰ ἀψιδώματα τῆς κάτω· ἡ προσπάθεια προσεγγιστικῆς ἰσοκατανομῆς τους διαφαίνεται στὸ πέταλο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ. Καμιὰ παραστάδα, τόσο στὴν ἐπάνω ὅσο καὶ στὴν κάτω ζώνη, δὲν εἶναι κατακόρυφη (Εἰκ. 127, 128). Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν κακοτεχνιῶν, ποὺ ἐντοπίζονται μόνον στὶς δύο κάτω ζώνες τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, μαρτυροῦν μία ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπέμβαση, τὴν ὁποία προσπάθησε νὰ διορθώσει ὀπτικά ὁ ἀγιογράφος. Ψηλότερα ἀπὸ τὸν κοσμήτη ἐγκαταλείπεται ἡ πενταμερὴς διαίρεση· τρία παράθυρα ἀνοίγονται στὴν κόγχη, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν Ὁδηγήτρια· ἐκεῖ ὅμως ἡ γεωμετρικὴ κατανομή τῶν ἀψιδωμάτων καὶ ἡ κατακορυφότητα τῶν παραστάδων τους εἶναι ἄψογες. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνώτατη ζώνη τοῦ καθολικοῦ τῆς Παντανάσσης παραδόξως δὲν παρατηροῦνται ἀκανονιστίες στὴν διαμόρφωση τῶν ἀψιδωμάτων.

Τὰ παραβλήματα παρουσιάζουν ἐπίσης ἰδιοτυπίες: στὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν πλαϊνῶν τοίχων τους ἀνοίγονται ἀντικριστὲς κόγχες καὶ ἐκαστέρωθεν τῶν παραθύρων τους σχηματίζεται ἀπὸ ἓνα ρηχὸ τυφλὸ ἀψιδώμα (Εἰκ. 106, 107α, 112α).

Ἡ ἐπικοινωνία κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκα γίνεται ἀπὸ θύρες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ τρία κλίτη (Εἰκ. 110α)· ἡ δίοδος ἀπὸ τὸ νότιο κλίτος παρεμποδίζεται ἀπὸ μιὰ λίθινη κατασκευὴ κολυμβήθρας, ποὺ μοιάζει λαξευμένη στὸν βράχο (Εἰκ. 105, 108α)²⁹⁷. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα σχηματίζονται δύο ρηχὲς ἐσοχές: ἡ δυτικὴ πάνω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Μανουὴλ Λάσκαρη Χατζίκη, ἡ μορφὴ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζεται σὲ τοιχογραφία μέσα σὲ ἀρκοσόλιο, καὶ ἡ ἀνατολική, μὲ ἐμφανῆ δείγματα φθορᾶς σήμερα, ποὺ εἶναι κενή. Κενὰ εἶναι σήμερα καὶ τὰ δύο μεγάλα τυφλὰ ἀψιδώματα-ἀρκοσόλια ποὺ σχηματίζονται στὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου (Εἰκ. 130, 131α,

297. Κατὰ κανόνα οἱ κολυμβήθρες βρίσκονται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ νάρθηκα, βλ. PHILIPPIDES-BOURAS, Font baptismal.

131β). Ἡ κύρια θύρα τοῦ νάρθηκα εἶναι στὴν δυτικὴ πλευρὰ (Εἰκ. 106, 130). Μιὰ δεύτερη θύρα, ἐλαφρῶς ἑκκεντρη, ὁδηγεῖ στὸ βόρειο προστώ, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ καμπαναριό (Εἰκ. 105, 132). Ἡ κάλυψη τοῦ νάρθηκα εἶναι τριμερής· δύο ἐγκάρσια τόξα βαίνουν στὰ ἐπιθήματα ἀντικριστῶν παραστάδων καὶ φέρουν χαμηλὸ σταυροθόλιο μὲ δύο καμάρες ἐκατέρωθεν (Εἰκ. 106, 133).

Οἱ ἀσπίδες ποὺ καλύπτουν τὰ πλάγια κλίτη, τὸ σταυροθόλιο καὶ οἱ καμάρες τοῦ νάρθηκα προσφέρουν τὴν ὑπόβαση τοῦ ἐνιαίου δαπέδου τοῦ ὑπερώου, ποὺ ἔχει σχῆμα Π. Ἡ ἀνοδος γίνεται ἀπὸ ἔξω, ἀπὸ κλίμακα στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου (Εἰκ. 105, 112β, 136α).

Στὸ ὑπερῶ ἐπιβάλλονται οἱ τέσσερις ὀγκῶδεις πεσσοὶ ποὺ μεταφέρουν τὰ φορτία τῆς ὑπερκείμενης θολοδομίας στοὺς ἀκραίους κίονες τοῦ ἰσογείου (Εἰκ. 106, 107β, 109β). Τὰ σκέλη τοῦ ναοῦ διασταυρῶνται σὲ ἓνα σχεδὸν τετράγωνο σχῆμα (8,10 × 8,40 μ.), στὸ ὁποῖο, μέσῳ λοφίων, ἐδράζεται ὁ τροῦλλος, ἀνακατασκευασμένος στὴν σημερινή μορφή του. Τὰ τέσσερα γωνιακὰ διαμερίσματα καλύπτονται ἀπὸ τρουλλίσκους μὲ ὀκταγωνικὰ τύμπανα (Εἰκ. 106).

Ο ὄροφος τοῦ νάρθηκα ἀκολουθεῖ τὴν τριμερῆ ἀρθρῶση τοῦ ἰσογείου. Τὸ κεντρικὸ τμήμα του στεγάζεται ἀπὸ τροῦλλο, ἐνῶ τὰ δύο πλάγια ἀπὸ καμάρες. Στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἓνα μεγάλο δίλοβο ἀνοιγμα ἐπιτρέπει τὴν ὀπτικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν κυρίως ναὸ (Εἰκ. 110α, 137, 140α, 140β). Τὸ νότιο ὑπερῶ ἀπολήγει σὲ παρεκκλήσιο, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ διακονικό. Μιὰ στενὴ τοξωτὴ θύρα στὸν βόρειο τοῖχο του προσφέρει ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ τεκταινόμενα στὸ ἱερὸ (Εἰκ. 106, 110β, 141, 142, 144). Τὸ βόρειο ὑπερῶ ἔχει ἀντίστοιχη διαρρύθμιση (Εἰκ. 106, 110β, 143, 144). Ἀπὸ τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα μιὰ μεγάλη τοξωτὴ πύλη προσφέρει τὴν μόνη πρόσβαση στὸ καμπαναριό (Εἰκ. 106, 107β, 159).

Ὁ ἀνερχόμενος ἀπὸ τὴν δυτικὴ κλίμακα πρὸς τὸ καθολικὸ πρωτοαντίκριζε τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ καμπαναριοῦ (Εἰκ. 145, 146α). Στὸ μέτωπο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἰσογείου διασώζονται, σύμφυτα μὲ τὴν λιθοδομή, τρία πλήρη τόξα ποὺ ἐδράζονται σὲ φουρούσια, ἐνῶ ἓνα τέταρτο τόξο γεφυρώνει τὸν νάρθηκα μὲ τὸ καμπαναριό, ἀποτελώντας σήμερα τὸ δυτικὸ πέρασ τῆς μεγαλειώδους βόρειας στοᾶς μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ θέα πρὸς τὴν κοιλάδα τῆς Λακεδαίμονος. Αὕτῃ ἡ τετραμερὴς τοξοστοιχία εἶναι ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὸ δυτικὸ προστώ, ποὺ καλυπτόταν

μᾶλλον μὲ τέσσερις ἀσπίδες. Θὰ πρέπει νὰ εἶχε καταρρεύσει ἀρκετὰ παλιά· ὁ G. Millet φωτογράφησε τοὺς τοίχους ποὺ διαχώριζαν, στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο του, ἓναν χῶρο σὰν μικρὸ παρεκκλήσιο (Εἰκ. 147).

Στὸν ὄροφο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἡ τοιχοποιία εἶναι ἄξια προσοχῆς, γιατί διαρθρώνεται σὲ δύο ζῶνες ἀπὸ μιὰ ὀδοντωτὴ ταινία, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ τοῖχος χωρίζεται σὲ τρία τμήματα μὲ παραστάδες ἀπὸ προσεγμένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Ἡ ἀργολιθοδομὴ ποὺ γεμίζει τὰ μεσοδιαστήματα κτίσθηκε σὲ ἐλαφρὰ ὑποχώρηση, σὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ δεχθεῖ ἓνα στῶμα ἐπιχρίσματος, ἐνῶ στὸ μέσον κάθε τμήματος εἶχε ἀνοιχθεῖ ἀπὸ ἓνα παράθυρο ἢ καὶ μικρὴ θύρα, ποὺ ἀργότερα φράχθηκε μὲ ἐξαιρετικὰ πρόχειρη δόμηση. Τὸ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου πλαισιώνεται πρὸς βορρὰν καὶ μὲ ἀπόλυτη ἁρμονία ἀπὸ τὸν πεσσὸ τοῦ καμπαναριοῦ καὶ πρὸς νότον ἀπὸ πεσσὸ τῆς πλινθοπερίκλειστης νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 145, 147).

Στὴν ὀδοντωτὴ ταινία ἐδράζονται τὰ τόξα μετώπου τῆς τριμεροῦς κάλυψης τοῦ ὑπερώου τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἐπιστέφονται ἐπίσης ἀπὸ ὀδοντωτὸ γείσο (Εἰκ. 146α). Στὸ μέσον τῶν τυμπάνων τοὺς ἀνοίγεται ἀπὸ ἓνα δίλοβο παράθυρο ἀπὸ πλίνθους μὲ ἡμικιονίσκο καὶ μικρὸ ἐπίθημα. Τὰ ἐκατέρωθεν τεταρτοκυκλικά τυφλά ἀψιδώματα φέρουν ἐπίχρισμα, πάνω στὸ ὁποῖο διαβάζονται, μὲ δυσκολία πλέον καὶ μόνον ἀπὸ κοντά, τὰ συμπίληματα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πρωτοστράτορα καὶ μεσάζοντος Ἰωάννη Φραγκόπουλου, τὰ ὁποῖα εὐτυχῶς ὁ Millet ἀντέγραψε μὲ μεγάλη προσοχή (Εἰκ. 152α, 153α, 153β). Ἡ ἀπόληξη τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ποὺ ἐπιστέφει τὸ τελευταῖο πρὸς βορρὰν τόξο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἰσχωρεῖ μέσα στὴν τοιχοδομίαν τοῦ καμπαναριοῦ· φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀφαιρεθεῖ λιθόπλινθοι, προκειμένου νὰ εἰσχωρήσει καὶ νὰ ἐδρασθεῖ τὸ τόξο. Μὲ προσεκτικὴ παρατήρηση διαπιστώνεται ὅτι πράγματι ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ καμπαναριοῦ εἶναι διαταραγμένη, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι τὸ καμπαναριὸ προϋπῆρχε τῶν τόξων τῆς στέγασης τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 145, 150α, 150β, 150γ).

Τὸ ἐντυπωσιακότερο πρόσκτισμα τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ τετράωροφος πύργος τοῦ καμπαναριοῦ. Ὁ πρῶτος ὄροφος εἶναι συνεπίπεδος μὲ τὴν αὐλὴ τῆς μονῆς, ὁ δεῦτερος μὲ τὸ καθολικὸ καὶ ὁ τρίτος μὲ τὰ ὑπερῶα (Εἰκ. 110α, 145, 151α). Ἡ βόρεια πλευρὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ στὴν ὁποία διακρίνονται καὶ οἱ τέσσερις ὀροφοι (Εἰκ. 110α, 151α, 154), ἡ μόνη ποὺ δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἁρμονία τῆς σύνθεσης, μὲ τὴν κλίμακα τῶν τρίλοβων

ανοιγμάτων να μειώνεται από ὄροφο σὲ ὄροφο, μὲ ἀντίστοιχη μείωση τῶν μεγεθῶν τῶν κιόνων καὶ τὴν κομπή ἀετωματικὴ ἐπίστεψη κάτω ἀπὸ τὸν ὀξύληκτο τροῦλλο, πλαισιωμένη ἀπὸ ἀκροπυργώματα (*pinacles*).

Στὸν δεῦτερο ὄροφο, ἀνατολικά καὶ δυτικά, πάνω σὲ μαρμάρινα ὑφαψίδια, βαίνουν τὰ τόξα ποὺ συνέδεαν τὴν βόρεια στοὰ μὲ τὴν δυτικὴ (Εἰκ. 146α, 147). Οἱ τρεῖς ὄψεις τοῦ τρίτου ὀρόφου, ἡ ἀνατολική, ἡ βόρεια καὶ ἡ δυτικὴ, τονίζονται ἀπὸ τὰ πλίνθινα ὑφαψίδια ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφων τόξων, ποὺ ἐπιστέφουν μεγάλα τρίλοβα ἀνοίγματα μὲ πώρινους κιονίσκους, ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιχρισμένους, ποὺ ἐδράζονται σὲ κτιστὰ στηθαῖα (Εἰκ. 146β, 157). Τὰ τελευταῖα διατρυπῶνται ἀπὸ τρία τρίφυλλα ἀνοίγματα σκαλισμένα σὲ πωρολίθους, ἐγγεγραμμένα σὲ κυκλικὲς στεφάνες ἀπὸ πλίνθους (Εἰκ. 154, 157, 160α, 160β)· ἐπιστέφονται μὲ λοξότμητους μαρμάρινους κοσμηῆτες, ἀποτετμημένους στὶς γωνίες, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο ἐλεύθερες ἀκμὲς τοῦ καμπαναριοῦ, ἡ βορειοδυτικὴ καὶ ἡ βορειοανατολική, διαμορφώνονται ἐπίσης μὲ πατούρα ποὺ εἰσέχει στὶς γωνίες τῆς τοιχοποιίας (Εἰκ. 110α, 111α, 111β, 151β, 160α). Ἀνάλογη διαμόρφωση ἔχει καὶ τὸ καμπαναριὸ τῆς Ὁδηγήτριας (Εἰκ. 188γ, 188δ).

Τὸν τέταρτο ὄροφο κοσμοῦν τρίλοβα ἀνοίγματα, ποὺ πατοῦν σὲ λεπτὸ πλίνθινο κοσμήτη (Εἰκ. 147, 156, 157). Εἶναι ἀνεπαίσθητα στενότερα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ τρίτου ὀρόφου, ἀλλὰ αἰσθητὰ χαμηλότερα καὶ μὲ λεπτότερους κιονίσκους. Τὰ τύμπανά τους διατρυπῶνται μόνον στὴν νότια καὶ στὴν βόρεια πλευρὰ ἀπὸ πώρινα τρίφυλλα ἀνοίγματα. Τὸ ἀνατολικὸ εἶναι ἐπιχρισμένο μὲ ζωγραφιστὰ τὰ τρία τρίφυλλα κοσμήματα σὲ φόντο ὠχρας, ἐνῶ τὸ δυτικὸ, σχετικὰ πρόσφατα ἐπιχρισμένο, ἐμφανίζεται στὶς φωτογραφίες τοῦ Millet μὲ συμπαγὴ πλινθοπερίκλειστη ὄψη (Εἰκ. 149). Ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα περιθέουν τὰ τρίλοβα ἀνοίγματα· ἐπιστέφονται ἀπὸ ἀετώματα ἔντονης κλίσης (*gables*), μὲ γεῖσα ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία καὶ κεραμικὲς πλάκες. Ἡ σημερινὴ εἰκόνα ὀφείλεται σὲ ἀναστήλωση, πιστὴ στὰ τεκμήρια τῶν φωτογραφιῶν τοῦ Millet, στὶς ὁποῖες διαπιστώνεται ἀλλοίωση τῆς καθαρῆς γεωμετρίας τῶν ἀετωμάτων ἀπὸ ὀψιμότερες ἀνακεραμώσεις σὲ σχῆμα ὀξύληκτων καμπυλῶν (Εἰκ. 149, 156). Τὰ γεῖσα ὀριζοντιώνονται στὶς γωνίες, διαμορφώνοντας τὶς ἐδράσεις τεσσάρων ἀκροπυργωμάτων τετραγωνικῆς κάτοψης, μὲ μιὰ ὀξυκόρυφη ἀβαθὴ κόγχη σὲ κάθε ὁρατὴ πλευρά τους· ἐπιστέφονται ἀπὸ μικρὰ ἀετώματα μὲ γεῖσα ἐπίσης ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία καὶ κεραμικὲς πλάκες. Ἡ σύνθεση ὁλοκληρώνεται μὲ τὸν ὑπερυψωμένο

τροῦλλο, πού, ἀκόμη καὶ σήμερα, παρὰ τὶς ἄτεχνες ἐπικεραμώσεις, διατηρεῖ ὡς ἓναν βαθμὸ ὠοειδῆ ὀξεία κορύφωση (Εἰκ. 155, 156, 157).

Ἡ καθ' ὕψος διαίρεση τῶν ἐξωτερικῶν ὤψεων σὲ ὀρόφους δὲν ἀκολουθεῖται στὸ ἐσωτερικόν, ὅπου ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος ὀροφος ἐνοποιοῦνται. Ὁ τροῦλλος τοῦ καμπαναριοῦ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι ἐντυπωσιακὰ ὀξύληκτος, σχεδὸν πυραμιδοειδής, καὶ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή πού τοῦ ἔχει προσδώσει ἡ ἐπικεράμωση μετὰ τὶς κατὰ καιροὺς ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις (Εἰκ. 111α, 111β, 158α, 158β, 158γ). Στὴν νότια πλευρά του διακρίνεται ἀνοιγμα ἱκανὸ νὰ δικαιολογήσει μιὰ θυρίδα ἐπίσκεψης, πρὸς τὸ ἐξαιρετικὰ ὀξύληκτο ἀρχικὰ τμήμα τῆς στέγης τοῦ καμπαναριοῦ (Εἰκ. 109α, 155, 158β).

Στὸ ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς τῶν κελλιῶν τοῦ μοναστηριοῦ ἐδράζονται οἱ πλινθοπερίκλειστοι πεσσοὶ τῆς βάσης τοῦ καμπαναριοῦ, πού φέρουν ὀξυκόρυφο τόξο (Εἰκ. 154, 161α). Τὴν γένεση τοῦ ὀρίζει μιὰ ὀδοντωτὴ ταινία. Ἐκκεντρα ὡς πρὸς τὸ τόξο προστέθηκε ρηχὸ ἀρκοσόλιο ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία καὶ ἀέτωμα με στενὴ δίριχτη στέγη· φέρει τὴν χρονολογία 1571 καὶ κακότεχνα μονογράμματα ἐνὸς Κωνσταντίνου Καβρατζάκη (Εἰκ. 161β). Στὴν δυτικὴ παραστάδα τοῦ εἶναι ἐνσωματωμένο τμήμα ἀνορθόγραφης ἐπιγραφῆς μετ' ὄνομα ἐνὸς Ἰγνατίου (Εἰκ. 161γ). Τὸ ὄνομα συμπίπτει μετ' αὐτὸ πού ἀπαντᾷ στὸ, πολὺ προσεγμένης τέχνης, σταυροειδὲς μονόγραμμα πού βρέθηκε στὴν Περίβλεπτο (Εἰκ. 86γ).

Πίσω ἀπὸ τὸ ἀρκοσόλιο καὶ κάτω ἀπὸ τὸ τύμπανο τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου ἓνα ὀρθογώνιο ἀνοιγμα διαστάσεων $1,75 \times 0,79$ μ. ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὴν ἔνταξη παλαιότερου ταφικοῦ μνημείου (Εἰκ. 108β, 111α, 111β). Σήμερα τὸ κενοτάφιο «βλέπει», μέσω ἐνὸς στενοῦ παραθύρου, σὲ ἓνα παρεκκλήσιο στὴν βάση τοῦ καμπαναριοῦ (Εἰκ. 162α, 162β, 162γ). Ἡ καθολικὴ ἐπίχρυσή του δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἂν τὸ κενοτάφιο ἦταν ὁρατὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ παρεκκλησίου, ὥστε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε λειτουργία προσκυνημάτων. Ἡ μικρὴ θύρα πρὸς δυσμὰς τοῦ καμπαναριοῦ ὁδηγεῖ στοὺς δύο ἐπικοινωνοῦντες χώρους τοῦ παρεκκλησίου (Εἰκ. 108β). Ἀνατολικότερα μιὰ δευτέρη θύρα ὁδηγεῖ σὲ ἄλλο παρεκκλήσιο, μετ' δύο ἐπίσης χώρους πού διαμορφώνονται στὰ κοιλώματα τοῦ βράχου (Εἰκ. 108β, 151α, 154).

Ἡ βόρεια στοὰ τοῦ καθολικοῦ εἶναι πενταμερής· τὸ δυτικότερο τμήμα τῆς ἐντάσσεται στὸν δεύτερο ὀροφο τοῦ καμπαναριοῦ (Εἰκ. 109α, 151α, 154). Τὰ μέτωπα τῆς τοξοστοιχίας κοσμοῦνται ἀπὸ δύο σειρὲς πῆλινων σωληνί-

σκων. Ἡ ἐσωτερικὴ τοξοστοιχία τῆς στοᾶς ἐδράζεται σὲ φουρούσια προερχόμενα ἀπὸ παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σφηνωμένα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Δύο μόνον ἀπὸ αὐτά, τὸ πρῶτο καὶ τὸ τέταρτο καὶ ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, εἶναι μονολιθικά, ἀκόσμητα, μὲ πλάτος ἴσο μὲ τὸ ἀπαιτούμενο γιὰ τὴν στήριξη τῶν ἐγκάρσιων τόξων. Τὰ ὑπόλοιπα ἀπαρτίζονται ἀπὸ δύο ἢ καὶ τρία συλήματα συντεθειμένα ἄτεχνα. Μάλιστα τὸ τέταρτο φουρούσι εἶναι πακτωμένο πάνω στὸ ἀνώφλι τοῦ παραθύρου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τὸ ραγίσει (Εἰκ. 163β). Κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο φουρούσι ἀνοίγεται, ἔκκεντρα πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ τρούλλου, ἡ νότια θύρα τοῦ κυρίως ναοῦ (Εἰκ. 163α). Ἀντιθέτως, ἡ βόρεια θύρα τοῦ νάρθηκα ἀνοίγεται σχεδὸν στὸν ἄξονά του (Εἰκ. 164β). Ἡ προσθετικὴ σύνθεση κιλλιβάντων μᾶς ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε μιὰ παλαιότερη στοὰ καὶ ἀναζητήσαμε τίς γενέσεις τῶν τόξων τῆς, παρὰ τίς δυσκολίες ποὺ ὀρθώνουν τὰ ἐπάλληλα ἀρμολογήματα καὶ οἱ ἐπανειλημμένες ἐπισκευές, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ καθαίρεση τῆς ἀνατολικῆς τερματικῆς παραστάδας, ὁρατῆς στὴν κάτοψη τοῦ Millet (Εἰκ. 109α, 151γ, 166γ4).

Τὰ ἐγκάρσια τόξα τῆς στοᾶς βαίνουν σὲ ἓναν πεσσὸ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, σὲ τρεῖς κίονες καὶ στοὺς δύο πεσσούς τῆς δεύτερης ζώνης τοῦ καμπαναριοῦ. Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους διαμορφώνεται, μὲ τὴν βοήθεια δύο κιονίσκων, τὸ πρῶτο τρίλοβο ἄνοιγμα τοῦ καμπαναριοῦ (Εἰκ. 151α, 151β, 154). Ἡ στοὰ καλύπτεται ἀπὸ ἀσπίδες, μὲ ἐξαίρεση τὸ τρίτο διάστυλο, ποὺ ἔχει τρουλλίσκο μὲ χαμηλὸ τύμπανο καὶ ἐσωτερικὲς νευρώσεις, ἔκκεντρο ὡς πρὸς τὸ νότιο σκέλος τοῦ σταυροῦ τοῦ ὑπερώου (Εἰκ. 109α, 164α, 165α).

Μιὰ ὀδοντωτὴ ταινία χωρίζει σὲ δύο ζώνες τὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ πάνω ἀπὸ τὴν στοὰ (Εἰκ. 154). Στὴν κατώτερη ζώνη προβάλλονται οἱ πλινθοπερίκλειστες παραστάδες ποὺ φέρουν τὰ τόξα τοῦ ὑπερώου· τὰ μεσοδιαστήματά τους εἶναι κτισμένα μὲ ἀργολιθοδομή. Στὸ δεύτερο ἐξ ἀνατολῶν μεσοδιάστημα διακρίνεται ἐλαφρὰ ρωγμὴ ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐξαιρετικὰ λεπτὴ τοιχοποιία στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐξαιτίας ἐσωτερικῆς κόγχης στὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Στὸ μέσον τοῦ τέταρτου μεσοδιαστήματος διακρίνονται τὰ ἴχνη ὀρθογώνιου ἀνοίγματος ποὺ ἀργότερα πληρώθηκε, ὅπως στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, στὴν ἴδια ζώνη (Εἰκ. 145, 154). Ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, μετὰ τὴν πρώτη ἀσπίδα τοῦ ὑπερώου, ὑψώνεται ὀκταγωνικὸς τρουλλίσκος μὲ πλινθοπερίκλειστο τύμπανο, μονόλοβα παράθυρα σὲ κάθε πλευρὰ καὶ ὀδοντωτὸ κυματιστὸ γείσο· στὴν συνέχεια παρεμβάλλεται ἡ καμάρα τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει

στο τέλος, πανομοιότυπος με τὸν ἀνατολικό, ὁ δυτικὸς τρουλλίσκος τοῦ βόρειου ὑπερώου (Εἰκ. 151α, 154).

Στὰ τύμπανα τῆς βόρειας ὀψης τοῦ ὑπερώου ἀνοίγεται ἀπὸ ἓνα μονόλοβο παράθυρο διαμορφωμένο με πλίνθους, ἐνῶ στὸ τύμπανο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀνοίγεται τρίλοβο παράθυρο, ἐπίσης ἀπὸ πλίνθους καὶ δύο μαρμάρινους κιονίσκους (Εἰκ. 154). Τὰ τεταρτοκυκλικά τυφλά ἀψιδώματα ἐκατέρωθεν τοῦ τρίλοβου ἀνοίγματος φέρουν ἐπίχρισμα, πάνω στὸ ὁποῖο διακρίνονται, μόνον ἀπὸ κοντὰ πλέον, ἴχνη τῶν ἀρχικῶν *IC XC NK* ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τῶν ζωγραφιστῶν τριμερῶν σταυρῶν (Εἰκ. 153γ, 153δ). Στὸ κέντρο τοῦ καθολικοῦ δεσπόζει ὁ μεταγενέστερος τρουῖλος, ποὺ ἔχει κυλινδρικό ἐπιχρισμένο τύμπανο με ὀκτὼ μονόλοβα παράθυρα.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ, λόγῳ τῶν δυτικότερων διακοσμητικῶν στοιχείων τῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα, γιατί ἡ ιδιότυπη μορφολογία τῆς χρήζει ἐρμηνείας (Εἰκ. 167, 168). Χωρίζεται σὲ τρεῖς ζώνες: Ἡ πρώτη, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀποτελεῖ τὴν συνέχεια τοῦ θεμελίου καὶ ἀπαρτίζει τὴν βάση, ὅπως ἀπαντᾶται σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρά. Τὸ ὕψος τῶν τοίχων τῆς βάσης ποικίλλει ἀνάλογα με τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους θεμελιώσεως· εἶναι πάντοτε κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ με ἔνθετα κεραμίδια καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα καὶ ἀποτελοῦν τὴν βάση τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τῶν παραβημάτων. Στὴν Παντάνασσα οἱ βάσεις τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι πεντάπλευρες, με ἐξαιρετικὰ ἀμβλείες γωνίες καὶ ἄνισες πλευρές. Ἡ βάση τοῦ διακονικοῦ εἶναι τρίπλευρη, με τὴν τρίτη πλευρὰ νὰ «σβήνει» πάνω στὸν βράχο (Εἰκ. 105, 167). Ἡ πρώτη ζώνη στέφεται με ὀδοντωτὴ ταινία ἀνάμεσα σὲ δύο σειρὲς ὀριζόντιων πλίνθων, ποὺ εἶχαν ὡς προορισμὸ νὰ φέρουν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπίδερμίδα τῆς τοιχοποιίας τῶν ἀψίδων (Εἰκ. 168).

Πάνω σὲ ἓνα στρώμα παχέος κονιάματος, ποὺ ἔχει προστεθεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο ὀριζόντιες κεραμικὲς πλάκες συνολικοῦ ὕψους 8 ἐκ., ἐδράζονται πώρινες λιθόπλινθοι βάθους 20 ἐκ., με συμφυεῖς κιονίσκους· ὁρατὸ εἶναι μόνον τὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν κιονίσκο, τρίπλευρης διατομῆς καὶ βάθους 10 ἐκ. (Εἰκ. 168, 169β, ὅπου διακρίνεται τὸ βάθος τοῦ συμφυοῦς κιονίσκου). Οἱ κιονίσκοι ἔχουν τετράγωνη βάση καὶ ὁ κορμός τους εἶναι ἡμιοκταγωνικῆς διατομῆς. Φέρουν μικρὰ κιονόκρανα με λογχοειδεῖς ἀποτμήσεις στὶς γωνίες, ὡς ὑφαψίδια ὀξυκόρυφων τόξων ἀπὸ ζεύγη δαντελωτῶν πώρινων θολιτῶν ποὺ συγκλίνουν σὲ ὀξύληκτη κορύφωση (Εἰκ. 169α, 169β, 169γ). Στὸ ἐσωτερικὸ

τοῦ ἀψιδώματος διαμορφώνονται, λαξευτοὶ σὲ δύο πώρινα συγκλίνοντα μέλη, κυματοειδεῖς ὀξυκόρυφοι λοβοὶ σὲ ἔσοχή (Εἰκ. 169γ). Ἡ περιβάλλουσα τῶν ἐξωραχίων διανθίζεται μὲ τέσσερα γλωσσίδια ἀνὰ πλευρά, πού προσδίδουν στὸ σύνολο μιὰ ἀνάλαφρη εἰκόνα (Εἰκ. 171). Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ κάθε ὀξεία κορύφωση ἀναπτύσσεται ἓνα πώρινο ἔξεργο ἀνθέμιο μὲ πλατιῆς γλυφές καὶ χαράγματα στὸ περίγραμμά του (Εἰκ. 172α). Ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ στήμονα τοῦ ἀνθεμίου βλαστάνει ἄκανθα μὲ τρία πέταλα. Τὸ θέμα, ἐπαναλαμβανόμενο, διαμορφώνει μιὰ πυκνὴ γοτθικὴ διακοσμητικὴ τοξοστοιχία, τῆς ὁποίας τὸ φόντο εἶναι ἐπιχρισμένο καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ κόκκινη ζωγραφιστὴ ταινία (Εἰκ. 168). Ἀπαρτίζεται ἀπὸ δεκατρία τόξα καὶ κοσμεῖ μόνον τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος. Δὲν ἐκτείνεται στὸ διακονικό, τὸ ὁποῖο ἔχει ὄψη ἀργολιθοδομῆς ἕως τὸ ἀνώφλι τοῦ παραθύρου του, ὅμοια μὲ τῆς βάσης τοῦ ἱεροῦ βήματος (Εἰκ. 168, 171).

Τὸ παράθυρο τοῦ διακονικοῦ εἶναι μονόλοβο, μὲ μονολιθικὸ πώρινο ἀνώφλι (Εἰκ. 171), πού εἰσέχει ἀπὸ τὸ πλίνθινο πλαίσιο τοῦ ἀνοίγματος. Τὸ πλαίσιο εἶναι πανομοιότυπο μὲ τὰ τοξωτὰ πλαίσια πού ἐγγράφονται μὲ ἀταίριαστο τρόπο μέσα στὰ γοτθικὰ ἀψιδώματα τοῦ ἱεροῦ βήματος· μοιάζει ἐπίσης μὲ τὰ τοξωτὰ πλίνθινα πλαίσια τῆς ὑπερκείμενης τρίτης ζώνης, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια (Εἰκ. 167, 168, 172β, 172γ). Τὰ γοτθικὰ τόξα πού κοσμοῦν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι ἑπτὰ. Στὰ δύο πρῶτα καὶ στὰ δύο τελευταῖα ἐγγράφονται ἐπακριβῶς στενὰ βυζαντινὰ πλίνθινα ἀψιδώματα, ἐνῶ στὰ τρία μεσαῖα τὰ δύο πλαῖνα βυζαντινὰ πλίνθινα ἀψιδώματα ξεκινοῦν ὡς ἐγγεγραμμένα μέσα στὰ γοτθικά, ἀλλὰ δὲν κλείνουν –ὅπως τὰ προηγούμενα– μέσα στὸν χῶρο πού ὀρίζει τὸ γοτθικὸ ἀψίδωμα, ἀλλὰ περνοῦν πίσω καὶ κάτω ἀπὸ τὶς γενέσεις τῶν γοτθικῶν τόξων, σὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ κατασκευῆς προγενέστερης τοῦ γοτθικοῦ διακόσμου (Εἰκ. 167, 168)²⁹⁸. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν πενταμερὴ γοτθικὴ τοξοστοιχία τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης δὲν ὑπάρχει κανένα ἐγγεγραμμένο βυζαντινὸ πλίνθινο ἀψίδωμα. Στὸ κεντρικὸ τόξο τῆς ἀνοίγεται ἓνα μονόλοβο παράθυρο, ὅπως καὶ αὐτὸ τοῦ διακονικοῦ, μὲ λοβὸ λαξευμένο σὲ δύο πώρινα τμήματα.

298. Βλ. κεφ. 4.3: «Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις», σ. 167-168.

Ψηλότερα από τὰ γοτθικά άψιδώματα μιὰ δεύτερη σειρά γοτθικῶν κοσμημάτων άπαρτίζεται από γιρλάντες λαξευμένες επίσης σὲ πωρόλιθο. Πρόκειται γιὰ μιὰ εὐφυή επανάληψη τοῦ θέματος τῶν γοτθικῶν ὀξυκόρυφων τόξων, κατασκευασμένων σὲ δύο πωρολίθους, άνεστραμμένου, χωρὶς τοὺς ἐσωτερικοὺς λοβοὺς ἀλλὰ μὲ τὶς τέσσερις συμφυεῖς γλωσσοειδεῖς ἀπολήξεις στὰ ἐξωράχιά τους (Εἰκ. 168, 172α). Τὸ σύνολο μοιάζει μὲ σειρά από κρεμαστὲς δαντέλες· κάτω από τὶς ὀξυκόρυφες ἀπολήξεις τους συναντοῦμε, επίσης άνεστραμμένα, άνθέμια παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῆς κάτω σειράς τοποθετημένα άντικριστά, μὲ τρόπο ὥστε οἱ στήμονές τους νὰ πλησιάζουν, σχεδὸν νὰ ἀκουμποῦν, οἱ μὲν τοὺς δέ. Τὰ άνθέμια τῆς επάνω σειράς εἶναι λιγότερο επεξεργασμένα από ἐκεῖνα τῆς κάτω, δηλαδή δὲν φέρουν γλυφές καὶ χαράγματα (Εἰκ. 173α). Ἡ διακοσμητικὴ αὐτὴ γιρλάντα φαίνεται νὰ κρέμεται από πεντάφυλλα στενά άνθέμια από τὸν ἴδιο πωρόλιθο, τοποθετημένα πάνω από τὶς γενέσεις τῶν άνεστραμμένων τόξων. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ὅλα τὰ διακενα μεταξύ τῶν διακοσμητικῶν γοτθικῶν ἀναγλύφων ἔχουν δεχθεῖ ἐπίχρῖσμα, τὸ ὁποῖο διαμορφώνει ἕναν ἐνιαῖο κάμπο, πάνω στὸν ὁποῖο τὸ διακοσμητικὸ θέμα προβάλλει ἐλαφρῶς ἔξεργο. Ὁ ἐνιαῖος κάμπος σήμερα διαταράσσεται μόνον από ἐπτὰ σκαλότρυπες, ποὺ θὰ ἦταν παλαιότερα φραγμένες μὲ τοῦβλα καὶ ἐπίχρῖσμα καὶ ποὺ ἀργότερα ἔπесαν²⁹⁹ βρίσκονται στὸ μέσον ὀρισμένων άνεστραμμένων άψιδωμάτων μὲ πρόθεση συμμετρικῆς κατανομῆς (Εἰκ. 172α, 172β, 172γ, 173α, 173β). Τέλος, ἡ δεύτερη ζώνη στέφεται από λοξότμητο γεῖσο λαξευμένο επίσης σὲ πωρόλιθο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὴν βάση πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται ἡ τρίτη ζώνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (Εἰκ.171, 173α).

Ἡ τρίτη ζώνη διαφέρει από τὴν δεύτερη. Ἀπαρτίζεται από σειρά ἔνδεκα άψιδωμάτων καθαρὰ βυζαντινῆς μορφολογίας, πέντε στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ἀνὰ τρία στῶν παραβημάτων, μὲ ἀραιή ἐναλλαγὴ πωρολίθων καὶ πλίνθων (Εἰκ. 167, 168, 170α). Παρὰ τὸ βυζαντινὸ ὕφος, τὰ τόξα ἐδράζονται σὲ πώρινους κιονίσκους, παρόμοιους μὲ αὐτοὺς τῆς δεύτερης ζώνης, πιθανότατα ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση (Εἰκ. 170β). Σὲ κάθε άψιδώμα ἐγγράφεται σὲ ἐσοχή ἕνα μικρότερο από πλίνθους. Τὰ άψιδώματα εἶναι

299. Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, σ. 14.

τυφλά, ἐκτὸς ἀπὸ τρία στὸ ἱερὸ βῆμα (τὸ μεσαῖο καὶ τὰ ἀκραῖα) καὶ ἓνα στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ποὺ ἔχουν παράθυρα. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάθε τυφλοῦ ἀψιδώματος εἶναι σὲ ἔσοχή, ἐπιχρισμένο. Τὰ ἀψιδώματα στὸ σύνολό τους δὲν ἐδράζονται κατευθείαν στὸ πώρινο γεῖσο ποὺ ἐπιστέφει τὴν δεύτερη ζώνη, γιατί καὶ ἐδῶ μεσολαβεῖ, ὅπως καὶ στὴν βάση τῆς δεύτερης ζώνης, ἓνα παχὺ στρώμα κονιάματος, πάνω στὸ ὁποῖο ἐπικάθηνται πλατιᾶς πλίνθινες πλάκες. Ἡ τρίτη ζώνη τῆς ὄψης τῶν κογχῶν τοῦ ναοῦ στέφεται ἀπὸ διπλὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο, ποὺ στὴν κόγχη τοῦ βήματος βρίσκεται κατὰ ἓναν δόμο ψηλότερα.

Ἡ νότια πλευρὰ τῆς Παντανάσσης, ἐμφανῶς λιγότερο διακοσμημένη λόγῳ τῆς θέσης της σὲ σχέση μὲ τὸν βράχο, εἶχε στὸ παρελθὸν στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν σημαντικές πληροφορίες γιὰ τὶς διαφορετικές φάσεις κατασκευῆς τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 112β). Σήμερα θὰ ἀρκεστοῦμε στὰ σχόλια τοῦ Στ. Σίνου γιὰ τὴν δυτικὴ γωνία τῆς νότιας πλευρᾶς: «εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ γωνιακὴ διαμόρφωση πραγματοποιήθηκε μόνον στὴν ὀδοντωτὴ ταινία καὶ στοὺς πέντε ἐπάνω δόμους», γιατί υπήρχε «μιά ἄλλη κατασκευὴ ποὺ ἔβαινε λοξὰ πρὸς τὰ ἐπάνω», δηλαδὴ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο «υπῆρχε ἓνα ἄλλο κτίσμα ποὺ πρέπει νὰ περιελάμβανε τὸ κλιμακοστάσιο πρὸς τὸ ὑπερῶο»³⁰⁰. Πρόκειται γιὰ τὴν κλίμακα ποὺ βλέπουμε σήμερα πίσω ἀπὸ τὸ ὑαλοστάσιο, ἡ ὁποία στὸ πρόσφατο μάλιστα παρελθὸν διακρινόταν μέσα στὴν νεότερη ἀργολιθοδομὴ ποὺ τὴν ἐνσωμάτωσε (Εἰκ. 112β, 136α, 136β, 147). Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κλίμακα σώζεται μόνον τὸ ἐπάνω τμῆμα, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἓνα πλατύσκαλο καὶ δύο σκαλοπάτια ποὺ ὀδηγοῦσαν στὸν ὄροφο τοῦ νάρθηκα, στὸ σημεῖο ὅπου σήμερα βρίσκεται μιὰ νέα εἴσοδος. Στὴν εἴσοδο αὐτὴ ὀδηγεῖ μιὰ νεότερη λίθινη κλίμακα, ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἰσογείου τοῦ ναοῦ καὶ διαμορφώθηκε στὸν ἀπέναντι βράχο, γιὰ νὰ φθάσει σὲ μικρὴ τοξωτὴ γέφυρα ποὺ ὀδηγεῖ στὴν νέα εἴσοδο τοῦ ὑπερώου (Εἰκ. 136α). Ὁ λοιπὸς τοῖχος ἔχει δυστυχῶς δεχθεῖ ἐπανειλημμένα ἀρμολογήματα ποὺ ἀπάλειψαν τεκμήρια ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκαλότρυπες, σὲ ὀριζόντια στάθμη κατὰ «ἓνα μπόι» πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὴν βάση τῆς τρίτης ζώνης τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 112β), συνηγοροῦν στὴν ὑπόθεση ἀνοικοδόμησής τοῦ νότιου τοίχου ἀπὸ τὴν τρίτη ζώνη καὶ πάνω.

300. ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 271.

Στὰ τύμπανα τῆς θολοδομίας τῶν ὑπερώων ἀνοίγονται στενὰ μονόλοβα παράθυρα καὶ ἓνα τρίλοβο, κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο τόξο τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, κατ' ἀντιστοιχίαν μὲ τὴν βόρεια πλευρά, ὅμως οὔτε τὰ τόξα οὔτε τὰ περιθώρια τῶν ἀνοιγμάτων ἔχουν τὴν μορφικὴ καὶ δομικὴ ἐπεξεργασία ἐκείνης.

4.3 Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις

Ἡ μονὴ Παντανάσσης παρουσιάζει πολλὲς ἰδιαιτερότητες σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες μονὲς τῆς καστροπολιτείας. Οἱ μεγάλες καταστροφὲς τοῦ Μυστρᾶ κατὰ τὰ Ὀρλωφικὰ (1770) καὶ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Ἰμπραήμ (1824) ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν ναό, ὅταν ξαναλειτούργησε, ἔγιναν κάποιες ἐπισκευές, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι εὐκόλα ἀναγνώσιμες σήμερα³⁰¹.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀλλοιώσεις τοῦ μνημείου μετὰ ἀπὸ ἀλλεπάλληλες ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις –καταγεγραμμένες ἢ ἀκατάγραφες, γνωστὲς ἢ ἄγνωστες– εἶναι σημαντικὲς· κάποιες μάλιστα τόσο δραστικὲς, ὥστε νὰ προκαλοῦν σήμερα ἄρκετὰ προβλήματα στὴν ἄρθρωση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἱστορικοῦ τῆς Παντανάσσης. Στις ἀκατάγραφες ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις θὰ ἐντάξουμε τὴν ἀποκατάσταση τοῦ τρούλλου της. Πρόκειται γιὰ τὴν ἄτεχνη ἀλλὰ ἀναγκαίᾳ ἀποκατάσταση τοῦ τρούλλου ποὺ διατηρεῖται ὡς σήμερα καὶ ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Couchaud τὸ 1842³⁰². Ὁ Buchon, ποὺ ἐπισκέπτεται τὸ μνημεῖο τὴν ἴδια περίοδο, χαρακτηρίζει τὴν κατασκευὴ του «*moderne surmonté d'un joli clochet latin de fort bon goût*» καὶ μὲ αὐτὴ τὴν λογικὴ τὸ χρονολογεῖ στὴν δεύτερη Βενετοκρατία³⁰³. Ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν καταγεγραμμένων πληροφοριῶν γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις, ἔστω καὶ ὡς ἱστορικῶν στοιχείων, ἀποδεικνύεται πολὺ χρήσιμη. Ἡ ἀξιοποίησή τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ ποὺ τὶς τεκμηριώνει, καθίσταται ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάκριση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, κατὰ τὴν μελέτη τῆς σημερινῆς κατάστασης τοῦ μνημείου.

Ἡ πρώτη ἀναστηλωτικὴ ἐπέμβαση ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ὀφείλεται στὸν G. Millet. Ὁ Millet ἐργάστηκε μὲ τὴν ὁμάδα τοῦ στὸν Μυστρὰ σὲ

301. Γιὰ τὴν νεότερη ἱστορία τῆς μονῆς βλ. αὐτόθι, σ. 24-30.

302. Αὐτόθι, σ. 25-27.

303. BUCHON, *Le livre de la conquête*, σ. LIII.

δύο ἐπιστημονικὲς ἀποστολές, τὸ 1894 καὶ τὸ 1895. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δεύτερης, ποὺ διήρκεσε ἀπὸ τὸν Μάιο ἕως τὸν Ὀκτώβριο, φαίνεται ὅτι ὁ Millet ἀντιμετώπισε πολλὲς ἀντιδράσεις τόσο ἀπὸ τοὺς ντόπιους, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἡγουμένη τῆς μονῆς Παντανάσσης Εὐσεβία Γιατράκου. Στὸ ὑπόμνημά του, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ *BCH*³⁰⁴, ἀναφέρεται σὲ αὐτὲς τὶς ἀντιδράσεις, ποὺ ἔφθασαν μέχρι βιαιοπραγίας καὶ τοῦ δημιούργησαν σοβαρὲς δυσκολίες καὶ καθυστερήσεις. Ὁ Millet ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ ἀντιδράσεις ὀφείλονταν τόσο στὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποίησε ὑδροχλωρικὸ ὀξὺ γιὰ νὰ ζωντανέψει τὰ χρώματα τῶν τοιχογραφιῶν, ὅσο καὶ στὸ ὅτι συγκέντρωσε τριακόσια ἀρχιτεκτονικὰ συλλήματα καὶ πενήντα τέσσερις ἐπιγραφές σὲ κιβώτια, ποὺ στὴν συνέχεια τοποθέτησε σὲ ράφια, δημιουργώντας ἔτσι τὸν πυρήνα τοῦ πρώτου Μουσείου τοῦ Μυστρά (Εἰκ. 68α). Σὲ τοπικὴ ἐφημερίδα τοῦ 1926³⁰⁵ δημοσιεύθηκε ἄρθρο στὸ ὁποῖο γινόταν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τῶν προσπαθειῶν τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς Παντανάσσης καὶ τῶν ντόπιων γιὰ τὴν προστασία τοῦ μνημείου, καὶ ἀναφερόταν ὅτι «οἱ ἀρχαιολόγοι ἔβαλαν μέσα στὴν Παντάνασσαν σκαλοσιαῖς καὶ ὅτι ἤρυναν τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ναοῦ...» Ἡ πληροφορία αὕτη δικαιολογεῖ τὴν ὄψη τοῦ τρίλοβου παραθύρου τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως φαίνεται τόσο σὲ δημοσιευμένες ὅσο καὶ σὲ ἀδημοσίευτες φωτογραφίες ποὺ φυλάσσονται στὴν Φωτοθήκη Millet στὸ Παρίσι³⁰⁶ (Εἰκ. 173α, 173β). Σὲ αὐτὲς εἶναι ἐμφανὲς ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ παρουσίαζε εἰκόνα ἐγκατάλειψης μὲ μεγάλες φθορές, στὸ τρίλοβο παράθυρο τοῦ βήματος εἶχαν γίνει πρόσφατες ἐπισκευές, ἀντιληπτές ἀπὸ τὸ φρέσκο –καὶ διαφορετικὸ– κονίαμα. Στὸ εὐαίσθητο αὐτὸ σημεῖο εὐκόλα παρατηροῦμε καὶ σήμερα τὴν κατασκευὴ τριῶν ἐπάλληλων τρίλοβων ἀνοιγμάτων πίσω ἀπὸ τοὺς μονολιθικοὺς διακοσμητικοὺς γοτθικοὺς λοβούς σὲ συνέχεια τῶν πλίνθινων βυζαντινῶν τόξων. Ὁ κεντρικὸς λοβὸς τοῦ παραθύρου εἶχε καταστραφεῖ καὶ φραχθεῖ βιαστικὰ καὶ κακότεχνα, ἀφήνοντας ἓνα μικρὸ ἄνοιγμα γιὰ τὸ φῶς³⁰⁷. Ὁ Millet, βασιζόμενος στὰ ἀρχιτεκτονικὰ

304. MILLET, Rapport.

305. *Σπαρτιάτης*, φ. 81, Ἰούνιος [:] 1926, ὅπου τὸ ἄρθρο τοῦ πρώην γυμνασιάρχου Ἰ. Πρωτόπαππα «Αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ παλάτια τοῦ Μυστρά». Εὐχαριστῶ τὸν Ν. Γεωργιάδη ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἐφημερίδα.

306. Φωτοθήκη Millet στὴν École Pratique des Hautes Études.

307. «Ἐχουσιν ἀνάγκην φωτὸς χάριν τῆς ἐπιτυχίας τῆς φωτογραφήσεως τοῦ ἑσωτε-

δεδομένα που παρέλαβε, απλώς αποκατέστησε ένα βυζαντινό τρίλοβο παράθυρο, ανακατασκεύασε τις παραστάδες του μεσαίου λοβού πακτώνοντας δύο επίκρανα σε δεύτερη χρήση και ύψωσε την ποδιά του. Από αυτή την επέμβαση αποκατάστασης του Millet στο παράθυρο σήμερα έχουν μείνει δύο παραστάδες από πρόχειρη πλινθοδομή, που μειώνουν το άνοιγμα του παραθύρου, το οποίο κάποτε είχε διευρυνθεί σε αυτό το ευαίσθητο σημείο της πλευράς. Η επέμβαση του Millet είναι ευδιάκριτη έως σήμερα από το έσωτερικό του ναού (Εικ. 173β, 174α).

Οι αποτυπώσεις του συνεργείου Millet έγιναν την ίδια εποχή με τις φωτογραφίες του Λευκώματός του για τον Μυστρά, στις οποίες το παράθυρο εμφανίζεται τρίλοβο με τόξα έδραζόμενα σε μικρά φουρούσια (Εικ. 166γ).

Ο Α. Όρλάνδος το 1937 αφαίρεσε τα αταίριαστα επίκρανα, αποκατέστησε τον κεντρικό λοβό κάτω από το όξυκόρυφο γοτθικό τόξο και τοποθέτησε εκατέρωθεν του ανοίγματος, με μεγάλη ευαισθησία, πώρινους κιονίσκους, ομοιόμορφους με αυτούς που σώζονται στην αρχική τους θέση. Η μόνη λεπτομέρεια που μαρτυρεί την επέμβασή του είναι ότι οι νέοι κιονίσκοι δεν είναι σύμφυτοι με την τοιχοποιία (Εικ. 169α).

Τα παράθυρα της πρόθεσης και του διακονικού ήταν εξαρχής μονόλοβα (Εικ. 167, 168, 169γ). Στην πρόθεση διατηρήθηκαν οι διαστάσεις και η αρχική μορφή μέσα σε γοτθικό πλαίσιο, χωρίς καμιά κακοτεχνία στο έσωτερικό (Εικ. 169β, 169γ). Αντιθέτως, το παράθυρο του διακονικού διευρύνθηκε, ακολουθώντας την βυζαντινή μορφολογία της τρίτης ζώνης· εντούτοις ανέκτησε τον αρχικό λοβό με τις παραστάδες του, αλλά χωρίς σύνδεση με τον τοίχο· ίσως για να αποκτήσει πρόσθετη άντοχή, αργότερα σφραγίστηκε (Εικ. 171, 174γ). Ο Millet τέλος πρόσθεσε και σιδεριές ασφαλείας³⁰⁸.

Το 1908 ήταν χρονιά έκτεταμένων ανακεραμώσεων, προκειμένου να προφυλαχθεί το μνημείο από τα νερά της βροχής. Τότε τέθηκε το δίλημμα αν ο τρούλλος του καμπαναριού θα έπρεπε να αποκατασταθεί με την όξυκόρυφη απόληξη όπως την γνωρίζουμε από φωτογραφίες και αποτυπώσεις (Εικ. 147, 148, 155, 156), ή να λάβει «βυζαντινότερη» μορφή. Στις «Εί-

ρικοῦ; Δὲν δυσκολεύονται ποσῶς νὰ εὐρύνωσι τὰ παράθυρα τῶν Ναῶν!», ἐφημερίδα *Σπαρτιάτης*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 305).

308. Στὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, μετεἶχε καὶ ἐκπρόσωπος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, βλ. *ΠΑΕ*, 1895, σ. 17.

δήσεις» τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος τοῦ 1908 διαβάζουμε ὅτι «αἱ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐν Μυστρᾷ διὰ τοῦ κ. Ἀδαμαντίου ἐκτελούμεναι ἐργασίαι συντηρήσεως» στὸ καμπαναριὸ δὲν ἔγιναν χωρὶς προβληματισμὸ καὶ ἀναζήτησι. «Ὁ κ. Ἀδαμαντίου ἔλαβεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξακριβώσῃ δι' ἐπιμελοῦς ἐξετάσεως τῆς τοιχοδομίας, ὅτι τὸ ἐπιστέγασμα τοῦτο τὸ τρουλλοειδὲς μόνον κατὰ τὴν κορυφὴν ἐπεσκευάσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ὅπως εἶχεν ἄλλοτε ὑποστηρίξει, παλαιὸν ὄν, διὰ τῆς ὠοειδοῦς αὐτοῦ μορφῆς δεικνύει καὶ τοῦτο ἐπίδρασιν φραγκικὴν». Μετὰ δὲ ἀπὸ αὐτά, «διὰ μίγματος κορασανίου ἐπεχρίσθη καὶ τοῦτο στεγανῶς»³⁰⁹. Ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Ἀδαμαντίου, στὴν λεπτομερέστερη ἐκθεσὶ τοῦ στα Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας³¹⁰ διευκρινίζει ὅτι «ἐκαθάρίσαμεν τὸ ἐπιστέγασμα ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων σαθρῶν ἐπιχρισμάτων, ...ἐπιδιορθώσαντες μάλιστα καὶ τὴν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ἐπιδιορθώσεων ἀλλοιωθεῖσαν καμπυλότητά αὐτοῦ». Πιθανότατα αὐτὴ ἡ ἀποκατάστασι τοῦ τρούλλου τοῦ καμπαναριοῦ νὰ εἶχε γινεῖ μαζὶ μὲ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ ποὺ τοποθετήσαμε πρὶν ἀπὸ τὸ 1842.

Μετὰ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ἡ πρώτη ἀλλοίωσις τῆς ὀξυλήκτης κορυφῆς τοῦ καμπαναριοῦ εἶχε ἤδη ἐπέλθῃ τὸ 1908, παρόλο ποὺ ὁ Ἀδαμαντίου εἶχε ἀναγνωρίσει τὴν φραγκικὴ ἐπίδρασι. Ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ τὴν γραφικὴ ἀποκατάστασι τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς ἐπιστέγασης τοῦ καμπαναριοῦ εἶναι τὸ ἐκτεταμένον σχόλιον τοῦ Ἀδαμαντίου στὸ ἴδιο δημοσίευμα: «Εὐκαιρία δὲ μοι ἐδόθη διὰ τῆς ἐπὶ τόπου ἐξετάσεως, δυνατῆς ἐκ τῶν ἱκριωμάτων, νὰ μελετήσω καλῶς καὶ τὸ ἐπιστέγασμα τοῦτο. Οὐδεμία ἐκ τῆς ἐξετάσεως ἀμφιβολία ἀπομένει ὅτι τὸ ἐπιστέγασμα εἶναι βυζαντινόν. Ἡ αὐτὴ τοιχοδομία μὲ τὴν τοῦ ἄλλου κωδωνοστασίου ἐξακολουθεῖ ὁμαλῶς, ἥρεμα δὲ καὶ κατὰ μικρὸν καμπυλουμένη πρὸς τὰ ἔσω, σχηματίζει τὸ ὠοειδὲς τοῦτο ἐπιστέγασμα, ἐν τῷ ὁποίῳ καταφανὴς εἶναι ἡ αὐτὴ γραμμὴ, ἡ αὐτὴ χεῖρ, ὁ αὐτὸς ἐν ὅλῳ τέλος χαρακτήρ. Εἰς τὸ ἀνώτατον μόνον μέρος τῆς κορυφῆς ἀλλάζει ἡ τοιχοδομία· φανεροὶ εἶναι οἱ λίθοι καὶ ὁ τρόπος τῆς τοποθετήσεως αὐτῶν ὡς νεώτεροι: τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ ἐπιστεγάσματος εἶχε καταπέσει καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους

309. Ἰ. Μούσης, *NE, E'*, 1908, σ. 492.

310. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Ἔργασίαι εἰς Μυστρᾶν, σ. 139.

συνεπληρώθη. Ἡ νεωτέρα ὅμως αὐτῇ συμπλήρωσις κατ' ἀνάγκην ἐγένετο κατὰ τὸ παλαιόν· διότι ἡ παλαιὰ καμπυλωμένη γραμμὴ φθάνει μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε οἰαδήποτε συμπλήρωσις ἀνάγκη ν' ἀναπαραστήσῃ ἀπλῶς τὸ ἄλλοτε ὑπάρχον σχῆμα, ὅπερ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ σημερινόν, καὶ τὸ ὅλον ὠοειδὲς ἐπιστέγασμα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀσφαλῶς εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀνήκει χρόνους»³¹¹.

Διευκρινίζεται κατ' ἀρχὰς ὅτι, μὲ τὴν λέξη «βυζαντινόν», ὁ Ἀδαμαντίου ἐννοεῖ κατασκευασμένο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Συνάγεται ὅτι ἡ ἐπιστέγαση μὲ ὀξυκόρυφο ἀλλὰ ἀκανόνιστο σχῆμα, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὶς φωτογραφίες Millet, ὀφείλεται σὲ ἀλλοίωση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς ἀπὸ παλαιότερη ἐπισκευή, κατὰ τὸ μακρὸ διάστημα τῶν πέντε αἰώνων περίπου ἕως τὴν πρώτη φωτογράφηση (Εἰκ. 147, 155, 156). Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ στέγαση τῶν ὀξυλήκτων κορυφωμάτων ἢ στεγῶν ποὺ κατασκευάζονταν στὴν δυτικὴ Εὐρώπῃ ἦταν τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ ξύλο καὶ καλύπτονταν ἀπὸ φύλλο μολύβδου³¹². Τὴν σημερινή μορφή τοῦ καμπαναριοῦ, χωρὶς διλήμματα, ἔδωσε ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος τὸ 1937. «Πλὴν τῶν παλατίων, ἐπεσκευάσθη τὸ Καθολικὸν τῆς Παντανάσσης, ἰδίᾳ δὲ ὁ τροῦλλος τοῦ κωδωνοστασίου. Τοῦτου εὐρέθησαν αἱ παλαιαὶ γεννήσεις καὶ ἡ κλείς, δι' ὧν καθοδηγηθέντες οἱ τεχνῖται ἀφήρεσαν τὸν ἐπικαθήμενον ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄγκον, ὅστις προσέδιδε εἰς τὸν τροῦλλον τὸ αἰχμηρῶς ὠοειδὲς σχῆμα. Ἦδη ὁ θόλος ἐπανέκτησεν τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ ὡραίαν, ἐλαφρῶς ὠοειδῆ, μορφήν»³¹³.

Εἶναι φανερό ὅτι καὶ οἱ δύο ἀναστηλωτὲς τοῦ καμπαναριοῦ ἀντιμετώπισαν τὴν ξένη πρὸς τὰ βυζαντινὰ στερεότυπα μορφολογία μὲ μεγάλο σκεπτικισμό. Ὁ Ἀδαμαντίου, ἔχοντας καθαρῶς τὸ «ἐπιστέγασμα» ἀπὸ «μεταγενέστερα σαθρὰ ἐπιχρίσματα», δὲν ἀπάλειψε τὴν ὀξυκόρυφη μορφή τοῦ τροῦλλου, πράγμα ποὺ ἔκανε ὁ Ὁρλάνδος ἀφαιρώντας παντελῶς τὸ γέμισμα πάνω ἀπὸ τὴν κλείδα, ποὺ εἶναι ὁρατὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πυραμιδοειδοῦς στέγασης (Εἰκ. 158α, 158β, 158γ). Προκειμένου νὰ δώσει τὴν

311. Αὐτόθι.

312. *Flèches*. Βλ. κεφ. 4.7: «Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παντανάσσης».

313. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΕΕΒΣ*, ΙΓ', 1937, σ. 518. Γιὰ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ὁρλάνδος πραγματοποιοῖσε τὶς ἐπεμβάσεις ἀναστήλωσης στὸν Μυστρά βλ. KOURELIS, *Byzantine houses*.

πιό «βυζαντινή» μορφή στὸν τρούλλο, ποὺ ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ λόγῳ τῆς ἐξαιρετικὰ ἀπότομης κλίσης τῆς ὑποδομῆς, προσέθεσε παχιά κονιάματα στὰ πλάγια, ὥστε νὰ ὁδηγηθεῖ ἔτσι στὴν «*ώραίαν, ἐλαφρῶς ὠοειδῆ*» μορφή, τὴν ὁποία θεωροῦσε ὡς τὴν ἀρχικὴ (Εἰκ. 100, 170α). Μόνον οἱ πρῶτοι ἀναστηλωτές, ὅπως ὁ Ἀδαμαντίου, προβληματίστηκαν ὅταν ἀντίκρισαν τὰ ἐναπομείναντα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν φράγκικη μορφή τοῦ τρούλλου, πρὶν ὑποστῇ συνειδητὲς ἀλλοιώσεις. Μετὰ τὶς ἀναστηλώσεις Ὁρλάνδου³¹⁴, τὸ θέμα τῶν ὀξύληκτων τρούλλων ἔπαψε νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ὑπευθύνους τῶν ἐπεμβάσεων. Ἔτσι ὅλες οἱ μεταγενέστερες στερεωτικὲς ἐργασίες ἔγιναν πάνω στὶς ἐλαφρῶς ἢ καὶ δραστικῶς παραλλαγμένες μορφές ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Ὁρλάνδος.

Πολύτιμη ἐπίσης εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Ἀδαμαντίου, ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀπολογισμό, σχετικὰ μὲ τὴν μορφή τοῦ νότιου τοῖχου³¹⁵. Ἀφοῦ διευκρινίζει ὅτι ὁ ναὸς πρὸ ἐτῶν πολλῶν «*ἦτο ἡρειπωμένος*» καὶ ὅτι ὁ τρούλλος τοῦ ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ μιὰ μοναχὴ «*ἀκόμῳς*», μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Millet προσέθεσε ἓνα «*τοιχίον εἰς τοὺς πόδας τοῦ νοτίου τοῖχου*», γιὰ νὰ τὸν προσταξοῦ ἀπὸ τὴν ὑγρασία. «*Ἐχρίσθη ὁ τοῖχος ὁ Ν. δι' ἀσβεστοκονιάματος, μέτρου χρησίου ἴσως κατὰ τῆς ὑγρασίας, τὸ ὅποιον ὅμως ἐπεκάλυψε τὰ ὀδοντωτὰ διὰ πλίνθων κοσμήματα τῶν διλόβων παραθύρων καὶ τὴν ἄλλην βυζαντινὴν τοιχοποιίαν*». Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ προσθήκη τοιχίου στὴν κάτοψη Millet (Εἰκ. 166ε, 166στ) καὶ ἡ ἐκτεταμένη ἐπέμβαση μὲ ἐπίχρισμα, καθὼς καὶ ἡ σφράγιση τοῦ τρίλοβου παραθύρου στὴν νότια πλευρά. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπέμβαση ξεκίνησε καὶ ἡ σταδιακὴ ἐξαφάνιση ὅλων τῶν στοιχείων τῶν διαφορετικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων ποὺ μᾶλλον θὰ ἦταν ἐμφανῆ ἕως τότε στὸν νότιο τοῖχο. Σὲ μεταγενέστερες φωτογραφίες ὁ τοῖχος φαίνεται νὰ ἀνέρχεται μέχρι τὴν τρίτη ζώνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (Εἰκ. 175)³¹⁶. Ἄν εἶχε δημοσιευθεῖ μιὰ συνολικὴ ἀποτύπωση τῆς νότιας ὄψης μετὰ τὴν καθαίρεση τῶν ἐπιχρισμάτων καὶ τοῦ τοιχίου Millet, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὶς ἀποκαταστάσεις καὶ τὸ ἀρμολόγημα τῆς Ἐπιτροπῆς, θὰ διαθέταμε ἴσως περισσότερα στοιχεῖα. Τὸ τοιχίον ἀφαιρέθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Στέφανο Σίνο, ὁ

314. Στὸν ὁποῖο βεβαίως χρωστάμε τὴν διάσωση τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ, ἀλλὰ μὲ πολλὰ λάθη, ποὺ δικαιολογοῦνται ἴσως ἀπὸ τὰ μέσα καὶ τὶς γνώσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

315. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, Ἔργασίαι εἰς Μυστρᾶν, σ. 138.

316. *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ*, σ. 209· ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 272, εἰκ. 336.

όποιος αναφέρεται στο θέμα πολύ συνοπτικά. Ἐξαιτίας ὅμως τῆς ὑγρασίας στὴν νότια πλευρά, πού ταλαιπωρεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ μνημεῖο, εἶναι πιθανὸν νὰ εἶχαν γίνει ἐπεμβάσεις στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Millet, καὶ ἴσως νὰ εἶχαν χαθεῖ τὰ τεκμήρια ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο πού θὰ ἐπέτρεπαν τὴν διατύπωση παρατηρήσεων γιὰ τὶς φάσεις οἰκοδόμησής τοῦ καθολικοῦ.

Ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς γιὰ τὰ ἔργα συντήρησης στὴν Παντάνασσα ἀπὸ τὸ 1961 ἕως τὸ 2009, τόσο ἀπὸ τὴν 5ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, πολὺ λίγες εἶναι ἀξιοποιήσιμες. Περιορίζονται στὶς ἐπεμβάσεις πού πραγματοποίησε ἡ Ἐπιτροπὴ, χωρὶς νὰ περιγράφονται, ἔστω δι' ὀλίγων, τὰ προβλήματα πού εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἢ ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ συγκεκριμένη περιοχή πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση. Τὸ σημαντικότερο, δὲν δηλώνουν τί ἀκριβῶς ἀπεκαλύφθη μετὰ τὴν ἀφαίρεση κάθε ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου, καὶ μάλιστα μιᾶς ἐκτεταμένης ἐπένδυσης τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ἡ καθαίρεση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε τὸ 1997³¹⁷. στὴν ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις στὴν Παντάνασσα ἀναφέρεται ὅτι «στὴ νότια ὄψη ἀποκαθελώθηκε ἓνα μεταγενέστερο ἐπίχρισμα, καθὼς καὶ ἓνα χαμηλὸ τοιχίο στὴ βάση τῆς, καὶ ἀρμολογήθηκε ὅλη ἡ ὄψη μὲ νέο κονίαμα»³¹⁸. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ παραπέμπει σὲ δύο διαφωτιστικὲς φωτογραφίες, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐπέμβαση, πού δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἄλλο ἐπίχρισμα καὶ ὄχι αὐτὸ τοῦ Millet, πού εἶχε ἐπικαλύψει τὴν βυζαντινὴ τοιχοποιία καὶ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἀδαμαντίου. Μετὰ τὴν καθαίρεσή του ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν τὰ παράθυρα τοῦ ὑπερώου τοῦ νότιου τοίχου.

Ἀντίστοιχη τεκμηρίωση θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει γίνει πρὶν ἀπὸ τὸ πρόσφατο ἀρμολόγημα στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ³¹⁹. Αὐτὸ προστέθηκε κατὰ τόπους καὶ συνυπάρχει μὲ παλαιὰ ἀρμολογήματα· ἔτσι ὁ ἐντοπισμὸς τῶν φάσεων κατασκευῆς τῆς βόρειας στοᾶς εἶναι πλέον πολὺ δύσκολος.

317. «...τὸ Μάιο ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες τῶν ἀρμολογημάτων τῆς νότιας ὄψης τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἀφαίρεση τοῦ νεωτετικοῦ τοίχου στὴ βάση τῆς», ΑΔ, 52, 1997, σ. 214.

318. Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά, εἰκ. 30, 31, σ. 209· ΣΙΝΟΣ, Παντάνασσα, σ. 276, εἰκ. 341-345.

319. ΑΔ, 50, 1995, σ. 153-154 καὶ ΑΔ, 51, 1996, Β' 1, σ. 151.

Ἐντούτοις εἶναι δυνατόν νὰ σχεδιασθεῖ ἡ σύνθεσή της πρὶν ἀπὸ τὴν προσθήκη τοῦ καμπαναριοῦ τῆς δεύτερης φάσης³²⁰.

Χρήσιμη κρίνεται ἡ ἐπισήμανση ὅτι βρέθηκαν «τὰ ἔχνη πάκτωσης θωρακίων τοῦ ἀρχικοῦ στηθαίου»³²¹, ὅταν ἔγινε ἡ ἀφαίρεση τοῦ κακότεχνου νεωτερικοῦ στηθαίου τῶν ὑπερώων ποὺ κάλυπτε τοιχογραφίες στὰ σημεῖα ἐπαφῆς του μὲ τὶς παραστάδες, γεγονὸς ποὺ μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς καὶ σήμερα (Εἰκ. 177, 178α, 178β).

Σημαντικὲς εἶναι ἐπίσης οἱ πληροφορίες στὰ πεπραγμένα τῆς 5ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Σὲ αὐτὰ διαβάζουμε ὅτι ἐπισημάνθηκε δεύτερο στρώμα τοιχογραφιῶν στὸν νότιο καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ (Εἰκ. 140α, 140β)³²², σὲ κάποια σημεῖα τοῦ ἰσογείου τοῦ νάρθηκα³²³ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἱεροῦ βήματος³²⁴, ἐνῶ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καὶ στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει μόνον ἓνα στρώμα τοιχογράφησης (Πλατυτέρα, Ἀνάληψη, Εἰς Ἄδου Κάθοδος, Βαΐοφόρος)³²⁵.

Ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς γιὰ τὴν ἀνακεράμωση τοῦ ναοῦ, ποὺ διήρκεσε πάνω ἀπὸ μία δεκαετία, ἄξιες μνείας γιὰ τὴν συγκεκριμένη μελέτη εἶναι δύο διαπιστώσεις: ἡ πρώτη, ὅτι οἱ καμάρες τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶχαν δεχθεῖ παχὺ μπάζωμα ποὺ ἐφθάνε ἕως καὶ τὰ 40 ἐκ.³²⁶ ἡ δεύτερη ἀφορᾷ τὴν συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενη παρατήρηση γιὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ κατασκευαστικὴ ὁμοιότητα τῶν τρουλλίσκων καὶ τῶν θόλων τῆς Παντανάσσης μὲ αὐτοὺς τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ³²⁷.

4.4 Τὸ δάπεδο

Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ σώζονται ἀρκετὲς μαρμάρινες πλάκες. Ἄλλες ἔχουν παραμείνει στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ ἄλλες εἶναι ξανατο-

320. Βλ. κεφ. 4.7: «Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παντανάσσης», σ. 193.

321. ΑΔ, 35, 1980, Β' 1, σ. 161.

322. ΑΔ, 31, 1976, Β', Χρονικά, σ. 118 καὶ ΑΔ, 36, 1981, Β' 1, σ. 137.

323. ΑΔ, 35, 1980, Β' 1, σ. 162.

324. ΑΔ, 36, 1981, Β' 1, σ. 137.

325. ΑΔ, 46, 1991, Β' 1, σ. 121.

326. ΑΔ, 43, 1988, Β' 1, σ. 118.

327. ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 45· Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ, σ. 125.

ποθετημένες μετά από κάποια μετασκευή (Εἰκ. 108α, 119). Στὴν ἀρχική τους θέση πρέπει νὰ βρίσκονται οἱ πλάκες ποὺ σχηματίζουν τὴν ἀνατολική, τὴν νότια καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πλαισίου τοῦ τετραγωνικοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ δαπέδου κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλλο. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ τμήματα τοῦ δαπέδου ποὺ βρίσκονται ἀνατολικά καὶ δυτικά τοῦ κεντρικοῦ θέματος, καθὼς καὶ μὲ τὴν μονολιθικὴ μαρμάρινη πλάκα ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κεντρικὴ πύλη τοῦ ἱεροῦ. Τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ δαπέδου, ποὺ πιστεύουμε ὅτι εἶναι στὴν ἀρχικὴ του θέση, βρίσκεται στὸ ἱερό, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα (Εἰκ. 123, 124). Πρόκειται γιὰ ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ κυρίως ἄσπρα καὶ γκρίζα μαρμαροθετήματα γύρω ἀπὸ μαρμάρινη ἄσπρη πλάκα, σχεδὸν ἴδιου πλάτους μὲ τὴν σημερινὴ βάση τῆς ἀγίας τράπεζας. Σῶζεται ἐπίσης τμήμα τοῦ στυλοβάτη τοῦ τέμπλου ἐλαφρῶς μετακινημένο πρὸς βορρὰν ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ κέντρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Ἡ ποικιλία τῶν μαρμάρων ποὺ συνθέτουν τὰ γεωμετρικὰ σχήματα μαρτυρεῖ ὅτι τὸ συγκεκριμένο δάπεδο ἔχει συντεθεῖ ἀπὸ μάρμαρα προερχόμενα ἀπὸ δάπεδα ἄλλων ναῶν, πιθανότατα τῆς βυζαντινῆς Λακεδαιμονίας, ὅπως ἔχει συμβεῖ καὶ στὴν Περίβλεπτο. Τὰ ἐναπομείναντα τμήματα τοῦ δαπέδου τῆς Περιβλέπτου ὅμως, ὅπως εἶδαμε, ἀνήκουν σὲ ἓνα σύνολο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐνὸς παλααιοχριστιανικοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο, τοποθετημένο ἐκ νέου στὴν Περίβλεπτο, εἶναι λίγο ἐκτὸς κλίμακος. Ἀντιθέτως, στὴν Παντάνασσα οἱ διαφορετικῆς προελεύσεως πλάκες ποὺ πλαισιώνουν τὰ κεντρικὰ θέματα φαίνεται ὅτι ἀπέκτησαν τὸ ἴδιο πλάτος γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν τὰ πλαίσια στὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ. Ἡ διαφορετικὴ ποιότητα τῶν μαρμάρων καὶ οἱ διαφορετικοὶ τόνοι τοῦ ἴδιου χρώματος μαρτυροῦν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ διαφορετικὰ μνημεῖα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ πλαίσιο τῆς πλάκας τοῦ δαπέδου ποὺ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα σχηματίζεται ἀπὸ μαρμαροθέτημα ἀποτελούμενο ἀπὸ ψηφίδες λευκῶν καὶ γκρίζων μαρμάρων, τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν στὸ δάπεδο τῆς Παντανάσσης.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα καὶ μετὰ τὴν ἀκριβέστατη σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ δαπέδου, ἐπιχειρήθηκε ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του, ποὺ ἀντιστοιχεῖ, ὅπως εἶχαμε ὑποθέσει, στὴν ἀρχικὴ διαρρύθμιση τῆς κάτοψης τοῦ καθολικοῦ ἐνὸς σταυροειδοῦς τετρακιδίου ναοῦ (Εἰκ. 121, 122). Τὰ διάχωρα τοῦ δαπέδου δὲν συνδέονται μεταξύ τους,

ἀλλὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ ναοῦ. Τὰ τετράγωνα διάχωρα τῆς βορειοδυτικῆς καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς ἔχουν ἀναπαρασταθεῖ χωρὶς νὰ ὑπάρχουν κατάλοιπά τους, ἀλλὰ κατ' ἀντιστοιχίαν μὲ δάπεδα ἄλλων μνημείων, τὰ διάχωρα τῶν ὁποίων ἐγγράφονται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαρρύθμιση σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν. Αὐτὴ ἡ διαρρύθμιση εἶναι γνωστὴ μὲ ἐξαιρετικὲς ἐφαρμογὲς στὰ μνημεῖα τοῦ 11ου-12ου αἰῶνα, ὅπου τὰ κεντρικὰ θέματα εἶναι ὁμφάλια, πενταόμφαλα, πυροστρόβιλοι, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ λεπτοκαμωμένα μαρμαροθετήματα ἀπὸ μικρὲς ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων. Κατὰ τὴν ὁψιμη περίοδο τῆς οἰκοδόμησής τῆς Παντανάσσης, τὰ κεντρικὰ θέματα τῶν ὀρθογώνιων πλαισίων εἶναι μόνον μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες σὲ δεύτερη χρῆση καὶ τὸ μαρμαροθέτημα εἶναι χοντροκαμωμένο. Ὡστόσο ἡ συγκεκριμένη διάταξη θυμίζει πολὺ τὸ δάπεδο τῆς Θεοτόκου στὰ Πολιτικὰ Εὐβοίας, παρ' ὅλη τὴν διαφορὰ δύο αἰώνων ποὺ χωρίζει τὴν οἰκοδόμησιν τῶν δύο μνημείων³²⁸.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τοῦ δαπέδου (Εἰκ. 122), καθὼς καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ παραστάδες τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ, στὰ σημεῖα ὅπου σώζεται τὸ ἀρχικὸ δάπεδο, ἐδράζονται πάνω του (Εἰκ. 134β), ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεσίν μας γιὰ περισσότερες τῆς μίας οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ ναοῦ. Οἱ παραστάδες, σὲ κάποιες ἐσωτερικὲς γωνίες στὴν ἐπαφὴ τους μὲ τὸν τοῖχο, ἐμφανίζουν ρηγματώσεις ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσθήκην τους (Εἰκ. 134α). Πράγματι, ἂν κανεῖς, ἀφοῦ ἀπομακρύνει τὰ στασίδια, παρατηρήσει τὸ κάτω μέρος τῶν παραστάδων τοῦ νότιου κλίτους, ὅπου ἔχουν καταπέσει τὰ ἐπιχρίσματα, θὰ βεβαιωθεῖ ὅτι ἔχουν κτισθεῖ μὲ πλίνθους καὶ μικρὲς πέτρες ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀργολιθοδομὴ τοῦ ἀρχικοῦ τοίχου (Εἰκ. 135α, 135β, 135γ).

4.5 Οἱ ἐπιγραφές

Οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ βρίσκονται ἢ βρέθηκαν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ναό, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, εἶναι δημοσιευμένες στὸ σύνολό τους ἀπὸ πολὺ νωρὶς³²⁹. Ἐδῶ περιοριζόμαστε σὲ ὁρισμένες ποὺ εἶναι χρήσιμες στὴν παρούσα μελέτη.

328. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – ΠΙΝΑΤΣΗ, *Περίβλεπτος Εὐβοίας*.

329. MILLET, *Inscriptions byzantines*, σ. 134-143· Ο ΙΔΙΟΣ, *Inscriptions inédites*, σ. 464-466· ΖΗΣΙΟΥ, *Ἐπιγραφαί. Α' Λακεδαίμονος*, σ. 440-448.

Στὴν δυτικὴ ὄψη, στὰ τεταρτοκύκλια ἐκατέρωθεν τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα, εἶχαν τοιχογραφηθεῖ τὰ συμπιλήματα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη Φραγκόπουλου (Εἰκ. 152α, 152β, 152γ, 153α, 153β), πὺν σήμερα διακρίνονται μόνον ἀπὸ κοντὰ καὶ πιθανῶς σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα δὲν θὰ φαίνονται καθόλου. Τόσο ὁ Ζησίου ὅσο καὶ ὁ Millet διάβασαν τὰ συμπιλήματα ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνὰ ζεύγη, ὡς ἐξῆς: α) ὁ κτήτωρ Ἰωάννης, β) φραγγόπουλος πρωτοστράτωρ, γ) καθολικὸς μεσάζων³³⁰ (Εἰκ. 152α). Ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ Φραγκόπουλου ὡς «μεσάζοντος» εἶναι γνωστὸ ποιὲς ἐξουσίες ἐκπροσωπεῖ³³¹, τὸ ἀξίωμα «καθολικὸς» μεσάζων, παρόλο πὺν ἔχει ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα ἀπὸ πολὺ νωρὶς³³², δὲν φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἱεραρχία τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς.

Ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φραγκόπουλου, σὲ διαφορετικὰ διατεταγμένο συμπίλημα, βρίσκουμε στὸ μέσον τῆς κάθε πλευρᾶς τοῦ ἐπιθήματος τοῦ δυτικοῦ κίονα τῆς νότιας τοξοστοιχίας τοῦ ναοῦ: Ο ΚΤΗΤΩΡ ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΡΑΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΠΡΩΤΟΣΤΡΑΤΩΡ (Εἰκ. 152α, 152β, 152γ)³³³.

Στὸν κοσμήτη τοῦ τρούλλου τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα ἦταν ζωγραφισμένη ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφὴ σήμερα ἀρκετὰ κατεστραμμένη, πὺν διαβάστηκε καὶ συμπληρώθηκε ὡς ἐξῆς (Εἰκ. 152α)³³⁴:

ΠΟΛΛΩΝ ΤΥΧΩΝ ΣΟΥ ΤΩΝ ΧΑΡΙΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΕ
ΜΙΚΡΟΝ ΚΟΜΙΖΩ ΣΟΙ ΔΩΡΟΝ ΝΕΟΝ ΤΟΝΔΕ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΡΑΓΓΟΠΟΥΛΟΣ ΠΡΩΤΟΣΤΡΑΤΩΡ
ΘΕΟΠΡΟΒΛΗΤΟΣ ΕΝ ΔΕΞΙΩΙ ΤΥΧΕΙΝ ΘΕΛΩΝ.

330. Ὡστόσο ὁ Ζησίου, στὸ τελευταῖο δημοσίευσμά του γιὰ τὶς ἐπιγραφές τοῦ Μυστρά, ἔχει ἀφήσει ἓνα κενὸ στὴν θέση τῆς λέξης «καθολικὸς» (βλ. ΖΗΣΙΟΥ, Ἐπιγραφαί. Α' Λακεδαίμονος, σ. 440), παρότι εἶχε ὑπ' ὄψιν του τὴν δημοσίευση τῆς λέξης «καθολικὸς» πὺν εἶχε ἀναγνώσει ὁ Millet τὸ 1906 (βλ. MILLET, Inscriptions inédites, σ. 462-463). Δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχει μεταγενέστερη δημοσίευση πὺν νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀνάγνωση τῆς λέξης «καθολικὸς», εἶναι πολὺτιμη ἡ καταγραφὴ τοῦ Millet.

331. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Παντάνασσα, σ. 32-33, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

332. MILLET, Inscriptions inédites, σ. 463-466.

333. MILLET, Inscriptions byzantines, σ. 136-137· VERPEAUX, Administration byzantine, σ. 290.

334. MILLET, Inscriptions byzantines. Πὰ τὶς ἐπάλληλες συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις βλ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Παντάνασσα, σ. 29-30.

Τὸ κείμενο δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Φραγκόπουλος ἀφιέρωσε στὴν Παναγία τὸ κτίσμα τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε χορηγός.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος εἶναι γραμμένη μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή, ποὺ δὲν φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Φραγκόπουλου, ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι σχετίζεται μὲ αὐτόν: *ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ COI ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩCON Κ(ΥΡΙ)Ε (ΤΗΝ) ΕΚΚΛΗCΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΙCΩ ΤΩΙ ΤΙΜΙΩΙ COΥ ΑΙΜΑΤΙ ΚΑΙ ΤΟΝ ΔΟΜΙCΑΜΕΝΟΝ ΧΡΙCΤΕ ΜΟΥ CΩCON*. Πρόκειται γιὰ κείμενο ποὺ ψάλλεται κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῶν ναῶν, στὸ ὁποῖο ὁ Φραγκόπουλος προσέδωσε προσωπικὸ χαρακτήρα μὲ τὴν ἐπικύληση γιὰ τὴν σωτηρία του³³⁵.

Στὸ θραῦσμα μιᾶς ἐπιγραφῆς ἐντοιχισμένης στὴν βάση τοῦ καμπαναριοῦ σώζεται τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος· εἶναι κακογραμμένη καὶ ἀνορθόγραφη: *(τ)ου δουλou σου Ηγνατηου [...]* *(α)μα κε της σημ(βιου αυτου)*³³⁶ (Εἰκ. 161γ). Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, ἡ ὀρθογραφία τῶν ὀνομάτων καὶ ὁ τρόπος τῆς χάραξής τους παραπέμπουν στὴν ἐπιγραφή τῆς Περιβλέπτου μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Λέοντος Μαυροπαππά (Εἰκ. 87α). Στὴν Περίβλεπτο ὅμως τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος ἐμφανίζεται σὲ προγενέστερη καλολαξευμένη σταυρόσχημη ἐπιγραφή (Εἰκ. 86γ).

Ὁ Millet εἶχε ἀντιγράψει ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Fourmont μιὰ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία στὴν συνέχεια ἀπεδείχθη μεγίστης σημασίας ὄχι μόνον γιὰ τὴν Παντανάσσα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ Μυστρά. Βάσει αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς, ἀμέσως μετὰ τὴν δημοσίευσή της ἀπὸ τὸν Millet, θεωρήθηκε ὅτι ἐπιτέλους προσδιορίστηκε τὸ ἔτος ιδρύσεως ἐνὸς ἐκ τῶν ναῶν τοῦ Μυστρά, τῆς μονῆς Παντανάσσης. Σὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ἀναφέρεται μέχρι σήμερα τὸ σύνολο τῆς ἱστορικῆς, τῆς ἀρχαιολογικῆς, τῆς λογοτεχνικῆς καὶ τῆς ἐκλαϊκευτικῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸν Μυστρά. Ἡ ἐπιγραφή, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Fourmont, τὴν ὁποία περιέλαβε στὸ δημοσίευσμά του ὁ Millet, ἦταν χαραγμένη στὴν μαρμαρινὴ πλάκα τῆς ἀγίας τράπεζας τῆς Παντανάσσης. Ὡστόσο αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐπιγραφή δὲν τὴν εἶδε ποτὲ κανεὶς ἀπὸ τοὺς μελετητές, τοῦ Gabriel Millet συμπεριλαμβανομένου.

335. Αὐτόθι, σ. 33-34.

336. MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. XXXVII, σ. 141. Ὡστόσο ὁ Ζησίου, ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, διορθώνει τὴν συμπλήρωση τοῦ Millet καὶ διαβάζει: «(ἄ)μα κὲ τῆς σην(οδίας) αὐτοῦ», ΖΗΣΙΟΥ, Ἐπιγραφαί. Α΄ Λακεδαίμονος, σ. 440.

Ὁ ἀβὰς Fourmont, ὅπως ἀναφέρει ὁ Millet, ἀντέγραψε τὴν ἐπιγραφὴν «*en caractères courants à l'exception des quelques mots*». Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα Suppl. gr. 855, φ. 92r (Εἰκ. 179) σὲ πρώτη ἀντιγραφὴ, καὶ στὸ φ. 93v (Εἰκ. 180) σὲ δεύτερη ἀντιγραφὴ, τῆς Bibliothèque Nationale, ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ὁ Fourmont, μὴ ἐνδιαφερόμενος γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς συγκεκριμένης ἐπιγραφῆς, δὲν τὴν ἀποτύπωσε, ἀλλὰ ἀπλῶς τὴν ἀντέγραψε. Στὴν πρώτη ἀντιγραφὴ μάλιστα τήρησε τὴν διάταξη τῶν λέξεων ὅπως ἦταν χαραγμένες στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ μαρμάρου τοῦ θωρακίου ποὺ ξαναχρησιμοποιήθηκε στὴν Παντάνασσα ὡς ἀγία τράπεζα. Ὁ Fourmont, κατὰ τὴν πρώτη ἀντιγραφὴ τῆς ἡμερομηνίας, ἔγραψε δύο φορές τὸ στίγμα (ς) (Εἰκ. 181α), σφάλμα τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει στὴν δεύτερη ἀντιγραφὴ (Εἰκ. 181β). Ἀπὸ αὐτὴ τὴν διάταξη ὁ Millet ὀρθῶς συμπέρανε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ ἦταν χαραγμένη στὴν βόρεια, στὴν δυτικὴ καὶ στὴν νότια πλευρὰ τῆς πλάκας, ἔτσι ὅπως ἦταν τοποθετημένη πάνω στὴν ἀγία τράπεζα³³⁷. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπὸ τὸ 1730, ποὺ τὴν ἀντέγραψε ὁ Fourmont, μέχρι τὸ 1895, ποὺ ἄρχισε νὰ τὴν ἀναζητεῖ ὁ Millet, ἡ ἐπιγραφὴ εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Μετὰ τὶς μεγάλες καταστροφὲς στὸν Μυστρά κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1770 καὶ τοῦ 1825 δὲν χρειάζεται, γιὰ νὰ δικαιολογήσει κανεὶς τὴν ἐξαφάνισή της, νὰ ἀνατρέξει στὴν καταστροφικὴ μανία τοῦ Fourmont, ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐκδηλωθεῖ στὸν κατοικημένο τότε Μυστρά. Σύμφωνα μὲ τὴν δημοσίευση τοῦ Millet, ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε τὸ χειρόγραφο τοῦ Fourmont, ὅπως ἀναφέραμε³³⁸, τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

337. MILLET, *Inscriptions byzantines*, ἀρ. XXXIV, σ. 138.

338. Λόγω τῆς κακῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκονται πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα Suppl. gr. 855, δὲν ἦταν μέχρι πρότινος δυνατὴ ἡ χρῆση τοῦ κώδικα ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Εὐχαριστῶ τὸν Christian Förstel, διευθυντὴ τοῦ Cabinet des Manuscrits τῆς BN, ὁ ὁποῖος, κατανοώντας τὴν σημασία τοῦ συγκεκριμένου πρωτοτύπου γιὰ τὴν συμπλήρωση αὐτῆς τῆς μελέτης, μὲ βοήθησε νὰ τὸ δῶ καὶ στὴν συνέχεια νὰ τὸ φωτογραφίσω. Σήμερα ὁ κώδικας 855 εἶναι ἠλεκτρονικὰ προσπελάσιμος. Στὸ φ. 93v περιέχεται τὸ κείμενο ἔτσι ὅπως τὸ ἀντέγραψε ὁ Fourmont καὶ μὲ τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα, στὸ φ. 92r, ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ ἀκολουθεῖ τὴν διάταξη τοῦ κειμένου πάνω στὴν πλάκα. Ἀντίγραφο θραύσματος τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα τῆς Παντανάσσης περιῆλθε στὸν Παπαμαστοράκη μέσω τοῦ Ἡλίου Ἀναγνώστακη, τοῦ ὁποῖου τὴν γνώμη

Θυσιαστήριον θεῖον καὶ ἅγιον τῆς βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας ἡμῶν θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης παντανάσσης τοῦ τελεῖσθαι ἐν αὐτῷ ταῖς [...] τελεταῖς παρὰ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας κὺρ Νείλου κατ' ἐπιτροπὴν τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κὺρ Διονυσίου ἐπὶ βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων βασιλειῶν ἡμῶν κὺρ Θεοδώρου Παλαιολόγου τοῦ πορφυρογεννήτου κατὰ μῆνα Σεπτέμβριο ἔτους ς'λζ (6937 = 1428).

Τὸ δεδομένο ὅτι ὁ Fourmont δὲν ἀποτύπωσε ἀλλὰ ἀπλῶς ἀντέγραψε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς καθιστᾷ τὸν ἐντοπισμὸ ἐνὸς θραύσματός της γεγονὸς πολὺ μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν μελέτη τοῦ μνημείου. Ὁ Τίτος Παπαμαστοράκης μελέτησε τὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς³³⁹ ποὺ βρίσκεται στὴν ἀποθήκη γλυπτῶν τοῦ Μυστρά, χαραγμένο πάνω σὲ θραῦσμα ξαναχρησιμοποιημένου παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου διακοσμημένου μὲ μεγάλο σταυρὸ σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ θωρακίου εἶναι ἀπολύτως κατεργασμένη, λεῖα καὶ ὀρίζεται ἀπὸ ἔξτερο πλαίσιο πλάτους 2 ἐκ. Ἡ ἐπιγραφή δὲν εἶναι χαραγμένη στὸ πάχος τοῦ μαρμάρου, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Millet, ἀλλὰ στὸ περιθώριο τῆς πίσω ἐπιφάνειάς του (Εἰκ. 182α, 182β, 182γ). Ἦταν χαραγμένη πάνω στὶς τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν αὐτοῦ τοῦ περιθωρίου, ὅπως ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Millet³⁴⁰, ὁ ὁποῖος εἶχε δεῖ τὸ χειρόγραφο Fourmont (Εἰκ. 179, 180). Ἡ μαρμαρίνη πλάκα τῆς ἀγίας τράπεζας πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένη ἀνάποδα, μὲ τὴν ἀδιακόσμητη λεῖα πλευρά της πρὸς τὰ πάνω. Σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα τῆς ἀντιγραφῆς Fourmont, τὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ διασώθηκε εἶναι τμήμα τοῦ δυτικοῦ περιθωρίου, δηλαδὴ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀγίας τράπεζας ὅταν τοποθετήθηκε στὸ ἱερὸ (Εἰκ. 182β, 182γ). Τὸ τμήμα τοῦ διασωζόμενου κειμένου ἔχει ὡς ἑξῆς: ...Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΚΥΡ ΝΕΙΛΟΥ ΚΑΤ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕ... καὶ ἀντιστοιχεῖ πλήρως μὲ τμήμα τοῦ κειμένου τῆς ἀντιγραφείσης ἀπὸ τὸν Fourmont ἐπιγραφῆς (Εἰκ. 181γ).

εἶχε ζητήσει ἢ τότε προῖσταμένη τῆς 5ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Αἰμιλία Μπακούρου γιὰ τὴν ἀνάγνωσή της.

339. ΠΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Myzithras, σ. 292-296.

340. MILLET, Inscriptions byzantines, ἀρ. XXXIV, σ. 137-138.

Ὁ Τ. Παπαμαστοράκης ἐπισήμανε ὅτι στὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ διασώζεται ὑπάρχουν γράμματα πολὺ μεταγενέστερα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου καὶ ἀπέδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ πολὺ μεταγενέστερο κείμενο, μὲ σοβαρὲς ἱστορικὲς ἀναντιστοιχίες, ποὺ τοῦ ἀφαιροῦν ὁποιαδήποτε ἀξιολογία καί, πρωτίστως, τὴν ἐγκυρότητα τοῦ ἔτους γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ ναοῦ³⁴¹. Θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι πρῶτος ὁ Δ. Ζακυθινὸς χαρακτήρισε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ὡς «*très corrompu*», χωρὶς ὅμως νὰ ἐπεκτείνει περαιτέρω τὸν προβληματισμό του³⁴². Οἱ Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη καὶ Μ. Ἐμμανουήλ, ποὺ μελέτησαν τὴν ζωγραφικὴ τῆς Παντανάσσης, σημειώνουν ὅτι «*ἡ ἐπιγραφή θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν μὲ ἐπιφύλαξη*»³⁴³. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιφύλαξη ἂς προστεθεῖ ἡ ἐξῆς πληροφορία: ἐξετάζοντας μὲ προσοχὴ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τυπικὸ κείμενο ἀντιμηνσίου³⁴⁴, τὸ ὁποῖο κατὰ περίεργο τρόπο χαράχθηκε πάνω σὲ μαρμάρινη πλάκα. Τὰ ἀντιμήνια εἶναι φορητά, κατασκευασμένα πάνω σὲ ὕφασμα ἢ ξύλο, καὶ μαρτυροῦνται ἤδη ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους καὶ καθ' ὅλη τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ. Δὲν σώζονται βυζαντινὰ ἀντιμήνια³⁴⁵, κυρίως λόγω τῆς συνεχοῦς μεταφορᾶς τους καὶ

341. PAPAMASTORAKIS, Myzithras, σ. 292-296.

342. ZAKYTHINOS, *Despotat*, II, σ. 286, 298. Ἐχει μάλιστα ἐπισημάνει τὴν ἀνακολουθία μεταξὺ τῆς χρονολογίας ποὺ δίδει ἡ ἐπιγραφή καὶ τῶν χρόνων κατὰ τὰ ὁποῖα ἔζησαν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή.

343. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 35-36. Μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὴν μεγαλογράμματη καὶ ὄψιμη ἐπιγραφή, θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πρόταση τοῦ Στ. Σίνου ὅτι ὁ Fourmont ἔκανε λάθος στὴν ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τοῦ πατριάρχου (ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 17). Ἐξάλλου ὁ Fourmont μπορεῖ νὰ χαρακτηρίστηκε βάνδαλος, ἀλλὰ οἱ ἀντιγραφές του ἀπὸ πολὺ πιὸ δύσκολα καὶ περίπλοκα κείμενα δὲν ἔχουν τέτοια λάθη.

344. Εὐχαριστῶ τὸν Ἀγαμέμνονα Τσελίκου, διευθυντὴ τοῦ Παλαιογραφικοῦ Τμήματος τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας, γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά του σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα καὶ τὴν χρονολόγηση τῆς συγκεκριμένης ἐπιγραφῆς. Ὁ κ. Τσελίκου, μὲ τὴν μεγάλη παλαιογραφικὴ πείρα του, πρῶτα ἐπισήμανε τὸ συντακτικὸ λάθος («*ταῖς τελεταῖς*» ἀντὶ «*τὰς τελετὰς*») καὶ στὴν συνέχεια παρατήρησε ὅτι ὁ χαράκτης τῶν γραμμάτων γνώριζε ταυτόχρονα τὴν βυζαντινὴ γραφὴ καὶ τὴν νέα μορφή τῶν στοιχείων τῆς τυπογραφίας, τὰ ὁποῖα ἐναλλάσσονται συνεχῶς στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ κειμένου στὸ θραῦσμα ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά.

345. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἑρὰ ἀντιμήνια*, σ. 82-83. Σῶζεται ὅμως ἓνα ρωσικὸ ἀντιμήνσιο ποὺ

τῆς περιορισμένης ἀνθεκτικότητας τῶν ὑλικῶν ἀπὸ τὰ ὅποια ἦταν κατασκευασμένα. Τὸ κείμενο τοῦ ἀντιμνησίου τῆς Παντανάσσης ὅμως, ἐκτὸς τοῦ ἀνθεκτικοῦ ὑλικοῦ πάνω στὸ ὁποῖο χαράχθηκε, παρουσιάζει καὶ ἄλλη μία ἀξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα: ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ στὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ τοποθετηθεῖ. Στὰ κείμενα τῶν ἀντιμνησίων δὲν ἀναφέρεται ὁ ναὸς γιὰ τὸν ὁποῖο προορίζονται, ἀλλὰ μόνον ὁ ἱερωμένος πού τὰ μεταφέρει, γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποῖήσει ὡς ἁγία τράπεζα ὡσὰκις χρειαστεῖ νὰ τελέσει τὴν θεία λειτουργία. Ἀκόμη, ὑπάρχει πρόβλεψη γιὰ τὴν χρῆση ἀντιμνησίων καὶ στοὺς ναοὺς πού δὲν ἔχουν καθαγιασθεῖ, κυρίως δὲ στοὺς ναοὺς πού ἔχουν ἀπωλέσει τὴν καθαγιάσή τους³⁴⁶. Οἱ δύο αὐτὲς ιδιαιτερότητες τεκμηριώνουν ὅτι ἡ μαρμαρίνη παλαιοχριστιανικὴ μὲ λαξευμένο σταυρὸ πλάκα ἀνατοποθετήθηκε, ἀνεστραμμένη, ὡς ἁγία τράπεζα μὲ τὸ κείμενο τοῦ ἀντιμνησίου στὸ περιθώριό τῆς νέας ὀψης της, γιὰτὶ ὁ συγκριμένος ναὸς ἔπρεπε νὰ καθαγιαστεῖ ἐκ νέου.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο ἀντιμνησίο μὲ ἑλληνικὴ ἐπιγραφή, πού ἀνήκει στὴν ἀγιορειτικὴ μονὴ Σίμωνος Πέτρας καὶ χρονολογεῖται στὸν 16ο αἰῶνα³⁴⁷, ἡ ἔρευνα ἔχει ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ μετὰ διαμορφώνονται τρεῖς παραλλαγὲς διακόσμησης καὶ κειμένων ἀντιμνησίων³⁴⁸. Γίνεται ἔτσι σαφὲς ὅτι τὸ κείμενο τοῦ ἀντιμνησίου πού χαράχθηκε πίσω ἀπὸ τὸ ξαναχρησιμοποιημένο παλαιοχριστιανικὸ θωράκιο ὡς ἁγία τράπεζα τῆς Παντανάσσης, ὄχι μόνον λόγῳ τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ κειμένου του, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὸ συγκεκριμένο κείμενο ἐντάσσεται στὴν ομάδα τῆς τρίτης παραλλαγῆς, πού ἐμφανίζεται κυρίως τὸν 18ο αἰῶνα, ὅταν τὰ κείμενα λαμβάνουν ἱστορικὸ-ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα³⁴⁹.

χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰῶνα καὶ κάποια μεταγενέστερα στὴν σλαβικὴ γλῶσσα, προερχόμενα ἀπὸ τὶς βαλκανικὲς χώρες, βλ. SUBOTIĆ, *Antimensia*.

346. PÉTRIDÈS, *L'antimension*.

347. ΝΕΙΛΟΣ ΙΕΡΟΔ., *Ἀντιμήνσια*.

348. SUBOTIĆ, *Antimensia*· PÉTRIDÈS, *L'antimension*· ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, *Χάρτινες εἰκόνες*, II, σ. 544-559.

349. ΝΕΙΛΟΣ ΙΕΡΟΔ., *Ἀντιμήνσια*, σ. 248-250.

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στὸ συγκεκριμένο κείμενο, παρ' ὅλο τὸν ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα του, δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη Φραγκόπουλου, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ, ναὸς τῆς Παντανάσσης. Ἀνακριβεῖς πληροφορίες δίδονται καὶ περὶ τῶν δύο ἐκ τῶν τριῶν ἱστορικῶν προσώπων, δηλαδὴ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Νείλου, τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Διονυσίου καὶ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως (δεσπότη) Θεοδώρου Παλαιολόγου, μαζὶ μὲ τὴν ἡμερομηνία καθαγιασέως τῆς μονῆς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1428. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ 1428 μόνον ὁ δεσπότης Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος κατεῖχε αὐτὸ τὸ ἀξίωμα, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα ἀπέκτησαν τὰ ἀξιώματα ποὺ τοὺς ἀποδίδονται σὲ προγενέστερους ἢ μεταγενέστερους χρόνους³⁵⁰.

Μετὰ τὰ παραπάνω τίθενται δύο ἐρωτήματα: α) Πότε ἔζησε ὁ Ἰωάννης Φραγκόπουλος στὸν Μυστρά, ἀλλὰ καὶ πότε καὶ ποιό ρόλο ἔπαιξε στὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῆς Παντανάσσης; β) Ἡ μονὴ τῆς Ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης Παντανάσσης, εἶχε ὡς ἀρχικὸ κτήτορα τὸν πρωτοστράτορα Ἰωάννη Φραγκόπουλο; Στὸ συγκεκριμένο κείμενο, ποὺ εἶναι γραμμένο δύο αἰῶνες ἀργότερα, προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ταυτότητα τῆς μονῆς βάσει ἐνὸς ἀντιμνησίου, ἡ Παντάνασσα ἀναφέρεται ὡς μονὴ «*βασιλικὴ καὶ πατριαρχικὴ*». Ὡστόσο ὁ Φραγκόπουλος δὲν κατεῖχε τέτοια ἀξιώματα ὥστε νὰ ἐπιβάλλει στὸν πατριάρχη νὰ ἀποδώσει τέτοια προνόμια στὴν μονὴ ποὺ ὡς πρωτοστράτωρ οἰκοδόμησε. Μήπως πρόκειται γιὰ μία ἀκόμη ἱστορικὴ σύγχυση;

4.6 Ποιὸς ἦταν τελικὰ ὁ πρωτοστράτωρ Ἰωάννης Φραγκόπουλος;

Ἀναζητώντας τὴν ταυτότητα τοῦ Ἰωάννη Φραγκόπουλου, ποὺ στὶς ἐπιγραφές τοῦ μνημείου ἀναφέρεται ὡς κτήτωρ, φέρων ἀναμφισβήτητα τὸν τίτλο τοῦ πρωτοστράτορος καὶ ἴσως τοῦ «*καθολικοῦ*» μεσάζοντος, θὰ πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε ὄχι μόνον σὲ ὅλες τὶς γνωστὲς πηγές ποὺ ἀναφέρουν τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ καὶ στὴν πρόσφατη βιβλιογραφία ὅπου ἐξετάζεται ἡ ἐγκυρότητα τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν. Ἡ ἀπουσία τῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων τῆς οἰκογένειας τῶν Φραγκόπουλων στὶς περισσότερες γραπτὲς πηγές ἐπιβάλλει διάφορες ὑποθέσεις. Τὸ ὄνομα τῶν Φραγκόπου-

350. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 35-36.

λων ἀπαντᾶ σὲ πολλὰς πηγὰς τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰώνα. Συγκεκριμένα ἀναφέρονται:

Τὸ 1300, Κυριακὸς Φραγκόπουλος, ζωγράφος³⁵¹.

Τὸ 1374-1377/1382, Μανουὴλ Φραγκόπουλος, κληρικὸς ποὺ μεταστράφηκε στὸν καθολικισμό, φοιτητὴς στὴν Μπολόνια μὲ παπικὴ ὑποτροφία, κανονικὸς Πατρῶν, βοηθὸς τοῦ Ἰωάννη Λάσκαρη Καλόφερου³⁵².

Τὸ 1394, Μανουὴλ Φραγκόπουλος, πρεσβευτὴς/ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοδώρου Α΄, μεταφραστὴς τῆς συνθήκης παράδοσης τοῦ Ἄργους στοὺς Βενετούς³⁵³.

Τὸ 1392-1396, Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικό), ἀποδέκτης ἐπιστολῆς τοῦ Μανουὴλ Β΄³⁵⁴.

Τὸ 1395 Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικό), ἀδελφὸς τοῦ καστροφύλακα τοῦ χωρίου Γρεβενὸ (Καλάβρυτα) (δὲν κατονομάζεται), ποὺ δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο μητροπολίτη Πατρῶν³⁵⁵.

Ἔως τὸ 1428, Φραγκόπουλος πρωτοστράτωρ (χωρὶς βαπτιστικό), διοικητὴς τῆς νότιας Μεσσηνίας καὶ τμήματος τῆς Λακωνίας³⁵⁶, ὅχι ὅμως τοῦ Μυστρά.

Τὸ 1428, Ἰωάννης Φραγκόπουλος πρωτοστράτωρ καὶ καθολικὸς μεσάζων, ποὺ προτάθηκε ὡς ὁ κτήτωρ τῆς Παντανάσσης, μὲ βάση τὴν προβληματικὴ ἐπιγραφὴ Fourmont³⁵⁷.

351. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἅγιος Νικόλαος, σ. 110-111· *PLP*, 30137 (Φραγκόπουλος Κυριακός).

352. *Acta Gregorii XI*· HALECKI, *Un empereur de Byzance*, σ. 285· ESZER, *Laskaris Kalopheros*, σ. 68· JACOBY, *Compte rendu de Eszer*, σ. 380· Ο ΙΔΙΟΣ, *Société et démographie*· Ο ΙΔΙΟΣ, *La Chronique de Morée*· Ο ΙΔΙΟΣ, Jean Lascaris Calophéros, σ. 221· *PLP*, 30139 (Φραγκόπουλος <Μανουήλ>).

353. *Monumenta Peloponnesiaca*, ἀρ. 141, σ. 269-275, ἀρ. 143, σ. 278-280, ἀρ. 151, σ. 297, ἀρ. 153, σ. 301 (ὑπόσημ. 1), ἀρ. 158, σ. 310 (ὑπόσημ. 6)· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, σ. 138· NECIPOĞLU, *Byzantium*, σ. 250-252· *PLP*, 30139 (Φραγκόπουλος <Μανουήλ>).

354. ΜΑΝΟΥΗΛ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *The Letters*, ἀρ. 24, σ. 66-67.

355. ΜΙΚΛΟΣΙΧ – ΜÜLLER, *Acta et diplomata*, II, σ. 249-255· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, σ. 129 καὶ II, σ. 112.

356. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Βραχὺ Χρονικό*, κεφ. 16, 7· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, I, σ. 206.

357. MILLET, *Représentations byzantines*, σ. 458· Ο ΙΔΙΟΣ, *Inscriptions byzantines*, σ. 135, 136, 137· Ο ΙΔΙΟΣ, *Inscriptions inédites*, σ. 462.

Τὴν πρώτη Ἰανουαρίου τοῦ 1430, Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικό), μέγας στρατοπεδάρχης³⁵⁸.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1438/1439, Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικό), μέγας στρατοπεδάρχης³⁵⁹.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1443, Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικό), πρωτοστράτωρ³⁶⁰.

Τὸ 1444, Ἰωάννης Φραγκόπουλος, γενεράλης³⁶¹.

Τὸ 1454, Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικό), ἄρχοντας τοῦ Μοριᾶ³⁶².

Στὸν παραπάνω κατάλογο δὲν περιλαμβάνονται οἱ μαρτυρίες τοῦ Ψευδο-Φραντζῆ γιὰ τοὺς Λέοντα καὶ Νικόλαο Φραγκόπουλο, ὅχι μόνον γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀξιόπιστες, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ τὸ αἰτούμενο αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς ἀναφορῶν ἀπὸ τὶς πηγὲς μόνον γιὰ τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλο³⁶³.

Ἀπ' ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὸν παρατεθέντα κατάλογο, ἀναφορὰ σὲ Ἰωάννη Φραγκόπουλο ὑπάρχει μόνον στὶς ἐπιγραφές τῆς Παντανάσσης καὶ στὸ ἀργυρόβουλλο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀπὸ τὸ 1444.

Στὴν Παντανάσσα ἡ ἀναφορὰ στὸν κτήτορα Ἰωάννη Φραγκόπουλο γίνεται στὶς ἐπιγραφές τοῦ ὀρόφου καὶ στὸ ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἰσογείου, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως³⁶⁴. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τὸ 1428 στηρίχθηκε στὴν ἀναξιόπιστη ἐπιγραφή Fourmont. Θὰ πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Millet ἐξέλαβε ὡς ἔγκυρη τὴν μεταγραφὴ τοῦ Fourmont³⁶⁵ καὶ ἀπὸ τότε ὅλοι οἱ μελετητὲς ἔχουν δεχθεῖ ὡς δεδομένη ὅχι μόνον τὴν παρουσίαν ἑνὸς πρωτοστράτορα Ἰωάννη Φραγκόπουλου στὸν Μυστρά τὸ 1428, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς Παντανάσσης τὸ ἴδιο ἔτος.

358. Archivio di Stato di Venezia, Senato Misti, reg. 57, φ. 107 (1η Ἰανουαρίου 1430)· πρβλ. SATHAS, *Documents*, 3, σ. 366 (ἐκ παραδρομῆς 1429)· ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 166, 348 καὶ II, σ. 98 (ὑπόσημ. 3), 99.

359. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐπιστολαί.

360. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Βραχὺ Χρονικό*, κεφ. 25, 7· ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 216-217.

361. ΛΑΜΠΡΟΣ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον, σ. 15-16· *PLP*, 30100.

362. MIKLOSICH – MÜLLER, *Acta et diplomata*, III, σ. 290· ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 250.

363. ΨΕΥΔΟ-ΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Cronica*, σ. 336 στ. 30, σ. 530 στ. 17· ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 206, 217, 265, 353, 354, 357 καὶ II, σ. 99, 112.

364. Βλ. κεφ. 4.5: «Οἱ ἐπιγραφές», σ. 176.

365. MILLET, *Inscriptions byzantines*, σ. 136-137.

Ὁ Δ. Ζακυθινός³⁶⁶, λόγω τῆς ἐπιγραφῆς Fourmont, ἀναζητεῖ ἀπὸ τὰ κείμενα τὸν «κτήτορα» τῆς Παντανάσσης Ἰωάννη Φραγκόπουλο γύρω στὸ 1428 καὶ τὸν ταυτίζει μὲ τὸν μεγάλο στρατοπεδάρχη ποὺ μνημονεύεται, χωρὶς βαπτιστικό, σὲ ἀπόφαση τῆς βενετικῆς συγκλήτου τοῦ 1429 (ὀρθή χρονολογία 1430). Θεωρώντας μάλιστα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀξίωμα κατώτερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ πρωτοστράτορα, προτείνει τὴν χρονολόγηση τῶν μονογραμμάτων μετὰ τὸ ἔτος αὐτό. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ πλέον, διότι, μὲ βάση τὰ πορίσματα τῆς νεότερης ἔρευνας, ἰσχύει τὸ ἀντίστροφο γιὰ τὰ ἀξιώματα τῆς βυζαντινῆς διοίκησης³⁶⁷. Ὁ Σπ. Λάμπρος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἰωάννης Φραγκόπουλος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ ὡς «μέγας στρατοπεδάρχης»³⁶⁸.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι τὴν περίοδο μετὰ τῶν ἐτῶν 1428 καὶ 1444 μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Φραγκόπουλων βρέθηκαν πολὺ κοντὰ στὴν ἐξουσία τοῦ δεσποτάτου καὶ ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στὴν διοίκηση τῆς Πελοποννήσου. Ὡστόσο, κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἡ μοναδική ρητὴ ἀναφορὰ σὲ Ἰωάννη Φραγκόπουλο βρίσκεται στὸ ἀργυρόβουλλο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου τοῦ 1444, ὅπου μνημονεύεται ὡς γενεράλης, «δι' οὗ παραχωροῦνται κτήματα ἐν Πελοποννήσῳ, εἰς τὸν Δημήτριον Μαμωνάν, ...διὰ γράμματος ἀπὸ τὸν ἴδιον γενεράλη τῆς βασιλείας μου, κύριον Ἰωάννην Φραγγόπουλον»³⁶⁹. Ἐπιπλέον, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι πολλοὶ μελετητὲς ἀποδίδουν αὐθαίρετα τὸ βαπτιστικὸ Μανουήλ, κατὰ περίπτωσιν, σὲ διάφορους Φραγκόπουλους. Πρόκειται γιὰ παρανόησιν ποὺ ὀφείλεται στὸν Κ. Ηοφ, διότι στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα μαρτυρεῖται ὁ μὲν νυμος πρεσβευτῆς-ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοδώρου Α', ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Ἄργους στοὺς Βενετοὺς καὶ ἤλεγξε τὴν λατινικὴ μετάφραση τῆς συνθήκης. Ὁ Ηοφ, βασιζόμενος προφανῶς σὲ αὐτὴ τὴν πληροφορίαν³⁷⁰, ὑπέθεσε ὅτι ὁ Φραγκόπουλος, στὸν ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Β' εἶχε ἀναθέσει τὴν διακυβέρνησιν τοῦ

366. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, σ. 98-99, 103 (ὑπόσημ. 2), 298, 334, βλ. καὶ ὑπόσημ. 342.

367. GUILLAND, *Le protostrator*. Ο ἸΔΙΟΣ, *Le stratopédarque*, σ. 84, 87 καὶ πρὸ πρόσφατα *ODB*, 3, σ. 1966-1967, λήμμα «stratopedarches».

368. ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐπιστολαί, σ. 164-165.

369. ΛΑΜΠΡΟΣ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον, σ. 17-18.

370. ΗΟΦ, *Geschichte Griechenlands*, II, σ. 70· ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Despotat*, II, σ. 98.

δεσποτάτου τὸ 1407 μέχρι τὴν ἐνηλικίωση τοῦ Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου, ὀνομαζόταν Μανουήλ. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Horf δὲν προκύπτει ἀπὸ τίς ἕως τώρα διαθέσιμες πηγές. Ὁ Ζακυθηνός, τὸν ὁποῖο ἀκολουθοῦν οἱ περισσότεροι μεταγενέστεροι μελετητές, ἐνῶ δέχεται τὴν ὑπόθεση, σημειώνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα πὺν νὰ τὴν ἐπιβεβαιώνουν³⁷¹.

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς ἀναφέρεται στὸν πρωτοστράτορα Φραγκόπουλο, χωρὶς νὰ παραθέτει τὸ βαπτιστικό του· τὸ 1428 διοικοῦσε τίς περιοχὲς Ἀνδρούσας, Καλαμάτας, Γιαννιτσῶν, Πηδήματος, Νησίου, Σπιταλίου, Ἀετοῦ, Νεοκάστρου, Ἰθώμης, Ἀρχαγγέλου κ.ἄ., ὅχι ὅμως τοῦ Μυστρά, γιὰ ὅσο διάστημα αὐτὲς ἀνῆκαν στὸν Νικηφόρο Μελισσηνὸ καὶ στὴν συνέχεια στὸν Θεόδωρο Β΄, δεσπότη τοῦ Μυστρά. Λίγο ἀργότερα ὁ δεσπότης Θεόδωρος Β΄ χάρισε αὐτὲς τίς κτήσεις στὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο· προστέθηκαν σὲ ἐκείνες πὺν τοῦ εἶχε δώσει ὡς προίκα ὁ Κάρολος Τόκκο ὅταν νυμφεύθηκε τὴν ἀνεψιὰ του Μαγδαληνή, μετονομασθεῖσα σὲ Θεοδώρα, τὴν 1η Ἰουλίου 1428. Ἡ Θεοδώρα πέθανε ἕναν χρόνο ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1429. Τότε ὁ πρωτοστράτωρ Φραγκόπουλος ἔπαυσε νὰ ἀσκεῖ τὰ καθήκοντά του ὡς διοικητὴς τῶν κτήσεων τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὴν εὐθύνη τῆς διοίκησης τοὺς ἀνέλαβε ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς. Ὁ Δ. Ζακυθηνός, παρασυρμένος ἀπὸ τὴν ἀμφισβητήσιμη μαρτυρία τοῦ Ψευδο-Φραντζῆ, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Λέοντα Φραγκόπουλο³⁷². Στὴν διατύπωση ὑποθέσεων γιὰ τὸ ποιὸς ἦταν ὁ πρωτοστράτωρ Φραγκόπουλος πὺν διαχειριζόταν τὴν περιουσία τοῦ Θεοδώρου Β΄ ἕως τὸ 1429, πρὶν αὐτὴ περιέλθει στὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, ἔχει παίξει τεράστιο ρόλο ἢ ἕως τώρα μὴ ἀμφισβητηθεῖσα ἐγκυρότητα τῆς χαμένης ἐπιγραφῆς Fourmont, παρ' ὅλους τοὺς ἐνδοιασμοὺς πὺν ἐγκαίρως εἶχε ἐκφράσει ὁ Ζακυθηνός³⁷³. Ὁ ἴδιος σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ βιβλίου του³⁷⁴ σημειώνει ὅτι σημαντικὸ ρόλο στὸ δεσποτάτο κατὰ τὴν περίοδο τῆς διακυβέρνησης τοῦ Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου ἔπαιξε ὁ Μανουήλ Φραγκόπουλος, τὸν ὁποῖο ταυτίζει μὲ τὸν ὑποτελὴ τοῦ δεσπότη τοῦ Μυστρά Manoli Megaducha ἢ Magaducha (Μεγαδούκας), τὸν ἀποκαλούμενο

371. ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 166.

372. Αὐτόθι, I, σ. 206, 217, 353, 354 καὶ II, σ. 112.

373. Αὐτόθι, II, σ. 103 (ὑπόσημ. 2).

374. Αὐτόθι, I, σ. 166, 348 καὶ II, σ. 98 (ὑπόσημ. 3), 99.

πρωτοστράτορα (*dictus protostrator*)³⁷⁵, πού μνημονεύεται σὲ ἀπόφαση τῆς βενετικῆς συγκλήτου τὸ 1429. Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο συνάγεται ὅτι ὁ Μανολὶ ἀνῆκε στὴν ἀνώτερη κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τάξη τοῦ δεσποτάτου (*egregius vir, homo bone conditionis et magnus dives*), στοιχεῖο πού συνάδει μὲ ἓναν ἀνώτατο ἀξιωματοῦχο ὁ ὁποῖος κατεῖχε ἐπίσης καὶ τὸ ἀνώτατο ναυτικὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δουκός³⁷⁶. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι τὸ Megaducha ἢ Magaducha δὲν εἶναι ἀξίωμα ἀλλὰ παρεφθαρμένο ἐπώνυμο (Megaducha, Magaducha = Μακρυδούκας), τότε ἡ ἐπεξήγηση «*dictus protostrator*» ἴσως δηλώνει ιδιότητα ἢ ἀκόμη καὶ παρωνύμιο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπόφαση τῆς συγκλήτου τῆς ἴδιας χρονικῆς περιόδου κάνει λόγο γιὰ ἓναν κουρσάρο (*asari*) ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας, πού ἀποκαλεῖται «*Andreas dictus protostrator*»³⁷⁷.

Ἡ Nevra Neciroğlu, ὅπως ἀναφέρει στὸ βιβλίο της *Byzantium* (βλ. ὑπόσημ. 353), ἐπίσης θεωρεῖ ἀναμφισβήτητο κτήτορα τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλο τὸ 1428, βάσει τῆς προβληματικῆς ἐπιγραφῆς Fourmont, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν γενεράλη τοῦ 1444, ὁ ὁποῖος ἀναμφισβήτητα ὀνομαζόταν Ἰωάννης· ἐτοί τὸν διαχωρίζει ἀπὸ τὸν στρατοπεδάρχην Φραγκόπουλο τοῦ 1430-1438.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ δεσπότες τῆς παλαιολογείας περιόδου εἶχαν κοντὰ τοὺς διαφόρους μεσάζοντες, δηλαδὴ ὑπουργούς, γιὰ τὴν διοίκηση τῆς ἐπικράτειάς τοὺς³⁷⁸. Μάλιστα, ἂν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεσάζοντες ἦταν καὶ πρωτοστράτωρ καὶ ὀνομαζόταν Ἰωάννης Φραγκόπουλος, λογικὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι αὐτὸς πού οἰκοδόμησε τὴν Παντάνασσα τὸ 1428, καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Φραγκόπουλο πού διαχειριζόταν τὴν περιουσία τοῦ δεσπότη ἕως τὸ 1429³⁷⁹. Σὲ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση στηρίζονται οἱ μελετήτριες τῆς ζωγραφικῆς τῆς Παντανάσσης, οἱ ὁποῖες δέχονται ὅτι ὁ μεσάζων τῶν κτήσεων τοῦ Θεόδωρου Β', πού μεταβίβασε τὰ καθήκοντά του στὸν Γ. Σφραντζῆ, ἦταν ὁ

375. SATHAS, *Documents*, III, σ. 350· THIRIET, *Régestes*, II, ἀρ. 2140· ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 166, 348 καὶ II, σ. 98 (ὑπόσημ. 3), 99.

376. Πὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δουκός βλ. ODB, 2, σ. 1330, λῆμμα «Megas doux».

377. THIRIET, *Régestes*, II, ἀρ. 2131, ἀπόφαση τῆς 6ης Μαΐου 1429.

378. VERPEAUX, *Administration byzantine*, σ. 290-291.

379. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Βραχὺ Χρονικό*, σ. 89 (ὑπόσημ. 61).

Ἰωάννης Φραγκόπουλος καὶ τοῦ ἀποδίδουν τὴν ἵδρυση τῆς Παντανάσσης, διατυπώνοντας ὡστόσο ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν «ἵδρυση» τοῦ ναοῦ τὸ 1428, ἐξαιτίας τῶν ἀνακολουθιῶν τῆς ἐπιγραφῆς Fourmont³⁸⁰.

Τὸ πρῶτο ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι ἂν ὁ φερόμενος τὸ 1428 ὡς πρωτοστράτωρ εἶναι πράγματι ὁ Ἰωάννης Φραγκόπουλος, ποὺ παλαιόθεν εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τῆς Παντανάσσης, καί, ἐφόσον πρόκειται περὶ αὐτοῦ, τὸ δεύτερο ἐρώτημα εἶναι ἂν θὰ μπορούσε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀξιωματοῦχο, ἐκεῖνον ποὺ μετέβη ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ἰούνιο τοῦ 1443, προκειμένου νὰ λάβει μέρος στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ δεσποτάτου στὸν Κωνσταντῖνο.

Στὴν περίπτωση αὐτή, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴν μᾶλλον ἀκραία ὑπόθεση ὅτι ὁ πρωτοστράτωρ Φραγκόπουλος διατήρησε τὸ ἴδιο ἀξίωμα τουλάχιστον γιὰ δεκαπέντε χρόνια· ὡστόσο μέχρι σήμερα ἔχει καταδειχθεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα ἀξιόπιστο στοιχεῖο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πρωτοστράτορα Φραγκόπουλου στὸν Μυστρά τὸ 1428, καὶ μάλιστα μὲ βαπτιστικὸ ὄνομα Ἰωάννης. Μοιάζει μάλιστα πιθανότερο ὁ πρωτοστράτωρ στὸν Μυστρά τὸ 1428, πρόσωπο ἀσφαλῶς τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Β', διοικητῆς κατὰ τὸν Σφραντζῆ τῶν κτήσεών του στὴν νότια Μεσσηνία καὶ στὴν Λακωνία μέχρι τὸ 1428, νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν πρωτοστράτορα Manoli Me(a)gaducha, ποὺ τὸ 1430 ἦταν ὁ μεγαδούκας πρωτοστράτωρ.

Σχετικὰ πρόσφατα ὁ Ἀ. Τάντσης διεισδύει ἀρκετὰ στὸν προβληματισμὸ περὶ τῆς ἐγκυρότητας τῆς ἐπιγραφῆς Fourmont καὶ τελικὰ δὲν ἀποδέχεται ὡς ἔτος οἰκοδόμησης τῆς Παντανάσσης τὸ 1428. Προτείνει τὴν χρονολόγηση τῆς ἐπέμβασης ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλο πρὸ κοντὰ στὸ 1444, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση νὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἀναμόρφωση σὲ ἓνα ἤδη ὑφιστάμενο κτίσμα³⁸¹.

380. «...ἡ ἐπιγραφή θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη μὲ ἐπιφύλαξη, κυρίως λόγω ὀρισμένων χρονολογικῶν ἀνακρίβειῶν ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα πρόσωπα», ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 35.

381. ΤΑΝΤΣΗΣ, *Παλαιολόγοι καὶ Καντακουζηνοί*, σ. 271-281. Οἱ προτάσεις τοῦ Ἀ. Τάντση τίθενται στὸ σύνολό τους μὲ μορφή προβληματισμοῦ, ἐκφράζοντας εὐλογα,

Ἐστιάζοντας πλέον μόνον στίς μαρτυρίες ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλο, ἃς ὑπενθυμίσουμε ὅτι τὸ 1443 ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος παραχώρησε τὴν πόλη τῆς Σηλυβρίας στὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο Β΄, ποὺ ἕως τότε ἦταν δεσπότης στὸν Μυστρά. Τότε ὁ Θεόδωρος Β΄ πρότεινε στὸν Κωνσταντῖνο νὰ ἀνταλλάξουν τὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρά μετὰ τὴν Σηλυβρία. Οἱ διαπραγματεύσεις ἐγέναν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοδώρου μετέβη ὁ «*πρωτοστράτωρ Φραγγόπουλος*» (χωρὶς βαπτιστικό), ἐνῶ ἐκπρόσωπος τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ἦταν ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς («...Καὶ τὸν Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἦλθεν εἰς τὴν Πόλιν Φραγγόπουλος ὁ πρωτοστράτωρ· καὶ ὀρισθεὶς καὶ ἀπὸ τὴν Σηλυβρίαν εἰς τὴν Πόλιν ἦλθον. Καὶ συμφωνίαι γεγόνασιν, ὅτι ὁ μὲν δεσπότης καὶ αὐθέντης μου εἰς ...τὸν τόπον πάντα τοῦ δεσπότης κυρ Θεοδώρου λάβη...»)³⁸². Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι ὅτι ὁ «πρωτοστράτωρ» Φραγκόπουλος, ποὺ ἐκπροσώπησε τὸν Θεόδωρο Β΄ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1443, πέρασε στὴν συνέχεια στίς ὑπηρεσίες τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὸ 1444 ἔλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ «*γενεράλη*». Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὅμως ὁ Ἰωάννης Φραγκόπουλος τῶν μονογραμμάτων τῆς Παντανάσσης θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τῆς Παντανάσσης τὸ 1443-1444.

Δεδομένης τῆς διαπίστωσης διαφορετικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων στὸ μνημεῖο καὶ προκειμένου νὰ ἀποδειχθεῖ κάτι τέτοιο, θὰ πρέπει νὰ ἀξιοποιηθοῦν καὶ νὰ ἀξιολογηθοῦν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ σχετίζονται μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ.

4.7 Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παντανάσσης

Ὅπως ἐπανελημμένα ἔχει ἀναφερθεῖ, ὁ Μανόλης Χατζηδάκης θεωροῦσε ὡς κτήτορα τῆς Παντανάσσης τὸν Φραγκόπουλο ἐπειδὴ δὲν εἶχε παρατηρήσει διαφορετικὲς κατασκευαστικὲς φάσεις στὸ μνημεῖο. Ἐντούτοις τὰ τεκμήρια τῶν κατὰ καιροὺς τροποποιήσεων στὸ καθολικὸ εἶναι πολλὰ, τόσο στὸ ἐσωτερικὸ του ὅσο καὶ στίς ἐξωτερικὲς ὀψεις· γι' αὐτὸ τὸν λόγο εἶναι σκόπιμο, πρὶν ἀπ' ὅλα, νὰ παρατεθοῦν τὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ ἐπαληθεύουν.

εὐφυῆ καὶ κάποιες φορὲς ἀκράϊα ἐρωτήματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως νὰ ἔχουν ἀπαντηθεῖ στὸ παρὸν πόνημα.

382. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Βραχὺ Χρονικό*, κεφ. 25, 7.

4.7.1 Πρώτη οικόδομική φάση

Τὸ καθολικὸ στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση δὲν εἶχε κανένα δυτικὸ στοιχεῖο. Ἀνηγέρθη ὡς ἓνας μεγάλος τετρακιδῖος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς μὲ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, ὅπως ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα τοῦ Μυστρᾶ. Τὰ περισσότερα αὐθεντικὰ τμήματα τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τοῦ ἐντοπίζονται μεταξὺ τῶν τοξοστοιχιῶν (Εἰκ. 108α, 121). Παρατηρώντας τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, διαπιστώνουμε ὅτι στὸ ἀνολοκλήρωτο μαρμάρينو πλαίσιο, στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις γωνίες του, ἀφήνονται κενὰ τετραγωνικοῦ σχήματος ποὺ ἔχουν πληρωθεῖ μὲ νεότερο κονίαμα. Οἱ πλευρὲς τοῦ πλαισίου συναντῶνται σὲ λοξοὺς ἀρμούς, ὑπὸ γωνία 45 μοιρῶν· οἱ ἀρμοὶ αὐτοὶ βαίνουν κατὰ τὴν κορυφὴ τῶν τετραγωνικῶν κενῶν τοῦ δαπέδου (Εἰκ. 119, 120α, 120γ, 121). Δὲν πρόκειται γιὰ «ἐντονα διακοσμητικὴ διάθεση» βυζαντινῆς δαπεδόστρωσης³⁸³. Τὰ κενὰ ἔχουν ἀκριβῶς τὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις τῶν βάσεων τῶν ἀκραίων κίωνων τοῦ ναοῦ, ποὺ σήμερα βρίσκονται κατὰ κορυφὴν τῶν λοξῶν ἀρμῶν· τὰ κενὰ ὑποδεικνύουν τὸ ἀποτύπωμα αὐτῶν τῶν βάσεων, οἱ ὁποῖες κάποτε ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς τοὺς θέσεις γιὰ νὰ μετασκευασθεῖ ὁ ναός. Ἄν μετατοπισθοῦν οἱ βάσεις τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κίονα πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δαπέδου, θὰ ἐγγραφοῦν ἀπολύτως στὶς ὀρθὲς γωνίες ποὺ εἰσέχουν στὸ μαρμάρينو πλαίσιο τοῦ³⁸⁴. Ὅταν γίνῃ αὕτὴ ἡ μετακίνηση, οἱ δύο κίονες θὰ ἔρθουν στὸν ἄξονα τοῦ χαμηλοῦ κυκλοτεροῦς ἐξάρματος τῆς βάσης τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, τὸ ὁποῖο εἶχε θεωρηθεῖ ὡς ὑπόλειμμα συνθρόνου. Μὲ αὕτὴ τὴν μετακίνηση οἱ κίονες θὰ ἔρθουν στὸν ἄξονα τῶν παραστάδων καὶ τῶν ἐγκάρσιων τόξων τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 183, 185α).

383. Ὅπως ἀναφέρεται συμπερασματικὰ στὸ κεφάλαιο περὶ δαπέδων ἀπὸ τὸν Στ. Σίνο (βλ. ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 327).

384. Εἰδικότερα, ἂν τυχὸν ὁ δυτικὸς κίονας τῆς βόρειας τοξοστοιχίας τοῦ ναοῦ, ἐμφανῶς συντεθειμένος ἀπὸ ἐτερόκλητα μαρμάρινα μέλη σὲ δεύτερη χρῆση, διατηροῦσε τὴν ἀρχικὴ βάση του, τότε καὶ αὕτὴ θὰ ἐγγραφόταν ἀπολύτως στὴν τετράγωνη ὑποδοχὴ ποὺ ἐμφανίζεται σήμερα σὰν κενὸ στὴν βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ πλαισίου τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ δαπέδου.

Οι παρατηρήσεις αυτές έπρεπε να επιβεβαιωθούν και με επιτόπια έρευνα. Την 20ή Ιουνίου 2016 έγιναν γεωφυσικές διασκοπήσεις στο έσω-τερικό του καθολικού, προκειμένου να διερευνηθεί ή ύπαρξη δομών κάτω από το δάπεδο ως υπολειμμάτων προγενέστερου ναού. Έφαρμόστηκε ή γεωφυσική μέθοδος του «γεωραντάρ υπεδάφους»³⁸⁵. Πραγματοποιήθηκαν 145 διασκοπήσεις στο δάπεδο του κυρίως ναού, σε κάρναβο με όδεύσεις κατά μήκος και κατά πλάτος ανά 20 εκ. Το βάθος διερεύνησης περιορίστηκε στα 60 εκ. κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου, επιτυγχάνοντας την μέγιστη δυνατή ανάλυση για το βάθος αυτό. Όπως χαρακτηριστικά αποτυπώθηκε στις εικόνες του ηλεκτρονικού υπολογιστή³⁸⁶, διαπιστώθηκε μιὰ κυρίαρχη δομή με κατεύθυνση από Α. πρὸς Δ., πὸν ἀποδίδεται σὲ λιθοδομή κάτω ἀπὸ τοὺς ὑφιστάμενους κίονες, ἀλλὰ ἐντοπίστηκαν καὶ ἐνδείξεις παρουσίας θεμελίων κάτω ἀπὸ τὰ σημεῖα ἐδράσεως τῶν κίωνων τοῦ ἀρχικοῦ τετρακίονιου ναοῦ.

Ἡ γεωφυσική ἐνδοσκόπηση κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ ἐλεγχθεῖ καὶ μὲ μηχανικά, μὴ καταστροφικά μέσα, προκειμένου ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν ὑποθέσεων νὰ καταστεί ἀδιαμφισβήτητη. Τὴν 23ῃ Ἰουλίου 2016 ἐπιχειρήθηκε διείσδυση ἀνοξείδωτων βελονῶν διαμέτρου 3-5 χιλ. καὶ μήκους 50 εκ. Ἡ διείσδυση κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐγίνε σὲ ἄρμους στὴν περίμετρο καὶ στὶς γωνίες τῶν ὀρθογωνικῶν πλαισίων τῶν ὑπὸ ἀναζήτηση βάσεων τῶν κίωνων τοῦ τετρακίονιου ναοῦ. Στὶς τρεῖς ἀπὸ τίς τέσσερις θέσεις οἱ βελόνες ἔβρισκαν ἐμπόδιο λιθοδομῆς πὸν ἀκολουθοῦσε τὴν περίμετρο τοῦ σχήματος, μὲ κατακόρυφες παρειές (Εἰκ. 120δ). Σὲ περιοχὲς ἐκτὸς τοῦ ὀρθογώνιου σχήματος οἱ βελόνες βυθίζονταν ὀλόκληρες σὲ μαλακὸ ὑπέδαφος, χωρὶς νὰ συναντοῦν ἐμπόδιο (Εἰκ. 120β). Δὲν ἔμεινε πλέον καμιά ἀμφιβολία ὅτι κάτω ἀπὸ τίς τρεῖς ὀρθογώνιες ἐπιφάνειες πὸν δὲν φέρουν μαρμάρινη δαπεδόστρωση, ἀλλὰ δέχθηκαν ἐπίστρωση τσιμεντοκονίας, ὑφίστανται τὰ βάθρα τῶν καθαιρεθέντων κίωνων τοῦ ἀρχικοῦ τετρακίονιου ναοῦ³⁸⁷.

385. Ground Penetrating Radar – GPR, μὴ καταστροφική μέθοδος διασκόπησης: Πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἐταιρεία TerraMarine τοῦ γεωφυσικοῦ Π. Σωτηρόπουλου, μετὰ ἀπὸ σχετική εἰσήγηση στὸ ΚΑΣ καὶ συνακόλουθη ἄδεια τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

386. «Time slices» καὶ δισδιάστατα ραδιογράμματα.

387. Ἡ διερεύνηση τοῦ υποβάθρου στὴν τέταρτη θέση, τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονα, δὲν κατέστη δυνατή.

Χρήσιμη επίσης είναι η παρατήρηση ότι τμήμα του αρχικού δαπέδου σώζεται ακριβώς μπροστά από την αγία τράπεζα (Εικ. 123, 124), γεγονός που καταδεικνύει ότι η βάση της δεν μετακινήθηκε ούτε κατ' ελάχιστον. Η βάση του αρχικού τέμπλου σώζεται στην αρχική της ευθυγραμμία, θραυσμένη στην μία άκρη, αλλά μετακινημένη προς τα αριστερά. Είναι εμφανείς οι εδράσεις των κιονίσκων και οι θέσεις των στροφών των θυρών. Αν η βάση του τέμπλου επανέλθει στην αρχική της θέση, με τις εδράσεις των κιονίσκων σε συμμετρία ως προς τον άξονα του ιεροῦ βήματος, και συμπληρωθεί το τμήμα που της λείπει, τότε θα προσεγγίσει, με διαφορά λίγων εκατοστών, την αρχική θέση των τοίχων που χώριζαν το ιερό βήμα από τα παραβήματα (Εικ. 124).

Οι ένδειξεις ότι ο ναός ολοκληρώθηκε στην πρώτη οικόδομική φάση του είναι ισχυρές. Αν τυχόν είχε γίνει ενδιάμεσως αλλαγή σχεδίου, ή δαπεδόστρωση –ή οποία πάντοτε κατασκευάζεται τελευταία, μετά την κάλυψη του έργου– θα είχε προσαρμοσθεί αναλόγως.

Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο σημερινός ναός προέκυψε από μετασκευή ενός παλαιότερου, τετρακιόνιου σταυροειδούς έγγεγραμμένου, με μικρότερο τρούλλο και μονώροφο νάρθηκα (Εικ. 183, 184, 185α, 185β, 186, 187α, 187β). Από εκείνο τον ναό σήμερα σώζονται μέρος του δαπέδου, η βάση της εσωτερικής παρειάς της κόγχης του ιεροῦ βήματος και ο νάρθηκας (Εικ. 108α, 123, 124). Είναι απολύτως σαφές ότι ο τετρακιόνιος σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός του 14ου αιώνα δεν έχει σχεδιασθεί σύμφωνα με τις αρχές χάραξης (*quadratura*) των πρωιμότερων από την Παντάνασσα ναών της Πρωτεύουσας³⁸⁸. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός όπως προκύπτει από το σχέδιο της αναπαράστασής του, δεν έχει την συνήθη σχέση πλάγιου κλίτους προς κεντρικό (1:2). Η σχέση που προκύπτει είναι 1,5:2, σπάνια στην βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Είναι δύσκολο να αναφερθούμε σε πρότυπο αυτών των αναλογιών. Μόνον η Καθολική της Γαστούνης –δικιόνιος σταυροειδής έγγεγραμμένος– έχει παρεμφερείς αναλογίες. Από τον υπολογισμό της περιφέρειας της στεφάνης του τρούλλου βάσει των αρχικών θέσεων των κιόνων προκύπτει ότι ο αρχικός

388. BUCHWALD, *Middle Byzantine churches*, σ. 296-302.

τρούλλος ήταν μικρότερος. Είναι προφανές ότι ο ύφιστάμενος τρούλλος ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση του ναού (Εικ. 118α).

Σώζονται στοιχεία που υποδεικνύουν ότι προς βορράν αρχικώς υπήρχε στοά με πέντε ίσα διάστυλα: αν υποδιαιρεθεί το μήκος της βόρειας πλευράς του ναού σε πέντε ίσα μέρη, θα διαπιστωθεί ότι στα σημεία των υποδιαίρεσεων παραμένουν ακόμη πακτωμένα στον τοίχο τα υπολείμματα των φουρουσιών που στήριζαν κάποτε τις γενέσεις πέντε ίσων τόξων (Εικ. 136β). Όταν αποφασίστηκε να προστεθεί το καμπαναριό, που έπρεπε να έχει το ίδιο πλάτος με τον νάρθηκα και τον όροφό του, για λόγους κυρίως δομικής συνέχειας, τα διάστυλα της προς Β. απομένουσας στοάς έπρεπε να συμπτυχθούν. Για τον λόγο αυτό σφηνώθηκαν θραύσματα μαρμάρινων φουρουσιών σε δεύτερη χρήση, που επέκτειναν τα αρχικά φουρούσια βαθμιαία, κατά την αναγκαία διαφορά, προς Α., μη λαμβάνοντας υπ' όψιν ακόμη και οικοδομικές υπερβάσεις, όπως την υπερφόρτιση του ανωφλιού του παραθύρου, που εξαιτίας αυτού του λόγου έσπασε (Εικ. 182α, 182β, 163β, 184). Τα μη φέροντα πλέον τμήματα των αρχικών φουρουσιών απολαξεύθηκαν συνεπίπεδα με τον τοίχο-φόντο της στοάς, ο οποίος προοριζόταν να δεχθεί επίχρισμα και επιζωγράφηση. Ίχνη έγχρωμων επίχρισμάτων στην δυτική πλευρά του νάρθηκα ενισχύουν την πεποίθηση ότι οι τοίχοι στο βάθος των στοών, δηλαδή ο βόρειος και ο δυτικός, ήταν κάποτε επίχρισμένοι και τοιχογραφημένοι. Άξίζει να σημειωθεί ότι το άνοιγμα της κεντρικής πύλης του νάρθηκα ήταν πολύ μεγαλύτερο από αυτό που διαμορφώθηκε τελικώς με το μαρμάρινο θύρωμά της και την τοιχογράφηση της όψης.

Η δυτική στοά είναι εύκολότερα αναγνώσιμη από τα σωζόμενα στοιχεία τόσο των τόξων στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, όσο και των βάσεων των πεσσών και των κιόνων της (Εικ. 147).

4.7.2 Δεύτερη οικοδομική φάση

Την πρώτη οικοδομική φάση ακολούθησε μια δεύτερη, που είχε και έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα και άλλαξε άρδην την έξωτερική εικόνα του ναού: όπως ήδη επισημάνθηκε³⁸⁹, το καμπαναριό κατασκευάστηκε εκ

389. Βλ. κεφ. 4.2: «Περιγραφή του καθολικού», σ. 158-162.

τῶν ὑστέρων, ὅπως καὶ ἡ μοναδικὴ πρόσβαση σὲ αὐτό, μὲ κλίμακα στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἄφησε ἓνα τοιχάριο πάχους μόλις 10 ἐκ. νὰ τὴν χωρίζει ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο³⁹⁰ (Εἰκ. 112β, 136α, 136β). Ἄν ὁ ὄροφος τοῦ νάρθηκα εἶχε κατασκευασθεῖ κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ, θὰ ἦταν λογικὸ νὰ εἶχε πρόσβαση μέσα ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, ὅπως γίνεται στὴν Ὁδηγήτρια. Κατὰ τὴν διαμόρφωση αὐτῆς τῆς κλίμακας ἐλήφθη μέριμνα, ὥστε ὁ ἀνερχόμενος στὸν ὄροφο νὰ μὴν περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸν νάρθηκα, δηλαδὴ νὰ μὴν γίνεται ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα. Ὁ Στ. Σίνος τεκμηριώνει μὲ πολλὰ στοιχεῖα τὴν ὑπαρξὴ στεγασμένης κατασκευῆς στὸν νότιο τοῖχο, ἡ ὁποία συνέδεε τὴν συγκεκριμένη κλίμακα μὲ τὸ ἀπέναντι ἄνδρῳ³⁹¹. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ εἴσοδος αὐτὴ στὸν ὄροφο τοῦ νάρθηκα συγκοινωνεῖ ἄμεσα μὲ τὴν πυλίδα τοῦ δυτικοῦ περιβόλου, στὴν ὁποία ὁδηγοῦσε καλντερίμι ἀπευθείας ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα (Εἰκ. 101). Πρόκειται γιὰ λύση ποὺ εἶχε υἱοθετηθεῖ καὶ γιὰ τὴν πρόσβαση στὸ ὑπερῶο τῆς Περιβλέπτου.

Οἱ ἰδιομορφίες τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ προβληματίζουν. Εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμες οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει ἡ φωτογραφία τῆς Φωτοθήκης Millet (Εἰκ. 173α, 173β). Σὲ αὐτὴν φαίνεται ὅτι τὰ διακοσμητικὰ γοτθικὰ στοιχεῖα, λαξευμένα σύμφυτα στοὺς πώρολίθους, ἐπένδυσαν παλαιότερο τοῖχο· οἱ πώρινες λιθόπλινθοι δὲν συναρμολογῶνται σὲ πλήρη ἐπαφὴ καὶ βή-σαλα συμπληρώνουν τὰ κενὰ ἀνάμεσά τους. Οἱ λοβοὶ τοῦ παλαιότερου τρίλοβου παραθύρου, ποὺ φαίνονται στὸ βάθος, δὲν ἀντιστοιχοῦν οὔτε στὰ γοτθικὰ τόξα οὔτε στὰ πλίνθινα. Ἄν αὐξήθεῖ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τὸ σημερινὸ πάχος τοῦ τοίχου μέχρι τὸ ὄριο τῆς ἀρχικῆς κόγχης, ποὺ διατηρεῖται χαμηλὰ μὲ τὴν μορφή κυκλοτεροῦς ἐξάρματος (Εἰκ. 105), θὰ προκύψει τοῖχος μὲ πάχος πάνω ἀπὸ 1 μ. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα ὁ ἀρχικὸς τοῖχος νὰ εἶχε πλινθοπερίκλειστη ὄψη, ὅπως σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρά· τὸ πλινθοπερίκλειστο πρόσωπο, μικροῦ πάχους στὰ μνημεῖα αὐτῆς τῆς περιόδου (Εἰκ. 65α, 65β), ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ γοτθικὰ κοσμήματα σύμφυτα σὲ πώρινες λιθοπλίνθους.

390. Βλ. κεφ. 4.2: «Περιγραφή τοῦ καθολικοῦ», σ. 165, καθὼς καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Στ. Σίνου ἐπὶ τοῦ προκειμένου: ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 271, εἰκ. 339, 340.

391. Αὐτόθι, σ. 271-277· βλ. ἐπίσης σ. 165.

Ὁ κοσμήτης τοῦ τρούλλου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ φέρει, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, κόσμημα μὲ προσεκτικὰ λαξευμένο ἐλίσσόμενο βλαστὸ μὲ κλειστὰ φύλλα (Εἰκ. 118β). Τὸ κόσμημα αὐτό, ποὺ ἀναπτύσσεται περίτεχνα, στέφεται ἀπὸ πυκνὸ στριφτὸ σχοινίον καὶ εἶναι λαξευμένο πάνω στὸν ἴδιο καμπύλο πωρόλιθο τοῦ κοσμήτη. Ἡ καμπύλη τῶν λαξευτῶν πωρόλιθων ὅμως δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως μὲ τὴν καμπύλη τοῦ κοσμήτη τοῦ νέου τρούλλου (Εἰκ. 118α). Ἄν συντεθοῦν μόνον οἱ σωζόμενοι παλαιοὶ πωρόλιθοι μὲ τὸ ἔντεχνο κόσμημα, κλείνουν ἓναν κύκλο μικρότερο, ποὺ ἐγγράφεται μὲ μικρὲς ἀπώλειες στὸν ὑφιστάμενο κύκλο, ἀλλὰ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν κοσμήτη τοῦ τρούλλου τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης (Εἰκ. 118α), ἡ ὁποία διατηρήθηκε καὶ στὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση, ἀφοῦ ὁ ναὸς παρέμεινε σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια. Ἐπομένως, τὸ συγκεκριμένο κόσμημα πλοχοῦ μὲ σχοινίον δὲν θὰ πρέπει νὰ προέρχεται οὔτε ἀπὸ τὴν πρώτη οὔτε ἀπὸ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ.

Ἄν παρατηρήσουμε τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ καμπαναριοῦ, θὰ διαπιστώσουμε τὴν διαδοχικὴ μικρὴ ὑποχώρηση τῶν ὀψέων του ἀπὸ τοὺς κατώτεροὺς πρὸς τοὺς ἀνώτεροὺς ὀρόφους (Εἰκ. 149, 150α). Θὰ δοῦμε ἀκόμη μιὰ ἐπιλεκτικὴ μετακίνηση τοῦ ἄξονα συμμετρίας πρὸς βορράν. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ προσθήκη τοῦ καμπαναριοῦ ἐγένε μὲ ὑπερύψωση τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἀρχικῶς μονώροφου νάρθηκα· ἡ τοιχοποιία τοῦ καμπαναριοῦ πλέχθηκε μὲ αὐτὴν τοῦ νάρθηκα, ἀλλὰ τὸ σῶμα τοῦ καμπαναριοῦ ψηλότερα αὐτονομήθηκε αἰσθητικὰ ἀπὸ τὴν ὑποδομὴ του καὶ ἀπέκτησε ραδινότερες ἀναλογίες. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ βάση τοῦ δεξιῦ πεσσοῦ τοῦ τρίτου ὀρόφου τοῦ καμπαναριοῦ εἶναι κατὰ τι πλατύτερη ἀπὸ τὴν ἀντικριστὴ της στὰ ἀριστερά³⁹². Ἡ διαφορὰ ἀντιστρέφεται ἀπὸ τὸ ὑφαψίδιο τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου καὶ πάνω, ἔτσι ὥστε ὁ δεξιὸς πεσσὸς –στενότερος τοῦ ἀριστεροῦ κατὰ 12 ἐκ.– νὰ δώσει τὸ ἀπαιτούμενο εὖρος γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ὀμβρίων τῆς στέγης τοῦ βόρειου ὑπερώου. Στὸν τέταρτο ὄροφο οἱ πεσσοὶ γίνονται ἰσοπλατεῖς.

Ἄξιος προσοχῆς εἶναι ὁ τρούλλος τοῦ καμπαναριοῦ ὅπως ἐμφανίζεται στὶς φωτογραφίες τοῦ Λευκώματος τοῦ Millet (Εἰκ. 155, 156). Τὸ παράθυρο

392. 93 καὶ 89 ἐκ. πλάτος ὀψεως, ἀντίστοιχα.

στο νότιο τμήμα του, που δεν ήταν όρατο από τις κύριες προσβάσεις στον ναό, φαίνεται ότι παρείχε εύκολη πρόσβαση για την συντήρησή του. Τα επιχρίσματα που φαίνονται στις φωτογραφίες αυτές οφείλονται στις άκαλαίσθητες επάλληλες επιστρώσεις στεγάνωσης, εκ των οποίων ή τελευταία πρέπει να είναι αυτή της επίσκευής πριν από το 1842. Ίσως η αρχική επικάλυψη να ήταν από φύλλα μολύβδου· δεν μπορεί να αποκλεισθεί η επίχριση με κουρασάνι, το οποίο έφθαρη με τα χρόνια. Η παρατήρηση του Άδαμαντίου για πρόχειρο μεταγενέστερο γέμισμα στην κορυφή³⁹³ επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο τρούλλος αρχικά είχε ακόμη οξύτερη απόληξη, γεωμετρικά πλησιέστερη στα δυτικά πρότυπα. Στην κάτω ζώνη του τρούλλου διατηρείται η αρχική κατασκευή με σειρές λιθοπλίνθων, των οποίων η γεωμετρική χάραξη οδηγεί σε πυραμιδοειδή κορύφωση, όπως έδειξε η ακριβής αποτύπωση όλων των δομικών στοιχείων του έσωραχίου με ηλεκτρονικό όργανο· η κορυφή είναι ανακατασκευασμένη (Eik. 111α, 111β, 158α, 158β, 158γ, 188α, 188β).

Για την αναζήτηση των προτύπων του καμπαναριού της Παντανάσσης ο Millet ζήτησε την βοήθεια των εξειδικευμένων συναδέλφων του C. Enlart και M. Magne. Προσπαθώντας να εντοπίσουν το πρότυπό του, οι δύο ερευνητές αναζήτησαν πύργους καμπαναριών με τέσσερα άκροπυργώματα σε γοτθικούς ναούς της Δύσης. Ο Magne εντόπισε ομοιότητες με τους ναούς της Aquitaine και της Auvergne³⁹⁴. Ο Enlart, παρ' όλες τις δημοσιεύσεις του για την Κύπρο και την παραμονή του στο νησί, αναζήτησε κωδωνοστάσια με τέσσερα άκροπυργώματα σε περιοχές της Γαλλίας (Aisne, Seine et Marne)³⁹⁵. Έπικεντρώθηκε μάλιστα σε χαρακτηριστικό του ναού του St. Nicaise de Reims, που είχε ήδη γκρεμιστεί, για να καταδείξει ομοιότητες με το καμπαναριό της Παντανάσσης. Κανένα όμως από τα μνημεία στα οποία αναφέρθηκαν οι δύο μελετητές δεν προσφέρει πειστικές ομοιότητες³⁹⁶, αφού πρόκειται για γοτθικούς ναούς με τεράστια άκροπυργώματα γύρω από το καμπαναριό, με ποικίλη

393. Βλ. κεφ. 4.3: «Οί αναστηλωτικές επεμβάσεις», σ. 168-170.

394. MAGNE, Mistra, σ. 142.

395. ENLART, Quelques monuments, σ. 310-311, 314. Στην συγκεκριμένη δημοσίευσή του, όπου διακρίνεται ένα υπερόπτικό πνεύμα, ο Enlart χαρακτηρίζει το κωδωνοστάσιο της Παντανάσσης «*monstre byzantino-gothique*».

396. LASTEYRIE, L'architecture religieuse, σ. 504-518, όπου δημοσιεύονται οι περισσότεροι πύργοι καμπαναριών στους οποίους αναφερθήκαμε.

μορφολογία· τις περισσότερες φορές ξεκινούν από τις γωνίες της βάσης και σταματούν λίγο πιό κάτω από την στέγη τους. Στις λίγες δημοσιεύσεις που ακολούθησαν σχετικά με το καμπαναριό της Παντανάσσης, δεν προσεγγίστηκε καθόλου το θέμα του προτύπου αυτής της πρωτότυπης κατασκευής³⁹⁷. Γεγονός είναι πάντως ότι έως σήμερα έχει επικρατήσει ή απόδοση των γοθθικών στοιχείων του Μυστρά σε δυτικές επιδράσεις, γενικώς και αορίστως, χωρίς ιδιαίτερη ταυτότητα και τόπο προέλευσης, επειδή καμιά από τις δημοσιεύσεις δεν μπόρεσε να υποδείξει ένα πειστικό πρότυπο³⁹⁸.

Η μορφή του καμπαναριού της Παντανάσσης δεν φαίνεται να αντιγράφει κάποιο συγκεκριμένο δυτικό καμπαναριό· τα ακροπυργώματα (*pinacles*) στην στέγη του επιστέφουν τις γωνιακές ή τις επίτοιχες αντηρίδες σχεδόν όλων των γοθθικών-καθεδρικών ναών. Αν δεν είχαν προηγηθεί οι δημοσιεύσεις και ο προβληματισμός των προαναφερθέντων έρευνητών του 19ου αιώνα, δεν θα είχαμε επικεντρώσει την προσοχή μας στις μορφές αυτών των κατασκευών, που εμφανίζονται από τον 12ο αιώνα, και στον 13ο αποκτούν εξαιρετικά κατεργασμένες και, μερικές φορές, πολύπλοκες μορφές³⁹⁹. Η αλήθεια είναι ότι οι περισσότεροι πυργίσκοι που βρίσκονται πάνω στις στέγες των ναών είναι αρκετά μεγάλες κατασκευές, ορατές και από τις τέσσερις πλευρές τους. Οι ραδινές αναλογίες και οι κατά κανόνα όξυκόρυφες απολήξεις τους συμβάλλουν στην εντύπωση ότι το κτίριο εκτείνεται προς τον ούρανό. Κάθε πλευρά του πυργίσκου απαρτίζεται από δύο ψευδοκίονες που στηρίζουν ένα δίλοβο ή τρίλοβο άνοιγμα κάτω από όξυκόρυφα τόξα τα οποία επιστέφονται από αετώματα έντονης κλίσης (*gables*). Στην Παναγία των Παρισίων μάλιστα, στις γενέσεις των τεσσάρων

397. Παραδείγματος χάριν, ΜΠΑΡΛΑ, *Βυζαντινά κωδωνοστάσια*, σ. 25. Συγκεκριμένα ή συγγραφέας αναζητεί ομοιότητες στην Δύση με την «πεπονοειδή» μορφή που είχε προσδώσει ο Όρλάνδος στον τρούλλο του καμπαναριού της Παντανάσσης.

398. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 87-88 και έκτοτε όλοι οι οδηγοί για τον Μυστρά που εκδόθηκαν, δεδομένου ότι στο μεταξύ το θέμα της αρχιτεκτονικής της Παντανάσσης δεν απασχόλησε ιδιαίτερα την έρευνα έως την πρόσφατη δημοσίευση Σίνου. Ο Στ. Σίνος αποδίδει την ύπαρξη δυτικών στοιχείων στην Παντάνασσα σε δυτικούς τεχνίτες που εκλήθησαν από τον Ιωάννη Φραγκόπουλο για να συμπληρώσουν, όπως υποστηρίζει, το μισοτελειωμένο κωδωνοστάσιο και να προσθέσουν στην ανατολική όψη του ναού τα «γοθθικά δομικά και διακοσμητικά στοιχεία», ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 361, 384.

399. KIMPEL – SUCKALE, *L'architecture gothique*, σ. 23-33.

αετωμάτων του πυργίσκου ἐδράζονται τέσσερα μικρὰ ἀκροπυργώματα, ἐνῶ στὸ κέντρο προβάλλει ἡ ἐξαιρετικὰ ὀξύληκτη στέγη του, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει σὲ μεγέθυνση στὸ καμπαναριὸ τῆς Παντανάσσης (Εἰκ. 189β, 189γ). Πρόκειται γιὰ ἓνα καλὰ μελετημένο διακοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς γοτθικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ συμβάλλει ταυτοχρόνως στὴν ἰσορροπία τῆς δομῆς τοῦ ναοῦ. Αὐτὲς οἱ μορφές δὲν ἀπαντῶνται μόνον στὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέραμε, ἀλλὰ, μὲ παραλλαγές, σχεδὸν παντοῦ στὴν γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Γαλλίας⁴⁰⁰. Σὲ καμιὰ περίπτωση ὅμως ἡ ἱστορικὴ συγκυρία δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συνδέσουμε τὰ διάσπαρτα ἐπιμέρους δυτικὰ στοιχεῖα σὲ διαφορετικὰ μνημεῖα καὶ γεωγραφικοὺς χώρους μὲ τὸν Μυστρά.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ ἕως τώρα ἐρευνητὲς δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία ποὺ εὐνόησε ἢ ἐπέβαλε τὴν δημιουργία μνημείων μὲ δυτικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ἡ Παντάνασσα καὶ ἡ Περίβλεπτος. Σὲ προηγούμενα κεφάλαια ἔχει τονισθεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ ὁμοιότητα τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης μὲ τὸν πύργο τῆς Περίβλεπτου⁴⁰¹. Ἡ ἵδρυση τῆς Περίβλεπτου εἶναι πλέον συνδεδεμένη μὲ τὴν Isabelle de Lusignan, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ποτὲ χαλαρώσει τοὺς ἰσχυροὺς δεσμοὺς της μὲ τὴν Κύπρο. Ἡ διὰ βίου δεσμοί της μὲ τὴν αὐλὴ τῶν Λουζινιανῶν ὀδήγησαν τὴν ἔρευνα ἐκεῖ. Ἡ σύμπτωση τῆς ἀναγνώρισης κοινῶν μορφῶν ποὺ συγκεντρώνονται στὴν Περίβλεπτο καὶ στὴν Παντάνασσα, μὲ μορφές-πρότυπα ποὺ ἀπαντοῦν κυρίως στὴν Λευκωσία δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητη. Βρίσκουμε κατασκευασμένα αὐτὰ τὰ πρότυπα καὶ ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες καὶ στὰ δύο μνημεῖα τοῦ Μυστρά.

Τὸ θέμα τῶν ἀκραιφνῶς δυτικῶν στοιχείων, ὅπως εἶναι τὰ πλαίσια τῶν *oculi* καὶ τὰ τρίφυλλα ἀνοίγματα ποὺ βρίσκονται τόσο στὸ καμπαναριὸ τῆς

400. Αὐτόθι.

401. Αὐτὴ τὴν ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ δύο μνημεῖα πρῶτοι ἐπισήμαναν ὁ C. Enlard καὶ ὁ L. Magne (MAGNE, *Mistra*, σ. 139) καὶ ἀκολούθησε ὁ A. Struck (STRUCK, *Mistra*, σ. 122-123). Ὁ Μ. Χατζηδάκης στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ὁδηγοῦ του ἀναφέρει ὅτι ὁ πύργος τῆς Περίβλεπτου «ἔχει τὰ ἴδια φράγκικα χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ καμπαναριὸ τῆς Παντάνασσας, ἀλλὰ εἶναι ἴσως παλαιότερος» (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 73). Στὴν δεύτερη ἐκδοση τοῦ ὁδηγοῦ ἀναφέρει ὅτι ὁ πύργος τῆς Περίβλεπτου εἶναι «σύγχρονος» μὲ τὸ καμπαναριὸ τῆς Παντάνασσας καὶ ἔχει τὰ ἴδια φράγκικα χαρακτηριστικὰ (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Β'*, σ. 73).

Παντανάσσης, όσο και στὸν πύργο τῆς Περιβλέπτου, ἀπαντῶνται σὲ πλεῖστα ὅσα μνημεῖα τῆς Κύπρου σὲ διάφορες μορφές: τὰ τρίφυλλα ἀνοίγματα ἐγγεγραμμένα σὲ τρίγωνα μὲ καμπύλες πλευρὲς ἀπαντῶνται σὲ τύμπανα τόξων σὲ κλειστοὺς καὶ ἀνοιχτοὺς φεγγίτες ἢ καὶ παράθυρα (Εἰκ. 67α, 67β) καὶ οἱ στρογγυλοὶ φεγγίτες στὴν τοιχοδομία πολλῶν κτισμάτων⁴⁰².

Στὴν δυτικὴ πύλη τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὴν Λευκωσία, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 14ο αἰῶνα, ἐκατέρωθεν τῶν ἐπάλληλων ὀξυκόρυφων τόξων τῆς ὑψώνονται, σὲ ἐξοχή διέδρης γωνίας ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς πρόσοψης, δύο γλυπτὰ ὁμοιώματα μικρῶν πυργίσκων καμπαναριῶν (*clochetons grêles et élevés*) (Εἰκ. 189α)⁴⁰³. Πρόκειται γιὰ μορφὲς πολὺ γνωστὲς στὴν γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁴⁰⁴. Ἡ ἀκριβὴς μορφολογία τοῦ συγκεκριμένου ὁμοιώματος ὁμως μᾶς ὁδηγεῖ στὴν παρατήρηση ὅτι τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ μοντέλου τοῦ πυργίσκου, ἢ κάποιου σχεδίου τοῦ ἀντιστοίχως, συναρμόστηκαν στὴν ὁλοκληρωμένη σύνθεση τῆς τέταρτης ζώνης τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης (Εἰκ. 189β). Ἡ κορυφή τους εἶναι ἐξαιρετικὰ ὀξεία, μὲ ἀνθεμωτὴ ἀπόληξη. Κάτω ἀπὸ τὰ αἰτώματά τους ἀνοίγονται τρίλοβα τόξα, ποὺ φέρονται σὲ στύλους σύμφυτους μὲ τὶς λιθοπλίνθους τοῦ ναοῦ. Ἡ ὀξυλήκτη στέγη τους ὀριζοντιῶνεται στὰ πλάγια γιὰ νὰ πατήσουν δύο ἀκροπυργῶματα, στὴν ὄψη τῶν ὁποίων εἶναι λαξευμένο ὁμοίωμα μονόλοβου παραθύρου, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀκροπυργῶματα τοῦ πύργου τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης. Ἡ στέγασή τους καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἐπίσης ὀξυλήκτη· πάνω ἀπὸ αὐτήν, τὰ ἐναπομείναντα στοιχεῖα στὸ ὁμοίωμα τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης μαρτυροῦν ὅτι ὑπῆρχε ἓνα «βέλος» ποὺ τόνιζε τὴν ἀνάταση τοῦ κοσμήματος πρὸς τὰ πάνω, κάτι ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ὅτι ὑπῆρχε στὶς ἀντίστοιχες ἀπολήξεις στὸ καμπαναριὸ τῆς Παντανάσσης (Εἰκ. 187β).

Ἡ ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα τῶν *clochetons* τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης μὲ τὸ καμπαναριὸ τῆς Παντανάσσης ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ στοιχεῖο ποῦ, κατὰ τοὺς μελετητές του, εἶναι ἡ μικρογραφία ἐνὸς καμπαναριοῦ, εἶχε παίξει τὸν ρόλο προτύπου. Ἴσως μὲ ἓνα παρόμοιο πρόπλασμα ἢ ἀπλῶς μὲ τὰ ἀκριβῆ σχέδιά του καὶ μὲ τὴν καθοδήγηση τεχνιτῶν ἀπὸ τὴν

402. Πρβλ. μὲ τὸν πύργο τῆς Περιβλέπτου, σ. 92, 143.

403. VAIVRE – PLAGNIEUX, *Monuments médiévaux*, σ. 48-49, 51, εἰκ. 2.

404. *Architecture. Vocabulaire*, 2, *Architecture religieuse et monastique*, ἀρ. 30.

Κύπρο νὰ κατέστη ἐφικτὴ στὸν Μυστρά ἡ κατασκευὴ τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης (Εἰκ. 189α, 189β).

Στὴν τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ὁδηγήτριας, στὴν ὁποία ὁ Παχώμιος προσφέρει στὴν Παναγία τὸ ὁμοίωμα τοῦ καθολικοῦ, τὸ καμπαναριὸ ἀπεικονίζεται μὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ ὀξύληκτη στέγη (Εἰκ. 190α)⁴⁰⁵. Ὁ Millet χρονολογεῖ τὴν κατασκευὴ τοῦ παρεκκλησίου συγχρόνως μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ καθολικοῦ. Μάλιστα στὸ σχέδιο ἀποκατάστασης τῆς κατὰ μῆκος τομῆς σχεδίασε τὴν στέγη τοῦ καμπαναριοῦ μὲ σαφῶς ὀξύληκτη μορφή, ἴσως ἐπηρεασμένος ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ ὁμοίωμα τοῦ Παχωμίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μορφή τῶν ἐρειπίων τοῦ καμπαναριοῦ ὅπως τὰ ἀντίκρισε καὶ τὰ φωτογράφησε γιὰ πρώτη φορὰ⁴⁰⁶ (Εἰκ. 190γ, 190δ). Μιὰ ρετουσαρισμένη φωτογραφία τοῦ 1924⁴⁰⁷ ἀπεικονίζει ἐπίσης τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ ποὺ προσφέρει ὁ Παχώμιος στὴν Παναγία (Εἰκ. 190β). Ἡ σύγκρισή της μὲ τὴν ἀρετουσάριστη φωτογραφία ποὺ δημοσιεύθηκε σχετικὰ πρόσφατα⁴⁰⁸, καταδεικνύει ὅτι ὁ κατὰ τὰ ἄλλα ἐξαιρετικὸς φωτογράφος τοῦ 1924 ἐπενέβη γιὰ νὰ προσδώσει ἓνα πὸ οἰκεῖο σχῆμα στὸν ὀξύληκτο τρούλλο ποὺ ἐδραζόταν σὲ ἀετώματα, κάτι ποὺ ὁ ἴδιος δὲν μποροῦσε νὰ κατανοήσει.

Ὡστόσο εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Παχώμιος πέθανε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ καθολικοῦ. Τὸ ἀρκοσόλιό του βρίσκεται στὸ ἴδιο παρεκκλήσιο μὲ τὸ ἀρκοσόλιό τοῦ Θεοδώρου Α', καὶ μάλιστα δίπλα σὲ αὐτό. Ὁ Θεόδωρος, ποὺ ἀπεικονίζεται καὶ ὡς δεσπότης καὶ ὡς μοναχός, πέθανε τὸ 1407. Πιστεύεται ὅτι τὸ συγκεκριμένο παρεκκλήσιο ἦταν πράγματι ἐξαρχῆς ὁ χώρος ταφῆς τοῦ Παχωμίου, ὁ ὁποῖος πέθανε σὲ βαθὺ γῆρας⁴⁰⁹, ἀλλὰ σίγουρα τουλάχιστον μισὸ αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν δεῦτερο δεσπότη τοῦ Μυστρά Θεόδωρο Α'.

Τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ ποὺ προσφέρει ὁ Παχώμιος μοιάζει νὰ εἶναι πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς μὲ τὴν μορφή ποὺ εἶχε τὴν στιγμὴ τῆς τοιχογράφησής του, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ μὲ τὸ ὁμοίωμα τῆς Περιβλέπτου, ποὺ εἰκονίζεται ἀνάμεσα στοὺς δωρητὲς τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς

405. MILLET, *Mistra*, πίν. 99.

406. Αὐτόθι, πίν. 23.2,4,5 καὶ πίν. 24.1,4.

407. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Μυστράς*.

408. *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά*, εἰκ. 30, σ. 149.

409. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *Ὁδηγήτρια*, σ. 29-36.

φάσης της. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ καμπαναριὸ μὲ τὴν ὀξύληκτη δυτικόμορφη στέγη συμπεριλαμβάνεται ἀνάμεσα στὰ θαυμαστά ἔργα τοῦ Παχώμιου. Τὰ καμπαναριά εἶναι γνωστὰ στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ πρὶν ἀπὸ τὴν φράγκικη κατάκτηση⁴¹⁰. Γιὰ καμπαναριά ποὺ διατηροῦνται ἢ ποὺ ἡ ἔρευνα τεκμηριώνει τὴν ὑπαρξή τους μετὰ τὴν φράγκικη κατάκτηση, ὅπως τὸ καμπαναριὸ τῆς μονῆς τῆς Χώρας⁴¹¹, δὲν ἔχουμε καμιὰ ἔνδειξη ὅτι εἶχαν ὀξύληκτους τρούλλους. Ἡ σχέση τῆς ζωγραφικῆς τῆς Ὁδηγήτριας μὲ τὴν ὑψηλὴ τέχνη τῆς μονῆς τῆς Χώρας⁴¹² ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ δωρεὰ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη ἀποτελέσσει πρότυπο γιὰ τὸν Παχώμιο. Δὲν γνωρίζουμε ὥστόσο τὴν μορφή ποὺ εἶχε τὸ καμπαναριὸ τῆς μονῆς τῆς Χώρας. Ὅσο καὶ ἂν ἡ δόμηση τῆς Ὁδηγήτριας εἶναι προγενέστερη τοῦ 1315⁴¹³, ἔτος στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ἡ οἰκοδομικὴ φάση κατὰ τὴν ὁποία ἡ μονὴ τῆς Χώρας ἀπέκτησε καμπαναριό, ὁ Παχώμιος δὲν ἔπαυσε νὰ βελτιώνει τὴν μονὴ του μέχρι τὸ 1322⁴¹⁴. Ἄν ὅμως τὸ καμπαναριὸ τῆς Ὁδηγήτριας κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν Παχώμιο, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶχε ὀξύληκτη στέγη ἐξαρχῆς, μὲ μορφή ποὺ ἦταν οἰκεία στὸν Παχώμιο⁴¹⁵.

Σὲ σχετικὰ πρόσφατη μελέτη γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγήτριας⁴¹⁶ ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προϊόν μετατροπῆς ἑνὸς ἀρχικὰ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ποὺ ἔκτισε ὁ Παχώμιος. Στὴν συνέχεια ὁ ἴδιος μελετητὴς ἐντάσσει τὴν κατασκευὴ τοῦ ταφικοῦ παρεκκλησίου τοῦ Θεοδώρου Α' καὶ τοῦ Παχωμίου στὴν δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση, προσδιορίζοντας ὅτι ὁ μοναχὸς ποὺ προσφέρει τὸν ναὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Παχώμιος σὲ μιὰ ἑτεροχρονισμένη ἀπεικόνιση, μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι καὶ ὁ ἡγούμενος Κυπριανός, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου ἐγίνε ἡ μεγάλη ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν τοιχογραφία μὲ τὸ ὁμοίωμα τῆς

410. ĆURČIĆ, *Church Towers*, σ. 103-111.

411. OUSTERHOUT, *Kariye Camii*, σ. 106-110.

412. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 64-65.

413. Αὐτόθι, σ. 34-35.

414. ĆURČIĆ, *Architecture in the Balkans*, σ. 591.

415. Ὁ Ch. Delvoye ἀποδίδει τὴν κατασκευὴ καμπαναριοῦ στὴν Ὁδηγήτρια στὸ γεγονός ὅτι οἱ σταυροφόροι εἶχαν κτίσει ἕνα καμπαναριὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο τοῦ νάρθηκα τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινούπολης (DELVOYE, *Considérations*, σ. 46).

416. ΤΑΝΤΣΗΣ, Ὁδηγήτρια.

ἐκκλησίας⁴¹⁷. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ Ὁδηγήτρια ἦταν πλέον ἢ μονὴ τῶν νέων δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ, τῶν Παλαιολόγων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μονὴ Ζωοδότου (ἀργότερα μονὴ Παντανάσσης), ποὺ ἦταν ἡ σταυροπηγιακὴ μονὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Λουζινιανῆς πριγκίπισσας, μὲ τὸ δυτικότερο ψηλὸ καμπαναριό, ποὺ δέσποζε στὸν Μυστρά.

Στὴν τελευταία μελέτη ὅμως τῶν Α. Κουφόπουλου καὶ Μ. Μυριανθέως γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ὁδηγήτριας –μὲ λεπτομερεῖς ἀποτυπώσεις καὶ εὐστοχες παρατηρήσεις– καταδεικνύεται πειστικὰ ὅτι ὁ ναὸς σχεδιάστηκε ἐξαρχῆς ὡς ναὸς μεικτοῦ τύπου («Mistratypus»)⁴¹⁸. Τονίζεται μάλιστα ὅτι πρόκειται γιὰ ἰδιοφυὴ σύλληψη καὶ ἐκτέλεση πρωτότυπου καὶ ἀκριβοῦς ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου, ποὺ ὁδήγησε στὸ συγκεκριμένο ἐπίτευγμα. Οἱ ἴδιοι μελετητὲς ἀποδίδουν τὸν ἀρμὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν τοιχοδομία, μεταξὺ τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, σὲ οἰκοδομικὸ ἀρμὸ ἐνὸς ἐνιαίου σχεδίου καὶ καταδεικνύουν ὅτι ὁ νάρθηκας, ἡ πρὸς νότον τετράγωνη εἴσοδος πρὸς τὸ κλιμακοστάσιο μὲ τὰ χρυσόβουλλα, ποὺ ὁδηγεῖ στὸν δεύτερο ὄροφο, καὶ τὸ πρὸς βορρὰν συμμετρικὸ ταφικὸ παρεκκλήσιο τοῦ Παχωμίου ἐντάσσονται στὰ ἔργα τοῦ τελευταίου⁴¹⁹. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνηγοροῦν ἡ χρονολόγηση τῶν κειμένων τῶν χρυσοβούλλων, ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῶν γραμμάτων στὶς τοιχογραφίες τους⁴²⁰, ἀκόμη καὶ ἡ ἐνιαία ποιότητα καὶ τεχνοτροπία τῆς ζωγραφικῆς στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Παχωμίου, μὲ ἐξαίρεση βεβαίως τὴν μεταγενέστερη ἀπεικόνιση τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Α΄ πάνω ἀπὸ τὸν τάφο του. Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἰσχυρὴ παραδοχή, οἱ συγγραφεῖς ἀποδίδουν στὸ

417. Χωρὶς νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν τοὺς τὸν προαναφερθέντα προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν μορφή τῆς στέγης τοῦ καμπαναριοῦ, ὁ Α. Τάντσης ὑποθέτει ὅτι τὸ καμπαναριὸ τῆς Ὁδηγήτριας εἶναι μικρότερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς Παντανάσσης καὶ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τὸ ὕψος τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Ὁδηγήτριας ποὺ βλέπουμε σήμερα προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση Ὁρλάνδου, ἡ ὁποία ἐμφανῶς δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψιν τῆς ὅλας τὰ στοιχεῖα ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὶς φωτογραφίες Millet (βλ. MILLET, *Mistras*, πίν. 23.1,2,3 καὶ 24.1,4). Ὡστόσο στὴν συνέχεια ὁ μελετητὴς παρατηρεῖ: «Δὲν θὰ ἦταν διόλου ἀπίθανο νὰ ὑπῆρχε κάποιου εἶδους ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν σηματοδότηση μέσω τοῦ μεγάλου ὕψους τῆς σημασίας τοῦ ἐκάστοτε ἰδρύματος» (ΤΑΝΤΣΗΣ, Ὁδηγήτρια, σ. 192).

418. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, Ὁδηγήτρια.

419. Αὐτόθι, σ. 640 κ.έ.

420. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Hodegetria*, σ. 394-395.

ἀρχικό οικόδομικό πρόγραμμα τοῦ Παχωμίου καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἐπειδὴ τὰ φουρούσια τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα, στὰ ὁποῖα ἐδράστηκε ἡ στέγαση τῆς στοᾶς, εἶναι ἐξαρχῆς πλεγμένα μὲ τὴν τοιχοποιία τοῦ νότιου τοίχου. Ἐξ αὐτοῦ ἀποδίδουν στὸ ἀρχικό οικόδομικό πρόγραμμα τοῦ Παχωμίου καὶ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ δέχονται ὅτι ὁ ἀπεικονιζόμενος μοναχὸς ποὺ κρατᾷ τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας μὲ τὴν δυτικὴν στοὰ καὶ τὸ καμπαναριὸ εἶναι ὁ Παχώμιος (Εἰκ. 190α).

Κατὰ τὴν γνώμη μας ἡ συγκεκριμένη ἄποψη χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Οἱ μελετητές, ἔχοντας προφανῶς λάβει ὑπ' ὄψιν τὶς φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια τοῦ Millet (Εἰκ. 190γ) πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση Ὁρλάνδου, ἀποδίδουν καὶ αὐτοὶ ὀξύληκτη κάλυψη στὸ καμπαναριὸ στὰ σχέδιά τους γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἐξέλιξη τοῦ ναοῦ⁴²¹. Δὲν ἀσχολήθηκαν ὅμως μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς καινοφανοῦς ἀπεικόνισης τῆς ἐξαιρετικῆς ὀξύληκτης στέγασης τοῦ τρουλλοῦ τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Ὁδηγήτριας. Ἡ παρέμβαση τοῦ Κυπριανοῦ στὴν Ὁδηγήτρια κατὰ ἀξιοσημείωτη σύμπτωση εἶναι χρονολογημένη περὶ τὸ 1366, δηλαδὴ ἓναν χρόνον μετὰ τὴν δευτέρη οἰκοδομικὴ φάσιν τῆς Παντανάσσης, κατὰ τὴν ὁποία προσετέθη τὸ δυτικόμορφο καμπαναριὸ στὴν συνέχεια τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ καὶ ἀνασκευάστηκε ἡ βόρεια στοὰ τοῦ. Στὴν τοιχογραφία τῆς Ὁδηγήτριας, ὅπου ἀπεικονίζεται ὁ μοναχὸς ποὺ προσφέρει τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας (Εἰκ. 190α), κατὰ περιέργον τρόπο δὲν σώζεται κάποια ἐπιγραφή ἢ ἔστω ἀναφορὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονιζομένου κτήτορα. Μετὰ τὰ παραπάνω, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπόθεσις ὁ εἰκονιζόμενος μοναχὸς νὰ εἶναι ὁ Κυπριανὸς καὶ ὄχι ὁ Παχώμιος. Ἄν πράγματι ὁ Παχώμιος, σύμφωνα μὲ τὸν σχεδιασμό του, εἶχε προλάβει νὰ κατασκευάσει πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του τὸ δυτικὸ προστώο μὲ ἢ χωρὶς τὸ καμπαναριό, εἶναι πιθανὸν ὁ Κυπριανός, κατὰ τὴν προσφιλεῖ μέθοδο (*damnato memoriae*) ὅλων τῶν ἀνακαινιστῶν τῶν ναῶν τοῦ Μυστρᾶ, ποὺ ἀπάλειφαν τὰ ὀνόματα ἢ τὰ ἐπιγράμματα τῶν πραγματικῶν δωρητῶν ἢ ἀκόμη καὶ τὶς ἴδιες τὶς ἀπεικονίσεις τους, νὰ ἐξαφάνισεν τὸ ὄνομα τοῦ Παχωμίου καὶ νὰ μετέτρεψεν τὸ ταφικὸ παρεκκλήσιο σὲ δικό του. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπάλειψη τῆς μορφῆς τοῦ μητροπολίτη, πιθανότατα τοῦ Θεοδοσίου, τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποξεσθεῖ συστηματικὰ τόσο ἡ ἐπιφάνεια μὲ τὴν μορφὴν τοῦ ὅσο καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ

421. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ, Ὁδηγήτρια, εἰκ. 9, Γ, Δ, Ε, σ. 646.

στήν Μητρόπολη⁴²², ενώ αργότερα στο ίδιο μνημείο εμφανίζεται ως κτήτωρ ο μητροπολίτης Ματθαίος⁴²³. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν αποκλείεται ο Κυπριανός να προσέθεσε μόνον το καμπαναριό για λόγους έπιβολής της Όδηγήτριας στο τοπίο του Μυστρά σε σχέση με το καμπαναριό της Παντανάσσης.

Μια τέτοια παρέμβαση θα δικαιολογούσε την μορφή της όξυληκτης κάλυψης του καμπαναριού και στην Όδηγήτρια, αν δηλαδή κατασκευάστηκε αμέσως μετά το καμπαναριό της Παντανάσσης, που θα πρωτοστατούσε και θα έπιβαλλόταν με το ύψος του στο τοπίο του Μυστρά αντιγράφοντας την εισηγμένη από την Κύπρο δυτική μορφολογία. Αυτή ή ένδεχόμενη παρέμβαση του Κυπριανού δεν αφαιρεί βεβαίως τίποτε από την ιδιοφυή και καθοριστική στην συνέχεια για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στον Μυστρά κατασκευή του Παχωμίου. Ο Παχώμιος, με την λύση που έδωσε για την πρόσβαση στα υπέρωα έως πάνω από το ιερό, μέσα από το κλιμακοστάσιο με τα χρυσοβούλλα, κατά την γνώμη μας δεν πέτυχε μόνον την εξασφάλιση της θέσης που ανήκει σε έναν αυτοκράτορα για την παρακολούθηση της θείας λειτουργίας· ταυτοχρόνως εξέφρασε την οφειλόμενη απόδοση τιμής στον αυτοκράτορα Άνδρόνικο Β' Παλαιολόγο, που, ενώ είχε απολύσει σειρά χρυσοβούλλων υπέρ της μονής του, έφθασε έως την Μονεμβασία χωρίς να επισκεφθεί τον Μυστρά, παρ' όλη την πρόδηλη –άλλα φευ μάταιη– άναμνη του εύφρους πρωτοσύγκελου.

Η πυκνή όξυκρύφη τυφλή τοξοστοιχία που κοσμεί την ανατολική όψη της Παντανάσσης είναι τρέχον διακοσμητικό στοιχείο σε πολλά γοτθικά μνημεία. Στην Κύπρο το συναντάμε άλλοτε ως μείζον διακοσμητικό θέμα, όπως στα τύμπανα των εισόδων του καθεδρικού ναού της Λευκωσίας (Εικ. 192α, 192β)⁴²⁴, και άλλοτε σε μικρότερης κλίμακας έργα, σε κιονίσκους ή σε ταφικά μνημεία (Εικ. 191α)⁴²⁵. Άξιοσημείωτο είναι ότι την

422. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, 'Η μητρόπολη του Μυστρά, σ. 143-155· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, σ. 39.

423. Βλ. σ. 240· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 36-37· Ο ΙΔΙΟΣ, *Μυστράς Β'*, σ. 28.

424. Τα τόξα στην διακοσμητική τοξοστοιχία του καθεδρικού ναού της Λευκωσίας ήταν άνοικτα και σφραγίστηκαν όταν ο ναός μετετράπη σε τζαμί. Βλ. VAIIVRE – PLAGNIEUX, *Monuments médiévaux*, εικ. 7.

425. Το παράδειγμα της φωτογραφίας, καθώς και η ταφική πλάκα της οικογένειας Mirabiau με άναλογο θέμα, εκτίθενται σήμερα στο Musée Lapidaire της Λευκωσίας.

τοξοστοιχία της Παντανάσσης με τὰ τρίλοβα ὀξυκόρυφα τόξα, πού φέρονται πάνω σέ λεπτούς κιονίσκους με μικρά τραπεζιοειδή κιονόκρανα, τὴν ξανασυναντᾶμε στὸν Μυστρά, ἀφομοιωμένη στὴν ζωγραφικὴ τοῦ τρούλου τῆς Εὐαγγελίστριας, νὰ πλαισιώνει μορφές ἀγγέλων⁴²⁶ (Εἰκ. 193β). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία βεβαίως ὅτι στὴν Εὐαγγελίστρια ἀφομοιώνονται πολλὰ νεωτεριστικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω.

Τὸ θέμα τῆς γιρλάντας, τὸ κάτω μέρος τῆς ὁποίας ἀπολήγει σὲ ἀνοικτὸ ἀνθέμιο, τὸ συναντήσαμε γιὰ μία ἀκόμη φορὰ στὴν Λευκωσία στὴν Ἁγία Σοφία, τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς πρωτεύουσας τοῦ βασιλείου τῶν Λουζινιάν, νὰ κοσμεῖ τὴν ἀνώτατη ζώνη τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 191α, 191β, 191γ, 191δ)⁴²⁷.

Τὸ ἀνοικτὸ ἀνθέμιο σὲ ἀνάγλυφη μορφή ὑπάρχει στὸ τόξο πύλης εἰσόδου τῆς λουζινιανῆς οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγήτριας στὸ Μπεντεστένι τῆς Λευκωσίας (Εἰκ. 201α). Σὲ λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας τῆς Σταύρωσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου στὸ Κολόσσι (Εἰκ. 203β, 203γ) ἀποδίδεται τὸ θέμα τοῦ ἀνοικτοῦ ἀνθемίου με μεγαλύτερη ἐλευθερία, κάτι πὺ δὲν εἶναι ἄγνωστο καὶ σὲ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰῶνα στὸν Μυστρά (Εἰκ. 204α, 204β)⁴²⁸.

Πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ποιότητα τῆς λάξευσης τῶν ἑξερῶν γλυπτῶν μελῶν ὅλων τῶν γοθικῶν μνημείων τῆς Δύσης, ἀλλὰ καὶ τῆς Κύπρου, δὲν συγκρίνεται ποιοτικὰ με τὴν λιθογλυπτικὴ τῆς Παντανάσσης. Οἱ μορφές στὸν Μυστρά ἔχουν ἴσως δεχθεῖ ἐπεξεργασία ὑπὸ πίεση χρόνου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν παντελὴ ἀπουσία λάξευσης στὰ ἀντικριστὰ ἄνω ἀνθέμια τῆς γιρλάντας. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄκανθες τοῦ ἐπάνω τμήματος, πὺ φαίνονται σὰν νὰ συγκατοῦν τοὺς ἀνάποδους λοβοὺς πὺ

426. MILLET, *Mistra*, πίν. 135.1.

427. ENLART, *Gothic Art*, σ. 108, 110, εἰκ. 51· OLYMPIOS, *Gothic Church Architecture*, σ. 382, εἰκ. 316. Εὐχαριστῶ τὸν Μ. Ὀλύμπιο γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν εἰκ. 191α, 191β καὶ 191γ, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο.

428. Ὁ J.-B. de Vaivre δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ θέμα τῆς χρονολόγησης τῆς τοιχογραφίας τῆς Σταύρωσης (βλ. VAIVRE, *Kolossi*, σ. 85-87). Τὸ θέμα τοῦ πλήρως ἀνοικτοῦ ἀνθемίου πὺ βρίσκεται σὲ ἐσωράχιο τῆς Ὁδηγήτριας πιστεύουμε ὅτι παραπέμπει στὰ ἀνθέμια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Παντανάσσης καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα. Στὶς τοιχογραφίες τῆς Παντανάσσης τὸ θέμα τοῦ πλήρως ἀνοικτοῦ ἀνθемίου, ἐδῶ με λιγότερους λοβοὺς, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόληξη τῶν περίπλοκα ἐλίσσόμενων βλαστῶν στὸ ὑπερῶο (βλ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, εἰκ. 99α, 100).

συνθέτουν την γιρλάντα (Εικ. 172α). Γενικώς όμως, όπως είναι απολύτως φυσικό, οι μορφές απλοποιούνται στον Μυστρά. Χαρακτηριστική είναι η σύγκριση των συμφυών κιονίσκων που συγκρατούν τόξα στα δυτικά μνημεία της Κύπρου με αυτούς που κοσμούν την ανατολική όψη της Παντανάσσης (Εικ. 169α, 169γ, 169δ, 169ε). Έδω ή έπεξεργασία του κοσμήματος απλοποιείται, όπως και η κατασκευή του κιονίσκου· ωστόσο κατορθώνει να μεταφέρει έναν νεωτερισμό που σημαίνει πολλά για την βυζαντινή πολιτεία στην συγκεκριμένη στιγμή. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι στην αποθήκη του Μουσείου βρίσκονται τρία τμήματα αναγλύφων εξαιρετικής τέχνης –έκ των οποίων το πρώτο είχε διασωθεί και αποθηκευτεί από τον Millet (Εικ. 202β)–, τα οποία έμφανώς σχετίζονται με το ανώτερο έπιστύλιο του σημερινού τέμπλου της Μητρόπολης του Μυστρά. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο διακρίνεται από μια άγνωστη για τον Μυστρά έλευθερία και πλαστικότητα, που δεν απαντάται σε κανένα άλλο ανάγλυφο του χώρου. Χωρίς να υπάρχει αμφιβολία ότι τα ανάγλυφα αυτά είναι έργα βυζαντινών μαρμαρογλυπτών, αξίζει εν προκειμένω να έπισημανθεί η όμοιότητα με το συχνό διακοσμητικό θέμα της έλευθερης άκανθας σε ναούς της Κύπρου, και μάλιστα στον καθεδρικό ναό της Λευκωσίας (Εικ. 202α, 202γ, 202δ). Η είσαγωγή του θέματος στον Μυστρά από κυπριακό συνεργείο είναι πολύ πιθανή. Στον καθεδρικό ναό της Λευκωσίας, έπίσης, παρατηρήσαμε άλλη μία σύμπτωση έπιλογής διακοσμητικού φυτικού θέματος. Πρόκειται για το θέμα των έλικρειδών βλαστών της Περιβλέπτου, που περικλείουν άτεχνα γραμμωτά άνθemia (Εικ. 201α, 201β, 201γ). Το θέμα απαντάται και σε έπίκρανο παραστάδας στην Αγία Σοφία της Λευκωσίας, δουλεμένο με έλευθερία σε έξεργο και χαμηλό ανάγλυφο⁴²⁹.

Το γεγονός ότι τα περισσότερα στοιχεία δυτικών προτύπων έντοπίστηκαν στην Κύπρο, και μάλιστα στην Λευκωσία, όπου βρίσκονταν τα

429. Το θέμα θα μπορούσε να συσχετισθεί με τους γνωστούς βυζαντινούς φυλλοφόρους έλισσόμενους βλαστούς, ή ποικιλία των μορφών των οποίων εξελίσσεται από τον 11ο αιώνα και μετά. Η σχεδόν πρωτόλεια μορφή όμως των αναγλύφων της Περιβλέπτου (Εικ. 201α), που κατασκευάστηκαν για να συμπληρώσουν τον μεταφερμένο σε δεύτερη χρήση γλυπτό διάκοσμο του καθολικού, δεν έχει καμιά σχέση με την γλυπτική του 14ου αιώνα στον Μυστρά. Μοιάζουν σαν να πρόκειται για άτεχνη αντιγραφή ενός έισηγμένου σχεδίου (Εικ. 201β, 201γ) από μαθητευόμενο τεχνίτη.

παλάτια τῶν Λουζινιανῶν βασιλέων τῆς Κύπρου, στὰ ὁποῖα ἔζησε ἀρκετὰ χρόνια ἡ Ἰσαβέλλα, δὲν εἶναι τυχαῖο.

Ἐπανερχόμενοι στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς Παντανάσσης, παρατηροῦμε ὅτι δυτικὰ κοσμήματα δὲν ὑπάρχουν στὴν τρίτη ζώνη τῆς ἴδιας πλευρᾶς. Ἀντ' αὐτῶν, τὸ μόνο δυτικὸ στοιχεῖο ποὺ βρίσκεται στὴν τρίτη ζώνη εἶναι οἱ κιονίσκοι ποὺ ἀπαρτίζονται ἀπὸ δύο ἰσοῦσῃ τμήματα, παρόμοιοι μὲ ἐκείνους τῆς κάτω ζώνης (Εἰκ. 170β, 170α).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς στὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση διατήρησε τὴν δομὴ τοῦ ἀρχικοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, μὲ τὴν προσθήκη τοῦ καμπαναριοῦ, τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς βόρειας στοᾶς καὶ τὴν νέα διακόσμηση τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 194α, 194β, 194γ), ποὺ τοῦ προσέδωσαν ἓνα κάποιο γοθτικὸ ὕφος, παρ' ὅλο τὸ μικρὸ μέγεθός του, σὲ σχέση πάντα μὲ τοὺς γοθτικούς ναοὺς. Διαπιστώνεται ἐπίσης μιὰ ἀξιοθαύμαστη ἀλλὰ καὶ τολμηρὴ ἐπέμβαση μὲ ἐξάντληση τῶν ὁρίων τῆς οἰκοδομικῆς, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρά. Μάλιστα εἶναι πιθανότατο στὴν φάση αὕτῃ ὁ τρούλλος νὰ δέχθηκε γέμισμα ποὺ τοῦ προσέδωσε μιὰ ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφη μορφή, ὅπως ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ ἐξαρχῆς καὶ στὸν τρούλλο τῆς Περιβλέπτου (Εἰκ. 59α, 59β, 192α, 192β). Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἐκτέθηκαν ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράσταση τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ (Εἰκ. 193α, 193β).

4.7.3 Τρίτη οἰκοδομικὴ φάση

Ἡ τρίτη οἰκοδομικὴ φάση εἶναι αὕτη ποὺ περίπου βλέπουμε σήμερα· ὀφείλεται στὴν μετατροπὴ τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου σὲ μεικτοῦ τύπου ναὸ (Εἰκ. 196α, 196β, 197α, 197β, 198α, 198β). Μᾶλλον κάποια ἱστορικὴ συγκυρία ἐπέβαλε τὴν μετατροπὴ τριῶν ναῶν, οἱ ὁποῖοι ἀρχικὰ ἀνῆκαν σὲ ἄλλους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους, σὲ ναοὺς μεικτοῦ τύπου μὲ σύνθετη δομὴ: βασιλικῆς στὸ ἰσόγειο καὶ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου στὸν ὄροφο. Λειτουργικὴ ἀνάγκη ἦταν ἡ προσθήκη ὑπερώων σὲ σχῆμα Π, σὲ ἀπομίμηση τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινούπολης. Συμβολικὴ πρόθεση εἶχε ἡ διατήρηση τῆς εἰκόνας τοῦ παραδοσιακοῦ βυζαντινοῦ τρουλλαίου ναοῦ ἐπὶ σταυροειδοῦς ἐπιστέψεως. Οἱ τρεῖς ναοὶ εἶναι ὁ Ἅγιος Δημήτριος-Μητρόπολη τοῦ Μυστρά, πρῶην βασιλική, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς

Παντανάσσης επίσης στὸν Μυστρά, πρώην σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Λεοντάρι⁴³⁰, τοῦ ὁποῖου ἡ ὁλοκλήρωση σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου ἀποφασίστηκε κατὰ τὴν διάρκεια οἰκοδόμησής του βάσει ἄλλου ναοδομικοῦ τύπου.

Γιὰ τὴν μετατροπὴ ἐνὸς σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ σὲ μεικτοῦ τύπου μὲ τροῦλλο καὶ ὑπερῶα σὲ σχῆμα Π, τὸ πρῶτο πὺ ἐπιβάλλεται εἶναι νὰ κτισθοῦν στὸ ἰσογείο δύο ἀντικριστὲς κιονοστοιχίες μὲ τόξα, πάνω στὰ ὁποῖα θὰ ἐδράζονται τὰ ὑπερῶα (Εἰκ. 119, 183). Ἡ διεύρυνση αὐτὴ ἀπαιτεῖ μεγαλύτερο τροῦλλο· οἱ τέσσερις κίονες πὺ θὰ τὸν στηρίζουν ἀφίστανται ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς τοὺς θέσεις, ἀφήνοντας, ἀνάλογα μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, χῶρο γιὰ τουλάχιστον ἓναν ἀκόμη κίονα ἀνάμεσά τοὺς⁴³¹. Τὰ ἐπιμήκη πλευρικὰ ὑπερῶα φτάνουν μέχρι τὶς κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ: ἔτσι, δύο μικρὰ παρεκκλήσια διαμορφώνονται στὰ ἀνατολικά πέρατά τοὺς (Εἰκ. 105, 106, 107α). Ἐπιπλέον, οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ βήματος πρέπει νὰ μετατοπιστοῦν, ὥστε νὰ βρίσκονται σὲ ἀντιστοίχιση μὲ τὶς νέες τοξοστοιχίες καὶ νὰ καταστῇ ἐφικτὴ ἡ κάλυψη τοῦ ἀπὸ τὴν καμάρα τοῦ μεσαίου κλίτους ἢ κόγχης τοῦ συνακολουθῶς πρέπει νὰ διευρυνθεῖ (Εἰκ. 105).

Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ διατηροῦνται, δεχόμενοι ἐνίοτε ἐνισχυτικὲς παραστάδες στὰ σημεῖα ὠθήσεων τῶν τόξων πὺ φέρουν τὰ ὑπερῶα (Εἰκ. 135α, 135β, 135γ), δηλαδὴ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ παραμένει τὸ ἴδιο· ἐπομένως ἡ ἀπομάκρυνση τῶν κιόνων τοῦ ἀρχικοῦ τετρακιόνιου ναοῦ ἔχει ὡς συνέπεια τὴν συνολικὴ καθαίρεση καὶ ἀνοικοδόμηση τῆς σταυροειδοῦς στέγασης μὲ εὐρύτερα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ (Εἰκ. 176).

Ἡ μετασκευὴ τοῦ ναοῦ ὑπῆρξε ὄντως ἐξαιρετικὰ δραστηκὴ. Ἡ ἰσχυρὴ ὅμως βούληση τοῦ ἀνακαινιστῆ γιὰ τὴν μετατροπὴ ἐνὸς σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου ἐπιζητεῖ κάποια ἐπεξηγήση.

Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτῆς τῆς μετατροπῆς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπίθανο, διότι ἡ δαπεδόστρωση κατασκευάζεται πάντοτε

430. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι.

431. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπαραίτητη στοὺς Ἅγιους Ἀποστόλους στὸ Λεοντάρι. Λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ, δύο κίονες ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ συνθέσουν τὴν τοξοστοιχία τοῦ ἰσογείου. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσει κανεὶς τὴν ἐλαφρὰ μετατόπιση τῶν πεσσῶν στήριξης τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ τῆς στέγασης τῶν ὑπερώων, ἀπὸ τὴν κατακόρυφο τῶν κιόνων τοῦ ἰσογείου.

μετά την ολοκλήρωση τών οικοδομικῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν κάλυψη τοῦ κτίσματος. Ἄλλωστε ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ τεκμηριώνουν μετασκευὴ τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση (κλίμακα στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου, προσθήκη ὀρόφου στὸν νάρθηκα, προσθήκη κωδωνοστασίου).

Σὲ περιπτώσεις μεγάλων ναῶν ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ὑποχώρηση τῶν κιόνων πρὸς τὰ πλάγια, ἐπιτυγχάνεται ἡ διεύρυνση τοῦ μεσαίου κλίτους, ὥστε ὁ ἱστάμενος στὰ ὑπερῶα νὰ μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει τὰ τεκταινόμενα ὄχι μόνον στὸ μεσαῖο κλίτος ἀλλὰ καὶ στὸ ἱερό, κάτι ποὺ ἐπέτρεπε καὶ τὸ χαμηλὸ ὕψος τῶν βυζαντινῶν τέμπλων (Εἰκ. 144, 143). Στὸ ὑπερῶο ἄλλωστε βρισκόταν ἡ θέση ἀπὸ ὅπου ὁ αὐτοκράτορας παρακολουθοῦσε τὴν θεία λειτουργία στὸν ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

Εἶναι ἀπολύτως σαφές ὅτι ὁ Φραγκόπουλος, στὸν ὁποῖο ἀποδίδουμε τὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ, εἶχε ὡς πρότυπο τὴν Ὁδηγήτρια. Προκειμένου νὰ ἐπιτύχει αὐτὴ τὴν ἀντιγραφή, προφανῶς γιὰ σοβαροὺς λόγους, καθαίρεσε ὁλόκληρη τὴν ἀνωδομή ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κιόνων καὶ πάνω. Διατήρησε ὅλους τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους μέχρι τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα, διαμορφωμένου ἤδη ἀπὸ τὴν δεύτερη φάση. Τὸ νέο ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο ἐπέβαλε διαφορετικὸ σύστημα στέγασης τοῦ ναοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ὑπερύψωση τῆς στέγης νὰ καλυφθοῦν ὀρισμένα τμήματα ἀπὸ τὶς ὀψεις τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης, ὅπως τὰ τρίφυλλα τῆς κάτω ζώνης στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ καμπαναριοῦ (Εἰκ. 160α, 160γ). Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχουν ἐντοπισθεῖ ὑπολείμματα δεύτερου στρώματος τοιχογραφιῶν (Εἰκ. 140α, 140β), ἐνῶ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ βήματος πρὸς τὸ διακονικὸ δὲν ὑφίσταται δεῦτερο στρώμα (Εἰκ. 140γ). Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κοσμήτη τῆς στεφάνης τοῦ τρούλλου, ποὺ προφανῶς ἀπέκτησε μεγαλύτερη περίμετρο, φέρει κόσμημα μὲ ἐλίσσόμενο βλαστὸ μὲ κλειστὰ φύλλα καὶ τὸ θέμα στέφεται ἀπὸ πυκνὸ στριπτὸ σχοινίον (Εἰκ. 117, 118α). Τὰ μαρμάρινα τμήματα τοῦ κοσμήτη εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλα καὶ παρακολουθοῦν μὲ ἀκρίβεια τὴν κυκλικὴ περιφέρεια τῆς στεφάνης τοῦ τρούλλου. Τὸ συγκεκριμένον διακοσμητικὸ θέμα τοῦ κοσμήτη χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα καὶ μετὰ (Εἰκ. 118β)⁴³². Στὸ σημεῖο ποὺ διακόπτεται τὸ κόσμημα

432. ΝΤΕΛΛΑΣ, Ἱπποτικὲς ἐκκλησίαις Ρόδου, σ. 209· VAIVRE, Kolossi, σ. 89-90.

ή στεφάνη παρεκκλίνει της γεωμετρίας του κύκλου. Τὰ ἐλλείποντα ἀνά-γλυφα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τμήματα μαρμάρου σὲ δεύτερη χρῆση, πὺν δὲν διαθέτουν τὴν ἀπαραίτητη καμπυλότητα γιὰ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς ἀκριβοῦς κύκλου. Εἶναι ἀπολύτως σαφές ὅτι ἡ μορφή τοῦ σημερινοῦ τρούλλου εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποκατάστασης πὺν ἔγινε μὲ συνοπτικές δια-δικασίες καὶ ἐπιβλήθηκε μετὰ τὴν κατάρρευσὴ τοῦ στὰ τέλη τοῦ 18ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα⁴³³.

Οἱ δραστικές καθαιρέσεις ὁλόκληρου τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ οἱ ἀνοικοδομήσεις ἔδωσαν στὸν Φραγκόπουλο τὸ δικαίωμα νὰ ἀποτυπώσει τὰ συμ-πλήματα τοῦ ὀνόματός του ὡς «κτήτορος» ὅχι μόνον στὸν ὄροφο πὺν κα-τασκεύασε, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίκρανο τοῦ κίονα δεξιὰ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ (Εἰκ. 152α, 152β, 152γ).

Ἡ μετατόπιση τῶν κίωνων πρὸς τὰ πλάγια ἐπέβαλε τὴν κατὰ τι μετα-τόπιση καὶ τῶν τοίχων μετὰξὺ ἱεροῦ βήματος καὶ παραβημάτων, ὥστε νὰ διευρυνθεῖ ἡ κεντρικὴ κόγχη. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἐπιβεβλημένη διεύρυνση καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ προσώπου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς τότε ὑφιστάμενης πρώτης καὶ τῆς δευτέρας οἰκοδομικῆς φάσης ἀντιμετωπίστηκε μὲ διαφο-ρετικὸ τρόπο. Οἱ τεχνίτες τῆς τρίτης οἰκοδομικῆς φάσης προχώρησαν στὴν ἀπολέπιση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ πάχος πὺν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ σωζόμενο τοιχάριο χαμηλά, πὺν εἶχε θεωρηθεῖ ὡς ἵχνος συνθρόνου (Εἰκ. 127, 128)⁴³⁴. Μετὰ τὴν ἀπαραίτητη ἔγκρισή⁴³⁵ ἀφαιρέθηκε ἓνα τμήμα τοῦ κονιάματος πὺν καλύπτει τὸ χαμηλὸ τοιχάριο σὲ δύο βαθμιδώσεις, πὺν βρί-σκεται στὴν κόγχη τοῦ βήματος. Ἡ τομὴ ἐπιβεβαίωσε ὅτι πράγματι ὁ τοῖ-

433. ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 27.

434. Ὁ Στ. Σίνος σημειώνει ὅτι «ἡ διάταξη αὐτὴ θυμίζει ἐκείνη ἑνὸς συνθρόνου», ὡστόσο πὺν κάτω σημειώνει ὅτι αὐτὰ τὰ ἵχνη θὰ ἦταν σύνθρονο «μόνο στὴν περίπτωση ὑπαρξῆς προ-γενέστερης φάσης στὸ ναὸ» (αὐτόθι, σ. 129).

435. Ὁφείλονται εὐχαριστίες στὸ σύνολο τοῦ προσωπικοῦ, ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνι-κοῦ, τῆς 5ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μᾶς παράσχει κάθε δυνατὴ διευκόλυνση προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνά μας. Δυστυχῶς, παρὰ τίς ἐγκρίσεις, μέχρι σήμερα ἔχει σταθεῖ ἀδύνατη ἡ πυρηνοληψία ἀπὸ τὸ ἀπαιτούμενο βά-θος τοῦ τοίχου. Ὅλα τὰ ἐξετασθέντα κονιάματα περιείχαν τσιμέντο ἀπὸ ἀναστηλωτικές ἐπεμβάσεις. Ὁφείλω εὐχαριστίες ὡστόσο στοὺς ἐπιστήμονες τοῦ ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» Β. Κυλίκογλου καὶ Ἰ. Καρατάσιο, οἱ ὁποῖοι ἀνέλυναν μὲ τὸ πάθος τοῦ ἐρευνητῆ τὴν κάθε πυρηνοληψία πὺν τοὺς προσκόμιζα.

χος ἔχει ἀπολεπισθεῖ: τὸ τοιχάριο δὲν εἶναι πρόσθετο, ἀλλὰ εἶναι ἀπολύτως πλεγμένο μὲ τὴν ὑπερκείμενη τοιχοδομία τῆς κόγχης (Εἰκ. 125α, 125β). Ἀντιθέτως, ἡ κάτω βαθμίδα τοῦ τοιχαρίου, τῆς ὁποίας τὸ πάχος ποικίλλει, εἶναι πρόσθετη ἐπὶ τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ αὐτὴν (Εἰκ. 125β, 126α, 126β). Τὸ συνολικὸ πάχος τῆς ἀφαιρεθείσης τοιχοποιίας δὲν ξεπέρασε τὰ 15 ἐκ. στὴν κάθε πλευρά, στὴν προσπάθεια εὐθυγράμμισης τοῦ ἀνοίγματος τῆς κόγχης μὲ τοὺς νέους τοίχους μεταξὺ ἱεροῦ βήματος καὶ παραβημάτων.

Μιὰ τέτοια ἐπέμβαση ἀφαίρεσης ὑλικοῦ τοιχοποιίας ἐξηγεῖ ἴσως τὶς ἀτέλειες εὐθυγράμμισης καὶ ἐπιπέδωσης τῶν ἐπιφανειῶν καὶ ἀντιστοιχίσης τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων στὶς δύο ζώνες τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 128)⁴³⁶. Στὸ μέσον τῆς κόγχης ἀνοίχθηκε τρίλοβο παράθυρο, ἵχνη τοῦ ὁποίου εἶναι ἀκόμη ἐμφανῆ κάτω ἀπὸ τὸ ἄτεχνο χαμηλωμένο τόξο τῆς κάτω ζώνης τῶν ἀψιδωμάτων. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἀφαίρεση τοῦ προσώπου τῆς τοιχοποιίας, ποὺ τὴν ἔφθασε στὰ ὅρια τῆς ἀντοχῆς τῆς⁴³⁷, δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ τὴν εὐθυγράμμιση τῶν διαχωριστικῶν τοίχων μεταξὺ ἱεροῦ βήματος καὶ παραβημάτων μὲ τοὺς ἄξονες τῶν νέων κιονοστοιχιῶν. Π' αὐτὸ καὶ προέκυψε ἡ πατούρα μεταξὺ κόγχης βήματος καὶ τοίχων παραβημάτων (Εἰκ. 124, 127).

Προκειμένου νὰ διαμορφωθοῦν τὰ μέτωπα τῶν καμαρῶν τῶν διευρυμένων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀπὸ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, καθαιρέθηκαν, ὅπως ἀναφέρθηκε, οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ὑπερώων καὶ πάνω. Στούς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ ἰσογείου προστέθηκαν παραστάδες ἀπὸ πλινθοδομὴ καὶ μικροὺς λίθους (Εἰκ. 135α, 135β, 135γ), γιὰ νὰ στηρίζουν τὰ σφενδόνια, στὰ ὁποῖα ἐδράζεται τὸ δάπεδο τῶν ὑπερώων. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα εἶναι ἐμφανῆς ἡ ρωγμὴ μεταξὺ παραστάδας

436. Βλ. κεφ. 4.2: «Περιγραφή τοῦ καθολικοῦ», σ. 156.

437. Ἀνάλογη ἀκραία ἐπέμβαση ἐγίνε στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Κορωνησίας – ἀρχὸς 11ου αἰῶνα –, ὅπου ἐγίνε ἀπολάξευση τῶν παρεῖων τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν τοίχων τῶν σκελῶν τοῦ σταυρικοῦ σώματος ὥστε νὰ ὑπερυψωθοῦν τὰ τύμπανα τῆς ἐγκάρσιας κεραίας τοῦ ναοῦ (ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Οἰκοδομικὸ συγκρότημα, σ. 51-52). Ἐπίσης στὸν Ἅγιο Βασίλειο, στὸ Ζάλογγο Καμαρίνας Πρεβέζης (κτίσμα μᾶλλον τοῦ πρώιμου 19ου αἰῶνα), τὸ 1904 ὁ ναὸς διευρύνθηκε πρὸς νότον καί, προκειμένου νὰ διατηρηθεῖ ἡ συμμετρία στὸν ἐσωτερικὸν χώρον, ἀφαιρέθηκε πάχος τοιχοποιίας ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν καθηγητὴ Στ. Μαμαλοῦκο, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν θέση.

καὶ τοίχου (Εἰκ. 134α). Ἐδράστηκαν πάνω στὰ μάρμαρα τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, ὅπου αὐτὰ σώζονταν (Εἰκ. 134β). Ἡ στάθμη τῶν δαπέδων τῶν πλευρικῶν ὑπερώων καθορίστηκε ἀπὸ τὸ προγενέστερο δάπεδο τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα. Σὲ αὐτὸ τὸ ὕψος τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἐπικάθησαν οἱ τοῖχοι τῆς τρίτης ζώνης (Εἰκ. 175, 176), ποὺ εἶναι ἐμφανῆς κυρίως στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ σὲ αὐτὴν ποὺ κοσμεῖται μὲ βυζαντινὰ τόξα ἀπὸ πωρόλιθο καὶ πλίνθους, τὰ ὁποῖα γεφυρώνουν γοτθικοὺς κιονίσκους, σύμφυτους στὴν δόμηση (Εἰκ. 168, 170α).

Στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, στὴν κάτω ζώνη τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα ποὺ διατηρήθηκε, ἀναγνωρίζονται τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης, ἀλλὰ λείπουν τὰ πλαίσιά τους· μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους τὰ κενὰ ἔκλεισαν μὲ ἄτεχνο κτίσιμο (Εἰκ. 147).

Ἡ κλίμακα πρὸς τὸν ὄροφο τοῦ νάρθηκα ἦταν πολὺ στενὴ γιὰ τὴν νέα χρῆση της, γι' αὐτὸ καὶ καταργήθηκε. Ἀφαιρέθηκε ὁλόκληρο τὸ ἐγκάρσιο τμήμα της μαζί μὲ τὴν γέφυρα ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἀπέναντι ἄνδρρο (Εἰκ. 106, 112β, 136α, 136β). Τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴν καθαίρεση διακρίνονται ἀκόμη στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου⁴³⁸. Τὸ κενὸ πάνω ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια, μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου, γεμίστηκε μὲ ἀργολιθοδομή. Ἡ τροποποίηση τοῦ νότιου τοίχου πάνω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου τοῦ νάρθηκα διαμόρφωσε τὴν νέα, ὑφιστάμενη ἕως σήμερα, πρόσβαση στὰ ὑπερῶα τοῦ ναοῦ.

Ἡ βεβιασμένη προσαρμογὴ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ στὴν μεικτὴ τυπολογία φαίνεται στὶς στρεβλώσεις τῶν τόξων καὶ τὴν ἀκανονιστία τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων. Μιὰ ἀπλὴ σύγκριση τῶν σχεδίων τῆς ἀκριβοῦς ἀποτύπωσης τῆς Παντανάσσης, ποὺ συντάχθηκαν γιὰ τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτη⁴³⁹, μὲ τὴν ἐπί-

438. Γιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν ἐναπομεινάντων στοιχείων βλ. σ. 167, 196.

439. Ἀποτύπωση τῶν κατόψεων, ὀψεων, τομῶν καὶ τοπογραφικοῦ διαγράμματος μὲ ἠλεκτρονικὸ ὄργανο: Πάγκος Παξόγλου. Οἱ τοπογραφικὲς ἐργασίες πεδίου καὶ γραφείου πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰούλιο ἕως τὸν Νοέμβριο 2013. Ἡ γεωμετρικὴ τεκμηρίωση πραγματοποιήθηκε μὲ τοπογραφικὲς μεθόδους, μέσῳ τῶν ὁποίων προσδιορίστηκαν τρισδιάστατες συντεταγμένες τῶν σημείων λεπτομερειῶν σὲ ἓνα ἐνιαῖο τοπικὸ σύστημα ἀναφορᾶς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιτευχθεῖ προδιαγεγραμμένη καὶ ἐνιαία ἀκρίβεια τῆς τάξης τῶν 2 ἐκ. περίπου, μὲ χρῆση γεωδαιτικοῦ σταθμοῦ, ποὺ παρέχει δυνατότητα μέτρη-

σης ακριβή και αξιόπιστη πρόσφατη αποτύπωση της Όδηγέτριας⁴⁴⁰, πείθει για την έκ των υστέρων βεβαιωμένη οικοδομικά προσαρμογή της πρώτης, σε αντίθεση με την γεωμετρική αρτιότητα, ἄρα και την οικοδομική αὐθεντικότητα, τῆς δεύτερης.

Ἀπὸ τὴν μετασκευὴ τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου προέκυψε καὶ μεικτὴ μορφολογία στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, μὲ τὴν πρόσθεση στοιχείων καθαρὰ βυζαντινῶν (Εἰκ. 167, 168, 170α). Πρόκειται γιὰ τὰ τόξα τῆς τρίτης ζώνης κατασκευασμένα μὲ τὸ βυζαντινὸ σύστημα τῆς κρυμμένης πλίνθου ἀνάμεσα σὲ λιθοπλίνθους, ποὺ ὅμως στηρίζονται στοὺς δυτικόμορφους κιονίσκους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ τόξα ποὺ ἐγγράφονται σὲ αὐτά, δημιουργώντας μιὰ βαθμιδωτὴ τοξοστοιχία μὲ τυφλὰ καὶ ἀνοικτὰ ἀψιδώματα· στὰ τελευταῖα ἐντάσσονται τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ παρεκκλήσιου τοῦ ὑπερώου. Τὰ παράθυρα στὴν ἐμφανῶς πεντάπλευρη ἐπάνω ζώνη τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦν μέσο φωτισμοῦ γιὰ τὸν ναό. Τὸ παράθυρο πάνω ἀπὸ τὴν πρόσθεση δίνει φῶς στὸ βόρειο παρεκκλήσιο τοῦ ὀρόφου. Τὸ νότιο παρεκκλήσιο τοῦ ὑπερώου περιβάλλεται ἀπὸ τυφλὰ τόξα, ὅπως τυφλὸ εἶναι καὶ τὸ μονὸ βυζαντινὸ τόξο τοῦ διακονικοῦ, ποὺ ἔχει ἐμφανῶς νεότερη τοιχοποιία – ἀπὸ κουρασάνι καὶ κεραμίδια – καὶ εἶναι προσαρμοσμένο στὴν μορφολογία τῆς τρίτης ζώνης (Εἰκ. 171).

Στὴν δεύτερη ζώνη, κατὰ τὴν μετασκευὴ τοῦ Ὁ Φραγκόπουλος ἐνέγραψε βυζαντινὰ τόξα μέσα στὴν γοτθικὴ τοξοστοιχία τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος (Εἰκ. 168). Ἐφθάσε ὅμως στὸ ἀκράϊο σημεῖο νὰ διαμορφώσει τρίλοβο βυζαντινὸ παράθυρο (Εἰκ. 173α), ἀφοῦ κατέστρεψε τὸ μεσαῖο ἀψίδωμα τῆς δυτικότροπης τοξοστοιχίας, τὸ ὁποῖο σήμερα βλέπουμε ἀποκατεστημένο ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο⁴⁴¹ (Εἰκ. 172α). Γι' αὐτὸ καὶ τὰ βυζαντινὰ τόξα ἐκατέρωθεν

σης ἀπόστασης χωρὶς πρίσμα καὶ ἐπίλυση μὲ τὴν μέθοδο τῶν ἐλαχίστων τετραγώνων. Συνολικὰ ὑλοποιήθηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν 62 στάσεις καὶ ἀποτυπώθηκαν 7.893 ταχυμετρικὰ σημεῖα. Τὰ ἀνωτέρω ὑπόβαθρα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένη παραγωγή τῶν τελικῶν σχεδίων λεπτομερειακῆς ἀποτύπωσης ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Γιάννη Κίζη καὶ Μαρίνα Ραυτοπούλου.

440. Ἡ ἀποτύπωση ἔγινε ἀπὸ τὸν Π. Κουφόπουλο καὶ τὴν Μ. Μυριανθέως γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς δημοσίευσης τοῦ τόμου γιὰ τὴν ζωγραφικὴ τοῦ νάρθηκα τῆς Όδηγέτριας (βλ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Όδηγήτρια, σ. 16, 17, 19).

441. Ὁ παρόλιθος ποὺ ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Ὁρλάνδος, μὲ μεγάλους πόρους, εἶναι

τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου εἰσχωροῦν πίσω ἀπὸ τοὺς κιονίσκους καὶ τὴν γένεση τοῦ γοθικοῦ τόξου (Εἰκ. 173β, 199α, 199β, 200α, 200β).

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ νέα ἐπάνω ζώνη τοῦ ναοῦ ἔχει μόνον βυζαντινὰ χαρακτηριστικά. Ὡστόσο, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ὁμογενοποίηση τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς μορφολογίας, κατεβλήθη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάμειξή τους στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Στὴν ἐπάνω ζώνη κιονίσκοι φέρουν τόξα συντεθειμένα ἀπὸ λιθοπλίνθους καὶ πλίνθους, μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται καθαρὰ βυζαντινὰ τόξα ἀπὸ πλίνθους. Οἱ κιονίσκοι τῆς ἐπάνω ζώνης εἶναι ἴδιοι μὲ αὐτοὺς τῆς κάτω, ποὺ φέρουν τὴν γοθικὴ τοξοστοιχία μὲ τὰ ὀξύληκτα τόξα. Στὴν κάτω ζώνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο τρίλοβο βυζαντινὸ παράθυρο (Εἰκ. 173α), πλίνθινα βυζαντινὰ τόξα ὅμοια μὲ αὐτὰ τοῦ ἐπάνω ὀρόφου ἐνεγράφησαν μέσα στὰ γοθικά καὶ μόνον στὰ σημεῖα ὅπου ὑπῆρχε ὁ ἀπαραίτητος χῶρος (Εἰκ. 168, 200β). Γι' αὐτὸ καὶ στὰ τόξα τῆς πρόθεσης δὲν στάθηκε δυνατὴ ἡ ἐγγραφή βυζαντινῶν τόξων μέσα στὰ γοθικά. Ἐπετεύχθη δηλαδὴ μιὰ μείξη τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν γοθικῶν μορφολογικῶν στοιχείων στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν μετασκευὴ Φραγκόπουλου, ἡ ὁποία, χωρὶς νὰ ἀπαλείφει τὰ νεωτερικὰ στοιχεῖα τῆς Δύσης, τόνισε τὸν βυζαντινὸ χαρακτήρα τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 197α, 197β).

Προκειμένου νὰ κατασκευασθεῖ ἡ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένη νέα στέγαση τοῦ ναοῦ μὲ εὐρύτερα σκέλη σταυροῦ ἦταν ἀναγκαῖο νὰ καθαιρεθεῖ ὁλόκληρη ἡ ἐπάνω ζώνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Οἱ σκαλότρυπες ἐναλλάξ μέσα στὴν γιρλάντα τῆς γοθικῆς ζώνης καὶ πάνω στὴν ἐπιχρισμένη ἐπιφάνειά της, ποὺ σήμερα εἶναι ἀνοικτές, ἀποτελοῦν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ ἔργα παρεμβάσεων σὲ ψηλότερο σημεῖο τῆς κόγχης.

Μετὰ τὰ παραπάνω, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνεκτιμηθεῖ ἡ χρονικὴ περίοδος μετατροπῆς σὲ ναοὺς μεικτοῦ τύπου μὲ ὑπερῶα σὲ σχῆμα Π, τόσο τῆς Μητρόπολης καὶ τῆς Παντανάσσης στὸν Μυστρά, ὅσο καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Λεοντάρι· περίοδος ποὺ ἐντάσσεται, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα, μέσα σὲ μιὰ δεκαπενταετία· προϋπάρχοντος τοῦ προτύπου τῆς Ὁδηγήτριας τοῦ Μυστρά, πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τοὺς

ἐμφανῶς διαφορετικῆς ποιότητος ἀπὸ αὐτὸν τῶν κιονίσκων τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ μνημείου.

λόγους πού επέβαλαν αυτές τις δραστικές τροποποιήσεις σέ συγκεκριμένους ναούς στήν ἔδρα τοῦ δεσποτάτου.

4.8 Καὶ μονὴ Παντανάσσης καὶ μονὴ Ζωοδότου

Οἱ μέχρι τώρα παρατηρήσεις κατέδειξαν στὸ σύνολό τους ὅτι στὸ καθολικὸ τῆς Παντανάσσης, ἔτσι ὅπως μᾶς παραδίδεται σήμερα, τεκμηριώνονται τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις, οἱ ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ συνδεθοῦν μὲ τις ἱστορικὲς συγκυρίες πού τις προκάλεσαν. Οἱ δραστικὲς τροποποιήσεις ἑνὸς ἀρχικοῦ ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου σὲ δύο χρονικὲς στιγμὲς ἔχουν ἀπαλείψει τὸν βασικὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μ. Χατζηδάκης εἶχε προτείνει νὰ θεωρηθεῖ ἡ Ἁγία Σοφία⁴⁴², καὶ ὄχι ἡ Παντάνασσα, ὡς μονὴ Ζωοδότου. Ὁ Χατζηδάκης, κατὰ τὴν ἐπανεκδόση τοῦ ὁδηγοῦ του γιὰ τὸν Μυστρά καὶ χωρὶς ἐνδιαμέσως νὰ ἔχει ἀσχοληθεῖ περισσότερο μὲ τὸ θέμα τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς Παντανάσσης, προσέθεσε ἄλλο ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του αὐτή. Σημείωσε ὅτι στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν ἀπεικονίζεται ἡ Πλατυτέρα ἀλλὰ ὁ Χριστὸς⁴⁴³ καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ ναὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀφιερωμένος στὸν Χριστὸ Ζωοδότη. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικὸ, ἀφοῦ ὑπάρχουν πολλοὶ ναοὶ πού φέρουν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ στήν συνήθη θέση τῆς Πλατυτέρας χωρὶς νὰ εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν Χριστό, ὅπως τὸ παρεκκλήσιο στήν Παναγία τὴν Παμμακάριστο τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου στήν Μάνη, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Λαθρίνου στὸ Σαγκρί τῆς Νάξου, ἡ κρύπτη τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ πολλοὶ ἄλλοι⁴⁴⁴.

Σὲ πρόσφατη ἀνακοίνωσή του ὁ Στ. Ἀρβανιτόπουλος⁴⁴⁵ θεωρεῖ ὅτι τὸ θέμα τῆς ταύτισης τῆς Ἁγίας Σοφίας μὲ τὸν Χριστὸ Ζωοδότη ἔχει λυθεῖ ὀριστικά, γιὰτὶ στήν μαρμάρινη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ πού βρίσκεται στὸ καμπαναριὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας διασώζονται τὰ γράμματα Ω καὶ C, πού περιέχονται στήν λέξη Ζωοδότης. Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὸν μελετητή, ἡ εἰκόνα

442. Βλ. σ. 153.

443. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Β'*, σ. 70.

444. Βλ. ἐπίσης ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἁγία Σοφία Μυστρά, σ. 157-158.

445. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἁγία Σοφία Μυστρά.

τοποθετήθηκε εκεί σε δεύτερη χρήση και είναι τμήμα μιᾶς ἄλλης μεγαλύτερης μαρμάρινης εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, ἄγνωστης προέλευσης, πού ἀπεικόνιζε καὶ ἄλλα πρόσωπα με ἄγνωστη σύνθεση. Ἡ ἀντικατάσταση μπορεῖ νὰ ἔγινε πρὶν, ἀλλὰ ἴσως καὶ μετὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ καμπαναριοῦ σὲ μιναρέ. Μετὰ τὰ παραπάνω, στὴν προφορικὴ παράδοση, τὴν ὁποία θεωροῦμε σημαντικὴ μαρτυρία ἀκόμη καὶ σήμερα, ἀναφέρεται ὅτι ἡ Παντάνασσα ἦταν ταυτοχρόνως καὶ μονὴ τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότου. Γι' αὐτό, τὸ θέμα ἐπανεξετάστηκε με μεγάλη προσοχή.

Ἡ θέση τῆς Ἀγίας Σοφίας, κτίσματος τοῦ Μανουήλ Καντακουζηνοῦ, δείχνει χωρὶς καμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ναό τοῦ παλατιοῦ, πού δὲν ἀντικαταστάθηκε ποτὲ ἀπὸ κάποιο ἄλλο παρεκκλήσιο. Στὴν βορειοανατολικὴ καὶ τὴν νοτιοανατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ ἔχουν προστεθεῖ δύο παρεκκλήσια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα ἔχει συνδεθεῖ με τὴν σύζυγο τοῦ κτήτορα⁴⁴⁶. Ὡστόσο, ὅταν ἡ Ἰσαβέλλα ἦρθε στὸν Μυστρά τὸ 1355, πιστεύουμε ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας εἶχε ἤδη κτισθεῖ καὶ δὲν ἔχουμε κανέναν λόγο νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ἐξαρχῆς ἐγκατάσταση ἐκεῖ μιᾶς μοναστικῆς κοινότητας. Ἐντούτοις παρατηροῦμε ὅτι στὸν ναό τῆς Ἀγίας Σοφίας δὲν ἔχει γίνεῖ κάποια μετασκευὴ πού νὰ διαμορφώνει χώρο ἀπομονωμένο ἀπὸ τὴν μοναστικὴ κοινότητα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ δεσποτικὸ ζεῦγος θὰ μπορούσε νὰ παρακολουθεῖ ἀπὸ ψηλὰ τὴν λειτουργία, ὅπως αὐτὸ ἔγινε στὴν Περίβλεπτο ἐξαρχῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν Παντάνασσα κατὰ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση της.

Στὴν στοὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ Millet βρῆκε κάποια ἴχνη ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφή πού ὁ Fourmont εἶχε ἀντιγράψει τὸ 1730 καὶ ἔτσι ἔχουμε τὸ πλήρες κείμενό της. Πρόκειται γιὰ ἓνα «πολιτικὸ ποίημα», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Millet⁴⁴⁷, ἢ ἓνα «στιχοῦργημα», ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Μ. Χατζηδάκης⁴⁴⁸, γραμμένο πάνω στὸν τοῖχο σὲ τέσσερις στῆλες με σαράντα ἑξι στίχους⁴⁴⁹, πού ἀναφέρονται στοὺς γονεῖς τοῦ Μανουήλ Καντακουζηνοῦ,

446. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἀγία Σοφία Μυστρά.

447. MILLET, *Inscriptions byzantines*, σ. 143-146.

448. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 68 καὶ *Μυστράς Β'*, σ. 69.

449. Ἡ πρώτη σειρὰ τῆς πρώτης στήλης διαβαζόταν μαζὶ με τὴν πρώτη σειρὰ τῆς δεύτερης καὶ ἡ πρώτη σειρὰ τῆς τρίτης με τὴν πρώτη σειρὰ τῆς τέταρτης. Βλ. MILLET, *Inscriptions byzantines*.

τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη ζ' ⁴⁵⁰ καὶ τὴν σύζυγό του Εἰρήνη ⁴⁵¹. Ο Fourmont δὲν ἀποτύπωσε, ἀλλὰ, ὅπως εἶπαμε, ἀντέγραψε τὸ κείμενο μὲ δικά του γράμματα, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ἀντιμνησίου τῆς Παντανάσσης· ἀποτύπωσε ὅμως δύο λέξεις ποὺ δὲν μπορούσε νὰ διαβάσει καὶ οἱ ὁποῖες πιστοποιοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενο τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Τὸ πρωτότυπο βρίσκεται στὴν Bibliothèque Nationale στὸ Παρίσι ⁴⁵² καὶ ὁ Fourmont ἔχει σημειώσει πάνω του: «*Dans l'église d'ἀγία Σοφία à Misistra. C'est aujourd'hui une mosquée à Mistra*» (Εἰκ. 206α). Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιγραφή ὁ Fourmont μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τουλάχιστον τὸ 1730, παρόλο ποὺ ὁ ναὸς λειτουργοῦσε ὡς τζαμί, τὸ μνημεῖο ἦταν γνωστὸ ὡς ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἄν δὲν ἀποδεχθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τοῦ ναοῦ ⁴⁵³, θὰ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε ὅτι, γιὰ κάποιους λόγους, ὁ ναὸς ἀφιερώθηκε στὴν Σοφία τοῦ Θεοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ 1730. Ὡστόσο στὸν πρῶμο 18ο αἰῶνα δὲν ἀναμένει κανεὶς ὁ ναὸς ποὺ εἶχε μετατραπῇ σὲ τζαμί νὰ ἔλαβε τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ ἀπὸ λόγια παρέμβαση, ὅπως συνέβη μὲ τὴν μετονομασία τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στὸ κάστρο τῆς Μονεμβασίας κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα· στὴν Μονεμβασία ὁ ναὸς εἶχε μετατραπῇ σὲ τζαμί στὴν πρώτη Τουρκοκρατία (1540) καὶ ἔκτοτε εἶχε ξεχαστεῖ ἡ ἀρχικὴ τοῦ ὀνομασία ⁴⁵⁴. Ἡ Ἀγία Σοφία τοῦ Μυστρᾶ, ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε μετατραπῇ σὲ τζαμί κατὰ τὴν πρώτη Τουρκοκρατία, εἶναι διαφορετικὴ περίπτωση. Ἡ κρατούσα ὀνομασία της, τουλάχιστον κατὰ τὸ 1730, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς ἴδιους λόγους.

Σὲ κάθε περίπτωση εἶναι χρήσιμο νὰ ξαναδοῦμε τὸ σύνολο τοῦ κειμένου τοῦ στιχουργήματος, ποὺ μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ Millet δὲν ἔχει ἐξεταστεῖ ἀπὸ ἄλλον ἐρευνητὴ. Τὸ πρωτότυπο τοῦ χειρογράφου περιέχεται στὸν κώδικα BN Suppl. gr. 855 καὶ ἔως πρόσφατα δὲν ἦταν προσιτὸ στοὺς ἐρευνητές, λόγω τῆς ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητης κατάστασης στὴν ὁποία

450. NICOL, *The Family of Kantakouzenos*, σ. 35-103.

451. Αὐτόθι, σ. 104-108.

452. Στὸν κώδικα Suppl. gr. 855 (ἀρ. 261a), φ. 99r, καὶ τὸ ἀντίγραφό του (ἀρ. 213), φ. 92v.

453. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστρὰς Α'*, σ. 69 καὶ *Μυστρὰς Β'*, σ. 69.

454. KALLIGA, *Hagia Sophia*.

βρίσκεται (Εἰκ. 205, 206α)⁴⁵⁵. Ἀφοῦ κατέστη δυνατὴ ἡ φωτογράφησή του, τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου ἐπανεξετάστηκε⁴⁵⁶ καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς⁴⁵⁷:

Ἦρω¹ χαριτώννυμος, αὐτάναξ μέγας
 Καντακουζηνὸς Αὐσόνων αὐτοκράτωρ
 βασιλέων εἵμασιν² ὠραῖσμένος,
 τῆς ἀρεϊκῆς Ἐννοῦς³ ἐπιστάτης,
 λαοσσόος πράξει τε καὶ σοφοῖς λόγοις
 ἔστηκεν εἰς ἔνδειξιν ὀρθοδοξίας.
 Ἐπωμαδὸν μὲν σταυρικὸν σκῆπτρον φέρων
 καὶ χοῦν ἀπεικόνισμα τῆς ἀκακίας
 καὶ θανάτου μέλημα τῷ μανδυλίῳ,
 δι' ὧν⁴ ἀληθῶς⁵ πρὸς Θεοῦ πεφραγμένος
 καὶ πνευματικῶν χαρίτων πεπλησμένος
 τῶν αἵρετικῶν ἅπαν ἐμφράττει στόμα
 καὶ τοὺς νοητοὺς ἀνταναιρῶν σατράπας
 τῶν βαρβάρων ἐπτήξεν οὐδένα λόχον⁶.
 Ὀπλίζεται γὰρ καὶ κατ' ἀμφοῖν⁷ ὡς γίγας
 Θεοῦ πεποιθὼς⁸ βασιλεὺς τῆς δυνάμει
 καὶ τῆς νίκης πτέρυξιν ἀρθεὶς ὑπόσσε
 πᾶσαν ἑαυτοῦ νοσίων περισκεπεί.
 Ἡ σύζυγος⁹ δ' ἔστηκεν αὐτῷ¹⁰ πλησίον
 οἷα βοηθὸς καὶ σοφὴ ξυνεργάτις,
 πόρροθεν¹¹ ἐμφαίνουσα κᾶκ τῶν βλεμμάτων¹²
 ὥς ἐστι τοῦ γήμαντος αὐτὴν ἀξία

455. Σήμερα ὁ κώδικας εἶναι ἠλεκτρονικὰ προσπελάσιμος.

456. Τὸ κείμενο ἐπανεξετάστηκε ἀπὸ τὸν παλαιογράφο Ἀ. Τσελίκι, χωρὶς νὰ τεθοῦν ὑπ' ὄψιν του οἱ ἀρχαιολογικοὶ προβληματισμοί, ὁ ὁποῖος καὶ ἔκανε ὀρισμένες σημαντικὲς διορθώσεις στὴν μεταγραφή τοῦ κειμένου, συμβάλλοντας καθοριστικὰ στὴν ἀκριβὴ μετάφρασή του. Καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Τσελίκι, γιατί προσέφερε τὴν ἐγκυρότητα τῆς γνώσης του προκειμένου νὰ γίνουν οἱ ἀπαραίτητες ἐρμηνεῖες αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

457. 1 ὡς χφ. / Ἦρω¹, 2 αἵμασιν χφ. / εἵμασιν, 3 ἐννοῦς χφ. / Ἐννοῦς, 4 διῶν χφ. / δι' ὧν, 5 ἀληθῶς χφ. / ἀληθῶς, 6 οὐδὲν ἀλόχον χφ. / ἐπτήξεν οὐδένα λόχον, 7 κατ' ἀμφοῖν χφ. / κατ' ἀμφοῖν, 8 πεποιθὼς χφ. / πεποι(θ)ῶς 9 ἡς ὕζυγος χφ. / ἡ σύζυγος, 10 αὐτῶν χφ. / αὐτῷ 11 πορροθεν χφ. / πόρροθεν, 12 βλεμμάτων χφ. / βλεμμάτων, 13 ξένη χφ. / ξένον, 14 ὑπὲρ φυαλόγοις χφ. / ὑπερφῶ λόγοις 15 ἔμπερος χφ. / ἔμπειρος, 16 πάντα ο χφ. / πάντας, 17 δυσμενοῖς χφ. / δυσμενεῖς, 18 κατατα χφ. / κατά.

καὶ τοῦ γένους ἔκητι καὶ τῆς ἀξίας,
 διδασκάλῳ τε τῷ βασιλεῖ χρωμένη
 νικῶντι καὶ νοῦν καὶ τὸ ῥητόρων στόμα
 καὶ κατόπιν βαίνουσα τῶν τούτου τρόπων
 πάσας γυναικῶν ἐκνικᾷ τὰς προκρίτους.

Οὕσα δ' ἀπαράβλητος ἡ συζυγία
 ὡς πᾶσι χρηστοῖς εὐκλεῶς κοσμουμένη
 καὶ τῷδε νικᾷ καὶ πλεον σεμνύνεται.
 Τίκτουσι καὶ γὰρ τὸν Ἰμανουήλ δεσπότην,
 ἄνδρα στιβαρὸν καὶ φρενῶν πλήρη, ξένον¹³,
 ὑπερφυᾷ λόγοις¹⁴ τε καὶ τοῖς πρακτέοις,
 ὃς εὐτυχῆς ὢν καὶ καλὸς καὶ γεννάδας
 καὶ πραγμάτων ἔμπειρος¹⁵ ἐξ εὐβουλίας
 πάντας¹⁶ καθαιρεῖ δυσμενεῖς¹⁷ κατὰ¹⁸ κράτος.
 Νέμει δὲ τὴν Πέλοπος ἐξ εὐανδρίας
 σωτὴρ ἀληθῶς ἢ πατὴρ δεδειγμένος
 καὶ τόνδε σηκὸν ἀνεγείρας ἐκ βαθρῶν
 τῷ παντοποιῷ τοῦ Θεοῦ πατρὸς Λόγῳ
 [...σε] χρηστῶν ἀγγέλην μονοτρόπων
 καὶ φιλοπάτωρ εὐρεθεὶς ἀπὸ βρέφους
 πρὸ τῶν πυλῶν ἔγραψε τῆς ἐκκλησίας
 τὴν βασιλικὴν πατέρων συζυγίαν.
 [...] ἀτεχνῶς ὡς Θεῷ καὶ πατράσι σέβας
 νέμειν δεῖ καὶ φιλεῖν τὸν πλησίον.

Ἡ μετάφραση τοῦ κειμένου ποὺ ἀντέγραψε ὁ Fourmont, μετὰ τὶς διορθώσεις, ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ὁ Καντακουζηνός, ποὺ ἔχει ὄνομα γεμάτο χάρη, εἶναι μέγας, μοναδικὸς βασιλιάς καὶ αὐτοκράτορας ὅσων ζοῦν στὴν Δύση, στολισμένος μὲ βασιλικά ἐνδύματα, τέλειος γνώστης τῶν ἔργων τῆς Ἐννοῦς, τῆς κόρης τοῦ θεοῦ Ἄρη (δηλαδὴ τοῦ πολέμου), σωτήρας τοῦ λαοῦ μὲ πράξεις καὶ σοφὰ λόγια στέκεται ὀρθὸς δείχνοντας τὴν πίστη του στὴν Ὁρθοδοξία. Στὸν ὦμο του φέρει σκῆπτρο μὲ σταυρὸ καὶ ἓνα κουτὶ μὲ χῶμα ποὺ ἀπεικονίζει τὴν ἀκακία καὶ μὲ τὸ Ἅγιο Μανδύλιο τὴν προοπτικὴ τοῦ θανάτου, μὲ τὰ ὅποια ἀληθινὰ ἔχει περιφραχθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ἔχει γεμίσει ἀπὸ χάρες, κλείνει τὰ στόματα τῶν αἰρετικῶν καὶ κατανικώντας τοὺς διανοούμενους ἡγεμόνες τῶν βαρβάρων

κανέναν στρατιωτικό λόχο δὲν ἔκανε νὰ δειλιάσει. Παίρνει λοιπὸν τὰ ὅπλα ἐναντίον καὶ τῶν δύο ὁ βασιλιάς σὰν γίγαντας ἔχοντας πίστη στὴν δύναμη τοῦ Θεοῦ καὶ ἀφοῦ ὑψώθηκε πολὺ ψηλὰ μὲ τὰ φτερὰ τῆς νίκης σκεπάζει ὅλη τὴν φωλιά του μὲ τοὺς νεοσσούς.

Ἡ σύζυγός του στάθηκε κοντά του ὡς βοηθός καὶ σοφὴ συνεργάτις, ἀπὸ μακριὰ καὶ ἀπὸ τὸ βλέμμα, καθὼς φαινόταν ὅτι εἶναι ἄξια τοῦ πατέρα της καὶ ἐξαιτίας τῆς γενιᾶς της καὶ τῆς ἀξίας, χρησιμοποιοῦσε τὸν νικητὴ βασιλέα ὡς διδάσκαλο κατὰ τὸν νοῦ καὶ τὴν ρητορικὴ καὶ ἀκολουθώντας τοὺς τρόπους του νικοῦσε καὶ τίς πιὸ ἐξέχουσες γυναῖκες. Ἐπειδὴ δὲν μπορούσε ὁ συζυγικός δεσμός νὰ συγκριθεῖ μὲ κανέναν ἄλλον, γιατί ἦταν στολισμένος μὲ δόξα καὶ ὅλα τὰ χρηστὰ ἦθη, καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὑπερτερεῖ καὶ ἀκόμη περισσότερο εἶναι ὑπερήφανος.

Καὶ τοῦτο γιατί γεννοῦν τὸν δεσπότη Ἑμμανουήλ, ἄνδρα δυνατὸν καὶ ἐχέφρονα, ἀξιοθαύμαστον, σὰ λόγια καὶ στίς πράξεις μεγαλοφυή, ὁ ὁποῖος, ὄντας εὐτυχής καὶ ὁμορφος καὶ ἀπὸ ἀρχοντικὴ γενιά καὶ ἔχοντας πείρα τῶν πραγμάτων, μὲ τίς σωστές του ἀποφάσεις ἔλαυε τοὺς ἐχθροὺς ὁλοσχερῶς κατανικᾶ. Διοικεῖ δὲ τὴν ὀνομαστή γιὰ τοὺς ἄνδρες τῆς Πελοποννήσου ἔχοντας ἀποδειχθεῖ ἀληθινὰ σωτήρας ἢ πατέρας καί, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ θεμέλια ἀνέγειρε αὐτὸ τὸν ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Λόγου τοῦ πατρὸς Θεοῦ ποὺ ἔχει δημιουργήσει τὰ πάντα, (προστάτευσε) τὸν ὄμιλο τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν, καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ βρέφος εἶχε ἐπιδείξει ἀγάπη γιὰ τὸν πατέρα του, μπροστὰ στίς πύλες τῆς ἐκκλησίας ζωγράφισε τὸ βασιλικὸ ζεύγος τῶν γονέων του. (Θεωροῦσε) ὅτι πρέπει νὰ ἀπονέμει μέγιστο σεβασμὸ στοὺς γονεῖς ὅπως καὶ στὸν Θεὸ καὶ νὰ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον».

Ὅπως παρατηροῦμε στὸ πρωτότυπο κείμενο, ἀλλὰ καὶ στὴν μεταγραφή του, στὸν ἕκτο στίχο ἀπὸ τὸ τέλος, ἔχει καταστραφεῖ μία λέξη, ἢ ὁποία ἀναφέρεται στοὺς μοναχοὺς τοῦ ναοῦ: [...σε] *χρηστῶν ἀγέλην μονοτρόπων*. Ἡ ἐλλείπουσα λέξη, κατὰ τὸν Ἀγαμέμνονα Τσελίκι, πρέπει νὰ εἶχε τὴν ἔννοια τῆς προστασίας τῶν μοναχῶν καὶ γι' αὐτὸ ὁ στίχος μεταφράζεται ὡς ἑξῆς: «(προστάτευσε) τὸν ὄμιλο τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν».

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, ποὺ ἀποτελοῦσε ἓναν ὕμνο γιὰ τίς προσωπικότητες τοῦ Μανουήλ καὶ τῆς γενναίας, ὅπως ἐξαίρεται καὶ στὸ στιχοῦργημα, μητέρας του⁴⁵⁸, προκύπτει ὅτι ὁ Μανουήλ πῆρε τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀπεικόνισης τοῦ πατέρα του Ἰωάννη ς' Καντακουζηνοῦ καὶ

458. MILLET, *Inscriptions byzantines*, σ. 143-146· NICOL, *The Family of Kantakouzenos*, σ. 104-108.

τῆς μητέρας του Ειρήνης στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ μάλιστα τοῦ φιλοπάτορος Μανουήλ⁴⁵⁹ θὰ πρέπει νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν παρουσία τῶν γονέων του στὸν Μυστρά κατὰ τὰ ἔτη 1361-1363⁴⁶⁰. Τὸ κείμενο τοῦ στιχουργήματος ποὺ προστέθηκε ἀνάμεσα στὶς ἀπεικονίσεις πρέπει νὰ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς, γιατί ἀναφέρει τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μανουήλ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῶν γονιῶν του σὲ τρίτο πρόσωπο, ἀλλὰ καὶ γιατί ἐξαίρει ἐπίσης τὶς ἀρετὲς τοῦ Μανουήλ. Ἀπὸ τοὺς στίχους ὅμως καὶ τὸνδε σηκὸν ἀνεγείρας ἐκ βάθρων / τῷ παντοποιῷ τοῦ Θεοῦ πατὴρς Λόγῳ, προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἀναφέρεται οὔτε ὡς ναὸς τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότη οὔτε ὡς ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας. Βεβαίως, στὴν εἰκονογραφία ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται μὲ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ· πρόκειται ὅμως γιὰ θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν διατυπωθεῖ διαφορετικὲς ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις⁴⁶¹. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «Λόγος τοῦ Θεοῦ», μέσῳ τῶν πατερικῶν κειμένων, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ Λόγου καὶ τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ συχνὰ ταυτίζεται ὡς ἡ δημιουργικὴ ἀρχὴ τοῦ παντός καὶ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ⁴⁶². Συνεπῶς εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ τεκμηριωθεῖ ἂν ὁ ἀνεγερθεὶς ναὸς, ἀφιερωμένος στὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ, ὀνομαζόταν Χριστὸς Ζωοδότης ἢ Ἀγία Σοφία. Θὰ μπορούσε μάλιστα τὸ ὄνομα Χριστὸς Ζωοδότης νὰ ὀφείλεται στὸ ὄνομα μιᾶς

459. Ἐνδέκατος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. MILLET, *Inscriptions byzantines*, σ. 143).

460. NICOL, *The Family of Kantakouzenos*, σ. 107.

461. «Λόγος: Τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τῆς παραστάσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ», ΘΗΕ, 8, στ. 340-341.

462. Παρατίθενται ἐνδεικτικὰ ὀρισμένες ἀναφορές: 1) «Ὁ λόγος ἔχων καθ' ἑαυτὸν οἰκείαν ὑπόστασιν πάνυ θείαν καὶ νοεράν, ἰδίως μὲν ὑφειστώσαν, ἰδίως δ' αὖ πάλιν ἐνεργοῦσαν, αἰλὸν τε οὔσαν καὶ ἀσώματον, καὶ κατὰ πάντα τῇ τοῦ πρώτου ἀγεννήτου καὶ μόνου Θεοῦ φύσει παρωμοιωμένην, τοὺς τῶν γεννητῶν ἀπάντων λόγους, καὶ τὰς τῶν ὀρωμένων ἀσωμάτους τε καὶ ἀοράτους ιδέας ἐν αὐτῇ φέρουσιν. Διὸ καὶ σοφίαν αὐτήν, καὶ Θεὸν Λόγον οἱ θεῖοι χρησιμοὶ προσαγορεύουσιν» (ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Εὐαγγελικαὶ Ἀποδείξεις*, PG, 22, 377B). 2) «Ὡς γὰρ Θεὸν φαμέν, καὶ Υἱὸν τὸν Λόγον αὐτοῦ, καὶ Πνεῦμα Ἅγιον, ἐνούμενα μὲν κατὰ δύναμιν, τὸν Πατέρα, τὸν Υἱόν, τὸ Πνεῦμα, ὅτι Νοῦς, Λόγος, Σοφία, Υἱὸς τοῦ Πατρὸς, καὶ ἀπόρροια, ὡς φῶς ἀπὸ πυρός, τὸ Πνεῦμα» (ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Πρεσβεΐα περὶ Χριστιανῶν*, PG, 6, 945B). 3) «Ὁ γὰρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων Λόγος οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ προφορικός, σοφία δὲ καὶ χρηστότης φανερωτάτη τοῦ Θεοῦ, δύναμις τε αὐτοῦ παγκρατὴς καὶ τῷ ὄντι θεία· οὐδὲ τοῖς μὴ ὁμολογοῦσιν ἀκατανόητος, θέλημα παντοκρατορικόν» (ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, *Στρωματεῖς*, PG, 9, 16B).

φορητής εικόνας. Τὸ ἐπιχείρημα μάλιστα τῆς εἰκονογράφησης τῆς κόγχης μὲ τὸν Χριστό, καὶ ὅχι μὲ τὴν Θεοτόκο, θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐξίσου καλὰ γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἐπιλογή τοῦ ὀνόματος τῆς Ἀγίας Σοφίας. Σὲ κάθε περίπτωση πρόκειται γιὰ ἕναν ναὸ μὲ ἔντονη τὴν προσωπικὴ σφραγίδα ὅχι μόνον τοῦ κτήτορα καὶ τῆς συζύγου του, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Στὴν συνέχεια τοῦ κειμένου, τὸ ἐλλείπον ρῆμα, ποὺ ἀναφέρεται στὴν προστασία τοῦ ὁμίλου τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρεται στὴν στέγασή τους, γιατί αὐτὴ εἶναι δεδομένη μαζὶ μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ καθολικοῦ. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ ναοὶ τοῦ βυζαντινοῦ Μυστρᾶ, πλὴν τῆς Μητρόπολης καὶ τοῦ κοιμητηριακοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελίστριας, ἀνήκουν σὲ μονές. Πιὸ συγκεκριμένα πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὸ κείμενό μας ἡ οἰκοδόμηση τῆς μονῆς διακρίνεται σὲ τρία στάδια: πρῶτα ἡ ἐκ θεμελίων ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, ὕστερα ἡ «προστασία» τῶν μοναχῶν καί, τέλος, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους στὸν ναό, ποὺ συνηγορεῖ γιὰ τὴν χρῆση του ὡς ἀνακτορικοῦ παρεκκλησίου. Εἶναι εὐλόγο τὸ ἐρώτημα γιατί στὸ κείμενο διαχωρίζεται κατὰ τὴν ἵδρυση μιᾶς μονῆς πρῶτα ἡ κατασκευὴ τοῦ καθολικοῦ καὶ μετὰ τὸ προφάγες, δηλαδὴ ἡ κατασκευὴ τῶν μοναστικῶν κτισμάτων, ἐνῶ στὸ τέλος ἀναφέρεται τὸ οὐσιαστικὸ γεγονός, δηλαδὴ ἡ ἀπεικόνιση τῶν προσώπων γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γραφεῖ τὸ κείμενο. Κατὰ τὴν γνώμη μας ἡ ἔννοια τῆς προστασίας δὲν σημαίνει τὴν ἀνέγερση τῶν μοναστικῶν κτισμάτων, ἀλλὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν μοναχῶν. Οἱ πληροφορίες τοῦ κειμένου φαίνεται νὰ συνδέονται μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ σιγιλλίου ποὺ θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἡ ἐγκατάσταση τῆς ἀνδρικῆς μονῆς τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότου συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀπεξάρτησή της ἀπὸ τὴν Μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Μὲ δυσκολία μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας, στὴν ὁποία οἱ γυναῖκες εἰσέρχονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν τέλεση ὀρισμένων τελετῶν, ἑορτῶν καὶ μόνον καθ' ὅλες τὶς ἡμέρες τῶν ἑορτῶν τῆς Παναγίας, μπορούσε ταυτοχρόνως νὰ εἶναι καὶ ἀνακτορικὸ παρεκκλήσιο⁴⁶³. Ἄν πάλι ἡ μονὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας λειτουργοῦσε, κατὰ περίεργο τρόπο, καὶ τόσο ὡς μονὴ ὅσο καὶ ὡς ἀνακτορικὸ παρεκκλήσιο, θὰ ἦταν τουλάχιστον προκλητικό, γιὰ τὴν τήρηση τῶν τοπικῶν πολιτικῶν ἰσορροπιῶν, ἡ μονὴ τῶν ἀνακτόρων

463. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἀγία Σοφία Μυστρᾶ, σ. 184.

νὰ ἀπεξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν Μητρόπολη τοῦ δεσποτάτου. Πρόκειται γιὰ ἓνα προνόμιο ποὺ δὲν ζητήθηκε καὶ δὲν ἀποκτήθηκε ἀπὸ καμιά ἄλλη σημαίνουσα μονὴ τοῦ Μυστρᾶ, πλὴν τῆς ἐπίσης μεγάλης μονῆς, τῆς μετέπειτα Παντανάσσης, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸ «τυχαίνει» νὰ φέρει πολλὰ δομικὰ καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Δύση.

Ὑπενθυμίζουμε τὴν μαρτυρία τοῦ Σφραντζῆ⁴⁶⁴ ὅτι τὸν Νοέμβριο τοῦ 1429 ἡ Μαγδαληνὴ-Θεοδώρα Τόκκο πέθανε στὸ κάστρο τοῦ St. Omer, ἐνάμιση χρόνο μετὰ τὸν γάμο της μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο· ἐνταφιάστηκε προσωρινὰ στὴν Γλαρέντζα καὶ στὴν συνέχεια τὸ λείψανό της μεταφέρθηκε στὴν μονὴ Ζωοδότου στὸν Μυστρά. Στὴν ἴδια μονὴ ἐνταφιάστηκε τὸ 1433 καὶ ἡ Κλεόπα Μαλατέστα, σύζυγος τοῦ Θεόδωρου Β'. Ὅπως τὸ θέλει καὶ ἡ παράδοση, οἱ ἐνταφιασμοὶ τῆς Θεοδώρας Τόκκο καὶ τῆς Κλεόπας Μαλατέστα ὄντως ἔχουν γίνει στὴν μονὴ Ζωοδότου, ποὺ μετέπειτα, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀφιερώθηκε καὶ στὴν Παναγία Παντάνασσα⁴⁶⁵.

Ὁ Μ. Χατζηδάκης ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἐνταφιασμὸς τῶν συζύγων τῶν δύο δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ ἔγιναν στὴν Ἁγία Σοφία, γιὰ τὸν καμπαναριὸ τῆς ἐντοπίστηκαν μικροὶ τετράγωνοι χώροι ἐνταφιασμοῦ⁴⁶⁶. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὸ ἀνακτορικὸ παρεκκλήσιο προσφέρεται ὡς χώρος ἐνταφιασμοῦ τῶν οἰκογενειῶν τῶν δεσποτῶν τουλάχιστον ἐπὶ ἓναν αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ὅτι στοὺς περιβόλους τῶν μονῶν, τόσο τῆς Παντανάσσης ὅσο καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, παρόλο ποὺ δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ συστηματικὰ, ἔχουν βρεθεῖ πολλές ταφές⁴⁶⁷.

464. ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν*, XX, 9.

465. Αὐτόθι, XXI, 12.

466. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστρὰς Β'*, σ. 69.

467. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς χρήσης καὶ τῶν δύο ὀνομάτων τῆς μονῆς εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Buchon, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν Μυστρά γύρω στὸ 1842 (βλ. σ. 166) καί, γοητευμένος ἀπὸ τὴν διήγηση τοῦ Σφραντζῆ γιὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τῆς Θεοδώρας Τόκκο καὶ τῆς Κλεόπας Μαλατέστα, ἀναζητεῖ τοὺς τάφους τοὺς στὴν μονὴ Ζωοδότου ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῶν μοναστικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς «Παντανάσσης», τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸ μόνον εἶχε ἤδη ἀποκατασταθεῖ. Ἀποχωρεῖ ἀπογοητευμένος, γιὰ τὸν ντόπιοι τὸν διαβεβαιώνουν ὅτι οἱ τάφοι βρίσκονται ἐκεῖ ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ περιβόλου (BUCHON, *Le livre de la conquête*, σ. LIII-LIV). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸν νάρθηκα βρίσκονται δύο ἀρκοσόλια ποὺ κατὰ καιροὺς θὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ ταφές καὶ ὅτι στὴν βάση τοῦ

Εἶναι ὥστόσο χρήσιμο νὰ ἐπανεξετασθοῦν τὰ ἱστορικὰ δεδομένα ποὺ ἀναφέρονται στὴν δημιουργία τῆς μονῆς Ζωοδότου. Ἀναφερόμαστε στὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1365, «τὸ ἐπὶ σταυροπηγίῳ πατριαρχικῷ περὶ τὴν Πελοπόννησον ἐν τῷ Μιζιθρῷ τῷ ἀνεγερθέντι παρὰ τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ»⁴⁶⁸. Κρίνεται σκόπιμο στὴν παρούσα μελέτη νὰ μὴν ἀπομονωθοῦν οἱ ἐνδιαφέρουσες ἀναφορές, ἀλλὰ νὰ παρατεθεῖ τὸ σύνολο τοῦ κειμένου τοῦ σιγιλλίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ συναχθοῦν διάφορα συμπεράσματα:

+ Φθάνει δὴπου καὶ τοῦτο τοῖς ἱεροῖς κανόσι πάλαι προτεθεσπισμένον, τὸ ἐξεῖναι δηλαδὴ τοῖς βουλομένοις φροντιστήρια καὶ θεῖους οἴκους ἀνεγείρειν ἐπὶ τῶν ἐκασταχοῦ μητροπόλεων, καὶ τούτους μὴ ὑπάγειν τῇ ἐπικρατείᾳ τῶν ἐν αὐτοῖς προέδρων, ἀλλ' ἀξιοῦν τελεῖν αὐτοὺς ὑπὸ τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ διὰ τῶν κατ' ἔθος γινομένων ἐν αὐτοῖς σταυροπηγίων, καὶ μηδαμὴ τοὺς τῶν πόλεων μητροπολίτας καὶ προέδρους μνημὴν ἔχειν τοῦ ὀνόματος αὐτῶν ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις ταῖς ἐν αὐτοῖς δὴπου τοῖς ναοῖς καὶ τοῖς φροντιστηρίοις γινομέναις. Καὶ γοῦν ἀρχαίου ὄντος τούτου δὴ τοῦ ἔθους καὶ κανονικοῦ, δόξαν ἤδη καὶ τῷ περιποθῆτῳ αὐταδέλφῳ τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου μου αὐτοκράτορος, πανευτυχεστάτῳ δεσπότη κυρῷ Μανουὴλ τῷ Καντακουζηνῷ, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἡγαπημένῳ καὶ ποθεινοτάτῳ υἱῷ τῆς ἡμῶν μετριότητος, ἐκ βάθρων ἀνεγείρει θεῖον καὶ σεβαστὸν ναὸν ἐν τῇ κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀγιωτάτῃ μητροπόλει Λακεδαιμονίας περὶ τὴν ἐκεῖ πόλιν τὴν Μιζιθρᾶν, εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ζωοδότου, ἔπειτα τοῦτον ἀποκαταστήσαι καὶ εἰς ἀνδρῶν μονύδριον, μὴ μέντοι ὑποκεῖσθαι τῇ ρηθείσῃ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει Λακεδαιμονίας, ἀλλ' εἶναι πατριαρχικόν, καὶ μνημονεύεσθαι τὸν κατὰ καιρὸν τοὺς τοῦ ναοῦ οἶακας ἰθύνοντα οἰκουμενικὸν πατριάρχην, διδόναι τε ἐτησίως καὶ πρὸς τὸν διέποντα τὰ κατὰ τὴν Πελοπόννησον πατριαρχικὰ ἐξαρχικὰ δίκαια ὑπὲρ τοῦ συνήθους κανονικοῦ φλωρίνου, κάντεῦθεν ἐδέησε προβῆναι ἐπὶ τοῦτο γράμμα σιγιλλιῶδες τῆς ἡμῶν μετριότητος τοῖς ἐνασκουμένοις τῷδε τῷ μονυδρίῳ, ὥστε εἶναι τοῦτο κατὰ τὸ διηνεκὲς εἰς τοὺς ἐξῆς χρόνους πατριαρχικόν. Ἡ μετριότης ἡμῶν ἀπολύουσα τὸ παρὸν σιγιλλιῶδες γράμμα παρακελεύεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι, εἶναι καὶ εὐρίσκεσθαι τοῦτο δὴ τὸ μονύδριον καθ' ἑαυτό, ὡς πατριαρχικόν, κατὰ τὴν

καμπαναριοῦ ὑπάρχει ἄλλο ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἀρκοσόλιο τοῦ Καβρατζάκη (Εἰκ. 131α, 131β, 108β, 161α, 162α, 162β), ἐνῶ ὁ περίβολος πάνω ἀπὸ τὸ καθολικὸ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ.

468. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta et diplomata*, I, σ. 472-474.

βούλησιν τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη, καὶ μηδαμῶς ἔχειν ἥντινουν ἀνάκρισιν παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς προεδρεύειν λαχόντων τῆς ἀγιωτάτης ταύτης μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, μήτε μὴν τινὰ τῶν τοῦ κλήρου ταύτης εἰσέρχεσθαι εἰς αὐτὸ καὶ ἀπαιτεῖν οἶακα ἢ τινὰς ἀπαιτήσεις καὶ ζημιοῦν αὐτό, οὐ μὴν ἄλλ' οὐδὲ τοὺς διέποντας τὰ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ πατριαρχικὰ ἐξαρχικὰ δίκαια ποιεῖν καταμονὴν ἑαυτῶν ἐν τῷδε τῷ μονυδρίῳ καὶ κατατρίβειν αὐτόθι, ἀλλὰ τοῦτο μόνον λαμβάνειν ἐξ αὐτοῦ τὸ ἐπέτειον κανονικόν, τὸ ἐν δηλονότι φλωρῖν, ὀφειλομένως ἐνεργουμένου καὶ ἀποδιδομένου τοῦ πατριαρχικοῦ μνημοσύνου ἐν τῷ αὐτῷ μονυδρίῳ, τὰς γε μὴν διορθώσεις τῶν ψυχικῶν σφαλμάτων ποιεῖτω ὁ εὐρισκόμενος κατὰ καιροὺς ἑξαρχος, καὶ διορθούσθω κανονικῶς, πλὴν μὴ λαβῇ τι ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἀνακρίσεως σχῶν προχωρεῖτω εἰς τὸ κατατρίβειν καὶ ζημιοῦν τὸ μονύδριον, ἀλλὰ ποιεῖτω τὴν διόρθωσιν, ὡς εἴρηται, τῶν ψυχικῶν σφαλμάτων ἄνευ ζημίας καὶ κατατριβῆς τινός. εἰς γὰρ τὴν περὶ τούτου δήλωσιν ἀπολέλυται τὸ παρὸν σιγιλλιῶδες γράμμα τῷ διαληφθέντι μονυδρίῳ τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ τοῦ ζωοδότου ἐπὶ τῷ προσεῖναι εἰς διηνεκὴ τὴν ἀσφάλειαν + Μηνὶ ἰουνίῳ ἰνδ. γ'.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγονται τὰ ἑξῆς:

Πρῶτον, τεκμηριώνεται μέσῳ ἑνὸς σιγιλλίου καὶ ὅχι μέσῳ μιᾶς ἐπιγραφῆς τοῦ χορηγοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι συνήθως ὁ συντάκτης τῶν ἀφιερωτικῶν ἐπιγραφῶν, ὅτι ὁ δεσπότης Μανουὴλ ἔκτισε ἐκ βάθρων ναὸ στὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου, τὸν ὁποῖο στὴν συνέχεια ἀποκατέστησε καὶ εἰς ἀνδρῶν μονύδριον.

Δεύτερον, ἡ «ἀποκατασταθεῖσα» μονὴ μετὰ τὸ παρὸν σιγίλλιον ἀπεξαρτήθηκε ἀπὸ τὴν Μητρόπολη Λακεδαιμονίας ὅχι μόνον γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὅλα τὰ προνόμια μιᾶς σταυροπηγιακῆς μονῆς, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ ἀποκλείσει τὴν ὁποιαδήποτε παρέμβαση τῆς τοπικῆς Μητρόπολης ἐπ' αὐτῆς, ὅπως ρητῶς περιγράφεται στὸ κείμενο τοῦ σιγιλλίου.

Τρίτον, ἡ ἴδρυση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνὸ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1365, ἐνῷ ἡ ἀποκατάστασή του σὲ ἀνδρῶα μονὴ εἶχε ἐπίσης ὁλοκληρωθεῖ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1365, ὅταν ἐκδόθηκε τὸ σιγίλλιο. Μετὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ νὰ καταστήσει τὴν μονὴ σταυροπηγιακὴ συνδέουμε τὴν φράση τοῦ στιχουργήματος ποὺ ἀναφέρεται στοὺς μοναχοὺς: [...σε] *χρηστῶν ἀγέλην μονοτρόπων*. Δηλαδή, καὶ πάντα σύμφωνα μετὰ τὴν πρόταση τοῦ Ἀ. Τσελίκου, (προστάτευσε) τὸν ὁμίλο τῶν εὐσεβῶν μοναχῶν. Κατόπιν αὐτῶν πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ βεβαίως ἂν πράγματι ἡ Ἁγία Σοφία ὑπῆρξε ποτὲ σταυροπηγιακὴ μονή.

Ἐπισημαίνεται ἐπίσης ὅτι, παρὰ τὸ ἐλλεῖπον ρῆμα στὴν ἐπιγραφή τῆς Ἀγίας Σοφίας ποὺ καταλήγει στὴν συλλαβὴ -σε, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν «ἀγέλην τῶν χρηστῶν μονοτρόπων», τὰ ρήματα τόσο στὸ στιχούργημα ὅσο καὶ στὸ σιγίλλιο, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στὴν μοναστική κοινότητα τῆς μονῆς τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότου, ἐμπεριέχουν τὴν ἔννοια τῆς παρασχεθείσης προστασίας ἀπὸ τὸν δεσπότη (*προστάτευ-σε*) στὸ στιχούργημα καὶ (*ἀποκαταστήσαι*) στὸ σιγίλλιο.

Κατὰ τὴν γνώμη μας, ὁ Μανουὴλ δώρισε στὸν Μυστρὰ τρία συγγενῆ ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἀφιερωμένα στὸν Χριστό: πρῶτα τὴν Ἀγία Σοφία, μετὰ τὴν μονὴ Ζωοδότου καὶ τέλος τὴν Περίβλεπτο⁴⁶⁹. Ἡ Ἀγία Σοφία καὶ ἡ Περίβλεπτος εἶναι δικιόνιοι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι, σχεδὸν πανομοιότυποι, ναοί, ἐνῶ ὁ Ζωοδότης, ἡ μετέπειτα Παντάνασσα, ἔχει ἄλλες προδιαγραφές. Στὴν Ἀγία Σοφία τὸ δεσποτικὸ ζεύγος ἔχει ἄμεση καὶ ἴσως ἀποκλειστικὴ πρόσβαση ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, διότι πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ τῶν ἀνακτόρων, ποὺ λειτουργήσε πρὶν ἢ καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν χρῆση τῆς καὶ ὡς μονῆ. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν συγκεκριμένο ναὸ δὲν ὑπάρχει εἰδικὸς χώρος γιὰ τὴν παρακολούθηση τῆς λειτουργίας ἀπὸ τὸ δεσποτικὸ ζεύγος. Ἀντιθέτως, στὴν ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα Περίβλεπτο, τὸ δεσποτικὸ ζεύγος χρησιμοποιοῦσε, γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ πρόσβασή του στὸ ὑπερῶο τοῦ καθολικοῦ, πλάγια μικρὴ θύρα ἀνοιγμένη στὸ τεῖχος, ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κύρια πύλη τοῦ μοναστηριοῦ (Εἰκ. 4.12, 26γ, 27). Στὴν μονὴ Ζωοδότου, μετέπειτα Παντάνασσα, συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Ἡ ἀποκλειστικὴ πρόσβαση τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους στὸν ὄροφο τοῦ νάρθηκα, ποὺ διαμορφώθηκε στὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ναοῦ, ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ τὴν μικρὴ πυλίδα στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μοναστηριακοῦ περιβόλου, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὰ ἀνάκτορα ἀπευθείας μὲ δρομίσκο ποὺ παρακάμπτει τὸν κύριο ὁδικὸ ἴστό τοῦ οἰκισμοῦ (Εἰκ. 101, 102, 137), ὥστε τὸ ζεύγος τῶν δεσποτῶν νὰ μὴν συμφύρεται μὲ τὸ

469. Στὸν Μυστρὰ ἀπὸ τοὺς ὀκτῶ βυζαντινοὺς ναοὺς οἱ τέσσερις εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν Παναγία: Ὁδηγήτρια, Περίβλεπτος, Εὐαγγελίστρια, Παντάνασσα. Δὲν εἶναι περίεργο νὰ ὑπάρχουν καὶ δύο ναοὶ ἀφιερωμένοι στὸν Χριστὸ-Λόγο τοῦ Θεοῦ μὲ διάφορες ὀνομασίες, πολλὲς φορὲς καθοριζόμενες καὶ ἀπὸ φορητὲς εἰκόνες ποὺ φυλάσσονταν ἐντὸς τῶν ναῶν, π.χ. Χριστὸς Ζωοδότης, Παντεπόπτης, Παντοκράτωρ, ἀλλὰ καὶ Ἀγία Σοφία τοῦ Θεοῦ.

ἐκκλησιαζόμενο κοινό. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1365 ἀνοίχθηκε ἡ κλίμακα στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νάρθηκα χωρὶς νὰ εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του (Εἰκ. 136β). Ἡ εἴσοδος αὐτὴ ἐξασφάλιζε ταυτοχρόνως καὶ πρωτίστως μέσα ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ νάρθηκα τὴν πρόσβαση στὸ καμπαναριό.

Ἀπὸ τὴν τεκμηρίωση τῶν τριῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς Παντανάσσης προκύπτει ὅτι ἔργο τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ δὲν εἶναι μόνον ἡ Ἁγία Σοφία καὶ ἡ Περίβλεπτος, ἀλλὰ καὶ ἡ Παντάνασσα κατὰ τὴν πρώτη καὶ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ τῆς φάση.

Στὸ σιγίλλιο ἀναφέρεται σαφῶς ὅτι ὁ Μανουὴλ πρῶτα ἀνήγειρε «ἐκ βάθρων [...] θεῖον καὶ σεβαστὸν ναὸν» καὶ «ἔπειτα τοῦτον ἀποκαταστήσαι καὶ εἰς ἀνδρῶν μονύδριον». Ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης στὴν σημερινή μορφή του εἶναι πολὺ μεγαλύτερος καὶ ἐπιβλητικότερος ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία· κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση του ὅμως, ποὺ πρέπει νὰ συμπίπτει μὲ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Ἁγίας Σοφίας πρὶν ἀπὸ τὸ 1355, ἦταν αἰσθητὰ μικρότερος (Εἰκ. 175α, 175β). Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ μετέπειτα ἀποκατάστασή του σὲ μονύδριο ἀνδρῶν δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ ἀλλὰ κυρίως μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς μοναστικῆς κοινότητος ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἢ μετεγκαταστάθηκε ἐκεῖ. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διατυπώσει ὑπόθεση ἐργασίας ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Μ. Χατζηδάκη, ποὺ θεώρησε ὅτι ἡ Ἁγία Σοφία ἦταν ἡ μονὴ Ζωοδότου. Ἡ χρονικὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μανουὴλ ζωγράφισε στὴν Ἁγία Σοφία τὰ πορτρέτα τῶν γονέων του δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ περίοδος τῆς παραμονῆς τους στὸν Μυστρά (1361-1363). Τότε οἱ μοναχοί, περιγράφοντας γεγονότα, συνέταξαν τὸν ὕμνο τῶν Καντακουζηνῶν δίκην εὐχαριστίας γιὰ τὴν μεταφορὰ τῆς μοναστηριακῆς κοινότητος ποὺ ἀπεκατεστάθη στὴν μονὴ Ζωοδότου, ὅπως ἀναφέρει τὸ σιγίλλιο τὸ 1365. Ἐνωρίτερα ὅμως πρέπει νὰ εἶχε ἤδη μετατραπεί τὸ καθολικὸ σὲ ἀνακτορικὸ παρεκκλήσιο, δηλαδὴ ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Ἰσαβέλλας στὸν Μυστρά, ἀλλὰ καὶ κάποια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1365. Ἴσως τότε ποὺ ἡ Ἰσαβέλλα προσέθεσε τὸ νοτιοανατολικὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Σοφίας ὡς ἀφιέρωμα στὴν Παναγία γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἀπογόνους, χωρὶς πλέον νὰ τίθεται πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν ἐλεύθερη πρόσβασή της στὸν ναὸ καὶ τὸ παρεκκλήσιό της⁴⁷⁰. Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ

470. EMMANOYHΛ, Ἁγία Σοφία Μυστρά, σ. 183-184.

ἐξετάζουμε, στις ἀνδρῶες μονές εἶναι δεδομένη ἡ ἀπαγόρευση τῆς πρόσβασης γυναικῶν, μὲ ἐξαίρεση ὁρισμένες ἡμέρες τοῦ χρόνου. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι αὐτὴ ποὺ μετετράπη σὲ ἀνδρῶο μοναστήρι, θὰ σημαίνει τὴν κατάργησή της ὡς παρεκκλησίου τῶν ἀνακτόρων. Συνεξετάζοντας τὰ συμπεράσματά μας ἀπὸ τὸ στιχούργημα τῆς Ἁγίας Σοφίας μὲ τὸ σιγίλλιο τοῦ 1365, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μονὴ Ζωοδότου καθίσταται σταυροπηγιακὴ καὶ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μανουὴλ τὴν «ἀποκατέστησε εἰς ἀνδρῶν μονύδριον», θεωροῦμε ὅτι ἡ μονὴ Ζωοδότου δὲν εἶναι ἡ Ἁγία Σοφία, ἀλλὰ, ὅπως παραδίδεται, εἶναι ἡ Παντάνασσα.

Ἡ περίοδος τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ παραμονῆς του στὸν Μυστρά εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἀνέγερσης τῆς Περιβλέπτου, μὲ τὴν παρουσία συνεργείων, ἔμπειρων στὴν δυτικὴ οἰκοδομικὴ τεχνικὴ καὶ ὑπεύθυνων γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πύργου. Τὸ πιθανότερο μάλιστα εἶναι τὸ τμῆμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Περιβλέπτου, ποὺ ἀποδόθηκε πρόσφατα στὶς ἡσυχαστικὲς ἀρχές τοῦ Ἰωάννη ς' ἢ μοναχοῦ Ἰωάσαφ, νὰ ὀφείλεται στὴν ἀφίξη καὶ στὴν παραμονή του στὸν Μυστρά κατὰ τὴν συγκεκριμένη αὐτὴ περίοδο⁴⁷¹. Τὸ ἴδιο συνεργεῖο, ἐκείνη τὴν περίοδο, προσέθεσε τὸ καμπαναριό καὶ τὰ δυτικόμορφα διακοσμητικὰ μέλη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Παντανάσσης. Ταυτοχρόνως, εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἐργασιῶν τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης τῆς μονῆς, μὲ τὴν προσθήκη τοῦ δυτικόμορφου κωδωνοστασίου καὶ τοῦ ὀρόφου στὸν νάρθηκα, ἀπὸ ὅπου τὸ δεσποτικὸ ζεῦγος παρακολουθοῦσε τὴν θεία λειτουργία (Εἰκ. 194α, 194β, 194γ, 195α, 195β). Τὸ 1365, ὅταν ἀπολύεται τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο, εἶχε συντελεστεῖ ἡ ἀναβάθμιση τοῦ ναοῦ σὲ καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ εἶχε μεταφερθεῖ ἡ μοναστικὴ κοινότητα ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία στὴν Παντάνασσα. Σύμφωνα μὲ τὸ σιγίλλιο, τὸ μονύδριο ἔπαψε νὰ ὑπόκειται στοὺς κανόνες τῆς Μητρόπολης Λακεδαιμονίας καὶ ἐγίνε πατριαρχικόν, «κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη». Ἡ ἀπεξάρτηση τῆς μονῆς ἀπὸ

471. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα Περιβλέπτου. Ἡ συγγραφέας στὸ ἄρθρο αὐτό, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον ἢ συνύπαρξη τοῦ χριστολογικοῦ καὶ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου νὰ ὀφείλεται στὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ καὶ στὸν Χριστὸ καὶ στὴν Παναγία, διακρίνει τὸν ἡσυχαστικὸ χαρακτήρα στὴν ἐπιλογὴ καὶ στὴν διάταξη τῶν σκηνῶν τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ τὴν ἀποδίδει σὲ πιθανὴ παρέμβαση τοῦ Ἰωάννη ς' Καντακουζηνοῦ.

τὴν τοπικὴ μητρόπολη καὶ ἴσως ἀπὸ τὴν κοινωνία τοῦ Μυστρᾶ, καὶ ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο καὶ τὰ τεκταινόμενα στὴν Κωνσταντινούπολη κατ' αὐτὴ τὴν χρονικὴ στιγμὴ δὲν εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μας τυχαῖα γεγονότα, καὶ γι' αὐτὸ σκόπιμο εἶναι νὰ ἀναφερθοῦν διεξοδικά.

Πρόκειται γιὰ τὴν χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ νέος σουλτᾶνος Μουράτ ἔχει πλέον διεισδύσει ἀποφασιστικὰ στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη καὶ ἔχει καταστήσει τὸ Διδυμότειχο κέντρο τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Ὁθωμανῶν (1361). Ὁ Ἰωάννης Ε', ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς ἀδυναμίας τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπικέντρωσε τὶς προσπάθειές του γιὰ ἀναζήτηση βοήθειας στὰ κράτη τῆς βαλκανικῆς, ὅπου ὑπῆρχε ἰσχυρὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία μὲ σκοπὸ νὰ εὐαισθητοποιηθεῖ ὁ πάπας. Ὁ Ἰωάννης, φιλοδυτικὸς καὶ ἀπὸ καταγωγὴ καὶ ἀπὸ πεποίθηση, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του εἶχε στείλει ἓνα λεπτομερὲς σχέδιο συνεργασίας στὸν πάπα Ἰννοκέντιο ζ'. Τὸ 1365 ὁ βασιλιάς τῆς Κύπρου Πέτρος Α', ἐξάδελφος τῆς Ἰσαβέλλας, ἦταν ὑπέρμαχος ἑνὸς χριστιανικοῦ συνασπισμοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων, στὸν ὁποῖο συμμετεῖχε καὶ ὁ ἐξάδελφος τοῦ Ἰωάννη Ε' Ἀμεδαῖος ζ' τῆς Σαβοΐας. Τὴν ιδέα στηρίζαν πολλοὶ διαπρεπεῖς λατινόφιλοι στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Δημήτριος Κυδώνης. Ὁργανώθηκε σύναξη ἔξω ἀπὸ τὴν Ρώμη γιὰ σταυροφορία κατὰ τῶν ἀπιστῶν, ἡ ὁποία ἀπέτυχε⁴⁷². Ἐναν χρόνον ἀργότερα, τὸ 1366, ὁ Ἰωάννης Ε' μετέβη στὴν Βούδα, ὅπου ἔλαβαν χώρα διαπραγματεύσεις μὲ τὸν βασιλιά τῆς Οὐγγαρίας μὲ ἐκπροσώπους τοῦ πάπα γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν⁴⁷³. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐπετεύχθη καμιά συμφωνία, τὸ ἐπόμενο ἔτος ὁ τιτουλᾶριος Λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παῦλος ἔπεισε τὸν Ἰωάννη Ε' νὰ ἐπισκεφθεῖ ὁ ἴδιος τὸν πάπα. Ὁ κόμης τῆς Σαβοΐας Ἀμεδαῖος ζ', πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε', καὶ ὁ Λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παῦλος, μὲ τὴν στήριξη τοῦ λατινόφρονος Δημητρίου Κυδώνη, πού, ὅπως εἶδαμε, σύχναζε καὶ στὴν αὐλὴ τοῦ δεσποτάτου, ἐργάστηκαν γιὰ νὰ προετοιμάσουν τὸ ἔδαφος προκειμένου νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ τὸν κλῆρο ἡ σαφὴς πρόθεση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ δώσει ὑποσχέσεις καὶ τὴν ἀπαραίτητη ὁμολογία πίστεως στὸν πάπα, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν.

472. NICOL, *The Last Centuries*, σ. 265.

473. Αὐτόθι, σ. 266.

Ἡ ἀπεξάρτηση μιᾶς νεοσύστατης μονῆς στὸν Μυστρά ἀπὸ τὴν τοπικὴ Μητρόπολη καὶ ἡ σύνδεσή της μὲ τὸ πατριαρχεῖο τὸ 1365 εἶναι μιὰ πολιτικὴ κίνηση τοῦ Μανουῆλ πὺ συνδυάζεται μὲ τὰ γεγονότα πὺ ἀκολουθοῦν. Αὐτὴ τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1365, καὶ ἐνῶ ὁ πατριάρχης Φιλόθεος εἶχε διαδεχθεῖ τὸν πατριάρχη Καλλίνικο, στὸ σχέδιο τῆς ὀργάνωσης τῆς σταυροφορίας πὺ ἀναφέραμε, μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, πὺ στὸ μεταξὺ ἐγίνε πρωθυπουργὸς τοῦ Ἰωάννη Ε', περιελήφθη καὶ ἡ σημαντικὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Θράκη. Τὸ 1367, ὅταν ὀρίστηκε ἡ διαπραγμάτευση μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τοῦ πάπα στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ἀπέφυγε μὲν νὰ συμμετάσχει στὴν διαπραγμάτευση, δὲν ἐναντιώθηκε ὅμως στὸν ὀρισμὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάσαφ ἢ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ζ', πὺ ἦταν πεθερὸς τοῦ αὐτοκράτορα, ὡς ἐκπροσώπου τῆς ὀρθόδοξης πλευρᾶς. Στὸ τέλος αὐτῆς τῆς διαπραγμάτευσης ὁ Λατίνος πατριάρχης Παῦλος ἀναγκάστηκε νὰ συμφωνήσῃ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ συγκληθεῖ μιὰ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ ἡ συμφωνία ἐγίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ἄρχισε ἀμέσως νὰ στέλνει προσκλήσεις γιὰ τὴν σύνοδο. Οἱ πατριάρχες Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων συγκατένευσαν. Διορίστηκαν οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ κλήρου στὴν Κωνσταντινούπολη, πὺ θὰ μετέβαιναν στὴν Ἰταλία μαζί μὲ τὸν Ἀμεδαῖο ζ' τῆς Σαβοΐας, γιὰ νὰ ὑποβάλουν τὰ σέβη τους στὸν πάπα Οὐρβανὸ Ε'. «Ἡ προοπτικὴ μιᾶς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν ἐμπνευσμένης ἀπὸ θρησκευτικὰ καὶ ὄχι ἀπὸ πολιτικὰ κίνητρα δὲν εἶχε ποτὲ ἄλλοτε φανεῖ πὺ ἐλπιδοφόρα»⁴⁷⁴.

Ἡ συνάντηση πραγματοποιήθηκε τὸ 1369 καὶ κατὰ τὴν διάρκεια ἐπίσημης τελετῆς ὁ Ἰωάννης Ε' προσχώρησε στὸν καθολικισμό καὶ ὑπέγραψε τὶς ἀπαιτούμενες δεσμεύσεις. Στὴν συνέχεια μετέβη στὴν Βενετία, γιὰ νὰ διαπραγματευθεῖ τὴν πώληση τῆς Τενέδου καὶ τὴν ἐπιστροφή τῶν κοσμημάτων τοῦ στέμματος πὺ εἶχε ὑποθηκεύσει ἡ μητέρα του κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου μεταξὺ τῶν Ἀνδρονίκων. Ἡ παραμονὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' στὴν Βενετία κράτησε ἕως τὸ 1371 ἐξαιτίας κάποιων δανείων πὺ ὀφείλε νὰ ἐπιστρέψῃ⁴⁷⁵. Τὴν συγκέντρωση τοῦ

474. Αὐτόθι, σ. 265-268.

475. Αὐτόθι, σ. 270-273.

ἀπαιτούμενου ποσοῦ ἀνέλαβε ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσάνης, πού ἔσπευσε στὸν Μυστρά, ἀπὸ ὅπου ἐξασφάλισε ἓνα μέρος τῶν ὀφειλομένων χρημάτων. Τὰ χρήματα εἰσέπραξε λίγο ἀργότερα στὸν Μυστρά ὁ γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Παλαιολόγος, πού τότε ἦταν δεσπότης στὴν Θεσσαλονίκη, προκειμένου νὰ τὰ μεταφέρει στὴν Βενετία. Κατὰ τὴν σύντομη παραμονή του στὸν Μυστρά, ἡ Ἰσαβέλλα κατόρθωσε νὰ τὸν πείσει νὰ τῆς παραχωρήσει τὴν αὐλή τοῦ Συργῆ, πού κάποτε ἀνῆκε στὸν πατέρα της, παρόλο πού τουλάχιστον ἡ ἴδια πρέπει νὰ γνώριζε ὅτι θεσμικὰ αὐτὸ ἦταν πλέον ἀδύνατον⁴⁷⁶.

Ἀσχετα μὲ τὴν ἀποδοχή καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν διπλωματικῶν κινήσεων τοῦ Ἰωάννη Ε΄, ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀπὸ ὅσα ἐπακολούθησαν στὴν Βενετία καὶ ὅσα συνέβησαν στὴν αὐτοκρατορία, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη (1371), οἱ ἐνέργειές του κατὰ τὴν δεκαετία 1361-1371 σφράγισαν τὴν κεντρικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου. Παρ' ὅλες τὶς ἀρχικὲς διαμάχες μετὰ τὸν Ἰωάννη Ε΄ καὶ Μανουὴλ Καντακουζηνού, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ ζεύγους τῶν δεσποτῶν στὸν Μοριά εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένη κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνού, πού ἦταν ἀδελφὸς τῆς Ἑλένης Καντακουζηνῆς, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄, ἡ παιδιόθεν προσωπικὴ σχέση τῆς Ἰσαβέλλας μὲ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ὁ ρόλος τοῦ ζεύγους τῶν δεσποτῶν τοῦ Μυστρά στὴν διαδοχὴ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας τὸ 1364⁴⁷⁷ ἦταν ἐλάχιστον παράμετροι μπροστὰ στὴν εἰδικὴ συγκυρία πού δημιουργήθηκε στοὺς κόλπους τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας κατ' αὐτὴ τὴν δεκαετία (1361-1371).

Ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς δεκαετίας, πού καθόρισαν τὴν πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ πατριάρχη σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, εἶναι χρήσιμη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς πού εὐνόησε τὴν ἐφαρμογὴ της καὶ ἀπὸ τὸ δεσποτικὸ ζεῦγος στὸν Μυστρά, ἡ ὁποία εἶναι ἔκδηλη στὸ μεγάλο οἰκοδομικὸ ἔργο πού συντελέστηκε στὴν καστροπολιτεία αὐτὴ τὴν περίοδο.

476. Βλ. σ. 65· VOORDECKERS, *Un empereur palamite*, σ. 607, 612-613· LEMERLE, *Prostagma*· MANIATH-KOKKIN, «Ἀνδρικά» οἰκονομικὰ προνόμια, σ. 442-444.

477. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζινάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 55, 59-60.

Ἔτσι μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ὅταν ἕναν χρόνο μετά, τὸ 1368, ἡ Ἰσαβέλλα συναντήθηκε μὲ τὸν ἐξάδελφό της βασιλιά τῆς Κύπρου Πέτρο Α΄ στὴν Μεθώνη⁴⁷⁸, δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ὡς μοναδικὸ θέμα συζητήσεως τὰ προσωπικά της ὀφέλη, ὅπως τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Dardel, ὅταν μάλιστα ὁ Πέτρος ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Δύση γιὰ τὴν ὁργάνωση μιᾶς ἐπόμενης σταυροφορίας.

Ἡ συγκεκριμένη ὅμως χρονικὴ περίοδος (1361-1365) κατὰ τὴν ὁποία τοποθετοῦμε τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς Περιβλέπτου καὶ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τῆς μονῆς Παντανάσσης, στὸ καθολικὸ τῆς ὁποίας προστίθενται τὸ καμπαναριό, ὁ ὄροφος στὸν νάρθηκα καὶ τὰ δυτικόμερφα κοσμήματα στὴν ἀνατολική του πλευρά, προσφέρεται γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ὁ δεσπότης τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ μετατρέψῃ τὴν μονὴ Ζωοδότου, μετέπειτα Παντανάσσης, σὲ σταυροπηγιακὴ μονὴ καὶ νὰ τὴν ἐξαρτήσῃ ἀπὸ τὰ τεκταινόμενα στὴν Πρωτεύουσα. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα φέρουν ἀρκετὰ μορφολογικὰ καὶ διακοσμητικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ θυμίζουν τὴν Δύση θέτει ἀναπόδραστα τὸ ἐρώτημα τῆς ἰδεολογίας στὴν ἀρχιτεκτονική⁴⁷⁹. Ἡ χρονικὴ στιγμή ὅμως κατὰ τὴν ὁποία ἀπολύεται τὸ σιγίλλιο ἐξασφαλίζει στὸν δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ τὴν δυνατότητα νὰ συσφίξῃ τὶς σχέσεις του μὲ τὸ πατριαρχεῖο, νὰ τονίσῃ ὅτι ἡ φιλοδυτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐξαρχῆς ἀκολούθησε ὁ ἴδιος εἶναι ἡ ἴδια ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ αὐτοκράτορας μὲ τὴν ἀνοχὴ τοῦ πατριαρχείου καὶ ταυτοχρόνως νὰ κρατήσῃ τὶς κοινωνικὲς ἰσορροπίες στὸν τόπο ποὺ διοικοῦσε, στὸν ὁποῖο οἱ ἀντιδράσεις τόσο τῆς Μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ὅσο καὶ τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ, δὲν θὰ πρέπει νὰ διέφεραν ἀπὸ τὶς ἐπικρατοῦσες ἀθηνεωτικὲς τάσεις τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Πρωτεύουσας.

Τὰ πράγματα ὅμως λίγο ἀργότερα, τὸ 1371, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Πρωτεύουσα, θὰ ἀλλάξουν δραματικά: ἡ ὀθωμανικὴ ἐπέκταση εἶναι πλέον γεγονὸς ἀμετάκλητο, ἐνῶ παράλληλα σοβοῦν οἱ ἐνδοδυναστικὲς ἔριδες, στίς ὁποῖες κατὰ καιροὺς συμμετεῖχαν Τοῦρκοι, Γενουάτες καὶ Βενετοί, ποὺ θὰ διαρκέσουν ἕως τὸ τέλος τῆς δυστυχημένης βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ε΄ (1391).

Ὁ πρῶτος δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς πέθανε στὸν Μυστρὰ τὸ 1380, ἔχοντας ἀποκτήσῃ τὴν πλήρη ἀναγνώριση καὶ τὸν

478. Αὐτόθι, σ. 64.

479. Βλ. κεφ. 5: «Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἐξουσία. Τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας Λουζινιάν», σ. 262.

σεβασμὸ τοῦ λαοῦ του γιὰ τὸ πολλαπλὸ ἔργο του στὸ δεσποτάτο. Ἄν οἱ μαρμάρινες πλάκες μὲ τὰ μονογράμματά του προέρχονται πράγματι ἀπὸ τὸ ταφικὸ του μνημεῖο⁴⁸⁰ καὶ δεδομένου ὅτι οἱ διαστάσεις τους προσαρμόζονται ἀπολύτως στὶς διαστάσεις τοῦ ἀρκοσολίου στὴν βάση τοῦ καμπαναριοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σορὸς του ἐναποτέθηκε στὸ συγκεκριμένο προβεβλημένο σημεῖο. Δὲν θὰ ὑπῆρχε ἰδανικότερος χῶρος ἀπὸ αὐτόν, ὅπου διαμορφώνεται ἕνας ἐσωτερικὸς χῶρος προσκυνήματος-παρεκκλησίου πίσω ἀπὸ τὸ ἀρκοσόλιο (Εἰκ. 108β, 162α, 162β) γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ καὶ ἰδρυτῆ τῆς μονῆς Ζωοδότου, ποὺ ὁ ἴδιος μὲ γενναιοδωρία προίκισε ἐξασφαλίζοντάς της περισσὴ δύναμη.

Στὴν συνέχεια μεσολάβησε μιὰ σύντομη περίοδος (1380-1383/84), κατὰ τὴν ὁποία τὸ δεσποτάτο διοικήθηκε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μανουὴλ Ματθαῖο, ἀπὸ χρόνια ἐγκατεστημένο στὸν Μυστρά, καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη χρόνον ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ Ματθαίου Δημήτριο. Ἀπὸ τὸ 1381 καὶ μετὰ ἦταν κοντὰ τους καὶ ὁ γηραιὸς πατέρας καὶ παπποὺς τους Ἰωάννης ζ' Καντακουζηνός. Ἔτσι τὸ δεσποτάτο παρέμεινε ἀκόμη γιὰ ἕνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα στὰ χεῖρα τῶν Καντακουζηνῶν παρὰ τὴν βούληση τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου, ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸ ἔχει ὑπὸ τὸν ἑλεγχό του. Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Δημητρίου ἔφερε στὴν θέση τοῦ δεσπότη τοῦ Μυστρά τὸν τριτότοκο γιὸ τοῦ αὐτοκράτορα, τὸν Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο. Μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Παλαιολόγων στὸν Μυστρά καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς δυναστείας, ἀκολουθεῖ μιὰ περίοδος συνεχοῦς ἀστάθειας, ἀλλὰ καὶ συνεχῶν προσπαθειῶν ἀποτροπῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου, ποὺ διαρκῶς αὐξάνει. Ἡ προσέγγιση τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Δύση ἐπιχειρεῖται κυρίως μέσῳ τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν.

Οἱ βασιλεῖες τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425) καὶ τοῦ γιοῦ του Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου (1425-1448) χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀγωνιώδη προσπάθεια σύναψης συμμαχιῶν μὲ τὴν Δύση γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου, ποὺ γίνεται ὅλο καὶ πρὸ ἀπειλητικός. Ὁ Μυστράς καὶ κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο συνεχίζει νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἰδιαίτερης φροντίδας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἄν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναζητήσει μιὰ

480. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, Δύο ταφικὲς πλάκες. Ἐξάλλου δύο τμήματα ἀπὸ τὶς ταφικὲς πλάκες βρέθηκαν στὴν Παντάνασσα (ΖΗΣΙΟΥ, Ἐπιγραφαί. Α' Λακεδαίμονος, σ. 440-448).

περίοδο σχετικής ήρεμίας, αυτή ήταν ή περίοδος μιᾶς εικοσαετίας περίπου μετὰ τὴν μάχη τῆς Ἀγκύρας, τὸ 1402⁴⁸¹. Οἱ Μογγόλοι τοῦ Ταμερλάνου, μετὰ μάλιστα τὴν αἰχμαλωσία καὶ τὸν θάνατο τοῦ Βαγιαζήτ, ἄφησαν πίσω τους χάος· ὁ Σουλεϊμάν, διάδοχος τοῦ Βαγιαζήτ, ἔσπευσε νὰ συνθηκολογήσει μὲ τὰ βαλκανικὰ κράτη καὶ τοὺς Βυζαντινούς, ἐνῶ ὁ διάδοχός του Μωάμεθ Α΄ διατήρησε καλὲς σχέσεις μὲ τὴν ἤδη διαμελισμένη αὐτοκρατορία ἕως τὸ 1421, ὅταν στὸν θρόνο τῶν Ὀθωμανῶν ἀνέβηκε ὁ Μουράτ Β΄ – ἕναν χρόνο ἀργότερα ἡ Κωνσταντινούπολη βρέθηκε πάλι πολιορκημένη⁴⁸².

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς σχετικῆς ἡρεμίας δὲν εἶχε θετικὲς ἐπιπτώσεις στὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρά. Ἡ δεσποτεία τοῦ Θεοδώρου Α΄ ἀναλώθηκε σὲ τοπικὲς διαμάχες ἐναντίον τῶν Βενετῶν, τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν. Ὡστόσο, ὅταν ὁ ἀδελφός του αὐτοκράτορας Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος ἔφυγε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1399 γιὰ τὴν Δύση, στὴν προσπάθειά του νὰ πείσει τὴν Λατινικὴ Ἐκκλησία νὰ βοηθήσει τὴν αὐτοκρατορία στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου, ἔστειλε τὴν οἰκογένειά του στὸ δεσποτάτο γιὰ νὰ προστατευθεῖ⁴⁸³. Καλύτερες συνθήκες δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν δεσποτεία τοῦ Θεοδώρου Β΄, παρόλο ποὺ ὅταν ἀνέλαβε καθήκοντα δεσπότη ἦταν ἀκόμη ἀνήλικος. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ λόγος, ἀλλὰ καὶ ἡ περίοδος ἡρεμίας ποὺ διήνυε ἡ αὐτοκρατορία, ἐπέτρεψε στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα καὶ πατέρα του, τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο, νὰ ἔλθει καὶ νὰ μείνει δύο φορές στὸν Μυστρά. Τὴν πρώτη τὸ 1408, προκειμένου νὰ ἐλέγξει τὴν κατάσταση στὴν Πελοπόννησο ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιτροπεία τοῦ ἀνήλικου γιοῦ του, καὶ τὴν δεύτερη τὸ 1414-1415, ὅταν ὁ Θεόδωρος Β΄, ὡς ἐνήλικας πλέον, ἀνέλαβε ἐπισήμως τὰ καθήκοντά του ὡς δεσπότης. Τότε ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ παρέμεινε στὴν Πελοπόννησο γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ὁποίου φρόντισε τὴν ὁχύρωση τοῦ Ἐξαμιλίου στὴν Κόρινθο καὶ προσέφερε τὸ κύρος καὶ τὴν ὑποστήριξή του στὸν νεαρὸ δεσπότη καὶ γιό του. Τώρα πιά τὸ δεσποτάτο γίνεται χώρος ἰδιαίτερης φροντίδας γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀμυνᾶς του. Εἶναι ὅμως σαφὲς ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου δὲν κατέστη

481. NICOL, *The Last Centuries*, σ. 314-317.

482. Αὐτόθι, σ. 332-333.

483. ΔΙΑΜΑΝΘΗ, Λυκοβουνὸ τῆς Λακωνίας, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς.

δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθοῦν στὸν Μυστρά μεγάλα καὶ δαπανηρὰ οἰκοδομικὰ ἔργα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς αἵθουσας τοῦ θρόνου στὰ παλάτια.

Στὴν αὐλὴ τοῦ Θεοδώρου Β' καὶ τῆς συζύγου του Κλεόπας Μαλατέστα ἀναπτύσσεται ὅμως μιὰ πνευματικὴ δραστηριότητα διαφορετικὴ, ἀλλὰ καὶ σημαντικότερη, λόγῳ τῆς συνέχειάς της στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, ἀπὸ ἐκείνη τῆς αὐλῆς τῶν Καντακουζηνῶν. Τὸ χαρακτηριστικὸ της εἶναι ὅτι πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἔχει στραμμένο τὸ βλέμμα πρὸς τὴν Δύση. Ἐκφράζεται ἀπὸ πολλοὺς καὶ σημαντικοὺς λογίους ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα, μὲ ἐμβληματικὴ προσωπικότητα τὸν Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό, ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὸν Μυστρά⁴⁸⁴.

Ἡ πολιτικὴ συγκυρία, τόσο στὴν Πρωτεύουσα ὅσο καὶ στὸ δεσποτάτο, εἶναι τώρα ἐντυπωσιακὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἵδρυσης τῆς μονῆς Ζωοδότου. Ἡ διάχυτὴ ἀνασφάλεια συνυφαίνεται μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ Πελοπόννησος μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ τελευταῖο προπύργιο τῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ χρήματα ποὺ διετεθήσαν εἶναι βεβαίως ἐλάχιστα, ἐνῶ δὲν ἔχουν κοπάσει οἱ ἔριδες στὴν μεγάλη οἰκογένεια τῶν ἀδελφῶν Παλαιολόγων μετὰ τὸ Μυστρά καὶ Κωνσταντινουπόλεως.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα τῶν μεγάλων ἀντιφάσεων συνάγεται, ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ ἔργο, ὅτι ὁ πρωτοστράτηγος Ἰωάννης Φραγκόπουλος διαθέτει ἓνα μεγάλο, γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς του, ποσόν, προκειμένου νὰ μετασκευάσῃ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ζωοδότου ἀπὸ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου, προσθέτοντάς του ὑπερῶα καὶ ἀφιερώνοντάς το καὶ στὴν Παναγία Παντάνασσα. Τὴν ἴδια μάλιστα περίοδο πραγματοποιεῖται μιὰ ἀνάλογη μετασκευὴ στὸν ναὸ τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ματθαῖο⁴⁸⁵.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα τῆς κατασκευῆς τῶν περιφερειακῶν τρουλλίσκων τῆς στέγασης τῶν δύο μνημείων⁴⁸⁶ καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον τὸ θέμα τῆς μετατροπῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Μητρόπολης

484. MASAI, *Pléthon*.

485. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Μυστράς Α'*, σ. 36-37· ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος*, σ. 43· ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Myzithras*, σ. 287-292.

486. Ὅπως σημειώνουν καὶ οἱ δύο ὑπεύθυνοι τῆς πρόσφατης ἀναστήλωσής τους Στ. Σίνος καὶ Γ. Μαρίνου (ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 316, 319, 361, 367). Ἡ Γ. Μαρίνου μάλιστα ὑποθέτει ὅτι τὸ ἴδιο συνεργεῖο μπορεῖ νὰ δούλεψε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τρουλλων

του Μυστρά, σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου μὲ ὑπερῶα, ἀλλὰ καὶ τῆς χρονολόγησής τῆς μετασκευῆς τους. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι κατασκευάστηκε τροῦλλος στὴν Μητρόπολη τοῦ Μυστρά, μὲ τὴν δικαιολογία νὰ στεφθεῖ κάτω ἀπὸ αὐτὸν⁴⁸⁷ ὁ «ἄστεφης» ἢ «ἄστεπτος» αὐτοκράτωρ⁴⁸⁸, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ. Ἡ ἀναδίφηση τῆς ἱστορίας τῶν μνημείων, ὅταν παρασύρεται ἀπὸ ἐθνοκεντρικοὺς μύθους, ὁδηγεῖ σὲ ἔωλα συμπεράσματα. Ἄλλωστε ἡ προκλητικὴ ἀγνόηση τῶν πηγῶν καὶ τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας, ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ἀκυρότητά τους, ἐπισημάνθηκαν ἤδη ἀπὸ τὸν Παπαμαστοράκη⁴⁸⁹.

Μαζὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἐπισήμανση ὁ Παπαμαστοράκης προτείνει τὴν χρονολόγηση τῆς μετασκευῆς τῆς Μητρόπολης πρὶν ἀπὸ τὸ 1439, βασιζόμενος σὲ μιὰ φθαρμένη ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή στὸ ἀσκηταριὸ τῶν Ταξιάρχων, ποὺ ἀνήκει σήμερα στὴν μονὴ Προδρόμου Γορτυνίας. Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς δὲν προσφέρεται οὔτε καὶ γιὰ προσεγγιστικὴ ἀνάγνωση. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια τέσσερις διαφορετικοὶ ἐρευνητὲς μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ σὲ διαφορετικὸ χρόνο προσπάθησαν νὰ τὴν ἀποκρυπτογραφήσουν. Συνοψίζοντας τὶς τέσσερις διαφορετικὲς ἀναγνώσεις, προκύπτουν ἀρκετὲς ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση καὶ μεταγραφή της, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα σὲ αὐτὴν ἱστορικὰ «δεδομένα». Σύμφωνα μὲ τὶς διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἀναγνώσεις, στὴν ἐπιγραφή ἀναφέρονται οἱ «δεσπότες Θεόδωρος καὶ Κλεόπα», ἓνας «ἀρχιερεὺς Ματθαῖος» καὶ ἡ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ποὺ κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Τ. Γριτσόπουλου ἀντιστοιχεῖ στὸ 1427/1428. Τὰ συμπεράσματα ὅμως εἶναι ἄκρως ἐπισφαλῆ: τὰ ὀνόματα «Θεόδωρος καὶ Κλεόπα» τὰ ἀνέγνωσε μόνο ὁ Τ. Γριτσόπουλος, ἓνας ἐκ τῶν τελευταίων ἐπιχειρησάντων τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς φθαρμένης ἐπιγραφῆς· ἡ ἀναφορὰ στὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιερέως Ματθαίου γίνεται μόνον ἀπὸ δύο ἐρευνητὲς, τὸν δεύτερο στὴν σειρὰ Τ. Γριτσόπουλο καὶ τὸν Τ. Κανδηλῶρο, ποὺ ἐπιχείρησε πρῶτος τὴν μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς· οἱ ἐρευνητὲς δὲν συμφωνοῦν μεταξὺ τους στὴν ἀνάγνωση τῶν γραμμάτων τῆς χρονολογίας⁴⁹⁰.

καὶ στὰ δύο μνημεῖα (ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 229, 237). Βλ. ἐπίσης *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά*, σ. 132.

487. *Τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά*, σ. 17· ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 115-135.

488. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἡ «στέψη» στὸν Μυστρά· ANGOLD, *Constantinople*, σ. 3.

489. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Myzithras*, σ. 287-292.

490. Ἡ περιπέτεια τῆς ἀνάγνωσης τῆς ἐπιγραφῆς ξεκίνησε ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα

Ἐπομένως εἶναι τουλάχιστον ἐπισηφαλές νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐπὶ Θεοδώρου καὶ Κλεόπας, τὸ 1428, ἦταν μητροπολίτης στὸν Μυστρά ὁ Ματθαῖος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συνδέεται μὲ τὴν μετασκευή τῆς Μητρόπολης.

Ὡστόσο ἡ ταυτότητα τοῦ μητροπολίτη Ματθαίου, ἀλλὰ καὶ ἡ χρονολόγησις τῆς παραμονῆς του στὸν Μυστρά, κατὰ τὴν ὁποία μετασκεύασε βάνουσα τὴν Μητρόπολη, ἀναγράφοντας αὐτάρεσκα τὸ ὄνομά του ὡς κτήτορος, ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς ἐρευνητές, διότι τὸ ὄνομά του δὲν συγκαταλέγεται στοὺς σωζόμενους ἐπισκοπικοὺς καταλόγους. Αὐτὸ τὸ κενὸ ἦρθε νὰ καλύψει ἡ πρόσφατη ἐρευνα τοῦ καθηγητῆ βυζαντινῆς φιλολογίας καὶ παλαιογραφίας Kytil Pavlikianov, ποὺ ἀνακοίνωσε πρόσφατα ὅτι ἐντόπισε ἀνάμεσα στὰ φύλλα ἑνὸς ἑλληνικοῦ κώδικα ποὺ ἀνῆκε στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ

ὅταν τὴν δημοσίευσε πρῶτος ὁ Τ. Κανδηλῶρος (ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Γορτυνία*), στηριζόμενος σὲ μιὰ ἀντιγραφὴ ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Προδρόμου Καλλίστρατος (ἢ Πολύκαρπος) Συναδηνός, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν βιβλιοθήκη τῆς Δημητσάνας (ἀρ. χειρογράφου 163). Ὁ Κανδηλῶρος ἐρμήνευσε τὴν χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς ὡς 1386. Ὁ Δ. Ζακυθινὸς εἶδε τὴν ἐπιγραφὴ (χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ἂν τὴν εἶδε ἐπιτόπου ἢ ἂν εἶδε τὸ χειρόγραφο τοῦ ἡγουμένου στὴν βιβλιοθήκη τῆς Δημητσάνας) καὶ διόρθωσε τὴν χρονολογία τῆς σὲ 1397/1398 [ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Despotat*, II, σ. 302 (ὑποσημ. 3)]. Ἀκολούθησε ἡ δημοσίευσίς τοῦ Ν. Μουτσόπουλου (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίαι Γορτυνίας*), ὁ ὁποῖος συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀνάγνωσις Ζακυθινοῦ, καὶ ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Τ. Γριτσόπουλου γιὰ τὸ προαναφερθὲν βιβλίον (ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βιβλιοκρισία*, σ. 405), ὁ ὁποῖος διατείνεται ὅτι κατόρθωσε νὰ διαβάσει στὴν ἐπιγραφὴ τὰ ὀνόματα τῶν δεσποτῶν τοῦ Μυστρά Θεοδώρου καὶ Κλεόπας, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀρχιερέως Ματθαίου. Θεωρώντας μάλιστα τὴν ἀνάγνωσις τῶν ὀνομάτων τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους τοῦ Μυστρά ὡς βεβαία, διόρθωσε τὴν ἀνάγνωσις τῆς χρονολογίας ἀπὸ τὸν Ζακυθινὸ καὶ συνήγαγε ὅτι ἡ ἀναγραφόμενη φθαρμένη χρονολογία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὸ 1427/1428, χρόνος δηλαδὴ κατὰ τὸν ὁποῖο ἦταν ἐν ζωῇ στὸν Μυστρά καὶ ὁ Θεόδωρος καὶ ἡ Κλεόπα, ἀλλὰ συμπίπτει καὶ μὲ τὴν ὑποτιθέμενη χρονολόγησις τῆς Παντανάσσης. Στὸ πόνημα τῶν Feissel καὶ Philippidis-Braat (FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions du Péloponnèse*) περιγράφεται τὸ σύνολο τῶν καταγραφῶν, χωρὶς οἱ συγγραφεῖς νὰ παίρνουν θέσις γιὰ τὴν ὀρθότητα ἢ ὄχι κάποιας ἀπὸ τὰς ἀναγνώσεις. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἦταν ἀπὸ καιρὸ κατεστραμμένη καὶ ἀπροσπέλαστη, προβάλλουν ὡς πιὸ λογικοφανὴ τὴν πληρέστερη, αὐτὴν τοῦ Τ. Γριτσόπουλου. Γιὰ τὴν σημερινὴ κατάστασις τοῦ μνημείου βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ – ΠΑΝΤΟΥ, *Μοναστήρια Λούσιου*, σ. 79. Προσφάτως ὁ Κ. Pavlikianov, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου του γιὰ τὸν πραγματικὸ ἐπίσκοπο Λακεδαιμονίας Ματθαῖο (PAVLIKIANOV, *Unknown document*, σ. 92-93), συνοψίζει τὸ ἀδιέξοδο τῶν ἐπάλληλων ἀναγνώσεων ποὺ προαναφέρθηκαν.

Ἀχριδῶν ἓνα φύλλο μὲ ἀπόσπασμα βυζαντινοῦ ἐγγράφου τοῦ 1442, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸν μητροπολίτη «...μονίας Ματθαῖο». Ὁ ἐρευνητὴς βεβαιώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, διότι στὸ ἔγγραφο ἀναφέρονται τὰ χωριά Βρέσθена, Βαρβίτσα, Βαμβακοῦ καὶ Ἀράχωβα⁴⁹¹, καὶ δικαίως κατέθεσε ὅτι ἡ μόνη τεκμηριωμένη παρουσία μητροπολίτη Λακεδαιμονίας μὲ τὸ ὄνομα Ματθαῖος εἶναι αὐτὴ πού περιέχεται στὸ συγκεκριμένο ἔγγραφο, τὸ ὁποῖο φέρει τὴν χρονολογία 1442.

Μετὰ τὴν παραπάνω μαρτυρία εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Ματθαῖος ἦταν μητροπολίτης στὸν Μυστρά τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης Φραγκόπουλος ἦταν πρωτοστράτωρ. Παραπάνω καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ «γενεράλης τῆς βασιλείας» τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Ἰωάννης Φραγκόπουλος (1444) εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν πρωτοστράτορα Φραγκόπουλο (χωρὶς βαπτιστικό), τοῦ Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου, πού μετέβη τὸ 1443 στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὸ θέμα τῆς Σηλυβρίας. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ συμπεράνουμε ἀβίαστα ὅτι ἡ μετασκευὴ τῶν δύο ναῶν, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Παντανάσσης, γίνεται ταυτοχρόνως, ἢ σχεδὸν ταυτοχρόνως, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεσποτείας τοῦ Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου, καὶ σὲ κάθε περίπτωση πρὶν ἀπὸ τὸ 1443. Οἱ Ch. Delvoye⁴⁹² καὶ H. Hallensleben⁴⁹³, μὲ ἀφορμὴ τὸν προβληματισμό τους γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ὁδηγήτριας ὡς ναοῦ μεικτοῦ τύπου, ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια εἶχαν διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ συγκεκριμένος ἀρχιτεκτονικὸς τύπος δημιουργήθηκε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν τελετουργία καὶ τὴν παρακολούθηση τῆς θείας λειτουργίας ἀπὸ τοὺς δεσπότες τοῦ Μυστρά, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ αὐτοκράτορες, πλαισιωμένους ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Ὁ Ch. Delvoye μάλιστα ἐρμηνεύει τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Παχωμίου νὰ προσθέσῃ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Μυστρά ὑπερῶα, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς Πρωτεύουσας, γιὰ νὰ παρακολουθεῖ τὴν λειτουργία ὁ τότε νέος διοικητὴς τοῦ Μυστρά Μιχαὴλ Καντακουζηνός, ὅπως τὴν παρακολουθοῦσαν οἱ αὐτοκράτορες στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἀπόψεις ὅτι τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς Ὁδηγήτριας εἶναι προῖον μεταγενέστερης μετατροπῆς ἐνὸς σταυροειδοῦς ναοῦ σὲ ναὸ μεικτοῦ

491. PAVLIKIANOV, Unknown document.

492. DELVOYE, *Considérations*.

493. HALLENSLEBEN, «Mistratypus».

τύπου δὲν εὐσταθοῦν πλέον. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς Ὁδηγήτριας, ποὺ εἶναι κατασκευασμένος γιὰ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς προδιαγραφές τῶν μεγάλων ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀποτέλεσε στὴν συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή τὸ πρότυπο γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς Παντανάσσης καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁴⁹⁴. Ὁ σπάνιος «μεικτὸς» ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ναοῦ, ποὺ ὀνομάστηκε «Mistratyrus», ἐπειδὴ συνδέεται μὲ τοὺς τρεῖς ναοὺς τοῦ Μυστρά καὶ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Λεοντάρι (Εἰκ. 104), εἶναι γνωστὸς στὴν Πρωτεύουσα ἀπὸ τὸν 9ο-10ο αἰώνα. Αὐτὸ διαπιστώνεται στὶς μελέτες γιὰ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία τῆς Βιζύης στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης⁴⁹⁵. Τὸ φιλόδοξο ἔργο τοῦ Παχωμίου, ποὺ συντελέστηκε σαράντα χρόνια περίπου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ πρώτου δεσπότη στὸν Μυστρά, δὲν ἀπευθυνόταν βεβαίως στὴν τοπικὴ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του διοίκηση τῆς πόλης, ἀλλὰ στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β', ὁ ὁποῖος εἶχε προστατεῦσει τὴν μονὴ Βροντοχίου μὲ πρόσταγμα καὶ τέσσερα χρυσόβουλλα καὶ τὸν ὁποῖο δικαίως ὁ Παχώμιος ἤλπιζε ὅτι θὰ ὑποδεχθεῖ στὸν Μυστρά⁴⁹⁶.

Ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν δύο μονῶν, τῆς Περιβλέπτου καὶ τῆς Παντανάσσης, εἶναι σαφές ὅτι τὸ ζεῦγος τῶν πρώτων δεσποτῶν Καντακουζηνοῦ – Λουζινιαν δὲν ἐπιδιώκουν τὴν δημιουργία ἀνάλογων ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων μὲ ὑπερῶα. Ἀρκοῦνται, γιὰ τὴν παρακολούθηση τῆς λειτουργίας, σὲ ἓναν μικρὸ χώρο πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ζωοδότου ἢ στὸν ὑπερυψωμένο χώρο ποὺ ἀνοίγεται μέσα στὸν βράχο τῆς Περιβλέπτου.

494. Ἡ Γ. Μαρίνου τοποθετεῖ τὴν μετασκευὴ τῆς Μητρόπολης στὸ 1449 (ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 115-135), στηριζόμενη στὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ναὸς ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσει τροῦλλο μὲ τὸν Παντοκράτορα (ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ὁποῖου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνάγεται στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια) γιὰ τὴν στέψη τοῦ αὐτοκράτορα, ὅπως προαναφέραμε (βλ. σ. 236). Ὁ Τ. Παπαμαστοράκης, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ χρονολόγηση εἶναι ἐσφαλμένη ἀλλὰ ἐμπιστευόμενος τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Τ. Γριτσόπουλο, χωρὶς νὰ ἐμβαθύνει ἀρκούντως, τοποθετεῖ τὴν μετασκευὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1439 (ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Myzithras, σ. 289), γιὰ τὸ τότε ὁ μητροπολίτης Λακεδαιμόνας ἦταν ὁ Μεθόδιος.

495. Στὴν σημερινὴ Ἀνατολικὴ Θράκη, βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Βιζύη· BAUER – KLEIN, Hagia Sophia in Bizye.

496. GERSTEL, Mapping the boundaries· PAPAMASTORAKIS, Hodegetria.

Ἡ μετασκευὴ τῶν δύο ναῶν, τῆς Παντανάσσης καὶ τῆς Μητρόπολης, κατὰ τὴν ἄποψή μας, εἶχε ὡς πρότυπο τὴν Ὁδηγήτρια, ὅχι μόνον γιὰ νὰ ἀντιγράψει τὴν ἐπιβλητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα δηλώνει ὅτι καμιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐπεμβάσεις δὲν μπορεῖ νὰ πλησιάσει τὴν ἀρτιότητα τῆς κατασκευῆς τῆς Ὁδηγήτριας. Ἄλλωστε οἱ μετασκευὲς γίνονται σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ δύσκολη γιὰ τὸ μέλλον τῆς αὐτοκρατορίας περίοδο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν Παντάνασσα ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ 15ου αἰῶνα δὲν στάθηκε δυνατόν νὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ στὸ ἰσόγειο, ἐνῶ στὴν Μητρόπολη δὲν ἀντικαταστάθηκαν οὔτε κἂν οἱ τοιχογραφίες πάνω ἀπὸ τὶς τοξοστοιχίες τῆς βασιλικῆς τοῦ ἰσογείου, στίς ὁποῖες οἱ μορφές εἶναι κομμένες ἀπὸ τὴν μέση καὶ πάνω γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ ἔδραση τῆς σταυροειδοῦς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ. Ἐξάλλου, καὶ στίς δύο περιπτώσεις, οἱ μετασκευὲς δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητά τους.

Ἡ ταυτόχρονη μετασκευὴ μιᾶς βασιλικῆς ποὺ στεγάζει τὴν Μητρόπολη καὶ ἐνὸς σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου σταυροπηγιακοῦ ναοῦ, ποὺ εἶναι τὸ καθολικὸ τῆς σημαντικότερης μονῆς αὐτῆς τὴν περίοδο στὸν Μυστρά, δὲν εἶναι τυχαία, ὅταν μάλιστα ἡ μία χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν πρωτοστράτορα τοῦ δεσποτάτου. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν δύο δωρητῶν εἶναι ὅτι, ἐνῶ χρηματοδοτοῦν τὴν μετασκευὴ δύο ναῶν μὲ πλούσια ἱστορία, προσπαθοῦν νὰ ἀπαλείψουν τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῶν ναῶν αὐτῶν καὶ προβάλλονται αὐτάρεσκα σὲ περίοπτα σημεῖα τῆς νέας κατασκευῆς ὡς κτήτορες. Τέτοιες μετασκευὲς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μόδα, κατὰ τὴν δύσκολη αὐτὴ ἐποχὴ. Κατὰ τὴν γνώμη μας μιὰ τέτοια ἀπόφαση ἔχει περισσότερο πολιτικὸ παρά θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὴν συνειδητοποίηση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ καὶ τὸν δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο τῆς ἐπερχόμενης πτώσης τῆς Πρωτεύουσας, τῆς συρρίκνωσης τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Πελοπόννησο καὶ τῆς πιθανῆς μεταφορᾶς τῆς ἔδρας τῆς στὸν Μυστρά. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου νὰ δημιουργήσῃ ἕναν ναὸ ἀνάλογου τύπου στὴν ἔδρα του στὸ Λεοντάρι ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ἄποψη⁴⁹⁷. Ἡ συνειδητοποίηση

497. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα ἡ κατασκευὴ τοῦ μνημείου πρέπει νὰ ἀναχρονολογηθεῖ. Ἡ ἐπέμβαση στὸν ναὸ προκειμένου νὰ μετατραπῇ σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου μὲ ὑπερῶα σὲ σχῆμα Π δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔγινε πρὶν οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς Μητρόπολης καὶ τῆς Παντανάσσης τεθοῦν σὲ ἐφαρμογὴ.

μιάς ένδεχόμενης υποχώρησης από την Κωνσταντινούπολη, ἔστω καὶ προσωρινά, καὶ ἡ ένδεχόμενη ἐγκατάσταση τῆς ἑδρας τῆς αὐτοκρατορίας στὸν Μυστρά συνάγεται καὶ ἀπὸ τὶς μεγάλες προσπάθειες τόσο τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ τὸ 1415, ὅσο καὶ τοῦ δεσπότη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργότερα, τὸ 1444, γιὰ τὴν ὁχύρωση τοῦ Ἑξαμιλίου. Ἡ φερόμενη ὡς πρόταση τοῦ Μωάμεθ πρὸς τὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐπίθεση στὰ τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης, νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Πρωτεύουσα καὶ νὰ καταφύγει στὸν Μορέα, συμβάλλει ἐπίσης στὴν προσέγγιση τοῦ κλίματος ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ μπροστὰ στὸν κίνδυνο τῆς ἀπώλειας τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ρόλου ποὺ ένδεχομένως ἐπιφυλασσόταν νὰ διαδραματίσει στὸ μέλλον ἡ Πελοπόννησος, ἀφοῦ τὰ λοιπὰ ἐδάφη εἶχαν ἤδη παραδοθεῖ στοὺς Τούρκους⁴⁹⁸. Οἱ δύο δωρητὲς δὲν ἀγνοοῦσαν τὴν πολιτικὴ κατάσταση καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχε ἡ αὐτοκρατορία. Εἶναι σαφὲς ὅτι μετὰ τὸν δεσπότη ὁ πρωτοστράτωρ καὶ ὁ μητροπολίτης εἶναι τὰ δύο σημαίνοντα πρόσωπα τοῦ δεσποτάτου. Ὡς «κτήτορες» πλέον, θέλουν νὰ συνδέσουν ἀποκλειστικὰ τὸ ὄνομά τους μετὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ θὰ καθιστοῦσε τὸν Μυστρά, ἔστω καὶ προσωρινά, πρωτεύουσα τῆς τραγικὰ συρρικνωμένης αὐτοκρατορίας. Οἱ ναοὶ τῆς νέας ἑδρας θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπουν τὸν ἐκκλησιασμὸ τῶν ἰδίων τῶν αὐτοκρατόρων, δυνατότητα ποὺ παρείχε μέχρι τότε μόνον τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Βροντοχίου. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ δύο δωρητὲς, πιθανῶς συνεργαζόμενοι κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μετασκευῆς, ὑπογράφουν ἐμφαντικὰ ὡς κτήτορες τὶς μᾶλλον ἄτεχνες –καὶ πάντως ἐλλιπεῖς– κατασκευές τους. Ἔχουν ὅμως τὸν κοινὸ στόχο, ἀπὸ τὴν θέση ποὺ κατέχουν, νὰ προβληθοῦν ὡς κτήτορες στὴν ἐπερχόμενη νέα ἐξουσία.

Ἡ τελευταία ἀπὸ τὶς τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παντανάσσης ταυτίζεται μετὰ τὴν μεγάλη μετατροπὴ ποὺ κάνει ὁ Φραγκόπουλος. Ὅταν ὅμως χρηματοδοτοῦσε τὴν μετατροπὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ζωοδότου σὲ ναὸ μετὰ ὑπερῶα σὲ σχῆμα Π, δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ μετονομάσει τὴν

Θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 1443, τότε ἀκριβῶς ποὺ ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, ἀφοῦ εἶχε ἀποκαταστήσει τὶς σχέσεις του μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο, μετέφερε τὴν ἑδρα του ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα στὸ Λεοντάρι, «ἀπ' ὅπου θὰ μπορούσε νὰ διατηρεῖ στενὲς σχέσεις μετὰ τὸν Μυστρά» (βλ. RUNCIMAN, *Μυστράς*, σ. 95).

498. *Σλαβικὸ Χρονικὸ*, σ. 59-60· RUNCIMAN, *Constantinople*, σ. 115 (ὑπόσημ. 6).

μονή τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότῃ, θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ἀφιερῶσει τὸν ναό, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή στὸν τρούλλο τοῦ νάρθηκα, καὶ στὴν Παναγία⁴⁹⁹. Δηλαδή μετὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ Φραγκόπουλου, ὁ ναὸς εἶναι πλέον ἀφιερωμένος καὶ στὸν Χριστὸ καὶ στὴν Παναγία, ὅπως ἀκριβῶς μᾶς μεταφέρει καὶ ἡ προφορική παράδοση. Στὴν ὑπόθεση αὕτῃ συνηγορεῖ καὶ ἡ ἔμφαση ποὺ δίνεται στὸν χριστολογικὸ κύκλο, καθὼς καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῆς γενεαλογίας τοῦ Χριστοῦ στὰ ὑπερῶα⁵⁰⁰. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα στὰ ὑπερῶα τοῦ ναοῦ διαμορφώθηκε μὲ πρότυπο τὴν Ὁδηγήτρια, ἐνῶ σημεῖο ἀναφορᾶς ἀποτελοῦν καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου⁵⁰¹. Ἐξ αὐτοῦ στὰ ὑπερῶα τῆς Παντανάσσης ἀναπτύσσεται ταυτοχρόνως καὶ ἓνα πλούσιο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν Θεοτόκο. Καὶ οἱ δύο κύκλοι συνθέτουν ἓνα πρόγραμμα μὲ ἀπόλυτη συνοχή, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Παντοκράτορα τοῦ τρούλλου καὶ στὴν Θεοτόκο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ⁵⁰². Τὸ κείμενο τοῦ ἀντιμνησίου, ποὺ διασώζεται στὴν μεταγραφὴ τοῦ Fourmont καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, μᾶς παραδίδει μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ καὶ ὄχι τοῦ κτήτορα: «Θυσιαστήριον θεῖον καὶ ἅγιον τῆς βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας ἡμῶν θεοτοκου τῆς ἐπονομαζόμενης παντανάσσης». Βεβαίως μιὰ ἐπιγραφή ποὺ παραθέτει στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ τεκμήριο δὲν εἶναι ἀξιόπιστα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη σὲ ἓνα εἰδικὸ σημεῖο. Ὡστόσο πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ τὸ εἰδικὸ προνόμιο ποὺ εἶχε μόνον ἡ μονὴ Ζωοδότου στὸν Μυστρά ἐπαναλήφθηκε στὸ συγκεκριμένο κείμενο ποὺ καθαγιάζει ἐκ νέου τὸν ναό, μὲ πλήρη ἐπίγνωση καὶ διατηρούμενες ἀναφορὲς κατὰ τὴν λειτουργία τοῦ ναοῦ γιὰ τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ ναός, καὶ ὄχι ἄλλος, εἶναι «βασιλικός» καὶ «πατριαρχικός».

Ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, βασιλικὸς καὶ πατριαρχικὸς ναὸς κατέστη ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότῃ μὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ποὺ ἀπελύθη κατὰ τὴν «βούληση» τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ,

499. Βλ. ὑπόσημ. 463 καὶ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα Περιβλέπτου, σ. 413.

500. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 231-232· ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Religious imagery*, σ. 125.

501. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 218-231.

502. Αὐτόθι, σ. 231· ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Religious imagery*, σ. 125.

ὁ ὁποῖος ἐγκατέστησε ἐκεῖ ἄνδρες μοναχούς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ὁ πραγματικὸς κτήτορας τοῦ ναοῦ ἦταν ὁ πρωτοστράτωρ Ἰωάννης Φραγκόπουλος, ὁ ναὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι βασιλικὸς καὶ πατριαρχικὸς. Ἀντιθέτως φαίνεται ὅτι ὁ Φραγκόπουλος ἔκανε τὶς μετατροπὲς σὲ ναὸ πὺν ἦταν ἤδη βασιλικὸς καὶ πατριαρχικὸς. Αὐτὸ τὸ ἰσχυρὸ προνόμιο τῆς μονῆς μαζί με τὸ ἐπικρατέστερο κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα ὄνομά του, δηλαδὴ Παντάνασσα, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ μόνη πληροφορία πὺν εἶναι ἀμέσως γνωστὴ στὸν συντάξαντα τὸ κείμενο τοῦ ἀντιμνησίου. Στὴν πρώτη καταγραφὴ τῆς παρουσίας τῶν ναῶν τοῦ Μυστρᾶ ἡ Παντάνασσα ἀναφέρεται ὡς ἑξῆς: «ἡ Παναγία τὸ Γενέσιον κείμενη καὶ αὐτὴ εἰς τὸ κάστρον ἡ ἐπονομαζόμενη Παντάνασσα μοναστήρι παλαιόθεν καὶ σταυροπήγιω καὶ πατριαρχικῶ ἔχει χωράφια ...»⁵⁰³ Ἡ ἀναγκαιότητα χρήσης τοῦ κειμένου ἐνὸς ἀντιμνησίου πάνω στὴν μαρμαρινὴ πλάκα τῆς ἁγίας τράπεζας σημαίνει ὅτι κατὰ τὰ χρόνια πὺν μεσολάβησαν μέχρι τὸν νεότερο καθαγιασμό τοῦ ναοῦ ἡ πρέπει νὰ ἐπῆλθε κάποιο ἄγνωστο ἐπεισόδιο στὴν μονὴ ἢ ἡ μονὴ νὰ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὴν μοναστικὴ τῆς κοινότητα καὶ ἕως τὴν ἀντικατάστασή της νὰ ἔμεινε κλειστὴ γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα. Ἡ μονὴ μετὰ τὴν παράδοση τοῦ Μυστρᾶ (1460) πρέπει νὰ παρέμεινε σὲ λειτουργία· δὲν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη μετατροπῆς τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί, ἀσχέτως με τὶς ὅποιες μεταγενέστερες περιπέτειές της, πὺν ἐπέβαλαν τὸν νέο καθαγιασμό της· ἀντιθέτως κατὰ τὴν λειτουργία της οἱ ἐκάστοτε ἰθύνοντες τοὺς «οἷακας τοῦ ναοῦ» συνέχισαν «μνημονεύεσθαι τὸν κατὰ τὸν καιρόν τους οἰκουμενικὸν πατριάρχην»⁵⁰⁴. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες, σχετικὰ με τὸν χρόνο τῆς οἰκοδόμησης καὶ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα πὺν ἀναφέρονται στὸ κείμενο, εἶναι συγκεχυμένες καὶ ἀνακριβεῖς. Κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριο τοῦ 1428, ἂν ὑπῆρχε στὸν Μυστρᾶ μητροπολίτης Νεῖλος, στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ὑπῆρχε πατριάρχης Διονύσιος⁵⁰⁵, ἐνῶ ἂν ἡ μονὴ ἦταν βασιλικὴ καὶ πατριαρχικὴ δὲν οἰκοδομήθηκε ἐπὶ δεσποτείας τοῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου.

Ἡ λαθασμένη αὐτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀντιμνησίου, σὲ συνδυασμὸ με τὶς εὐανάγνωστες καὶ παντοῦ εὐρισκόμενες ἐπιγραφές (μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν

503. Archivio di Stato di Venezia, Archivio Grimani dai Servi, φάκ. α. 54/ὑποφ. 157 φ. 537r. (βλ. ἐπίσης σ. 135-136.)

504. βλ. σ. 226.

505. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 218-231.

ναό), πού αναφέρονται στον «κτήτορα Ἰωάννην Φραγγόπουλον», ὁδήγησε καὶ συνεχίζει νὰ ὁδηγεῖ τὸ σύνολο τῶν μελετητῶν στὸ ἀπολύτως λανθασμένο συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς ιδρύθηκε τὸ 1428 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλο! Ὁ Φραγκόπουλος, τὸ 1442 περίπου, ὅταν τελείωσε τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο, μερίμνησε γιὰ τὴν τοιχογράφηση τῆς νεόδμητης ἄνω ζώνης τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ δὲν πρόλαβε, ἢ δὲν ἔκρινε ἀπαραίτητη, τὴν ἐπέκταση τῆς τοιχογράφησης στὴν παλαιότερη ζώνη τοῦ ἱσογείου.

Στις 29 Μαΐου 1460 ὁ Μυστράς πολιορκεῖται καὶ τὴν ἐπομένη παραδίδεται στοὺς Τούρκους. Εἶναι πλείστες οἱ πληροφορίες, ἐκ τῶν ὁποίων λίγες ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ ὡς τώρα γιὰ τὸν μεταβυζαντινὸ Μυστρά⁵⁰⁶, ἀπὸ ὅπου συνάγεται ὅτι οἱ Βενετοί, ὡς οἱ νέοι κατακτητὲς (1687-1715), ἔχουν σοβαρότατους πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς λόγους νὰ θέλουν τὴν εἰρήνη μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τους. Ἔτσι τὰ δύο δόγματα συνυπάρχουν ὄχι μόνον στὸν Μυστρά, ἀλλὰ σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτειά τους, ὄχι βεβαίως χωρὶς προστριβές, πού ὀφείλονται κυρίως στὶς εἰσφορὲς τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν στὸ πατριαρχεῖο χωρὶς τὴν ἔγκριση τῶν Βενετῶν⁵⁰⁷. Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ τὴν προσεγγιστικὴ χρονολόγηση τοῦ ἀντιμνησίου πού καθορίζει καὶ τὸν ἐκ νέου καθαγιασμό τῆς μονῆς, προκύπτει ὅτι ἡ μονὴ πρὶν ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ἴσως εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβῆ ἡμερομηνία. Στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο δημοσιευμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀρχείου Grimani ἢ Παντάνασσα ἀναφέρεται ὡς «*chiesa greca*»⁵⁰⁸. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ μονὴ ἦταν σὲ λειτουργία ἀπὸ ὀρθοδόξους μοναχοὺς.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἱσογείου, πού χρονολογοῦνται κατὰ προσέγγιση στὸν 17ο αἰῶνα⁵⁰⁹, εἶναι πιθανὸν νὰ ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ ἐν ὄψει τοῦ νέου καθαγιασμοῦ του. Τὸ 1730, ὅταν ὁ Fourmont ἀντέγραψε τὸ κείμενο τοῦ ἀντιμνησίου, ὁ ναὸς ἦταν ἤδη καθαγιασμένος ἐκ νέου καὶ μᾶλλον ἐλειτουργεῖτο. Ἡ μονὴ τὸ 1769 ἐγκαταλείφθηκε καὶ πάλι, ἀπὸ μοναχὲς αὐτὴ τὴν φορά, πού μετέβησαν στὴν Καλαμάτα· εἶναι πιθανὸν νὰ εἶχε γίνει

506. ANDREWS, *Castles*. ΚΑΛΛΙΓΑ, Λατινικοὶ ναοί· ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πόλη τοῦ Μυστρά*, τοπογραφικά, σ. 16 τοπ. Α'· ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 24.

507. ΝΤΟΚΟΣ, Ἑκκλησιαστικὴ περιουσία, Α' καὶ Β'· ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Ἀναφορὰ τοῦ Daniel Dolfin· Ἡ ἸΔΙΑ, Ὁ Ναυπλίου καὶ Ἄργους Ἀμβρόσιος· Ἡ ἸΔΙΑ, *Ἑκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου*.

508. ΣΙΝΟΣ, *Παντάνασσα*, σ. 24.

509. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ – ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Παντάνασσα*, σ. 62-64.

γυναικεῖο μετὰ τὸν νέο καθαγιασμό. Μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν μοναχῶν, ἡ μονὴ σφραγίστηκε μὲ τὴν φροντίδα δύο ἐπιτρόπων· μέχρι τὴν πυρπόληση τοῦ Μυστρᾶ ἀπὸ τὸν Ἰμπραήμ τὸ 1824, ὁ ναὸς ἐλειτουργεῖτο ἀπὸ ἓναν ἐφημέριο πού εἶχε τοποθετηθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους⁵¹⁰.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, τὸ 1855 κατέφυγε στὴν μονὴ μία μοναχή. Γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ 1888 ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ οἱ ἀδελφές Γιατράκου, οἱ ὁποῖες τὸ 1898 ἔλαβαν καὶ τὴν ἄδεια γιὰ τὴν σύσταση νέας γυναικείας μονῆς. Στὸ μακρὺ χρονικὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τους στὴν Παντάνασσα ἦταν σὲ συνεχή ἐπαφή μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ τοῦ Gabriel Millet, μὲ τὴν ὁποία μάλιστα εἶχαν προστριβές. Ἐξ αὐτῶν ἡ Εὐσεβία Γιατράκου, ἐπωφελομένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Γάλλου βυζαντινολόγου, τίς πρῶτες ἐπισκέψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ἐκεῖ καί, κυρίως, στηριζόμενη στὴν ἄποψη τοῦ Struck⁵¹¹ πὺν ταυτίζει τὴν Παντάνασσα μὲ τὴν μονὴ Ζωοδότου, συνένταξε τὸν πρῶτο ὁδηγὸ γιὰ τὸν Μυστρά στὰ ἑλληνικά, συνδυάζοντας τὴν τότε ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία μὲ τὴν ζωντανὴ προφορικὴ παράδοση. Στὸν ὁδηγὸ διευκρινίζονται ἀπολύτως τὰ τῆς ὀνομασίας καὶ τῆς ιδρύσεως τῆς μονῆς: «Ἐκ πατριαρχικοῦ σιγίλλιου τοῦ 1365 μανθάνομεν ὅτι ὁ Δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἤγειρεν τὸν ναὸν τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότου (τὴν ἔπειτα Παντάνασσαν), ὃν κατόπιν κατέστησεν Μονὴ ἀνδρῶν. Ὁ Δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ἔμεινεν ἐν Μυστρᾷ ἀπὸ τοῦ 1349-1380, ὅθεν ἡ κτίσις τοῦ ναοῦ τοῦ Ζωοδότου δέον νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τοῦ ἔτους 1349 καὶ 1365»⁵¹². Ὁ ὁδηγός, ἀνάγνωσμα γιὰ τὸ εὐρὺ κοινό, μέχρι τὸ 1934 εἶχε ἤδη ἐπανεκδοθεῖ ἄλλες δύο φορές, διευρύνοντας τὴν κρατούσα ἀντίληψη γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1365. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν ὁδηγὸ τῆς μοναχῆς Γιατράκου ἐκφράζεται καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε τὸ 1444 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Φραγκόπουλο. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται: «ὁ ναὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Δεσπότη Μανουὴλ τοῦ Καντακουζηνοῦ, υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐτιμᾶτο εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου καὶ ἦτο σταυροπήγιον πατριαρχικόν. Ὑπάρχει περὶ τούτου μαρτύριον σιγίλλιον τι

510. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες*, σ. 182-183.

511. STRUCK, *Mistra*, σ. 127 κ.έ.

512. ΓΙΑΤΡΑΚΟΥ, *Βυζαντιναὶ ἀρχαιοῦτες Μυστρᾶ*. Ἡ πρώτη ἔκδοσι δὲν φέρει ἡμερομηνία, στὴν τρίτῃ ἀναγράφεται τὸ ἔτος 1934.

πατριαρχικὸν ἐκδοθὲν μηνὶ Ἰουνίῳ τοῦ ἔτους 6873, μετὰ Χριστὸν 1365...» Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ παράθεση ὁλόκληρου τοῦ οὐσιαστικοῦ τμήματος τοῦ σιγιλλίου. Πιο κάτω γράφει: «ἡ Παντάνασσα ἀνεκαινίσθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Φραγκοπούλου πρωτοστράτορος, ὅστις ἦτο ὑπουργὸς τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου τὸ 1444 [...], Δεσπότης τότε τοῦ Μυστρᾶ»⁵¹³.

Ἡ παράδοση ὅτι ἡ μονὴ Παντανάσσης ταυτίζεται μὲ τὴν μονὴ Ζωοδότου διατηρήθηκε ζωντανή ἕως καὶ τὴν δεκαετία τοῦ 1960. Ἡ μετασκευή τοῦ Φραγκοπούλου ἕναν αἰῶνα περίπου μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς Ζωοδότου δὲν σημαίνει ὅτι στὴν συνείδηση τῶν πιστῶν διαγράφεται τὸ πρῶτο ὄνομα, ὅταν μάλιστα ἡ μονὴ συνεχίζει νὰ εἶναι σταυροπηγιακὴ καὶ ἐν λειτουργίᾳ. Ἀντιθέτως, αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ τὰ δύο ὀνόματα συνυπάρχουν καὶ ἐορτάζουν στὸ ὄνομα καὶ τῶν δύο τιμωμένων. Ἐπικρατεῖ συνήθως ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰσχυρότερου προσκενύματος. Ἡ διπλὴ ὀνομασία ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ ἀτονεῖ μόνον μετὰ τὴν διατύπωση τῆς ἁποψῆς Χατζηδάκη, ποὺ ἐπιβλήθηκε μὲ τὴν εὐρεία κυκλοφορία τοῦ ὁδηγοῦ του, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἄλλων ὁδηγῶν ποὺ ἀκολουθήσαν, ἐπαναλαμβάνοντάς την.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν προκύπτει ὅτι, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Βενετοκρατίας στὸν Μυστρά, ἡ μονὴ Παντανάσσης δὲν διατηροῦσε τίποτε ἀπὸ τὴν αἴγλη τῆς μονῆς Ζωοδότου τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἔγγραφο τοῦ μητροπολίτη Δανιήλ τῆς 12ης Νοεμβρίου 1837, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μοναστήρι γιὰ μία ἀκόμη φορὰ «μονύδριον» καὶ διευκρινίζει, γιὰτὶ ἔχει σοβαροὺς λόγους νὰ τὸ κάνει, ὅτι «ἐθεωρεῖτο ὡς ἐνοριακόν, οὐχὶ δὲ σταυροπηγιακόν, ἀπὸ τοὺς κατὰ καιρὸν ἀρχιεπισκόπους τῆς Λακεδαίμονος»⁵¹⁴. Ἡ διευκρίνιση τῆς Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς δημιουργίας τοῦ νεότερου ἑλληνικοῦ κράτους καταδεικνύει τὴν σπουδὴ τῆς νὰ μὴν ἀνακινηθοῦν τὰ σταυροπηγιακὰ προνόμια ποὺ ἀπολάμβανε ἡ Παντάνασσα καὶ μονὴ Ζωοδότου, βάσει τοῦ βυζαντινοῦ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου.

513. Αὐτόθι, σ. 8-9.

514. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες*, σ. 182-183.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ. ΤΟ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΑΒΕΛΛΑΣ ΛΟΥΖΙΝΙΑΝ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ τῆς τριακονταετοῦς δεσποτείας τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ στὸν Μυστρά συντελέστηκε τεράστιο οἰκοδομικὸ ἔργο, οὐσιαστικὰ διαμορφώθηκε ἡ πόλη τοῦ Μυστρά. Σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο ἡ σύζυγός του Ἰσαβέλλα ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο. Μία λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ζωὴ της, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἕως σήμερα γνωστὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας τοῦ οἰκοδομικοῦ ἔργου τους. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔτος ἀφίξης τῆς Ἰσαβέλλας στὸν Μυστρά τὸ 1355, δηλαδὴ τὸν χρόνο πὺ ἐγίνε ὁ γάμος της μὲ τὸν Μανουὴλ Καντακουζηνό.

Ὅταν ἀκόμη ἡ Ἰσαβέλλα διεκδικοῦσε τὴν κληρονομία τοῦ πατέρα της στὴν Κύπρο, προκειμένου νὰ παντρευτεῖ⁵¹⁵, ὁ νεαρὸς Μανουὴλ εἶχε ἤδη ἐγκατασταθεῖ στὸν Μυστρά (1349), ἀντιμετωπίζοντας πολλὰ προβλήματα πὺ σχετίζονταν μὲ τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴν ἐδραίωσή του ἀπέναντι στοὺς πολλοὺς καὶ διαφορετικοὺς ἐχθροὺς τοῦ νεοσύστατου δεσποτάτου.

Εἶναι ἀδηλο ποιά ἦταν ἡ μορφὴ τῆς πόλης πὺ ἀντίκρισε ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς ὅταν ἔφθασε στὸν Μυστρά⁵¹⁶. Πιστεύουμε ὅτι γύρω ἀπὸ τὰ τειχισμένα συγκροτήματα τῆς Μητρόπολης καὶ τῆς μονῆς Βροντοχίου, ὅπως καὶ ἔξω, ἀλλὰ πὺ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ φρούριο τοῦ Βιλλεαρδουίνου, πρέπει νὰ εἶχαν οἰκοδομηθεῖ τὰ πρῶτα σπίτια. Αὐτὸ πὺ εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο εἶναι ἂν ὑπῆρχε τότε οἰκισμὸς καὶ στὴν περιοχὴ τῶν ἀνακτόρων⁵¹⁷, πρὶν ἀρχίσει ἡ οἰκοδόμησή τους καὶ δημιουργηθεῖ ἡ μεγάλη πλατεία. Ἡ πιθανότερη

515. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 60-61.

516. ΜΠΟΥΡΑΣ, Μυστράς: Ὁ ἸΔΙΟΣ, Μεσοβυζαντινὲς καὶ ὑστεροβυζαντινὲς πόλεις, σ. 12-14.

517. Ἡ ὑπόθεση διατυπώνεται ἐν ἀναμονῇ τῆς δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς Σίνου στὸ πλάτωμα τῶν ἀνακτόρων.

υπόθεση για την άμεση εγκατάσταση του Μανουήλ Καντακουζηνού στον Μυστρά κατά τα πρώτα έξι χρόνια της δεσποτείας του (1349-1355) είναι ότι κατοίκησε στον ίδιο χώρο όπου διέμεναν νωρίτερα «αί περιέχουσαι κεφαλαί», οί προηγούμενοι διοικητές, μετά μάλιστα τὸ 1308, πὸν καταργήθηκε ἡ ἐτήσια θητεία τους στον Μυστρά καὶ παρατάθηκε γύρω στὰ ἑπτὰ χρόνια⁵¹⁸. Ἄν ὁ χώρος διαμονῆς τῶν «περιεχουσῶν κεφαλῶν» εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ φρουρίου τοῦ Μυστρά, πράγμα ἀμφίβολο, θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Μανουήλ παρέμεινε, πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο του μετὰ τὴν Ἰσαβέλλα, σὲ κτίριο τῆς περιοχῆς τῶν ἀνακτόρων πὸν δὲν σώζεται. Ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν πρώτη διαμονὴ τοῦ Μανουήλ καὶ στὴν συνέχεια τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους, τὸ κτίριο Α τῶν ἀνακτόρων, πὸν ἐξαρχῆς εἶχε τὸν χαρακτήρα ὀχυρωματικοῦ οἰκοδομήματος μετὰ δυτικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, ἔχει συσχετισθεῖ μετὰ τὴν ἀφίξη τῆς Ἰσαβέλλας καὶ γι' αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ ἡ υπόθεση ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ χώρος τῆς πρόσκαιρης διαμονῆς τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους⁵¹⁹. Ἀκόμη καὶ ὁ Ἀ. Ὀρλάνδος, πὸν εἶχε ἀποδώσει τὸ συγκεκριμένο κτίριο στον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο, ὑποθέτει ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήθηκε στὴν ἀρχὴ ὡς «παλάτιον τῶν Καντακουζηνῶν»⁵²⁰.

Παρ' ὅλη τὴν ἔλλειψη στοιχείων γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μυστρά, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς φιλοξενίας τῶν γονέων τοῦ Μανουήλ στὴν πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου (1361-1363)⁵²¹, ἀλλὰ καὶ οἱ συνεχεῖς ἀφίξεις σημεινόντων προσώπων ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα, προϋποθέτουν κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν ὑπαρξὴ ἀνακτορικῶν ἐγκαταστάσεων. Πιθανότατα λοιπὸν τὸ λεγόμενο συγκρότημα τῶν Καντακουζηνῶν νὰ ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου στὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ Μανουήλ καὶ τῆς Ἰσαβέλλας.

518. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς, μνημεῖα.

519. Αὐτόθι.

520. Ἀφοῦ προτάσσει μιὰ μᾶλλον ἀσθενὴ σύγκριση τῆς ἐσωτερικῆς διάταξης τοῦ συγκεκριμένου κτίσματος μετὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τρικλίνου τοῦ κάστρου στὸ Χλεμούτσι, σημειώνει: «Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον νὰ ἐκτίσθῃ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς ἐν Μυστρά παραμονῆς των, νὰ ἐκρησιμοποιήθῃ δὲ μετὰ τὴν ἀποχώρησίν των ὡς κατοικία τῶν διοικητῶν κατ' ἀρχάς, ὕστερον δὲ ὡς παλάτιον τῶν Καντακουζηνῶν, δεσποτῶν τοῦ Μορέως» (βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλάτια καὶ σπίτια, σ. 21).

521. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 67-68.

Είναι άδιαμφισβήτητο γεγονός ότι τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τους, μετὰ τὴν ἀφίξη τῆς Ἰσαβέλλας, πῆρε ἄλλη μορφή. Ἡ παρουσία της ὑποδηλώνεται, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες φορὲς δηλώνεται ξεκάθαρα, τόσο σὲ ἐκκλησιαστικὰ ὅσο καὶ σὲ κοσμικὰ κτίρια τοῦ Μυστρά. Ἡ ἐμπλοκὴ της στὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ δεσπότη Μανουὴλ σφραγίστηκε κυρίως ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή καὶ τὴν κατασκευὴ νεόφερτων δυτικῶν διακοσμητικῶν καὶ οἰκοδομικῶν στοιχείων τόσο σὲ ἐκκλησιαστικὰ ὅσο καὶ σὲ κοσμικὰ κτίρια. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ κτιρίου Α τῶν ἀνακτόρων καὶ ἡ ἐπέκτασις τῶν ἀνακτορικῶν ἐγκαταστάσεων στὴν λεγόμενη πτέρυγα τῶν Καντακουζηνῶν σημαίνει τὴν ἀφομοίωσις ἀπὸ ντόπιους μαστόρους ὅχι μόνον μιᾶς νέας μορφολογίας, ἀλλὰ καὶ νέων οἰκοδομικῶν μεθόδων⁵²² καὶ τρόπων λάξευσις τῶν νέων μορφῶν, ὅπως τὰ ὀξυκόρυφα θυρώματα ἢ τὰ λομβαρδικὰ τοξύλλια τῶν ἐξωστῶν, ποὺ ἀπαντῶνται ἔκτοτε σὲ πολλὰ δημόσια κτίρια γύρω ἀπὸ τὰ παλάτια, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρχοντόσπιτα διεσπαρμένα σὲ ὅλες τὶς γειτονιὲς τοῦ Μυστρά. Αὐτὸ κατὰ τὴν γνώμη μας ἀποτελεῖ ἓνα ἀσφαλὲς *post quem* γιὰ τὴν χρονολόγησις καὶ ἄλλων μνημείων τῆς πόλεως.

Τὶς πρώτες ἀναζητήσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς μετέπειτα δυτικῶν οἰκοδομικῶν καὶ διακοσμητικῶν στοιχείων μὲ τὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ ἀνάκτορα εἶχε κάνει ὁ Gabriel Millet, ποὺ ἀνέτρεξε στὴν βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς τοῦ προκειμένου νὰ ἐντοπίσει τὴν προέλευσίν του⁵²³ (Εἰκ. 206β). Ἀκολούθησε ἡ ἔως σήμερα ἀναφερόμενη στὴν βιβλιογραφία δημοσίευσις τοῦ Ὁρλάνδου⁵²⁴,

522. LOUVI, *Modes de construction occidentaux*.

523. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἀδημοσίευτες χειρόγραφες σημειώσεις του, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Millet τοῦ Collège de France καὶ παρατίθενται σὲ ἀντιγραφὴ: MARCEL REYMOND, *L'art mixtiligne florentin*, *Rivista d'Arte* IIe année, σ. 12, Florence 1904. «C'est un arc en accolade dont les deux axes disposés en sens inverse au lieu de s'unir directement sont séparés par une courte ligne verticale» [ἀκολουθεῖ τὸ σχέδιο (Εἰκ. 206β)] «N'a jamais été employé en France *propre* n'existe qu'en Italie propre à la Toscane et à la Vénétie. Portes d'Or' San Michele œuvre de Nicolo d'Arezzo en 1408 premier exemple. Fonction purement décorative – Surmonte un arc (dans une porte-fenêtre ou un tabernacle) – se rattachant aux piliers d'en-cadrement plus haut "que fait l'arc principal. À Or' san Michele tout est gothique (arc plein cintre et cercle dans le tympan) se trouve au dôme de Florence au second étage dans les chapelles ou tribunes qui supportent la coupole on y a travaillé de 1407-1421). Prob. influence de Nicolo d'Arezzo».

524. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλάτια καὶ σπίτια.

σύμφωνα με την οποία ή μία μεγάλη πτέρυγα τών ανακτόρων αποδίδεται στους Καντακουζηνούς και ή άλλη στους Παλαιολόγους, χωρίς να έχει γίνει ένδελεχής αρχιτεκτονική, ιστορική ή ανασκαφική τεκμηρίωση. Η ύπαρξη τών δυτικῶν οικοδομικῶν και διακοσμητικῶν στοιχείων αποδίδεται γενικῶς σέ δυτικές επιδράσεις. Για τὸν λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς σχετικῆς ἀνακοίνωσης τοῦ Ἰορδάνη Δημακόπουλου, πού, δι' ὀλίγων ἀλλὰ πολὺ οὐσιαστικῶν, προτείνει τὴν σύγκριση τῆς βασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύλληψης καὶ μορφολογίας τῆς αἵθουσας τοῦ θρόνου τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μυστρᾶ με τὸ Palazzo Ducale τῆς Βενετίας, καθὼς καὶ τὴν ιστορική σύνδεση τῆς κατασκευῆς της με τὸν δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο⁵²⁵.

Βεβαίως ἡ συνεχῆς κατοίκηση ἀπάλειψε ἢ καὶ ἀλλοίωσε πολλὰ στοιχεῖα, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν βυζαντινῶν οικοδομικῶν φάσεων καὶ στὴν συνέχεια τῶν ἐπεμβάσεων κατὰ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο θὰ εἶναι πολὺτιμος γιὰ τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴν χρονολόγηση τῆς οικοδομικῆς ἐξέλιξης τοῦ συγκροτήματος τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μυστρᾶ· ἡ πρόσφατη ἀμφιλεγόμενη ἀναστήλωσή του δυστυχῶς δὲν διευκολύνει τὴν συστηματικὴν ἔρευνα⁵²⁶.

Σὲ ἀντίθεση με τὴν κοσμική, ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μᾶς προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν σημαντικὸ ρόλο τοῦ ζεύγους τῶν πρώτων δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ στὴν οἰκοδομικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Τὰ ὑπολείμματα τοῦ συμπλήματος τοῦ ὀνόματος τοῦ Καντακουζηνοῦ δίπλα στὸ δυτικόφερτο οἰκόσημό του στὴν Περίβλεπτο⁵²⁷ δὲν μαρτυροῦν μόνον τὴν εὐελξία του ἀπέναντι στὰ χριστιανικὰ δόγματα ἐκείνης τῆς περιόδου οὔτε μόνον τὴν ἐκτεταμένη δραστηριότητά του γιὰ τὴν οἰκοδόμηση ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων. Δείχνουν ταυτοχρόνως καὶ τὸν οὐσιαστικὸ ρόλο καὶ τὴν ἐπιρροή τῆς Ἰσαβέλλας, προκειμένου τὰ κτίρια τῶν δύο μονῶν, τῆς Περιβλέπτου καὶ τῆς Παντανάσσης, νὰ ἀποκτήσουν ἕνα ἰδιαίτερο χαρακτήρα. Τὰ δύο ἐκ τῶν τριῶν ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων ποὺ κατασκευάστηκαν με τὴν χορηγία τοῦ

525. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων. Βλ. ἐπίσης ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἀνάκτορα δεσποτῶν, σ. 242-243.

526. Γιὰ τὴν σημασία τῆς συστηματικῆς ἀρχαιολογικῆς, πολεοδομικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ιστορικῆς μελέτης βάσει τῶν τεκμηρίων ποὺ διασώζονται σὲ ἐλάχιστες πλέον βυζαντινὲς πόλεις βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Μεσοβυζαντινὲς καὶ ὑστεροβυζαντινὲς πόλεις.

527. Βλ. κεφ. 3.8: «Τὰ οἰκόσημα», σ. 115-116.

Καντακουζηνού, ή Αγία Σοφία και ή μονή Ζωοδότου-Παντάνασσα, έγιναν πόλοι για την επέκταση της πόλης γύρω τους, ενώ ή Περίβλεπτος, τουλάχιστον επί των ημερών τους, έμεινε απομονωμένη έξω από το τείχος της πόλης.

Η Αγία Σοφία, με το βυζαντινό μονόγραμμα του Μανουήλ Καντακουζηνού και τα σύμβολα της εξουσίας του στα επιθήματα των κιόνων και των παραστάδων της, που χρονολογούμε μεταξύ του 1349 και του 1355, δηλαδή πριν από την άφιξη της Ίσαβέλλας στον Μυστρά, έλαβε έναν εξαιρετικά προσωπικό χαρακτήρα. Ο Μανουήλ φρόντισε να απεικονιστούν οι γονείς του κατά την παραμονή τους στον Μυστρά (1361-1363) εκατέρωθεν της εισόδου στον ναό, ενώ οι μοναχοί πιθανότατα προσέθεσαν το στιχούργημα προς τιμήν του, αλλά και προς τιμήν των γονέων του. Στην μετατροπή της μονής σε ανακτορικό παρεκκλήσιο είχε συμβάλει άλλο τόσο ή Ίσαβέλλα με την προσθήκη του προσωπικού της προσκυνηματος, αφιερωμένου στην Παναγία⁵²⁸.

Η παρουσία της Ίσαβέλλας ως δέσποινας του Μυστρά καθίσταται ακόμη πιο έντονη μετά την ίδρυση της μονής της Περιβλέπτου και την προσθήκη του καμπαναριού στην μονή του Ζωοδότου. Για την οικόδομη και των δύο θα πρέπει να μετακλήθηκαν τεχνίτες από την Κύπρο, που καθοδήγησαν το ντόπιο τεχνικό δυναμικό, οι δυνατότητες του οποίου είναι έκδηλες στον οικοδομικό όργανισμό και στην επέκταση της πόλης του Μυστρά⁵²⁹. Πιστεύουμε ότι το τεχνικό αυτό δυναμικό, που συνεργάστηκε για μικρό χρονικό διάστημα με τους έμπειρους τεχνίτες από την Κύπρο για την εφαρμογή της νεόφερτης δυτικής μορφολογίας, παρόλο που αποδίδει το καινοφανές στοιχείο κατά την διάρκεια της εκτέλεσης στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν κατορθώνει να αποβάλει την δική του σφραγίδα: τα εισηγμένα φυλλοφόρα θέματα παίρνουν σχηματική μορφή, τα έξεργα ανάγλυφα έχουν επίπεδες επιφάνειες, στα τριγωνικά πλαίσια των φεγγιτών με καμπύλες πλευρές ανάμεσα στις λιθοπλίνθους παρεμβάλλονται κεραμίδια (Εικ. 172α, 66α). Παρατηρούμε ωστόσο και την πλήρη αφομοίωση των νέων κατασκευαστικών τεχνικών που εισάγονται από τους ξένους τεχνίτες από την Κύπρο, όπως στον κυκλικό φεγγίτη της Περιβλέπτου,

528. Βλ. κεφ. 4.8: «Καί μονή Παντανάσσης και μονή Ζωοδότου», σ. 227.

529. Βλ. κεφ. 3.9: «Οί οικοδομικές φάσεις της Περιβλέπτου», σ. 126, 137-138· κεφ. 3.11 «Οί κτήτορες», σ. 149· κεφ. 4.7: «Οί οικοδομικές φάσεις της Παντανάσσης», σ. 193-207.

καθώς στὰ τρίφυλλα τοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παντανάσσης καὶ τοῦ πύργου τῆς Περιβλέπτου (Εἰκ. 160β, 66β).

Ἡ ἐκτὸς τῶν τειχῶν μονὴ τῆς Περιβλέπτου, ἀποκομμένη ἀπὸ τὸν οἰκισμό, ἀποτέλεσε ἕναν μικρὸ θρησκευτικὸ πυρήνα γιὰ τοὺς πιστοὺς τοῦ λατινικοῦ δόγματος καὶ ταυτοχρόνως ἐξυπηρετοῦσε τὰ σημαίνοντα πρόσωπα ποὺ ἐπισκέπτονταν τὴν αὐλὴ τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἀνῆκαν στὸ λατινικὸ δόγμα. Ἡ διακριτικὴ παρουσία τῶν καθολικῶν δίπλα στοὺς μόνιμους κατοίκους τοῦ Μυστρᾶ συνέβαλε στὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολιτικῆς τῆς εἰρηνικῆς γειτονίας μὲ τὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας⁵³⁰. Ἡ Ἰσαβέλλα φαίνεται ὅτι ἔμεινε πιστὴ στὸ καθολικὸ δόγμα· ὥστόσο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι συμμετεῖχε στὶς θρησκευτικὲς ἐορτὲς τῶν ὀρθοδόξων. Τὸ ὄνομα Μαρία ἐξάλλου δηλώνει ὅτι τουλάχιστον ἕως τὸ 1374/1375 εἶχε βαπτισθεῖ καὶ ὀρθόδοξη. Αὐτὴ ἢ κατ' οἰκονομίαν λύση ποὺ εἶχε ἐπιτευχθεῖ στὸν μακρινὸ ἀλλὰ ἀκμάζοντα Μυστρᾶ ἐξυπνέτησε πρωτίστως τὴν ἴδια τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ στὴν πολιτικὴ της γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ἡ ὁποία πολιτικὴ ἀποσκοποῦσε σὲ ὀφέλη γιὰ τὴν γενικότερη ἀμυντικὴ πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ διαμόρφωση μικρῶν ὑπερώων μὲ ἐξωθεν χωριστὴ πρόσβαση ὥστε τὸ ζεῦγος τῶν δεσποτῶν νὰ μὴ συμφύρεται μὲ τὸ ἐκκλησιασμὸ οὔτε κατὰ τὴν προσέλευση οὔτε κατὰ τὸν ἐκκλησιασμό του, προσέφερε σὲ αὐτοὺς τὴν κατὰ βούλησιν δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν τὰ τεκταινόμενα στὸν ναὸ ἀπὸ ψηλά, μέσα ἀπὸ δίλοβα ἀνοίγματα. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ εἶναι ἐπίσης μιὰ πολιτικὴ ἀπόφαση ποὺ γιὰ νὰ ὑλοποιηθεῖ, τόσο στὴν Περίβλεπτο ὅσο καὶ στὴν μονὴ Ζωοδότου, μετέπειτα καὶ Παντάνασσα, ἦταν ἀπαραίτητο οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ τῶν δύο ναῶν νὰ καταφύγουν σὲ ἀκραῖες λύσεις: στὴν μὲν Περίβλεπτο προσαρμόζοντας τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑπερώου στὸν βράχο, στὴν δὲ μονὴ Ζωοδότου-Παντάνασσα διαμορφώνοντας κλίμακα μέσα στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου καὶ ἀφαιρώντας λιθοπλίνθους ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ του πλευρά. Ἡ παραπάνω ἐπέμβαση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸ σὲ ἀκραῖο σημεῖο τοῦ πάχους τοῦ τοίχου μεταξὺ τοῦ νάρθηκα καὶ τῆς κλίμακας πρόσβασης στὸ ὑπερῶ⁵³¹.

530. Βλ. κεφ. 3.11: «Οἱ κτήτορες καὶ ἡ ιδιότυπη συνάντηση τῶν δύο θρησκευτικῶν δογμάτων», σ. 149.

531. Βλ. κεφ. 4.7.2: «Δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση», σ. 193-194.

Ἡ ἐπιλογή νὰ ἀποκτήσει ἡ μονὴ Ζωοδότου κωδωνοστάσιο μὲ δυτικὲς ἀρχιτεκτονικὲς καὶ διακοσμητικὲς ἀναφορὲς καὶ νὰ δοθεῖ δυτικόμορφη ὄψη στὴν ἀνατολική της πλευρὰ εἶναι ἐπίσης μιὰ πολιτικὴ ἀπόφαση τῆς ἐξουσίας τοῦ δεσποτικοῦ ζεύγους, ἡ ὁποία κατέστη δυνατὴ μέσα ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὲς ἀναζητήσεις. Οἱ ἀναζητήσεις αὐτὲς ἦρθαν ἀντιμέτωπες μὲ τὰ κατασκευαστικὰ καὶ συνθετικὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε τὸ ὑφιστάμενο κτίσμα τοῦ ναοῦ. Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ λύση ποὺ δόθηκε υἱοθετήθηκαν τολμηρὲς κατασκευαστικὲς παρεμβάσεις, ποὺ ἐνέταξαν τὰ δυτικὰ κοσμήματα στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ ναοῦ, καλύπτοντας τὸ πρῶτο βυζαντινὸ τρίλοβο παράθυρο τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀλλὰ καὶ τὰ μονόλοβα παράθυρα τῶν παραβημάτων, μὲ μιὰ κομψή γοτθικὴ τοξοστοιχία μὲ περίτεχνα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τόξα δυτικῆς μορφολογίας (Εἰκ. 169γ, 194β, 197α). Δυσκολίες ἐπίσης ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπιστοῦν κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ δυτικίζοντος κωδωνοστασίου στὸν διατιθέμενο χώρο, ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς μεγάλης στοᾶς τοῦ ναοῦ. Ἡ μεταγραφὴ τῶν ἀναλογιῶν ἀπὸ κάποιο ὁμοίωμα ἢ κάποια σχέδια πυργίσκου δυτικοῦ καμπαναριοῦ καὶ ἡ μετατροπὴ του σὲ κτισμένο καμπαναριὸ μὲ βυζαντινὴ τοιχοποιία καὶ γοτθικὴ μορφολογία, παντελῶς ἄγνωστη στὸν Μυστρά, εἶναι ἓνα κατόρθωμα. Τὸ καμπαναριὸ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἐπιτυχημένες ἀναλογίες, ἔνταξιν τῶν νέων μορφολογικῶν του στοιχείων καὶ ἄψογη κατασκευὴ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἐπιτυχῶς ἡ ραδινὴ μορφή του (Εἰκ. 189α, 189β, 194β, 194γ).

Ἡ ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος ὥστόσο ἔχει τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς μείξης τῶν μορφῶν καὶ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἀποτελεῖ καθαρὴ ἀντιγραφὴ δυτικῶν προτύπων. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιγραφῆς θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι ἐπιτυχὲς μόνον ἂν ἦταν ἀποτέλεσμα μακροχρόνιας ὥσμωσης λατίνων καὶ ὀρθοδόξων. Αὐτὸ συνέβη σταδιακὰ στὴν Κύπρο, ὅπου ἡ μακρὰ συμβίωση τῶν δύο πληθυσμῶν γνώρισε πολλὰ διακυμάνσεις –οἱ περισσότερες ἀρνητικὲς– καὶ ἐπέφερε μιὰ ὥσμωση χωρὶς ἰδιαίτερους συμβολισμούς⁵³². Ὅταν τὸ ἐγχεῖρημα λαμβάνει χώρα στὸν Μυστρά, εἶναι καινοφανὲς καὶ ἄνευ προηγουμένου καὶ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση οὔτε κἂν μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴν δυτικὴ Πελοπόννησο. Ἐκεῖ ἡ παρουσία τῶν Φράγκων, ἐμφανὲς στὰ ἐλάχιστα ἀκραιφνῶς δυτικὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, χαρακτηρίζεται

532. GEORGOPOULOU, Gothic architecture, σ. 252-253.

από την σταδιακή ώσμωση με τούς ντόπιους ὀρθοδόξους, με ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία τῆς κοινωνίας τῶν γασμούλων. Αὐτὴ ἡ ὥσμωση ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται καὶ στὴν τέχνη καὶ στὶς μεθόδους τεχνικῆς· ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῆς ἐκτέλεσης τῆς ἀντιγραφῆς τῶν προτύπων ὑπῆρχε χρόνος βελτιώσεων κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διακοσίων καὶ πλέον ἐτῶν τῆς Φραγκοκρατίας, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἓνα ὑψηλὸν ἀπαιτήσεων ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὰ ἀντίγραφα προσεγγίζουν τὴν ποιότητα τῶν προτύπων τους.

Στὸ παρελθὸν μᾶς εἶχε δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν συμβολὴ τῶν λατινικῶν μοναστικῶν ταγμάτων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν Φραγκοκρατία, ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν νέων μορφῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ⁵³³. Ἡ ἔρευνα ὁδήγησε στὴν κατάταξη αὐτῶν τῶν μνημείων σὲ τρεῖς κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἐντάχθηκαν τὰ καθαρὰ φράγκικα μνημεῖα, ὅπως ἡ μονὴ Ζαρακά στὴν Στυμφαλία, ἡ Ἁγία Σοφία στὴν Ἀνδραβίδα καὶ οἱ δύο ναοὶ τῆς Ἱσοβας, ποὺ ἰδρύθηκαν κατὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν λατινικῶν ταγμάτων στὴν Πελοπόννησο μετὰ τὸ 1205. Πρόκειται γιὰ καθαρὰ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἐφαρμοσμένη ὥστόσο ἀπὸ τὸ ντόπιο τεχνικὸ δυναμικὸ μετὰ τὴν καθοδήγηση τῶν δυτικῶν τεχνιτῶν ποὺ εἶχαν τὰ μοναστικά τάγματα στὶς τάξεις τους⁵³⁴. Στὰ μνημεῖα αὐτά, ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, προστέθηκαν καὶ ἄλλα, κυρίως μετὰ τὴν ἐκτεταμένη ἔρευνα στὴν Γλαρέντζα⁵³⁵. Στὴν δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονταν παλαιότερα τὰ «βυζαντινοφράγκικα» λεγόμενα μνημεῖα, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν συνεργασία τῶν Φράγκων μετὰ τὸ ντόπιο στοιχεῖο ἐπὶ δύο καὶ πλέον

533. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Δυτικὲς ἐπιδράσεις. Αὐτὴ ἡ ἀνακοίνωση εἶχε προκύψει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν φράγκικων καὶ τῶν φραγκοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Πελοποννήσου γιὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ μαθήματος τῆς συγγραφῆς «Μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ: ἡ Δύση καὶ τὸ Βυζάντιο», στὸ πλαίσιο τῆς διδασκαλίας τοῦ πρώτου κύκλου σπουδῶν ποὺ ὀργάνωσε τὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου Paris X – Nanterre, σὲ συνεργασία μετὰ τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τότε ἐκπονήθηκαν δύο διδακτορικὲς διατριβὲς σχετικὰ μετὰ τὸ θέμα (GROSSMAN, *Building Identity* καὶ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἐπισκοπὴ Ὠλένης*), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δεύτερη διεύρυνε αἰσθητὰ τὸ πεδίο τῶν προβληματισμῶν μας. Βλ. ἐπίσης LOUVI-KIZI, *Modes de construction occidentaux*, σ. 354-355.

534. BON, *La Morée franque*, σ. 537-561.

535. ATHANASOULIS, *Triangle of Power*, σ. 111-127, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

αἰῶνες σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ Μορέως· πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ μελετήθηκαν διεξοδικὰ καὶ ἄρκετὰ στὴν συνέχεια ἀναστηλώθηκαν⁵³⁶. Ἀξιόλογα μνημεῖα, ὅπως ἡ Ἁγία Τριάδα στὸν Μέρμπακα, ἡ Καθολικὴ στὴν Γαστούνη, ἡ Κοίμησις καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ Σωτήρα στὴν Γλάτσα, ἡ Παναγία στὴν Βλαχέρνα, ἡ Παναγία στὴν Μανωλάδα καὶ πολλὰ ἄλλα εἶναι καρπὸς αὐτῆς τῆς ὥσμωσης. Στὴν τρίτη κατηγορία εἶχαν ἐνταχθεῖ τὰ μνημεῖα ποὺ φέρουν ὀρισμένα δυτικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀφομοιώθηκαν πλήρως καὶ συνέχισαν νὰ ἀναπαράγονται γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Φράγκων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, παντελῶς ἀσύνδετα πλέον μὲ τὴν φράγκικη προέλευσή τους.

Τὰ μνημεῖα τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Πρόκειται γιὰ ἔργα τῆς ὥσμωσης ποὺ ἐπῆλθε στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὴν συμβίωση τῶν Φράγκων μὲ τοὺς Ἕλληνες γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα, ἡ διάρκεια τῶν ὁποίων ποικίλλει ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Ἡ συγκατοίκηση, ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μερικὴ ἀφομοίωση ὄχι μόνον τῶν πληθυσμῶν ἀλλὰ καὶ τῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν⁵³⁷ –ἐλάχιστα ὅμως τῆς ζωγραφικῆς–, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ μικρογραφία τῆς ὥσμωσης ποὺ συντελέστηκε στὴν Κύπρο. Μικρογραφία, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἡ φράγκικη παρουσία στὴν Πελοπόννησο διήρκεσε δύο αἰῶνες λιγότερο, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἡ Κύπρος τῶν Λουζινιανῶν ἦταν ἰσχυρὸ καὶ πλούσιο βασίλειο⁵³⁸, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ἀπὸ πολὺ νωρὶς φθίνον πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Μυστρά, ἡ φράγκικη παρουσία περιορίστηκε μόνον σὲ μία δεκαετία, καὶ μάλιστα ἀποκλειστικὰ στὸ φρούριο τοῦ Βιλλεαρδουίνου, πρὶν καὶ δημιουργηθεῖ ὁ οἰκισμὸς· δὲν μπορούμε ἐπομένως νὰ μιλάμε γιὰ ἀφομοίωση δυτικῶν στοιχείων, πρωτίστως μάλιστα γιατί κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο, παρόλο ποὺ ἡ κάτοψη τοῦ φρουρίου παραπέμπει σὲ μιὰ καθαρὰ φράγκικη ὁργάνωση τοῦ ἀμυντικοῦ χώρου, οἱ τρόποι κατασκευῆς καὶ ἡ μορφολογία του εἶναι καθαρὰ βυζαντινοί. Ἡ ἱστορικὴ συγκυρία ἐπίσης

536. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Ἐπισκοπὴ Ὠλένης*. Βλ. καὶ ATHANASOULIS, *Triangle of Power*, σ. 141-151.

537. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Παναγία Καθολικὴ, σ. 74 κ.έ.· GROSSMANN, *Building Identity*, σ. 12-21 καὶ 177-183· Η ΙΔΙΑ, *Transmission*.

538. EDBURY, *Cyprus and Genoa*.

ήταν διαφορετική, γιατί ή συνεχής διαμάχη που άκολούθησε και μετά την απομάκρυνση των Φράγκων από τον Μυστρά δεν προσφερόταν για την οποιασδήποτε μορφής αλληλεπίδραση στην τέχνη ή, ακόμη περισσότερο, για την ειρηνική συνύπαρξη των πιστών των δύο διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων. Κατά την δεσποτεία του Μανουήλ Καντακουζηνού και της δυναμικής Ίσαβέλλας γίνεται μια συνειδητή διπλωματική κίνηση με πολιτικά κίνητρα, προκειμένου το λατινικό δόγμα να είναι παρόν στον Μυστρά, για τους λόγους που ήδη αναφέραμε. Θα εκλείψει μετά την όριστική αποχώρηση της Ίσαβέλλας για την Κύπρο και θα εμφανιστεί πάλι με την εγκατάσταση φραγκισκανών μοναχών στην Περίβλεπτο για μικρό χρονικό διάστημα κατά την δεύτερη Βενετοκρατία, τον 18ο αιώνα⁵³⁹.

Για τους παραπάνω λόγους ούτε η Περίβλεπτος ούτε η Παντάνασσα μπορούν να ένταχθούν στην κατηγορία των «βυζαντινοφράγκικων» μνημείων της Πελοποννήσου. Τα μνημεία αυτά στον Μυστρά δεν προέκυψαν ούτε από έπιβεβλημένη συνύπαρξη του βυζαντινού και του φράγκικου στοιχείου λόγω κατάκτησης ούτε από μακροχρόνια ὡσμωση⁵⁴⁰. Έδώ συνέβη κάτι μοναδικό: ή εισαγωγή της δυτικής μορφολογίας στο κέντρο της βυζαντινής εξουσίας στην Πελοπόννησο ήταν συνειδητή και ήθελημένη και έξυπηρετούσε μια συγκεκριμένη πολιτική, ὅπως ήθελημένη είναι και ή χρήση δυτικών μορφών στον κώδικα 135⁵⁴¹. Η ανέγερση νέων οικοδομημάτων, ὅπως ὁ πύργος της Περίβλεπτου και τὸ καμπαναριὸ της Παντανάσσης, ή προσθήκη διακοσμητικών στοιχείων, ὅπως τὰ ζεύγη τῶν ἀνθεμίων και τῶν ὀξυκόρυφων τόξων, που συνθέτουν τὴν γιρλάντα στην ἀνατολική πλευρά της Παντανάσσης, ἀλλὰ και ή ἔνθεση τῶν οἰκόσημων στην Περίβλεπτο, ἔχουν συγκεκριμένο τόπο προέλευσης. Συμβαδίζουν με τὴν πολιτική που ἀσκεῖται στο δεσποτάτο και στην αὐτοκρατορία και ἐκφράζουν τὸς προσανατολισμοὺς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ὁ Μανουήλ και ή Ίσαβέλλα εἶχαν ὀργανώσει μιὰ αὐλὴ με τὶς ἀρχές και τὴν ἱεραρχία τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς τῆς Κωνσταντινούπολης⁵⁴². Δείγμα

539. Βλ. κεφ. 3.9.3: «Τρίτη οἰκοδομικὴ φάση», σ. 132-135.

540. PAPACOSTAS, Gothic in the East.

541. Βλ. κεφ. 2: «Η ζωή τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 67 (ὑπόσημ. 86 και 87).

542. EMMANUEL, Religious imagery.

αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης εἶναι τὸ χρυσὸ δαχτυλίδι-σφραγίδα ποὺ βρέθηκε στὴν Μονεμβασία μὲ χαραγμένο στὴν σφενδόνη τοῦ τὸν ἐραλδικὸ λέοντα τοῦ οἰκόσημου τοῦ Καντακουζηνοῦ, τὸ ὁποῖο, κατὰ τεκμήριο, φοροῦσε ὁ ἐκάστοτε σεβαστὸς βεστιάριος τοῦ δεσπότη⁵⁴³. Ἐπιπλέον, ὁ ἀριστουργηματικὸς ἱάσπις στὴν μονὴ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους μὲ τὰ τέσσερα συμπλήματα τοῦ ὀνόματός του, ποὺ συναντᾶμε καὶ στὸν Μυστρά (Εἰκ. 75β), δείχνει τὴν εὐμάρεια καὶ τὴν ὑψηλὴ αἰσθητικὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε ἐπὶ τῆς δεσποτείας τοῦ Μανουήλ⁵⁴⁴. Ἡ ἀποδεδειγμένη ἀντιγραφὴ χειρογράφων «ἐν τῷ Μυζιθρᾷ» ἀπὸ τὸν Τζυκανδύλη⁵⁴⁵, ὁ ὁποῖος παρέμενε γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα στὴν ἔδρα τοῦ δεσποτάτου, συνδυασμένη μὲ τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις τοῦ πατέρα τοῦ δεσπότη, Ἰωάννη ζ' Καντακουζηνοῦ, μαρτυροῦν τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων τῶν μονῶν τοῦ Μυστρά. Ἡ πνευματικὴ ἀνθησις τῆς περιόδου τῆς δεσποτείας τῶν Καντακουζηνῶν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ καιροὺς παρουσίαν στὸν Μυστρά τοῦ φιλοδυτικῆς λογίου Δημητρίου Κυδωνη, καθὼς καὶ ἄλλων μελῶν τοῦ περιβάλλοντός του⁵⁴⁶. Ὅλα αὐτὰ μαζὶ τεκμηριώνουν τὸ κύρος τῆς αὐλῆς τοῦ δεσποτάτου, ἀλλὰ καὶ τὸν σημαντικὸ ρόλο τῆς στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς αὐτοκρατορίας. Τέλος, ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ζευγὸς καταδεικνύεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ φιλόδοξο οἰκοδομικὸ ἔργο στὸν Μυστρά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν δανεισμὸ ἀγνώστου ποσοῦ στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' τὸ 1370/1371 καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1379, ἀπὸ τὸν δανεισμὸ ἐνὸς ὑπέρογκου ποσοῦ στοὺς Ἰωαννίτες Ἱππότες, ὅπως ἔχει ἤδη προαναφερθεῖ⁵⁴⁷.

543. ΚΑΤΣΑΡΑ, Δαχτυλίδι· KATSARA, Gold signet ring. Τὸ οἰκόσημο μὲ τὸν λέοντα, ποὺ ἀπεικονίζεται καὶ στὴν ἐραλδικὴ πλάκα τῆς Περιβλέπτου, ἀνήκει χωρὶς ἀμφιβολία πλέον στὸν Μανουήλ Καντακουζηνό. Ἡ ἐργασία στὴν στεφάνη τοῦ δαχτυλιδιοῦ τεκμηριώνει, κατὰ τὴν γνώμη μας, ὅτι τὸ δαχτυλίδι ἔχει κατασκευασθεῖ στὸ ἴδιο κωνσταντινουπολίτικο ἐργαστήριον μὲ τὸν ἱάσπι τῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, παρόλο ποὺ ὁ φυτικὸς διάκοσμος δὲν εἶναι ἴδιος ἀλλὰ παρεμφερής.

544. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Βυζαντινὴ μικροτεχνία· Ἡ ἹΔΙΑ, Ἅγιο Ποτήριον.

545. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 67-68.

546. Αὐτόθι.

547. Βλ. κεφ. 4.8: «Καὶ μονὴ Παντανάσσης καὶ μονὴ Ζωοδότου», σ. 230-231 καὶ κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 69.

Τὴν παρουσία τοῦ λατινικοῦ δόγματος στὸν Μυστρά, ἔστω καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς καστροπολιτείας, ἀποδώσαμε στὰ βιώματα τῆς Ἰσαβέλλας ποὺ ἀπέκτησε κατὰ τὴν παραμονή της στὴν Κύπρο, ἀλλὰ καὶ στὴν ιδιότυπη ἱστορία τοῦ πατέρα της Γκύ, ποὺ ἔζησε σὲ στενὴ ἐπαφή μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή, ἂν καὶ ἀνῆκε στὸ λατινικὸ δόγμα⁵⁴⁸. Ἡ ἐπιβολὴ ὅμως μιᾶς τέτοιας ἐνέργειας θὰ μπορούσε νὰ σταθεῖ μόνον στηριζόμενη πάνω σὲ σοβαρὰ πολιτικὰ ἐρείσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν ἔλειψαν κατὰ τὴν συγκεκριμένη ἱστορικὴ συγκυρία, ὅταν ἡ φιλοδυτικὴ πολιτικὴ τοῦ δεσποτάτου ταυτιζόταν μὲ αὐτὴν τοῦ αὐτοκράτορα.

Ὅπως εἶδαμε, κατὰ τὴν δεκαετία 1361-1371 ὁ Μυστράς βρίσκεται σὲ μεγάλη ἀκμὴ, ἔχει ὑπολογίσιμη πολιτικὴ δύναμη καὶ διαθέτει τὰ οἰκονομικὰ μέσα γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ λάβει τὴν μορφή μιᾶς σημαίνουσας πολιτείας καὶ ἑδρας δεσποτάτου. Τὸ 1365, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται τὸ σιγίλλιο γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς μονῆς τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότου σὲ σταυροπηγιακὴ, γεγονὸς μοναδικὸ στὴν ἱστορία τοῦ Μυστρά, ἡ φιλοδυτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μανουὴλ ἔχει ἐγκαθιδρυθεῖ ἐπιδέξια χωρὶς, ἀπὸ ὅσο εἶναι γνωστό, τοπικὲς θρησκευτικὲς ἀντιδράσεις. Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ ἄμεση ἐπαφὴ τοῦ φιλοδυτικοῦ δεσπότη μὲ τὸ πατριαρχεῖο μοιάζει ἀντιφατικὴ· εἶναι ὅμως ἐξαιρετικὰ καλὰ μελετημένη. Ἡ ἀπεξάρτηση τῆς μονῆς τοῦ Ζωοδότου ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς τοπικῆς μητρόπολης εἶναι στοχευμένη καὶ ἐπισυμβαίνει τὴν κατάλληλη στιγμή. Ἡ δυνατότητα ἄμεσης ἐπαφῆς τοῦ Μανουὴλ διὰ τῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς μὲ τὸ πατριαρχεῖο, ποὺ ἐκείνη τὴν περίοδο τηρεῖ στάση ἀνοχῆς ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννη Ε', εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμη. Λίγο καιρὸ ἀργότερα μάλιστα, ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν θὰ ἐπιχειρηθεῖ καὶ μὲ τὴν ἐπικουρίαν τῆς καθαρὰ θρησκευτικῆς ὁδοῦ⁵⁴⁹. Ἡ ἰσχυρὴ μονὴ τοῦ Μυστρά εἶχε γίνεи πλέον ἕνας ἄλλος δυνατὸς κρίκος γιὰ τὶς ἐπαφὲς τοῦ δεσπότη μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία τῆς αὐτοκρατορίας. Παράλληλα, ἡ Ἰσαβέλλα διατηροῦσε τὴν ἐπαφὴ της μὲ τὴν αὐλή τῆς Κύπρου, φροντίζοντας νὰ αὐξάνει τὶς προσόδους της ὡς μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Λουζινιάν· ιδιότητα τὴν

548. Αὐτόθι, σ. 56.

549. Βλ. κεφ. 4.8: «Καὶ μονὴ Παντανάσσης καὶ μονὴ Ζωοδότου», σ. 230-231.

όποια δὲν ἐπέτρεπε νὰ ξεχάσουν οὔτε οἱ ἐξ αἵματος συγγενεῖς τῆς στὴν Κύπρο οὔτε οἱ ἐξ ἀγχιστείας στὸ δεσποτάτο⁵⁵⁰.

Πρόκειται γιὰ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία, ἐνῶ ὁ ὀθωμανικὸς κίνδυνος, παρουσιάζεται ἀπειλητικὸς γύρω ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα, ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Ε΄, σπαταλώντας ἀρκετὸ χρόνο, ἀναζητεῖ συμμαχίες στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Δύση, ὅπου τὸν περιμένουν πρωτόγνωρες γιὰ Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα προσβολές. Ἀντίθετα ὁ δεσπότης Μανουὴλ Καντακουζηνὸς χειρίζεται μὲ σύνεση τοὺς δυτικὸς κατακτητὲς τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας, μέσα σὲ εἰρηνικὸ πλαίσιο. Ἡ Ἰσαβέλλα μὲ τὸν Μανουήλ, ὅταν τὸ 1371 δανεῖζουν χρήματα στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄, ποὺ βρίσκεται σὲ δεινὴ θέση στὴν Βενετία, προβαίνουν σὲ μιὰ μείζονα πολιτικὴ πράξη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ Ἰσαβέλλα κατορθώνει νὰ ἀποκομίσει καὶ ἄμεσα οἰκονομικὰ ἀνταλλάγματα⁵⁵¹.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ Ἰσαβέλλα ἔκανε ἀντίστοιχη διαπραγμάτευση μὲ τοὺς Ἰωαννίτες Ἱππότες ὅταν τῆς ζήτησαν –καὶ τελικὰ τὸ 1379 τοὺς ἔδωσε, ὅπως ἔχουμε δεῖ– 9.500 χρυσὰ δοῦκατα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Heredia⁵⁵². Ὅμως, τόσο ἡ ἐκδήλωση, ἥδη ἀπὸ τὸ 1368, τῆς ἀνασφάλειας τῆς ὥς ἄτεκνης, γιὰ τὸ μέλλον τῆς στὸν Μυστρά «ὅταν θὰ πέθαινε ὁ σύζυγός της»⁵⁵³ ὅσο καὶ ἡ φιλοξενία τοῦ τάγματος στὸν Μυστρά (Περίβλεπτος) καὶ στὸ Γεράκι, μαζί μὲ τὴν τριετὴ ἀνοχή τῆς στὸ ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ὑπόλοιπου ποσοῦ ποὺ τῆς ὀφείλαν οἱ Ἰωαννίτες⁵⁵⁴, καταδεικνύουν ὅτι τὸ μεγαλύτερο ἀντάλλαγμα γι’ αὐτήν, στοὺς πολὺ δύσκολους καιροὺς ποὺ ἀκολούθησαν καὶ στὴν αὐτοκρατορία καὶ στὴν Κύπρο, ἦταν ἡ προστασία τῆς.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΑ΄ τὸ 1374 πρὸς τὸν δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνὸ δια φωτίζει τὸ πολιτικὸ κλίμα ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ ἐκεῖνη τὴν περίοδο στὸ δεσποτάτο. Πρῶτα ἀπ’ ὅλα ὁ ἴδιος ὁ δεσπότης τοῦ Μορέως ὅχι μόνον βρίσκεται σὲ ἄμεση

550. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας Μαργαρίτας», σ. 62-63.

551. Βλ. κεφ. 4.8: «Καὶ μονὴ Παντανάσσης καὶ μονὴ Ζωοδότου», σ. 231.

552. Βλ. κεφ. 2: «Ἡ ζωὴ τῆς Isabelle de Lusignan ἢ Ζαμπέας ντὲ Λεζηνάω ἢ Μαρίας-Μαργαρίτας», σ. 69.

553. Αὐτόθι, σ. 62-63.

554. Αὐτόθι, σ. 69-70 καὶ κεφ. 3.8: «Τὰ οἰκόσημα», σ. 119-120.

ἐπαφή με τὸν πάπα ἀλληλογραφώντας, ἀλλὰ καὶ ὑπηρετεῖ συστηματικὰ τὸ γενικότερο πολιτικὸ ὄραμα γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ μαρτυρία καταδεικνύει ἐπίσης ὅτι ἡ συμπεριφορὰ καὶ οἱ πρωτοβουλίες τῆς Ἰσαβέλλας, τόσο στὸν Μυστρά ὅσο καὶ στὴν Κύπρο, τελοῦν ὑπὸ τὴν πλήρη κάλυψη τοῦ συζύγου της. Ἀκόμη, ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐξηγεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων πόσο συνετὴ ὑπῆρξε ἡ διπλωματικὴ στάση τοῦ πατέρα του Ἰωάννη-Ἰωάσαφ Καντακουζηνοῦ ἀπέναντι στοῦ ὀρθόδοξο καὶ στοῦ λατινικὸ πατριαρχεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη⁵⁵⁵.

Ταυτοχρόνως ὅμως αὐτὴ ἡ τολμηρὴ φιλοδυτικὴ πολιτικὴ τοῦ ζεύγους τῶν δεσποτῶν καὶ ἡ πρωτοφανὴς ἀνεξαρτησία τῆς Ἰσαβέλλας, σὲ συνδυασμὸ με τὴν προσωπικὴ της προβολὴ ἀλλὰ καὶ με τὶς πολιτικὲς πρωτοβουλίες ποὺ ἀναλάμβανε, συνιστοῦν ἴσως τοὺς σοβαρότερους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους κατεβλήθη προσπάθεια ἐξαφάνισης κάθε ἴχνους τῆς παρουσίας της –κυρίως τῆς με κάθε τρόπο ὑπογραφῆς της– πολὺ γρήγορα μετὰ τὴν ἀποχώρησή της ἀπὸ τὸν Μυστρά. Τὰ δύο τμήματα ὅμως τοῦ ἐπιστυλίου μετὰ τὰ μονογράμματα καὶ τὸ οἰκόσημό της, μετὰ τὸ λατινικὸ ὄνομά της ἐξελληνισμένο ὡς Ζαμπέα ντὲ Λεζηνάω, ποὺ βρέθηκαν ξαναχρησιμοποιημένα ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό μέσα στοὺς τοίχους τοῦ περιβόλου τῆς Μητροπόλεως⁵⁵⁶, σημαίνουν πολλὰ ὄχι μόνον γιὰ τὴν προσωπικότητά της καὶ τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὸν Μυστρά, ἀφοῦ ἀπεκαλεῖτο μάλιστα καὶ «*βασίλισσα*», ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ οἰκοδομικὸ της ἔργο. Πρόκειται, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, γιὰ τὸ μοναδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ποὺ φέρει τὸ ὄνομα μιᾶς γυναίκας, ὄχι μόνον στοῦ δεσποτάτο ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια (Εἰκ. 87β, 87γ).

Ἐπιχειρώντας ἓναν ἀπολογισμὸ τοῦ οἰκιστικοῦ ἔργου κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δεσποτείας τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ στὸν Μυστρά, διαπιστώνουμε ὅτι οὐσιαστικὰ ἡ πόλη διαμορφώθηκε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του⁵⁵⁷. Οἱ μονὲς τοῦ

555. *Annales Ecclesiastici*. Gregorii XI Annus 4. Christi 1374, σ. 235.

556. MILLET, *Inscriptions inédites*, σ. 453-454.

557. Ὁ καταλυτικὸς ρόλος τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, ποὺ διαπιστώσαμε στὴν διαμόρφωση τῆς πόλεως τοῦ Μυστρά ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως, ἃς προστεθεῖ στὴν τελικὴ διαπίστωση τοῦ Voordeckers «...on a sous-estimé souvent l'importance des Cantacuzènes dans la vie de l'empire byzantin dans la seconde moitié du XIVe siècle» (VOORDECKERS, *Un empereur palamite*, σ. 615). Ὡστόσο ὁ Ζακυθινὸς πολὺ ἐνωρίτερα σημειώνει ὅτι οἱ διάδοχοι τοῦ δεσπότη Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ

Βροντοχίου καὶ ἡ Μητρόπολη μὲ τὰ τεῖχη τους εἶχαν γίνει ἐνωρίτερα τοπόσημα, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναπτύχθηκε σταδιακὰ ὁ οἰκισμὸς⁵⁵⁸. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τῆς Ἰσαβέλλας στὸν Μυστρά ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς εἶχε προσθέσει στὴν πόλη τὴν Ἀγία Σοφία καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα καὶ τὴν μονὴ Ζωοδότου, ὅπως τὴν περιγράψαμε κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση της. Μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Ἰσαβέλλας στὸν Μυστρά, ὁ μοναστηριακὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας δὲν ἄργησε νὰ μετατραπεῖ σὲ παρεκκλήσιο τῶν ἀνακτόρων· στὴν συνέχεια τὸ ζεῦγος προχώρησε στὴν ἵδρυση τῆς μονῆς Περιβλέπτου ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ Μυστρά καὶ στὴν ἀναμόρφωση τῆς μονῆς Ζωοδότου-Παντανάσσης μὲ τὴν προσθήκη καμπαναριοῦ καὶ ἄλλων δυτικῶν στοιχείων (1360-1365). Ταυτοχρόνως προίκισε τὴν ἔδρα τοῦ δεσποτάτου μὲ ἕνα σημαντικὸ καὶ μεγαλοπρεπὲς ἀνάκτορο, τὸ ὁποῖο γρήγορα περιστοιχίστηκε καὶ ἀπὸ ἄλλα διοικητικὰ κτίρια. Ὡς συνέπεια ἀναπτύχθηκε ὁ οἰκισμὸς μὲ μεγάλα ἀρχοντικά –πολλὰ ἐξ αὐτῶν μὲ παρεκκλήσια στὸν περίγυρό τους–, ἀλλὰ καὶ μὲ μικρότερες οἰκίες. Ἡ σταδιακὴ ἐξάπλωσή του ἐπέβαλε τὴν σταδιακὴ τείχιση τῆς πόλης. Ὅλα ἐγένιναν μέσα στὸ κλίμα εὐμάρειας, εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας ποὺ ἐξασφάλιζαν ἡ διοίκηση τοῦ Μανουὴλ καὶ ἐν πολλοῖς τὰ χρήματα τῆς Ἰσαβέλλας.

Τρία χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μανουὴλ (1380) ἡ διοίκηση τοῦ δεσποτάτου πέρασε στὰ χέρια τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐννέα γνωστοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρά⁵⁵⁹ δὲν οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τοὺς δεσπότες Παλαιολόγους⁵⁶⁰. Ὁ πρῶτος λόγος γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἀδράνεια μετὰ τοὺς Καντακουζηνοὺς εἶναι ἴσως ὅτι οἱ Παλαιολόγοι παρέλαβαν μιὰ ἀκμάζουσα καὶ συγκροτημένη πόλη, ποὺ δὲν χρειαζόταν περαιτέρω ἐπέκταση. Ὁ δεύτερος καὶ σημαντικότερος λόγος εἶναι ὅτι ἡ εἰρηνικὴ περίοδος εἶχε παρέλθει γιὰ τὸν Μυστρά. Ὡστόσο

ἦταν σαφῶς κατώτεροί του. Αὐτὸς ἦταν πραγματικὰ ἄξιος τοῦ ὕμνου ποὺ τοῦ ἔκανε ὁ Δημήτριος Κυδώνης (ZAKYTHINOS, *Despotat*, I, σ. 113).

558. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Μυστράς, μνημεῖα.

559. Ἅγιος Δημήτριος, Ἅγιοι Θεόδωροι, Ὁδηγήτρια, Ἀγία Σοφία, Περίβλεπτος, Χριστὸς Ζωοδότης – Παντάνασσα, Εὐαγγελίστρια, Ἁι-Παννάκης καὶ Ἅγιος Νικόλαος.

560. Ἡ ἀνέγερση τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελίστριας, ἂν χρονολογηθεῖ τελικὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα, εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν ὀφείλεται σὲ δεσποτικὴ χορηγία καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶναι σημαντικὸ κτίσμα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου.

ή σύμπλευση με την κεντρική εξουσία της Πρωτεύουσας συνεχίστηκε δημιουργικά μέσα στην νέα συγκυρία που επέβαλαν τα ιστορικά γεγονότα. Άλλωστε όλοι οι αυτοκράτορες φρόντιζαν να τοποθετούν στενούς συγγενείς τους ως δεσπότες του Μυστρά, χωρίς να εισπράττουν πάντα το αναμενόμενο αποτέλεσμα, παρ' όλη την συνεχώς αυξανόμενη απειλή των Οθωμανών. Η πνευματική άνθηση που τώρα, ίσως και εξαιτίας της σταδιακής συνειδητοποίησης των κινδύνων, χαρακτηρίζεται από μια στροφή προς την αρχαία Ελλάδα, εκφραζόμενη κυρίως από τον έγκατεστημένο στον Μυστρά Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό, συνεχίζεται στην αυλή του Θεοδώρου Β'.

Προς το τέλος της δεσποτείας του Θεοδώρου Β' (1441-1443), ο όθωμανικός κίνδυνος αυξάνεται ραγδαία. Η επιλογή του δεσπότη να αναλάβει την διακυβέρνηση της Σηλυβρίας κοντά στην Κωνσταντινούπολη δεν είναι τυχαία. Πριν από την αναχώρησή του είχε φροντίσει ο ίδιος ώστε οι υποδομές της πόλης του Μυστρά να μπορούν να ανταποκριθούν στην ένδεχόμενη εγκατάσταση μιας προσωρινής έδρας για τον αυτοκράτορα. Κατά πάσα πιθανότητα είναι αυτός που προσέθεσε στα ανάκτορα την αίθουσα του θρόνου πριν φύγει. Άφησε πίσω του τους άμεσους συνεργάτες του, τον πρωτοστράτορα και τον μητροπολίτη, οι οποίοι προσέθεσαν, μετά από δραστικές επεμβάσεις, υπερώα σε δύο σημαντικούς ναούς του Μυστρά. Η επιλογή των ναών για τον εκκλησιασμό ενός αυτοκράτορα και της αυλής του επίσης δεν είναι τυχαία, γιατί ο ένας ναός ήταν σταυροπηγιακός και ο άλλος ο μητροπολιτικός ναός του Μυστρά.

Η επέμβαση στην μονή Ζωοδότου ήταν και δραστική και δαπανηρή, ενώ η επέμβαση στην Μητρόπολη ήταν σχετικά πιο εύκολη, γιατί ο αρχικός ναός ήταν δρομική βασιλική. Ο στόχος και των δύο μετασκευών ωστόσο ήταν ο ίδιος: να αποκτήσουν οι ναοί το πλεονέκτημα που διέθετε μόνον η Όδηγήτρια στον Μυστρά. Η τεκμηρίωση των χρονολογιών κατά τις οποίες έγιναν σχεδόν ταυτοχρόνως οι μετασκευές και στους δύο ναούς δεν επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αυτές οι τεράστιες οικοδομικές εργασίες έγιναν προκειμένου να ικανοποιήσουν την ματαιοδοξία των Παλαιολόγων δεσποτών να εκκλησιάζονται ως αυτοκράτορες, ενώ την ίδια στιγμή απειλούνταν ή αυτοκρατορία. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, η μετασκευή έστω του ενός εκ των δύο ναών θα έπρεπε να είχε γίνει πολύ νωρίτερα και όχι την ύστατη ώρα. Στην μονή Ζωοδότου η πρώτη μετασκευή από το ζεύγος των Καντακουζηνών έγινε σε μια περίοδο οικονομικής

εὐμάρειας τοῦ δεσποτάτου, ἡ δεύτερη ὅμως γιὰ τὴν δημιουργία τῆς μονῆς Παντανάσσης πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπὸ τὸ κλίμα μιᾶς συνεχοῦς πίεσης ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ὀθωμανικῆς ἀπειλῆς. Καὶ οἱ δύο ὅμως εἶχαν ὡς κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὴν χρῆση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὡς μέσου ἔκφρασης τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς συγκυρίας ἔτσι ὅπως αὐτὴ διαμορφωνόταν ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἀπὸ τὶς ἀνάγκες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες τῆς ἐκάστοτε ἐξουσίας. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου νὰ μετατρέψει κατὰ τὴν οἰκοδόμησίν του τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ Λεοντάρι σὲ ναὸ μεικτοῦ τύπου μὲ ὑπερῶα, στὴν ἔδρα τοῦ δικοῦ του δεσποτάτου ἦταν πολιτικὴ πράξη⁵⁶¹, πὺ ἐντάσσεται στὸ κλίμα τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς περιόδου.

Τὸ φαινόμενο τῆς αὐξήσης τῶν μεγεθῶν ἑνὸς ναοῦ, γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὑπερῶα, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ τὸν ὄγκο του σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς, δὲν περιορίζεται μόνον στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως. Παρατηροῦμε κάτι ἀντίστοιχο καὶ στὸ δεσποτάτο τῆς Ἠλείρου, στὴν Πιερροφήτισσα τῆς Ἄρτας. Ὁ τεράστιος αὐτὸς ναός, μὲ τὸν ἀκαθόριστο μέχρι πρότινος ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, πὺ θεωρεῖται μοναδικὸς στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι προϊόν μετασκευῆς καὶ ἐπέκτασης ἑνὸς μικρότερου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου⁵⁶², πὺ μεγεθύνθηκε προκειμένου νὰ ἀποκτήσει ὑπερῶα καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ τὶς διαστάσεις του στὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιοχῆς, ἐξυπηρετώντας ὄχι τοὺς ἴδιους, ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωση παρεμφερεῖς πολιτικὸς στόχους.

Στὸν Μυστρά τὴν ὕστατη ὥρα πραγματοποιήθηκαν τρεῖς δραστικὲς οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις πολιτικοῦ χαρακτήρα μέσα στὸ βαρὺ κλίμα τῆς ἀποφευκτέας πάσης θυσίας, ἀλλὰ ὡστόσο ἐπικείμενης ἄλωσης τῆς Κωνσταντινούπολης, τὴν ὁποία ὁ Θεόδωρος Β' ἀπὸ τὴν Σηλυβρία ἴσως ἤλπιζε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀποτρέψει. Ὁ θάνατός του, πὺ ἐπῆλθε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αὐτοκράτορα ἀδελφοῦ του Ἰωάννη Η' τὸ 1448, ματαίωσε τὰ σχέδιά του καὶ ἔφερε στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο τὸν ἡρωικὸ ἀδελφὸ τοὺς Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, πὺ παρ' ὅλη τὴν ἀπὸ καιροῦ καθυστε-

561. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι.

562. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἄρτα*, σ. 136-138, ὑπόσημ. 172· ΒΕΛΕΝΗΣ, *Μεσοβυζαντινὴ ναοδομία*, σ. 100, ὑπόσημ. 180· Ο ἸΔΙΟΣ, *Ἐμπνευση*, σ. 78, ὑπόσημ. 49.

ρημένη ανακήρυξη της ένωσης των Ἐκκλησιῶν, στίς 12 Δεκεμβρίου 1452 στήν Ἁγία Σοφία⁵⁶³, οὐσιαστικά εἶχε ἐπιλέξει τήν ἡρωική ἀντίσταση ἀπό τὸν συμβιβασμό.

Στὴν παρούσα μελέτη ὁ ἐντοπισμὸς τῆς ταυτότητας καὶ τῆς προέλευσης δυτικῶν δομικῶν, μορφολογικῶν καὶ διακοσμητικῶν στοιχείων τεκμηριώνει ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν θρησκευτικῶν μνημείων ποὺ μελετήσαμε προσδιορίζει τὴν ιδεολογία τῶν δωρητῶν τους.

Ἡ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ιδεολογία τῆς ἐξουσίας ἐκφράζεται σχεδὸν πάντοτε καὶ διαμέσου τῶν μνημείων, τὴν κατασκευὴ τῶν ὁποίων αὐτὴ ἀποφασίζει. Ἡ ιδεολογία τῶν δωρητῶν βεβαίως ἀλλάζει καὶ διαμορφώνεται ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ συγκυρία ποὺ προκύπτει χωρὶς αὐτοὶ ἀπαρατήτως νὰ τὴν ἔχουν καθορίσει, καὶ ἐκφράζεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐπιλεγμένων μνημείων κατὰ τὸν συγκεκριμένο χρόνο κατασκευῆς τους. Ἐτσι ἡ βούληση τῆς ἐξουσίας ἐνίοτε γίνεται ὁ κύριος παράγοντας διαμόρφωσης τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τὸ θέμα τῆς ἀφομοίωσης τῶν νέων μορφῶν καὶ τῆς ἐπανάληψής τους σὲ ἄλλα μνημεῖα ἢ ὄχι εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητο. Ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἱστορία εἶναι οἱ κατεξοχὴν ἐπιστῆμες ποὺ δίνουν τὴν δυνατότητα γιὰ ἀναδίφηση, μελέτη καὶ ἀνάλυση τῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὑπηρέτησε τὴν ἐξουσία.

Στὰ χρόνια τῆς δεσποτείας τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς δυναμικῆς συζύγου του Ἰσαβέλλας ντὲ Λουζινιὰν συνέτρεξαν ὅλοι οἱ λόγοι ὥστε τὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὴν ἐξουσία νὰ μείνει ἀνεξίτηλο πάνω στὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ, παρόλο ποὺ οἱ ἐπιγενόμενοι κατέβαλαν συστηματικὲς προσπάθειες νὰ ἐξαφανίσουν κάθε ἶχνος του.

563. ANGOLD, *Constantinople*, σ. 1-9.

THE FRANKISH CHALLENGE AT BYZANTINE MYSTRAS: THE PERIBLEPTOS AND THE PANTANASSA MONASTERIES

SUMMARY

The life of Isabelle de Lusignan

The daughter of Guy de Lusignan and his second wife Theodora Syrgianni, Isabelle, was born in 1333 or 1334. Guy, known by the name Syrges, was the nephew of the wife of emperor Michael IX and spent his early years in the Palaeologan court, where he acquired office and property while remaining faithful to the Latin doctrine. In 1342, he left young Isabelle and her mother in Constantinople and assumed the throne of Lesser Armenia, where, however, he was assassinated after two years for trying to impose Catholicism.

Until recently, our knowledge of Isabelle's life came from the Cypriot and Armenian chronicles of Amadi, Strambaldi, Bustron and Dardel. Today, a series of papal letters dating from 1344 to 1371 add to the evidence documenting her significant role in the politics, finances, social and intellectual life of the despotate. The papal letters indicate that Guy had asked that Isabelle be recognized as his heiress and her mother as his wife, a request that was granted in 1344. Isabelle's mother Theodora continued to correspond with the pope, hoping to succeed in rendering Guy's legacy to their daughter. After her death (1349), Isabelle settled in the Royal Court of Cyprus to claim, with the pope's support, her estate. Her constant efforts appear to have ended in 1355, thereafter she proceeded to marry Manuel Kantakouzenos; Isabelle then relocated to Mystras.

When the energetic Manuel Kantakouzenos assumed his duties as despot of Mystras, the emperor was his father, John VI Kantakouzenos, who remained active and a distinguished figure in the empire even after his abdication in 1354. Under these favorable conditions for the despotate, Isabelle, with her rare dynamism and great wealth, significantly contributed to the creation of a climate of multifaceted growth. Important figures frequented

Mystras, such as Joasaph Kantakouzenos (the name taken by emperor John VI after he became monk), Manuel Tzykandeles and Demetrios Kydones, the last of whom converted to Catholicism. As a result of Manuel's pro-Western policies, relations between the despotate and the principate of Achaia had been fully restored. Isabelle, of Catholic faith, appears also to have embraced Orthodoxy: in 1374/1375 she is mentioned in a donor inscription at Longanikos as Maria.

Isabelle continuously strived to increase her fortune. She acquired from Petros I, king of Cyprus, a fiefdom in Aradippo, and when his heir deprived her of the estate, she again sought the support of the pope. She then went to Famagusta to regain the property. Finally, she exacted a small fiefdom at St George at Tounbe. Moreover, she loaned money to the despot of Thessaloniki at that time, Manuel Palaiologos, so that he could aid his father, emperor John V. When Manuel Palaiologos went to collect the money at Mystras, Isabelle managed to convince him to concede the Court of Syrge in Thessaloniki to her, having once belonged to her father. She was so wealthy that in 1379 she was able to loan the immense sum of 9,500 ducats to the Hospitallers to ransom the grand master of Rhodes, Juan Fernández de Heredia, who had been captured. The Knights of St. John remained at Mystras and Geraki until Heredia's release.

In 1380, Isabelle's husband Manuel Kantakouzenos died and was buried at Mistra. His brother assumed control over the despotate, and John VI Kantakouzenos returned to Mystras, where he lived out the rest of his days. Immediately afterwards, rule of the despotate passed to the Palaiologan dynasty, the first in line being Theodoros I Palaiologos (1383-1407), brother of emperor John V.

It appears that immediately following the death of her husband, Isabelle left Mistra for good; perhaps she went to Cyprus, to her fiefdom at Tounbe. In 1382 we find her in Rhodes, claiming 6,500 ducats from the Hospitallers, the remainder of the amount she had loaned them previously. The last mention of Isabelle is in 1390, again in respect to financial matters, when she retrieves her jewels and silver from Candia, where she had left them as a pledge.

Dynamic Isabelle made a significant impact during her twenty-five-year stay in the despotate, a time marked by cultural prosperity and political power due in part to her active and determined contribution.

The Peribleptos Monastery

Description

The compound of the Peribleptos Monastery is arranged on two levels due to the slope of the ground on which it was built. At the level of the modern entrance is the katholikon and the chapel of St Aikaterini, while the chapels of St Panteleimon and St Paraskevi are located on a lower level (Fig. 5).

The monastery is surrounded by its own defensive wall, on the south-east edge of the city wall of Mystras (Fig. 6), with which it communicated via a small gate at the location later occupied by the modern entrance (Fig. 7 and 8α, β).

The katholikon is a two-column cross-in-square church, with a non-rectilinear plan, its north and west side literally built into the bedrock (Fig. 5, 11, 12). Formed inside a cave in the rock is a secluded tribune from which it was possible to attend Mass through a large cibelon, without intermingling with the congregation (Fig. 26α, 26β, 26γ). Access to the tribune was via a staircase on the exterior of the katholikon (Fig. 27, 28α).

On its visible sides, the masonry of the katholikon uses the cloisonné technique (Fig. 11, 37). Embedded in the façade, to the left of the double-light window, is a porous-stone plaque bearing a relief heraldic lion with a sword. Looking closely, the monogram of Manuel Kantakouzenos is visible (Fig. 25α, 88α, 88β). The coat of arms seems to be chiseled out to the right of the window, symmetrically placed with regards to the aforementioned plaque. Three ashlar were incorporated at a later date in the centre of the bema apse, with skillfully-carved fleur-de-lis and rosettes in high relief (Fig. 37, 39α, 40α).

Rubble stone masonry appears lower down on the façade; it was likely initially plastered, with visible traces of two proskynetaria (Fig. 46α). The katholikon has two doors. In the centre is the original entrance (Fig. 42β, 44α, 44β) and to its west is a later door, opened in 1736 (Fig. 42β, 45α, 45β). Up high is a row of corbels embedded in the masonry that supported the arches of a four-arched portico. At a slightly lower level are the impacted

corbels of another –three-arch– portico, which appears to have replaced the previous (Fig. 42β, 42γ, 43).

The dome has eight single-light windows. The covering of the dome, despite later repairs, retains features of its original pointed shape (Fig. 11, 59α, 59β, 79).

A few elements of the initial floor are preserved on the interior of the church, clearly in second use, as they had originated from older churches (Fig. 33α, 33β, 33γ, 34, 35α, 35β, 35γ). The columns have been re-erected after the partial collapse of the vaulting (Fig. 18, 19). The lateral walls have pilasters similar to those at the churches of St Sophia and Evangelistria (Fig. 18, 19, 20).

The chapel of St Aikaterini, clearly later and devoid of murals, is also irregular in shape due to the bedrock. It communicates with the katholikon and the later narthex (Fig. 12, 49). High on its interior is an opening to a blind space from which one can see the cloisonné masonry of the katholikon's west façade, which would have been visible before the addition of the chapel (Fig. 49, 53α, 53β).

The chapel of St Panteleimon is a miniature of the katholikon (Fig. 54α, 54β, 54γ). Access was originally from the south, apparent from the sealed door there. Today it is entered through the post-Byzantine chapel of St Paraskevi (Fig. 58α). The bema apse of St Panteleimon protrudes, dressed in cloisonné masonry, from the east face of the wall (Fig. 54α). The rectangular interior space is spanned by two barrel vaults and two arches which bear the circular cornice of the small dome via pendentives that are not fully developed. The dome, with four windows alternating with blind niches (Fig. 55, 56α), retains its original slightly pointed roof-tiling (Fig. 37).

Access to the narthex of the katholikon is from the south, through the arched main entrance flanked by two windows (Fig. 42α, 52α). Visible on the west and east wall are the arches supporting the previous building phase (Fig. 48α, 48β). The narthex was covered by a single-pitch wooden roof (Fig. 59α, 59β). Its east façade bears plaster with painted imitation of cloisonné masonry (Fig. 60α, 60β).

The current belfry of the Peribleptos Monastery is the result of restoration. Perhaps the cleaning of the area will reveal remnants of the base of the Byzantine-period structure (Fig. 61α, 62γ, 62δ).

The monastery tower is located on the southeast edge of the compound. Soil buildup and destructions have made the forms of the west and north side difficult to discern, while the south is a continuation of the monastery wall. However, the east side, the front of the tower, maintains its initial form despite several mistakes in restoration, and is more reminiscent of a Western defensive structure than a monastic tower in a Byzantine Orthodox monastery. The façade is divided vertically into four zones, while the interior of the tower had two wooden floors that do not correspond to the decorative zones on the exterior.

The cloisonné masonry of the façade is segmented by dentil courses into zones that present a unique mix of Western and Byzantine morphological and constructional elements (Fig. 62β, 64α). The third zone has a blind oculus surrounded by Byzantine decorative brickwork and two Byzantine windows on either side. The decorative brickwork band forms small gables over the window arches, giving the illusion of pointed windows. Dominating the fourth zone is a trefoil oculus –unique at Mystras– inscribed in a triangle with curved perimeter (Fig. 66α, 66β, 66γ, 66δ). Above this fourth zone are five merlons that were plastered and bore painted ornamentation.

Millet, the travelers and the inscriptions

According to his report to the director of the French Archaeological School regarding activities at Mystras in 1895, Gabriel Millet undertook a few restoration works that he deemed necessary. He also gathered spolia, making notes that provide invaluable information –unfortunately never published– such as for the two original column capitals from the Peribleptos, identical to those from the Pantanassa. Millet's photographs show, among other things, the later addition of a wooden iconostasis intermixed with members of the Byzantine templon, and the form of the eastern door in the south wall (Fig. 28β, 71α, 71β, 71γ).

Travelers to Mystras often mentioned the monument; although their information is not completely convincing, it does help to formulate several conclusions regarding such aspects as access to the monastery during the 19th century (Fig. 78), the mixture of Byzantine and Western elements at the Peribleptos (Fig. 79), and the state of the space after the destruction

by Ibrahim (Fig. 82). Abbot Fourmont presented invaluable evidence from his stay there; in particular the monograms of «Kantakouzenos» and «Palaiologos» on either side of the coat of arms of Manuel, and also inside circles, as we find them in the jasper cup of Kantakouzenos (Fig. 74, 75α, 75β). The rest of the inscriptions that relate to the Peribleptos are mainly passed down to us through records made by Millet and Zisiou. The most important bears the coat of arms of the House of Lusignan and the Hellenized name of Isabelle de Lusignan as «Ζαμπέα ντὲ Λεζηνάω» (*Zambea de Lezenao*, Fig. 87β, 87γ). Similar letter forms are used in two other inscriptions: the first, in the modern entrance to the monastery, with the cruciform Peribleptos monogram between two heraldic lions; and the second with the cruciform monogram of a certain Ignatius (Fig. 86α, 86β). At the entrance to the later narthex of Peribleptos is another cruciform inscription in secondary context with the monogram of Leon Mavropappas, a descendent of one of the most powerful families of Mystras, possibly associated with the second building phase of the katholikon (Fig. 87α). The inscription over the west door in the katholikon's south wall, opened in 1763, names Ioannis Krevatas as the donor of this late intervention; he was a member of a prominent Mystras family that prospered in the 18th and 19th century (Fig. 45α). On the eastern façade of the church, the fleur-de-lis flanked by two rosettes (Fig. 40α), and the same motif poorly rendered on the narrow sides of the impost of the south pilaster inside the church (Fig. 89α, 89β, 89γ, 90α, 90β, 90γ), is associated with the coat of arms of the Hospitallers, who settled in Mystras and Geraki for around a year (1378-1379).

Building phases

A series of observations, especially constructional details, as well as an examination of the depictions of the church in the hands of donors (Fig. 57α, 72β, 72γ, 73α) led to the deciphering of the initial building phase. The church compound was oriented toward the south, toward the main entrance to the monastery through a gate next to its tower. The katholikon had three doorways, two on the west wall and one on the south. It had no door on the north; the location of the modern northern

door originally held a conch. Its only chapel was that of St Panteleimon (Fig. 92α, 92β, 93).

In the second building phase, the entrance to the nave, found on the west wall under the rock, was sealed. This created a new surface inside the church ideal for depicting the donors of this second building programme. The more serious intervention, however, was the new three-part arcade; it is assumed that the inscription of Leon Mavropappas had been placed over the middle arch. If he was indeed the donor responsible for these works, then the wall painting on the surface of the sealed door depicts him, along with his wife (Fig. 72α, 73α, 96α, 96β).

The third construction phase is placed in the post-Byzantine period and is characterized by the conversion of the tripartite porch into a narthex and the addition of the chapel of St Aikaterini. It was perhaps then that the north conch was opened as a doorway to provide access from the east, although this intervention may have taken place earlier. On the interior of the narthex, proskynetaria were constructed, one of which in the Venetian period, when Franciscan monks settled in the monastery. Also during the third building phase, the monastery gate was created on the north side to give immediate access from the Mystras city wall (Fig. 4, 6, 7).

Architectural particularities of the monument

The architectural type to which the katholikon belongs, a two-column cross-in-square church type, is found in two other buildings at Mystras, St Sophia and Evangelistria. All three have perplexing pilasters on the lateral walls opposite the columns that do not support arches. Additionally, they are characterized by the elongation of the west cross arm, and a disregard for placing lateral doors along the transverse axes.

The Peribleptos differs from the other two churches in the roofing of the dome, noted both for the katholikon, as well as St Panteleimon, which, with the addition of mortar, acquire a pointed peak. This insinuation of Western influence becomes absolutely clear in the monastery tower, but is also confirmed by the manner by which the single sponsor signs his two separate donations. In the thoroughly Byzantine compound of St Sophia, the identity of Manuel Kantakouzenos, as donor, is indicated by the Byzantine cipher of

his name. In the Peribleptos, however, his donation is emphasized by a coat of arms with obvious Western morphological elements, which he clearly acquired in compensation for his wife's coat of arms.

The Western elements at Peribleptos, and also at Pantanassa, require interpretation. None of the known Western and/or Franko-Byzantine monuments in the principate of Achaia are comparable to either of the two churches at Mystras. Nor has an attempt to trace models in the West yielded specific analogies, primarily because these elements are found individually, and moreover scattered over various regions which never came into contact with Mystras. However, we have identified many clustered morphological features in Cyprus, which were transported to Mystras and executed under the guidance of foreign craftsmen who collaborated with local technicians (Fig. 67α, 67β).

One fundamental question arises from the historical evidence supplied above, as well as from the imported foreign morphological elements: is it possible to celebrate a Catholic liturgy inside a thoroughly Byzantine-style painted *katholikon* such as the Peribleptos, even given its few Western architectural elements? To answer this question, which concerns the particular historical conjuncture at Mystras, we again turn to Cyprus. There, already by the 13th century, several Orthodox churches outside the urban centres bear the coat of arms of Latin lords with dedicatory inscriptions and depictions of donors wearing Western attire. In the 14th century, the coexistence of the two Christian faiths on Cyprus, albeit not without official state protest, is documented in the sources as well. This was the climate within which Isabelle lived during her years in Cyprus, before departing for Mystras. This lived coexistence, which required more than a century and a half to evolve on Cyprus, was brought to Mystras at an irrefutably favorable political moment in time, but was surely not readily accepted by its inhabitants. Perhaps this is the reason that the Peribleptos was built outside the city wall, and perhaps why, after the departure of the Kantakouzenos dynasty, all manifestations of their presence were systematically removed, despite the great works they accomplished at Mystras.

The Pantanassa Monastery

The katholikon is located at the southern edge of a large square enclosure encompassing a steeply sloping area just below the castle (Fig. 100, 101). It belongs to the mixed architectural type («Mistratypus») combining a three-aisled, five-domed basilica on the ground floor and a cross-in-square church above, with colonnades on the ground floor that support lateral tribunes at the same level as the upper floor of the narthex. At Mystras, there are three churches of this type: the Panagia Hodegetria, the Metropolis and the Pantanassa. A fourth example is found at Leontari in the Church of the Holy Apostles, the construction of which is directly associated with Mystras (Fig. 104).

Description

On the ground floor of the katholikon, the relatively widely spaced arcades are not aligned to the axis of the lateral bema walls. On the west, they terminate in pilasters that project from the narthex wall. Pilasters with imposts also project from the long walls of the church, to receive the transverse arches of the sail vaults covering the side aisles. The side entrance to the nave, as well as the windows to its west, do not correspond to the axes of the vaults arcade (Fig. 106). The arcades are crowned by a skillfully carved marble cornice, now worn in many parts. The cornice of the clearly later dome is mostly composed of curving circular segments of porous-stone with carved winding tendrils, while spolia fill in the rest of the circumference (Fig. 115, 116).

Of the six column capitals of the colonnades, three are identical. The impost of the third capital, obviously different both in material and in sculptural workmanship, bears carved medallions on its sides with the words «ο κτήτωρ» (donor), «Ιωάννης» (Ioannis), «Φραγγόπουλος» (Frangopoulos), and «πρωτοστράτωρ» (protostrator) (Fig. 152β, 152γ).

Abutting the bema apse is a low circular ridge. The semicircular conch of the bema rests on a second protrusion, a step. In the past, it was believed that this was the remains of a synthronon (Fig. 125α).

Higher in the thickness of the wall of the bema apse are four shallow blind arches on either side of the central window. Over this zone is another

with five blind arches, which do not correspond vertically to those beneath them. The imperfections in workmanship found only in the two lower zones of the interior of the bema apse testify to a later intervention; the painter responsible for decorating the space attempted to make up for these shortcomings. Higher still, over a cornice, are three windows, just as in the Hodegetria: there, however, the arrangement of the arches is flawless (Fig. 127, 128).

The nave is surrounded by a Π -shaped tribune (Fig. 111 α , 111 β). One goes up from the building's exterior, via a stair leading to a small bridge (Fig. 112 β , 136 α). On the upper zone of the church, four massive piers prevail and transfer the load of the dome to the end columns on the ground floor (Fig. 105, 138). A large dibelon allows visual contact from the upper floor of the narthex to the nave (Fig. 137). One side tribune terminates in a chapel, precisely above the diakonikon, and an opening provides a view of the goings-on in the bema (Fig. 141, 142, 143). On the upper floor of the narthex, a large arched doorway offers the only access to the belfry (Fig. 159).

The façade preserves the voussoirs of the vaulting genesis of the entrance portico, inherent in the stonework (Fig. 145, 146 α , 147). On the façade of the upper floor, the noteworthy masonry is divided into two zones by a dentil course. Below the dentil course, the wall is separated into three sections by pilasters constructed of cloisonné masonry, with three openings in the intervals, which were later blocked by haphazard masonry. The arches that form the wall of the façade of the narthex upper floor rest on the dentil course; each has a double-light brick window with half-colonnette and small impost (Fig. 145, 147). The quarter-circle blind arches on either side bear plaster on which the abbreviations of the name of the *Protostrator* and *Katholikos Mesazon* Ioannis Frangopoulos are just barely visible, but which had fortunately been copied with great care by Millet (Fig. 152 α , 153 α , 153 β).

The end of the dentil course crowning the leftmost arch of the west façade intrudes into the masonry of the belfry: blocks of stone have been removed in order to insert the arch and its footing (Fig. 149, 150 α , 150 β , 150 γ), a fact indicating that the belfry preexisted the arches of the roof over the first floor of the narthex. On the third floor, the three façades of the belfry are emphasized by the brick imposts of slightly pointed arches that trace large triple-light openings with porous-stone colonnettes. This third zone rests on the masonry of the second floor which is perforated by three trefoil openings

carved in porous-stone, inscribed in circular rings of brick. The fourth floor of the belfry has triple-light openings on two sides that rest on a thin brick cornice, each with a lunette with trefoil openings. Slightly pointed arches trace the triple-light openings. They are crowned by strongly sloping gables with eaves of dentil courses and ceramic tiles that become horizontal in the corners to support four small turrets. The composition is completed by the raised dome, which even today, despite the clumsy tiling, maintains a degree of its ovoid pointed peak (Fig. 149, 150α, 156, 157).

The intrados of the belfry dome is impressively pointed, not corresponding to the exterior shape that has been given by the roof tiling of various restoration interventions (Fig. 155, 157, 158α, 158β).

The large portico of the katholikon has five parts; the section to the right is incorporated into the second storey of the belfry (Fig. 151α). Its vaulting rests on corbels derived from earlier architectural members, wedged into the wall of the church, of which most are composed of two or three pieces of reused marble, artlessly joined (Fig. 163α, 163β, 164β, 165β). The fact that these consoles were modified by the addition of material led us to assume that there was once an older portico here and therefore we searched for the springing of its arches (Fig. 109α, 184).

The transverse arches of the portico rest on a pier on the left end, on three columns and on two piers of the second storey of the belfry. The portico has a small dome on the third intercolumniation, not concentric to the cross arm of the tribune above (Fig. 164α, 164β, 165α, 165β).

The façade of the bema and parabemata is more impressive, due to its Western-style decorative elements, and is more interesting because its unique morphology requires interpretation. It is divided into three zones. The lowest, of rubble masonry with inserted tiles and strong mortar, creates the base on which the apses are founded (Fig. 167, 168, 170α), its upper limit framed by a brick dentil course. The second zone is decorated by porous-stone members: stone blocks with inherent colonnettes bear lacy pointed arches, crowned by a protruding palmette (Fig. 168, 171). The same motif, inverted, completes the composition up to the height of the cornice. The gaps between the porous-stone blocks have been plastered, which creates a uniform ground from which the decorative motif appears to project slightly (Fig. 172α, 172β, 172γ).

This Gothic seven-arch arcade adorns the exterior surface of the bema. Inscribed precisely into the first two and last two arches are narrow Byzantine arches made of brick, but in the third and fifth, the brick arcs do not complete their curvature within the space determined by the porous-stone arches, but rather pass behind and below them as if they had been constructed before the porous-stone decoration (Fig. 169α). It is worth noting that there are no inscribed brick arches in the five-part Gothic arcade on the prothesis apse. Its central arch contains a single-light window, as does that of the Diakonikon, with its lobe carved of two porous-stone sections (Fig. 169β, 169γ).

The third zone differs from the second. It comprises a series of eleven arches of purely Byzantine morphology. Despite the Byzantine tone, the arches rest on porous-stone colonnettes, similar to those of the second zone. Into every arch is inscribed another smaller arch, slightly inset, made of bricks. These arches are blind, apart from three on the bema and one on the prothesis (Fig. 168, 171).

The rear side of Pantanassa is discernibly less decorated due to its position in relation to the bedrock. The original stair to the tribune is visible, as it had been incorporated into the thickness of the wall. Only its upper section survives, made up of two steps and the beginning of a landing, at which point a new entrance was created (Fig. 136α, 136β, 147).

Restoration interventions

The first restoration intervention known to us was made by Gabriel Millet in 1894 and 1895. His photographs make it clear that he embedded two capitals on the colonnettes of the central lobe of the triple-light window of the bema and raised its feet, as is still visible from the interior of the church. Anastasios Orlandos restored the central lobe beneath the pointed Gothic arch and is responsible for the placement of Gothic colonnettes, similar to those found in situ (Fig. 173α, 173β, 174α).

In the early 20th century, Adamantios Adamantiou repaired the roofing of the belfry and, perceiving its original form, retained its pointed dome, at least in the manner in which he had received it. The restoration by Orlandos gave it its current form, as more in keeping with the Byzantine stereotypes (Fig. 155, 156).

The floor

Numerous marble slabs from the original floor of the church survive. The slabs forming the three sides of the frame around the central square floor motif must still be in their original positions, as are the slabs to the sides of the main motif and the monolithic slab leading to the central door of the bema. A reconstruction of the original floor corresponds, as we had presumed, to the original arrangement of the cruciform four-columned church (Fig. 119, 120α, 120β, 120γ, 120δ, 121, 122, 123, 124).

The inscriptions: Ioannis Frangopoulos

The inscriptions with the monogram of Frangopoulos in the quarter-circles on either side of the windows of the upper zone on the church façade and those carved on a pilaster capital on its interior are very well known. The inscriptions on the dome of the narthex and the face of the apse of the bema leave no doubt that his donation is dedicated to the Virgin. The validity of the famous inscription copied by Fourmont in 1730 from the Holy Table, which had already disappeared when Millet arrived at Mystras in 1894, requires further scrutiny, however, since it forms the basis for dating the construction of the Pantanassa to 1428. Up until now, this date has been accepted and considered indisputable, even though, as early as 1932, the historian Dionysios Zakynthinos characterized the text as «*very adulterated*» since it contained historical inaccuracies.

Fourmont did not produce a measured drawing of the inscription, but rather copied the text (Fig. 179, 180, 181α, 181β). Careful study, and the examination of the fragment in the Museum (Fig. 182α, 182β, 182γ), led us to conclude that it was an antimimension text carved on a marble slab, in order to re-consecrate the monastery 250 years after the supposed date of the foundation of Pantanassa. Nowhere in the entirely objectionable text of the inscription is there a mention of Frangopoulos, who is incontrovertibly linked to the construction history of the katholikon. Searching for his name in other 14th- and 15th-century sources, we have revealed that Ioannis Frangopoulos was *generales* (high administrative and military official) under the reign of Konstantinos Palaiologos, who undertook the project to modify the katholikon into a church of mixed type («Mistratypus») in the year 1443 or 1444.

Building phases

According to local tradition and reports by Strück, the Pantanassa Monastery was also dedicated to Christ Zoodotes. Nevertheless, Manolis Chatzidakis argued that the Zoodotes Monastery should be identified with St Sophia, since at Pantanassa there were no «*traces of adaptation or renovation*». He considered that the katholikon was constructed from the outset by Ioannis Frangopoulos in 1428, according to the dating based on the Fourmont inscription, which today is in question. Careful observation, however, confirms that there are indeed traces of «*adaptation and renovation*», similar to those made to the Metropolis. Three of the four corners of the floor in the nave have voids, today filled with cement mortar; these voids have exactly the same dimensions as the bases of the end columns of the church, which at some point must have been removed from their original positions (Fig. 119, 121, 122). If these bases are placed on the square voids, they align not only with the axis of the lateral walls of the bema, augmented by the thickness of the low circular ridge, but also with the pilasters of the transverse arches of the narthex. Furthermore, geophysical survey gave digital representations that testify to the presence of foundations beneath the square voids. A check was performed by inserting needles around the perimeter of the likely footings, which confirmed the existence of column pedestals beneath the three square voids now filled with cement mortar.

Today's church, according to the evidence presented above, is the result of the modification of an older building which was originally a four-columned cross-in-square church with cloisonné masonry, with a smaller dome and a single-storey narthex, without any Western constructional or decorative elements, with a large lateral portico with five equally-spaced columns; still embedded are the remains of the consoles that once supported the springing of five equal arches (Fig. 183, 184, 185α, 185β, 186, 187α, 187β).

This first building phase was followed by a second, which had strongly decorative character and radically changed the exterior image of the church. The main intervention was the addition of an upper floor to the narthex with an attached belfry, and a parallel reconstruction of the large portico. Access to the belfry through the upper storey of the narthex required the opening of a narrow staircase in the thickness of the south wall,

only accessible from the building's exterior (Fig. 136β, 194α, 194β, 194γ, 195α, 195β).

The addition of the belfry meant that the intercolumniation of the remaining portico on the left had to be compressed. For this reason, fragments of reused marble members were wedged in to extend the original corbels to cover the necessary difference. The sections of the original corbels that protruded beyond the arches were cut back to the surface of the portico wall, which was to be covered in plaster and painted (Fig. 183, 184).

The peculiarities of the bema apse are of concern. In an unpublished photograph by Millet (Fig. 173α), it appears that the Gothic decorative elements, inherent in the porous-stone members, invested an older wall. The lobes of the older triple-light window of the bema does not correspond to either a Gothic or a brick arch; they confirm the fact that the wall behind the Gothic revetment is earlier. If the thickness of the wall on the interior is increased to its original limit, preserved in the form of the circular ridge (Fig. 93α, 94α, β), the resulting wall would be more than a metre thick. It is not unreasonable, indeed, to assume that the original wall would have had a thin cloisonné revetment, common in monuments of this period, which was replaced by Gothic ornaments carved in the porous-stone blocks (Fig. 167, 172α, 172β).

Over most of its surface, the cornice at the dome bears carefully carved tendrils. If only the surviving older porous-stone blocks are joined together, they form a circle with a smaller diameter, but still larger than the circular base-line of the dome of the first building phase, which was retained in the second phase as well, since the church remained a cross-in-square type, as we shall see below (Fig. 118).

The base of the right pier on the third floor of the belfry is slightly wider than the left, but this difference is reversed from the springing of the pointed arch and above, so that the right pier can leave the space necessary for draining rainwater from the roof of the tribune; here, the cloisonné masonry has been noticeably disturbed at a later date (Fig. 150α, 150β, 150γ).

The pyramidal culmination of the intrados of the belfry dome and the observations made by Adamantiou allow us to assume that the covering was more pointed, geometrically closer to Western prototypes (Fig. 188α, 188β). Moreover, the belfry on the church model offered by the monk Pachomios on a wall painting in his chapel in the Hodegetria has an exceptionally

pointed roof, which was reproduced by Millet as he redesigned this particular mural, and proposed a similar restoration (Fig. 190α). The Hodegetria had been constructed much earlier than the Pantanassa; perhaps Pachomios had brought to Mystras this particular roof form. It is more likely, however, that the portico with the belfry was added later to the Hodegetria to compete with the Pantanassa belfry which dominates Mystras.

A search for models in the West for the form of the belfry had begun already in the early 20th century, but did not yield satisfactory results. Our investigation of the monuments on Cyprus found similar individual Western morphological elements which could be considered the model for the Pantanassa, mainly due to their dating within this particular historical conjunction (Fig. 189α, 189β, 189γ).

The pointed arcade on the bema façade at Pantanassa is a common feature of many Gothic monuments. In Nicosia, we find it as a main decorative subject (Fig. 191α, 191β, 191γ, 192α, 203α). Although later in date, the rendition of these newly-imported forms on a projecting surface, executed by Byzantine craftsmen perhaps in collaboration with Cypriot stone-carvers, is associated with the Nicosia monuments, albeit of inferior quality (Fig. 201α, 201β, 201γ, 202α, 202β, 202γ). A short while later, the drum of the dome of the Evangelistria at Mystras would be decorated with a mural showing similar pointed arcades with thin colonnettes (Fig. 193β).

In summary, the second building phase maintained the structure of the cross-in-square type but with the addition of an upper storey to the narthex along with a tall belfry in a prominent position, requiring the relevant modification of the portico (Fig. 194α, 194β, 194γ, 195α, 195β).

The third construction phase is that which we largely see today; it comprises the transformation of the cross-in-square church to a church of mixed type («Mistratypus», fig. 196α, 196β, 197α, 197β, 198α, 198β). Frangopoulos, to whom this third phase is attributed, used the Hodegetria as a model.

To transform a cross-in-square church to one of mixed type, two arcades must be erected on the ground floor, spaced at a distance equal to the diameter of a large dome, which will support the tribunes. The lateral walls of the bema must also be moved so as to correspond to the new arcades and to make it possible to cover the central aisle with a barrel vault; consequently, the bema apse must be expanded. Removing the columns of the original

four-columned church therefore meant that the cruciform roof was completely demolished and rebuilt, and the arms of the cross were expanded. All of these interventions were implemented in the katholikon of the Pantanassa. Pilasters were added to the lateral walls of the ground floor to support the arches that held up the tribunes. They were footed on the marbles of the original floor, wherever these survived (Fig. 134α, 134β, 135α, 135β, 135γ). The repositioning of the columns made necessary the alteration of the walls between the bema and the parabemata, so as to expand the central apse. To achieve this, Frangopoulos appears to have peeled away the interior face of the bema apse wall, to a depth witnessed by the surviving low ridge, an intervention that was confirmed through an exploratory trench (Fig. 125β). This perhaps explains the imperfections in the alignment and correspondence of the blind arches on both zones of the bema (Fig. 127, 128). A triple-light window was opened in the middle of the conch, the traces of which are still visible beneath the artlessly lowered arc of the lower zone of arches (Fig. 147α).

The added upper zone on the façade of the bema and parabemata had a Byzantine form of stepped arcade with blind and open arches (Fig. 168, 170α). Lower, in the second zone, Frangopoulos inscribed Byzantine arches into Gothic arcades on the bema apse and opened a triple-light window, destroying the central arch, which we see today restored by Orlandos (Fig. 169α).

During the third building phase, the three windows on the lower zone of the narthex upper-floor façade were haphazardly blocked (Fig. 145, 147). The staircase leading to the upper floor of the narthex, which was very narrow, went out of use. A new entrance was opened on the narthex upper floor, accessible from an exterior stairway and bridge.

The forced adaptation of the original church to one of mixed type («Mistratypus») is visible in the distortions of the arches and the irregularity of the geometric shapes. A simple comparison of the ground plans of the Pantanassa and the Hodegetria convincingly show the subsequent forced modification of the first in contrast to the constructional authenticity of the second.

These drastic demolitions and reconstructions gave Frangopoulos the right to claim the title «*donor*» in the cypher of his name. Within a period of fifteen years, both the Metropolis and the Pantanassa at Mystras, as well as the Holy Apostles at Leontari, were transformed into churches of mixed type

based on the Hodegetria model. We must search for the reasons behind these radical modifications imposed on specific churches in the despotate.

Both Pantanassa and Zoodotes Monastery

The main reason that Manolis Chatzidakis argued for the identification of St Sophia with the Zoodotes Monastery was the absence, in his opinion, of building phases at the Pantanassa. As we have just seen, the current form of Pantanassa belongs to a third phase of the monument, attributed to Frangopoulos, while the first was most likely due to Manuel Kantakouzenos and the second to his wife. Chatzidakis later added as an argument the depiction of Christ in the position traditionally occupied by the Virgin. There are, however, numerous Byzantine churches with depictions of Christ in the bema apse. Recently, Stavros Arvanitopoulos returned to support Chatzidakis' view, because the belfry of St Sophia preserves the letters Ω and C, which appear in the word Zoodotes, in a marble depiction of Christ; but these are part of a larger unknown composition, the provenance of which remains obscure. We must therefore reexamine the strong local tradition that insists that the Zoodotes and Pantanassa monasteries are one and the same.

The Church of St Sophia was a palace church, despite the monastic structures built around it. Fourmont noted above the text of a poem he copied that it came from the church of «*St Sophia*» that had become a mosque (Fig. 205, 206α). That the name of the church survived in 1730, even after it had been turned into a mosque, confirms its authenticity. From the study of the poem, we conclude that the church was dedicated to «*God, father of the Word*», that is, the Wisdom of God, which is identified as the Incarnation, or in other words, Christ; thus, in Christian iconography, St Sophia is depicted through Christ. Therefore, if the depiction of Christ in the apse can be used to support the name of the church, the same holds true for Christ with any epithet, as well as St Sophia.

Taking into consideration our conclusions regarding the poem of St Sophia combined with the sigil of 1365, with which the Zoodotes Monastery was placed within the jurisdiction of the patriarch and in which it is mentioned that Manuel «*restored it as a male cloister*», it becomes clear that it cannot possibly refer to St Sophia. The transformation

of St Sophia to a male monastery would mean it ceased to function as a palatial church, and indeed at the time when Isabelle, either shortly before or shortly after 1365, added her own chapel. The protection of the monks of St Sophia mentioned in the text must refer to their transferal to a male monastery, which was likely the Zoodotes Monastery, later Pantanassa.

The daring act by Manuel Kantakouzenos to establish a stauropegic monastery at Mystras, that is to say under the jurisdiction of the patriarch, is directly associated with the pro-Western policies of John V during the decade 1361-1371. Working to unite the churches, John V traveled from 1366 to 1371 to Buda, Rome –where he converted to Catholicism– and Venice. At that same time, the despot of Mystras made sure to have one monastery in his territory directly linked to the patriarchate. He renovated its katholikon, adding the prominent Western-style belfry, narthex upper floor and Gothic decoration on the bema façade. It is the period during which Demetrios Kydones actively works to unify the churches, and his father finds himself in consultation with the patriarchate, so that the patriarchate, without taking a position, does not oppose the pro-Western actions of the emperor. The political maneuvers of the ruling couple at Mystras perfectly aligned with this imperial policy.

Manuel Kantakouzenos died in 1380. His brother Matthew succeeded him, followed by his nephew Demetrios. His father John-Joasaph Kantakouzenos died at Mystras in 1383. With the premature death of Demetrios that same year, Theodore I Palaiologos, third son of John V, ruled as despot in the Morea (1383-1407).

The political conditions in the empire at the time of the Palaiologan dynasty are characterized by continual instability. The reign of Theodore I Palaiologos was spent in local squabbles. After his death, the despotate came under the rule of the emperor's underage son, Theodore II (1407-1443). The period of calm following the battle of Ankara permitted the emperor to visit Mystras twice, once in 1408 and again in 1414-1415. These visits were certainly related to supervising his young son, but are also associated with an increasing awareness that the Peloponnese could very well be the last stronghold of the empire.

No large building programme has been shown to have Palaiologan donors throughout this long period, if one excludes the throne room at

the palace, the study of which, however, is pending. On the contrary, the study of the Pantanassa has shown that Ioannis Frangopoulos offered a large sum of money to transform the cross-in-square katholikon of the Zoodotes Monastery to a church of mixed type, today's Pantanassa. Indeed, at the same time, a similar modification was made to the basilica of St Demetrios, the Metropolis of Mystras, by Matthew, who was the metropolitan in 1442. In 1444, Ioannis Frangopoulos is mentioned as *generales* under the reign of despot Constantine Palaiologos, who succeeded Theodore II at Mistra. Coupled with our research outlined above, the fact that the construction of the domes of St Demetrios and the Pantanassa is identical allows us to conclude that the modifications to the two great churches at Mystras, one stauropegic and the other metropolitan, were made simultaneously and are dated between 1442-1443.

We believe that the dedication to the Virgin of the church so radically altered by Ioannis Frangopoulos did not mean it ceased to function as a church of Christ Zoodotes. Each of its monastic communities continued uninterruptedly to take pride in the stauropegic privileges encompassed in the characterization of the monastery as «royal and patriarchal» in the 17th-century antimension, keeping the tradition alive until our day.

Architecture and power. The building programme of Manuel Kantakouzenos

During his thirty-year reign at Mystras, Manuel Kantakouzenos executed an enormous building programme; he essentially shaped the city of Mystras. In this, his wife played an important role. Despite the lack of evidence for dating the building phases of the palace at Mystras, we believe that the so-called Kantakouzenos Wing and Building A belong to the building programme of the first despotic couple.

In contrast to secular architecture, ecclesiastical buildings provide more information regarding the role of the couple in developing the city. The first ecclesiastical work by Manuel Kantakouzenos, the Church of St Sophia, quickly took on a personal character with the mural depiction of his parents, the addition of Isabelle's private chapel, and the transformation of St Sophia into a palace church.

Isabelle's presence at Mystras becomes more intensely felt with the foundation of the Peribleptos Monastery and the addition of the belfry at the Zoodotes Monastery. The newly imported morphological characteristics express the broad pro-Western stance of the first ruling couple, in line with the more general policies of the empire at this particular chronological period. The policy was also expressed by the fact that Isabelle not only kept contact with the Latin doctrine, indeed engaging in correspondence with the pope, but at the same time had also converted to Orthodoxy, taking the name Maria.

In the context of this policy, the katholikon of the Zoodotes Monastery (later Pantanassa) acquires a belfry and the Peribleptos a tower with Western morphological features. The east façade of the Pantanassa is invested with Gothic ornaments and the palace of the Kantakouzenos dynasty is decorated with pointed doorframes, forms previously unknown at Mystras. Special tribunes are created so that the ruling couple could attend Mass from above at both the Peribleptos and Pantanassa monasteries.

All these choices involved a series of difficult synthetic and constructional problems that the local technical workforce was called upon to solve, assisted by the short-term presence of some craftsmen familiar with cathedral construction. Nevertheless, the result is in no way a faithful copy of Gothic prototypes; they are Byzantine constructions with Western morphological aspects, which have nothing to do whatsoever with the osmosis recognized in Cyprus or the western Peloponnese resulting from the cohabitation of the two doctrines. The monuments of Mystras examined here did not arise from the forced co-existence of the Byzantine and Frankish element due to conquest: bringing Western morphology to the heart of Byzantine power in the Peloponnese was a deliberate and desired act, intended to serve a specific policy.

Mystras was in full bloom during the decade 1361-1371, as it had serious political power and the financial means to grow to become the most important city and seat of the despotate, a situation that lasted until the end of their reign. Manuel and Isabelle, with clear political will, had organized their reign in accordance with the administration and hierarchy of the imperial court in Constantinople. Passing through their flourishing court were John-Joasaph Kantakouzenos, Manuel's father, who continued to play a political role in the empire, and dignitaries from Constantinople who expressed the pro-Western policies of emperor John V. Making the

Zoodotes Monastery stauropegic was a political move aimed to facilitate the immediate contact between Manuel and the patriarchate. It was undertaken at a time when Isabelle was in the position to provide a large loan to the Hospitallers; a few years earlier she had loaned money to emperor John V himself, when he was in Venice.

At the same time, however, the bold pro-Western policies of the despotic couple and Isabelle's unprecedented independence are perhaps the most serious reasons for which every trace of her signature was erased quickly after she left Mystras. The two fragments of an epistyle with the Lusignan coat of arms and her name «*Zambea de Lezenao*», the «*vasilissa*» (queen) as she was called being the wife of the despot, speak volumes regarding her role in ruling the despotate.

After Manuel's death (1380), administration passed into the hands of the Palaiologan dynasty. The peaceful period in the despotate was emphatically over. The alignment with the central authority continued creatively in the new conjuncture that was imposed by the historical events. Intellectual life, now characterized by a shift towards Ancient Greece perhaps due to the gradual awareness of the dangers to the empire –its main proponent being Plethon Gemistos–, continues to develop in the court of Theodore II.

Near the end of his reign at Mystras, Theodore II undertakes an important and difficult building programme at the Zoodotes/Pantanassa Monastery and at St Demetrios/Metropolis; he also adds the throne room to the palace. All three expensive and unjustified projects –given the particular economic and historical conditions– serve clear political expediencies.

In the face of the undesired but imminent capture of Constantinople, Theodore II chose to assume rule over Selybria near Constantinople. But before he departed, he saw to the infrastructure of the city of Mystras, so that if necessary it could serve as a temporary seat for the emperor. He added the throne room to the palace before departing, leaving behind his closest associates, the protostrator and the metropolitan, who, through drastic interventions, added tribunes to the two significant churches at Mystras so as to facilitate church attendance by the emperor and his court. The choice of churches was not random: one was stauropegic and the other was the cathedral of Mystras.

At Mystras, like everywhere else throughout history, architecture supported and expressed the choices of those in power.

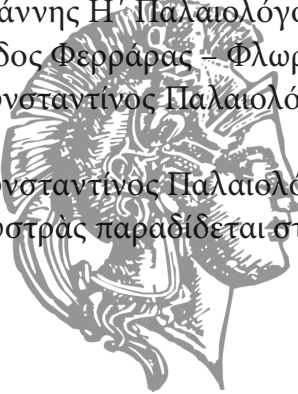
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

- 1290 Γεννιέται ὁ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν, μᾶλλον στὴν Τύρο (γιὸς τοῦ Ἀμορὺ ντὲ Λουζινιάν, πρίγκιπα τῆς Τύρου, καὶ τῆς Ἰσαβέλλας τῶν Χετουμιδῶν τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας). Εἶναι ὁ πατέρας τῆς Ἰσαβέλλας, μετέπειτα δέσποινας τοῦ Μυστρά.
- 1292 Γεννιέται ὁ Ἰωάννης ζ' Καντακουζηνός.
- 1306 Ὁ Ἀμορὺ ντὲ Λουζινιάν, πρίγκιπας τῆς Τύρου, πατέρας τοῦ Γκὺ, σφετερίζεται τὸν θρόνο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κύπρου.
- 1310 Δολοφονεῖται ὁ σφετεριστὴς Ἀμορὺ ντὲ Λουζινιάν. Ἡ σύζυγός του Ἰσαβέλλα μὲ τὰ παιδιά τους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Γκὺ, γυρίζει στὴν Μικρὴ Ἀρμενία, ὅπου βασιλεὺς ὁ ἀδελφὸς τῆς Ὅσιν τῶν Χετουμιδῶν.
- 1318 Ὁ Γκὺ ἐγκαταλείπει τὴν Μικρὴ Ἀρμενία καὶ πηγαίνει στὴν ἀδελφὴ τῆς μητέρας του Ρίτα-Μαρία-Ξένη, σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγου· ἐκεῖ μεγαλώνει καὶ συνδέεται μὲ τὸν γιό τους Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, τὸν ὁποῖο ὑποστηρίζει στὴν διαμάχη του μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Β'.
- 1320 Πεθαίνει ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Θ' Παλαιολόγος.
- 1320 Πεθαίνει ὁ βασιλιᾶς τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας Ὅσιν τῶν Χετουμιδῶν.
- 1326 Γεννιέται ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς στὴν Κωνσταντινούπολη, δευτερότοκος γιὸς τοῦ Ἰωάννη ζ' Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς Εἰρήνης Ἀσανίνας.
- 1332 Γεννιέται ὁ Ἰωάννης Ε', γιὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου.
- 1333 ἢ 1334 Γεννιέται στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ Ἰσαβέλλα, κόρη τοῦ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν καὶ τῆς Θεοδώρας Συργιάννη.

- 1333 Πεθαίνει ἡ Ρίτα-Μαρία-Ξένη (μητέρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', ἀδελφή τῆς μητέρας τοῦ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν).
- 1340/1341-1342 Ὁ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν ἢ Συργῆς γίνεται διοικητὴς τῶν Σερρῶν.
- 1342 Ὁ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν ἢ Συργῆς ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Μικρὴ Ἀρμενία.
- 1342 (Ὀκτώβριος) Ὁ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν στέφεται βασιλιάς τῆς Μικρῆς Ἀρμενίας.
- 1344 (Νοέμβριος) Ὁ Γκὺ ντὲ Λουζινιάν δολοφονεῖται στὴν Μικρὴ Ἀρμενία.
- 1344 (1η καὶ 12η Ἀπριλίου) Ἐκδίδονται δύο παπικὲς ἐπιστολὲς σχετικὲς μὲ τὴν Ἰσαβέλλα ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα ζ'.
- 1347 (30 Ἰουνίου) Ἐκδίδονται τρεῖς παπικὲς ἐπιστολὲς σχετικὲς μὲ τὴν Ἰσαβέλλα ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα ζ'.
- 1347 (2 Φεβρουαρίου) Ὁ Ἰωάννης ζ' Καντακουζηνὸς γίνεται αὐτοκράτορας (στέψη: 21 Μαΐου 1347).
- 1347 (28-29 Μαΐου) Ὁ ἀνήλικος ἀκόμη Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος παντρεύεται τὴν Ἑλένα Καντακουζηνή (θυγατέρα τοῦ Ἰωάννη ζ' καὶ ἀδελφὴ τοῦ Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ, δεσπότη τοῦ Μυστρά).
- 1349 (26 Φεβρουαρίου) Ἐκδίδεται νέα παπικὴ ἐπιστολὴ σχετικὴ μὲ τὴν Ἰσαβέλλα ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα ζ' (πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία ὑπολογίζεται ὁ θάνατος τῆς μητέρας τῆς Ἰσαβέλλας).
- 1349 (25 Ὀκτωβρίου) Ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς γίνεται δεσπότης στὸν Μυστρά.
- 1354 (10 Δεκεμβρίου) Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς παραιτεῖται ἀπὸ τὸν θρόνο.
- 1354-1391 Ὁ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος αὐτοκράτορας.
- 1361-1363 Ὁ Ἰωάννης ζ' -Ἰωάσαφ Καντακουζηνὸς μὲ τὴν σύζυγό του Εἰρήνη Ἀσανίνα ἐπισκέπτονται τὸν Μυστρά.
- 1368 Ἡ Ἰσαβέλλα συναντᾷ τὸν ἐξάδελφό της, βασιλιά τῆς Κύπρου, Πέτρο Α', καὶ τοῦ ἀποσπᾷ τὸ φέουδο τῆς Ἀραδίππου.

- 1369 Δολοφονείται ο Πέτρος Α' και ανακαλείται η δωρεά του φέουδου της Αραδίππου προς την Ίσαβέλλα.
- 1369-1370 Ο Ίωάννης ζ'-Ίώσαφ Καντακουζηνός έρχεται στον Μυστρά.
- 1370/1371 Ο δεσπότης Θεσσαλονίκης και μετέπειτα αυτοκράτορας Μανουήλ Β' Παλαιολόγος μεταβαίνει στον Μυστρά και εισπράττει δάνειο από το ζεύγος των δεσποτών επ' ωφελεία του πατέρα του αυτοκράτορα Ίωάννη Ε'.
- 1371 (25 Μαρτίου) Έκδίδονται δύο παπικές επιστολές του πάπα Γρηγορίου ΙΑ' σχετικές με την Ίσαβέλλα (για την επιστροφή του φέουδου της Αραδίππου).
- 1372 Η Ίσαβέλλα βρίσκεται στην Αμμόχωστο για να διεκδικήσει την επιστροφή του φέουδου της Αραδίππου. Αντ' αυτού αποκτά το φέουδο στον Άγιο Γεώργιο στον Τουνμπέ.
- 1377-1379 Οί Ίωαννίτες Ίππότες εγκαθίστανται στον Μυστρά και στο Γεράκι.
- 1379 Οί Ίωαννίτες Ίππότες εισπράττουν δάνειο από την Ίσαβέλλα και αναχωρούν από την Πελοπόννησο.
- 1380 Ο δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός πεθαίνει στον Μυστρά.
- 1380-1382 Ο Ματθαίος Καντακουζηνός δεσπότης στον Μυστρά.
- 1380 Ο Ίωάννης ζ'-Ίώσαφ Καντακουζηνός φθάνει στον Μυστρά.
- 1382 Η Ίσαβέλλα βρίσκεται στην Ρόδο για την είσπραξη του υπολοίπου του δανείου της προς τους Ίωαννίτες Ίππότες. Πιθανόν εκείνο τον χρόνο να αποχώρησε οριστικά από τον Μυστρά.
- 1382-1383 Ο Δημήτριος Καντακουζηνός δεσπότης στον Μυστρά.
- 1383 Ο Ίωάννης ζ'-Ίώσαφ Καντακουζηνός πεθαίνει στον Μυστρά.
- 1384-1407 Ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος δεσπότης στον Μυστρά.

- 1390 Ἡ Ἰσαβέλλα βρίσκεται στὸν Χάνδακα καὶ παραλαμβάνει τὰ κοσμήματα καὶ τὰ ἀσημικά της ποὺ εἶχε ἀφήσει ὡς ἐνέχυρο.
- 1391-1425 Ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος αὐτοκράτορας.
- 1400 ἢ 1442 Ὁ Γεώργιος Πλήθων Γεμιστὸς ἐγκαθίσταται στὸν Μυστρά.
- 1407-1443 Ὁ Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος δεσπότης στὸν Μυστρά.
- 1421 Ὁ Θεόδωρος Β΄ παντρεύεται τὴν Κλεόπα Μαλατέστα.
- 1429 Πεθαίνει ἡ Θεοδώρα Τόκκο.
- 1433 Πεθαίνει ἡ Κλεόπα Μαλατέστα.
- 1425-1448 Ὁ Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος αὐτοκράτορας.
- 1438-1439 Σύνοδος Φερράρας – Φλωρεντίας.
- 1443-1449 Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος δεσπότης στὸν Μυστρά.
- 1449-1453 Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ΙΑ΄ αὐτοκράτορας.
- 1460 Ὁ Μυστράς παραδίδεται στοὺς Τούρκους.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀκινάτης, Θωμᾶς 68	Θηβαῖος, Παναγιώτης 115, 132
Ἄκοβο 57	
Ἀμεδαῖος ς' τῆς Σαβοΐας 229, 230	Ἰγνάτιος 110, 111, 160, 177
Ἄννα τῆς Σαβοΐας 54	Ἰμπραήμ 108, 245
Ἀσάν, Ματθαῖος 71	Ἰσαβέλλα-Μαρία-Μαργαρίτα (βλ. Λου-
ζινιάν Ἰσαβέλλα ντὲ) 60, 71
Ἀσάνης, Κωνσταντῖνος 68, 231, 259	Ἰωάννης, πρίγκιπας τῆς Ἀντιόχειας
(βλ. Λουζινιάν, Ἰωάννης) 66
Ἀτζαγιόλι, Βαρθολομαία 71	
Βιλλεαρδουίνος, Γουλιέλμος 247, 248	Καλλίνικος, πατριάρχης 230
Γεμιστός, Γεώργιος ἢ Πλήθων 235, 262	Καλόθετος, Ἄγγελος 68
Γεώργιος ὁ Φιλόσοφος 68	Καλοφeros, Ἰωάννης Λάσκαρης 68, 183
Γιατράκου Εὐσεβία (μοναχὴ) 167, 245	Καντακουζηνή, Ἑλένη 231
Γκριμάνι 132, 133	Καντακουζηνός, Δημήτριος 70, 71, 233
Γκρίττι 134	Καντακουζηνός, Ἰωάννης ς' -Ἰωάσαφ
49, 50, 51, 54, 67, 68, 117, 150, 217,
220, 228, 230, 233, 257, 260
Γρηγόριος ΙΑ' (πάπας) 66, 68, 260	Καντακουζηνός, Μανουήλ 50, 51, 52,
54, 58, 59, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 72,
73, 81, 103, 104, 116, 117, 136, 139,
140, 149, 151, 216, 218, 219, 220,
221, 224, 225, 226, 227, 228, 230,
231, 232, 233, 242, 245, 247, 248,
249, 251, 256, 257, 258, 259, 260,
261, 264
Δεσπότης στὸν Μυστρά (βλ. Καντα-
κουζηνός Μανουήλ) 51, 58	Καντακουζηνός, Ματθαῖος 70, 233
Διονύσιος, πατριάρχης 182, 243	Καντακουζηνός, Μιχαήλ 238
Δουσάν, Στέφανος 50	Κασσανδρινός, Δημήτριος 68
Εἰρήνη, σύζυγος Ἰωάννη ς' Καντα-
κουζινοῦ 217, 221	Κατελούζιο, Κατερίνα 71
Ἑλληνίδα κόρη Ματθαίου Ἀσάν (σύζυ-
γος Δημητρίου δεσπότη Μυστρά) 71	Κλήμης ς' 56, 57
Ζακαρία, Κατερίνα 71	Κογεβίνας, Λυκοῦργος 108, 109
Ζαμπέα ντὲ Λεζηνάω (βλ. Λουζινιάν
Ἰσαβέλλα ντὲ) 60, 110, 117, 260	Κρεβατᾶς, Ἰωάννης 114, 135
Θεόδωρος Μετοχίτης 201	

- Κρεβατᾶς, Κυριάκος 114
 Κυδώνης, Δημήτριος 67, 68, 229, 230, 257
 Κυπριανός, ἡγούμενος 201, 203, 204
 Κυπριανός, μητροπολίτης Λακεδαιμονίας 133, 135
 Κυρ-Μαύρου (βλ. Erard III d'Aunoy) 65
 Κωνσταντίνος (δεσπότης Μυστρᾶ) 71, 189
- Λέων Γ' 53
 Λέων ς' 71
 Λουδοβίκος ΙΕ' 102
 Λουζινιάν, Ἀμορὺ ντὲ 53
 Λουζινιάν, Γκὺ ντὲ (Συργῆς) 53, 54, 55, 56, 57, 61, 63, 258
 Λουζινιάν, Ἰσαβέλλα τῶν Χετουμιδῶν – Ντὲ Λουζινιάν 53
 Λουζινιάν, Ἰσαβέλλα ντὲ 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 116, 117, 118, 120, 136, 140, 141, 148, 149, 207, 216, 227, 229, 231, 232, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 256, 258, 259, 260, 261, 264
 Λουζινιάν, Ἰωάννης 55, 61, 66, 144
 Λουζινιάν, Λέων 60, 61, 62, 65, 69, 70
 Λουζινιάν, Οὔγος ντὲ 59
 Λουζινιάν, Οὔγος Δ' (βασιλιὰς τῆς Κύπρου) 57, 58, 63, 142
 Λουζινιάν, Πέτρος Α' 62, 63, 65, 66, 68, 144, 147, 229, 232
 Λουζινιάν, Πέτρος Β' 65, 66, 68, 144
- Μαβρόπαπας Λέων (βλ. Μαυρόπαπας Λέων) 86, 112, 114
 Μαλατέστα, Κλεόπα 71, 151, 223, 235, 236, 237
- Μαργαρίτα-Μαρία (βλ. Λουζινιάν Ἰσαβέλλα ντὲ) 60
 Μαρία (βλ. Λουζινιάν Ἰσαβέλλα ντὲ) 60, 69, 252
 Μαρία τῶν Βουρβόνων 59
 Μαρτσέλλο, Τζερόλαμο (προβλεπτὴς Λακωνίας) 134
 Ματθαῖος, μητροπολίτης Λακεδαιμονίας 204, 235, 237, 238
 Μαυρόπαπας, Θεόδωρος 113
 Μαυρόπαπας, Λέων 112, 129, 177
 Μαυρόπαπας, Νικόλαος 113
 Μελισσηνός, Νικηφόρος 186
 Μικιέλ 134
 Μουράτ Β' 234
 Μωάμεθ Α' 234
 Μωάμεθ Β' 113
- Νεῖλος, μητροπολίτης 182, 243
 Όσιν 53
 Οὔρβανὸς Ε' (πάπας) 147, 230
- Παλαιολόγος, Ἀνδρόνικος Β' 49, 53, 54, 58, 204, 239
 Παλαιολόγος, Ἀνδρόνικος Γ' 49, 54, 55, 117, 204
 Παλαιολόγος, Θεόδωρος Α' 71, 151, 179, 182, 183, 200, 201, 202, 233, 234, 243
 Παλαιολόγος, Θεόδωρος Β' 71, 182, 186, 189, 223, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 250, 262, 264
 Παλαιολόγος, Θωμᾶς 71, 240, 263
 Παλαιολόγος, Ἰωάννης Ε' 51, 55, 63, 68, 69, 229, 230, 231, 232, 233, 257, 258, 259

- Παλαιολόγος, Ἰωάννης Η΄ 189, 233, 264
 Παλαιολόγος, Κωνσταντῖνος 151, 184, 185, 186, 188, 189, 223, 238, 241, 264
 Παλαιολόγος, Μανουήλ Β΄ 185, 231, 233, 234, 240, 241, 259
 Παλαιολόγος, Μιχαήλ Θ΄ 53
 Παλαιολόγου Ρίτα-Μαρία-Ξένη τῶν Χετουμιδῶν 53, 54
 Παῦλος, Κωνσταντινουπόλεως 229
 Παῦλος, πατριάρχης 230
 Παχώμιος 200, 201, 202, 203, 204, 238, 239

 Ραούλ, Ἐμμανουήλ 68
 Ροβέρτος τοῦ Τάραντα 59

 Σουλεϊμάν 234
 Συργῆς (βλ. Λουζινιάν, Γκὺ ντε) 53, 54, 59, 63, 231, 259
 Συργιάννη, Θεοδώρα 53, 54, 56, 57
 Συργιάννης, ἀξιωματοῦχος (πατέρας τοῦ Συργιάννη-Παλαιολόγου-Φιλανθρωπinoῦ καὶ τῆς Θεοδώρας) 55
 Συργιάννης-Παλαιολόγος-Φιλανθρωπινός 53, 57

 Ταμερλάνος 234
 Τζυκανδήλης, Μανουήλ 67, 116

 Alfero, Inigo de 120

 Buchon, J. A. 166

 Coronelli 101
 Couchaud, A., 98, 107, 108, 166

 Τόκκο, Μαγδαληνή-Θεοδώρα 71, 151, 186, 223
 Τόκκο, Κάρολος 186

 Φίλιππος τοῦ Τάραντα 59
 Φιλόθεος, πατριάρχης 230
 Φραγγόπουλος, Ἰωάννης (βλ. Φραγκόπουλος Ἰωάννης) 151, 152, 155, 176, 185, 244, 246
 Φραγγόπουλος (χωρὶς βαπτιστικὸ) 189
 Φραγκόπουλος, Ἰωάννης 152, 158, 176, 177, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 209, 210, 213, 214, 235, 238, 241, 242, 243, 244, 245
 Φραγκόπουλος, Κυριακὸς 183
 Φραγκόπουλος, Λέων 184, 186
 Φραγκόπουλος, Μανουήλ (κληρικὸς) 183
 Φραγκόπουλος Μανουήλ 186
 Φραγκόπουλος Μανουήλ (πρεσβευτῆς/ἐκπρόσωπος Θεοδώρου Α΄) 183
 Φραγκόπουλος, Νικόλαος 184
 Φραγκόπουλος (χωρὶς βαπτιστικὸ) 183, 184, 186, 188, 238

 Χατζίκης, Μανουήλ Λάσκαρης 156
 Χριστάκου, Καλὴ 74, 99, 111

 Dapper 102
 Dardel, J. 61, 62, 70, 71, 232
 Darvaso, G. 70

 Erard III d'Aunoy (ἄρχοντας Ἀρκαδιᾶς) 65
 Fourmont, Michel 102, 103, 104, 105,

- 109, 116, 151, 152, 177, 178, 179,
183, 184, 185, 186, 187, 188, 216,
217, 219, 242, 244
- Gell 101
- Grimani 244
- Guy d'Arménie (βλ. Λουζινιάν, Γκὺ ντὲ
ἡ Συργῆς) 62
- Hallensleben, H. 44, 238
- Heredia, Juan Fernández de 69, 120,
140, 259
- Latour, Antoine de 106
- Lear 101
- Lusignan, Isabelle de (βλ. καὶ Λουζινιάν,
Ἰσαβέλλα ντὲ) 51, 62, 117, 139, 198
- Marguerite de Soissons 65
- Megaducha, Magaducha = Μακρυ-
δούκας 187
- Megaducha, Manoli ἡ Magaducha
(Μεγαδούκας) 186, 187, 188
- Michiel, Marin 133
- Oschin 53
- Randolph 101
- Schweiger Lerchenfeld 106, 108
- Sinety, de 97, 106
- Timson, W. 106

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ